

Təhməzov B.H., Yusifov E.F., Əsədov K.S.

AZƏRBAYCANIN BİOLOJİ TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ

*BDD-nin
kitabxanasına
müəlliflər tərəfinə*

15.12.2004

“Adiloğlu” nəşriyyatı
Bakı - 2004

Az
Y 93

57
+ 7 42

Elmi redaktor:

Hacıyev V.C. – *AMEA-nın akademiki, professor*

Rəyçilər:

Xəlilov M.Y. – *coğrafiya elmləri doktoru*

Bədəlov H. – *biologiya elmləri namizədi*

Y 93 **Təhməzov B.H., Yusifov E.F., Əsədov K.S.**
«AZƏRBAYCANIN BİOLOJİ (FLORİSTİK) TƏBİƏT
ABİDƏLƏRİ»
Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı - 2004, 568 s.

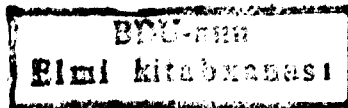
Monoqrafiyada bioloji təbiət abidələri, onların mahiyyəti və təsnifatı haqqında, ağac abidələrin dendrometrik parametrlərinin təyini, bəşəri əhəmiyyətli irsi təbiət abidələri haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

Əsərdə həmçinin Azərbaycanın təbii sərvətlərindən olan təbiət abidələrinin – qiymətli meşə massivləri və meşə əraziləri, relikv və endem bitkiləri, qocaman tarixi-memorial əhəmiyyətli ağaclarının təsnifatı verilmiş, bu abidələrin ölkənin iqtisadi-coğrafi əraziləri üzrə paylanması araşdırılmış, onların effektiv mühafizəsi üzrə tövsiyələr verilmişdir.

Monoqrafiya biologiya, ekologiya sahələrində çalışan mütəxəssislər, meşəçi mütəxəssislər, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri əməkdaşları, ətraf mühit yönli ali təhsil ocaqlarının, akademik və elmi-tədqiqat institutlarının əməkdaşları üçün dəyərli vəsait ola bilər.

Y $\frac{2010322404}{121-2004}$ sifarişlə

© E.F.Yusifov

138067

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	5
I Fəsil. Təbiət abidələri, onların mahiyyəti və təsnifatı	14
I Bölmə. Təbiət abidələrinin xarakterik xüsusiyyətləri və hüquqi əsasları haqqında	14
II Bölmə. Bəşəri əhəmiyyətli irsi abidələr haqqında.....	21
III Bölmə. Planetin abidə ağacları.....	29
II Fəsil. Ağac abidələrin dendrometrik parametrləri və onların təyini	38
I Bölmə. Çempion ağacların müəyyənləşdirilməsi.....	38
II Bölmə. Ağacların diametrinin və hündürlüyünün təyin edilməsi	41
III Bölmə. Ağacların çətirinin proyeksiyası sahəsinin təyin edilməsi	45
IV Bölmə. Ağacların yaşının təyin edilməsi.....	47
III Fəsil. Azərbaycanın təbiət abidələrinin qısa xülasəsi ..	54
I Bölmə. Azərbaycan florasında rast gəlinən qocaman ağacların əsas cins tərkibi	54
3.1. Çinar	
3.2. Qaraçöhrə	
3.3. Palıd	
3.4. Azat ağacı	
3.5. Qovaq	
3.6. Saqqız ağacı	
3.7. Dağdağan	
II Bölmə. Azərbaycanın qocaman ağaclarının təsnifatı..	66

IV Fəsil. Azərbaycanın Bioloji Təbiət Abidələri və onların	
iqtisadi-coğrafi ərazilər üzrə paylanması	
I Bölmə. Böyük Qafqaz iqtisadi-coğrafi vilayəti.....	103
1.1. <i>Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu.....</i>	<i>104</i>
1.2. <i>Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu.....</i>	<i>132</i>
1.1. <i>Dağlıq-Şirvan iqtisadi coğrafi rayonu.....</i>	<i>207</i>
1.2. <i>Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu.....</i>	<i>246</i>
II Bölmə. Aran iqtisadi-coğrafi vilayəti.....	301
2.1. <i>Kür iqtisadi-coğrafi rayonu.....</i>	<i>302</i>
2.2. <i>Orta Kür iqtisadi-coğrafi rayonu.....</i>	<i>307</i>
III Bölmə. Kiçik Qafqaz iqtisadi-coğrafi vilayəti.....	333
3.1. <i>Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonu.....</i>	<i>334</i>
3.2. <i>Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonu.....</i>	<i>375</i>
3.3. <i>Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonu.....</i>	<i>399</i>
IV Bölmə. Naxçıvan iqtisadi-coğrafi vilayəti.....	415
4.1. <i>Naxçıvan Muxtar Respublikası.....</i>	<i>416</i>
V Bölmə. Talış iqtisadi-coğrafi vilayəti.....	445
5.1. <i>Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu.....</i>	<i>446</i>
Əlavələr.....	497
Ədəbiyyat.....	562

*Azərbaycan xalqının ümummilli
lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin
əziz xatirəsinə ithaf edilir.*

GİRİŞ

Təbiət bəşəriyyətin iqtisadi və sosial inkişafında çox mühüm və vacib əhəmiyyət kəsb edir. Təbiət deyəndə geniş mənada Kainatdakı maddi-energetik və informasiya aləmi külliyyatı başa düşülür. Riyazi hesablamalar göstərir ki, biosferdəki parametrlərin ümumi sayı $10^{1000} - 10^{1050}$ tərtibindədir. Bu gün ən müasir və ən yüksək sürətli kompüterlər bir saniyədə 10 milyard (10^{10}) əməliyyat aparır. Bu ağılagəlməz, fantastik bir sürətdir. Sizcə bu sürətlə təbiətdəki göstərilən saylı komponentlərdən ibarət tək bircə məsələnin həllinə nə qədər vaxt lazımdır? $10^{1050} : 10^{10} = 10^{1040}$ saniyə. Bu zaman intervallını illərlə ifadə etsək məlum olur ki, tək bircə əməliyyata $3 \cdot 10^{1032}$ il vaxt tələb olunur! Bu zaman müddəti Yerin yaşından (10^{1022}) milyardlarla dəfə çoxdur. Deməli, təbiət hələ də bizdən yaxşı fikirləşir. Bu bir daha təbiət haqqındakı Kommoner prinsipinin üçüncü müddəasının («təbiət daha müdrikdir») doğruluğunu bir daha sübut edir.

Təbiətin ayrılmaz hissəsi olan **təbiət abidələri** – xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin bir formasıdır. Təbiət abidələri termini ilk dəfə təxminən 170 il əvvəl məşhur alman təbiətşünası və səyyahı Aleksandr fon Humbolt tərəfindən verilməmişdir. Humbolt *Naturdenkmaler* deyəndə ilkin (toxunulmamış) təbiətin bir parçasını bildirmək istəmişdir. Hal-hazırda dünyada Xüsusi Mühafizə Olunan Təbiət Ərazilərinin milli parklar, biosfer rezervatları və zonalar, qoruqlar, təbiət parkları, yasaqlıqlar, dendroloji və nəbatat bağları, kurort zonaları və s. kimi müxtəlif formaları mövcuddur. Təbiət abidələrinin yuxarıda sadalanan təbiət ərazilərindən əsas fərqli cəhə-

ti onların nisbətən kiçik ölçüdə olmaqla özünəməxsus bir «sərgi zalı» xarakteri daşmasıdır.

Bu gün dövrümüzün ən qədim ağacının 4844 yaşı olduğu güman edilir. Planetin ən qocaman sakini olan bu varlıq eramızdan təxminən 2900 il əvvəl «dünyaya gəlmiş», neçə-neçə tarixi hadisələrin, sivilizasiyaların, böyük şəxsiyyətlərin şahidi olmuşdur. Xocavənd şəhərindəki 2000 yaşlı, Qubadlı rayonunun Xanlıq kəndindəki 1600 yaşlı çinarlar Albaniyada ilk dəfə xristianlığı yayan apostol Faddeyin, Alban-Roma münasibətlərinin, Məzdək hərəkatının zaman baxımından iştirakçıları olmuşlar. Mütəxəssislərin fikrincə «təvəllüdü» ən gec ictimaiyyətimizin V əsri hesab edilən Xanlar rayonu, Kolayır kəndindəki 1500 yaşlı qocaman «Düldülü» çinar Albaniya-Bizans-Sasani dövrünün gərgin cərəyanlarının, qədim Girdman dövlətinin, Mehranilər sülaləsinin şahidi olmuş, Ərəb Xilafəti, Çingizxan, Qazan Xan dövrlərini görmüşdür. Kim bilir, bəlkə «Aqvan Tarixi» əsərinin müəllifi, məşhur alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu, dahi Nizami bu ağacı dönə-dönə seyr etmişlər. Təbiətin bu fantastik və əsrarəngiz möcüzəsi Məhəmməd Peyğəmbərdən də əvvəlki dövrdə yaşamışdır.

Qafqazın və keçmiş çar Rusiyası ərazisinin ilk rəsmi təbiət qoruğu sistemini öz qoynunda yaradan Azərbaycanın xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri ənənəsinin təxminən yüz illik tarixi vardır. Azərbaycanda yuzlərlə regional və dünya miqyaslı tarixi-mədəni obyektlər, müqəddəs yerlər və nadir təbiət abidələri, ekoloji muzeylər, yaşı 1000-2000 il olan nadir və qocaman ağaclar, yanar torpaqlar, yanar daşlar və bulaqlar, müxtəlif turizm-rekreasiya obyektləri mövcuddur. Azərbaycanın geotektonik-coğrafi mövqeyi və özünəməxsus geoloji inkişaf tarixi, təbiətinin zənginliyi və çoxcəhətliliyi spesifik təbiət abidələri yaratmışdır. Respublika ərazisi 3000-ə qədər təbiət abidəsi ilə öz hüdudlarında demək olar ki, bütün genetik və morfoloji müxtəliflikləri (bioloji, paleontoloji, geoloji, geomorfoloji, petroloji, hidroloji, landşaft) əks etdirir.

Mütəxəssislərin fikrincə Azərbaycan florasında rast gəlinən bitki növləri qafqaz florasının 64%-ni, keçmiş «sovetlər ittifaqının» 24%-ni və dünya florasının 11%-ni təşkil edir (*Azərbaycan florası: Bitkiliyinin istifadəsi və qorunması*, 1999). Respublikamız endem və nadir heyvan və bitki növləri, paleontoloji flora və fauna muzeyləri (Binəqədi, Eldar, Pirəkəşkül faunaları), göllər, bulaqlar, şlalələr (Astara, Afurca, İlisu), buzlaqlar, təbiət mənzərələri ilə yanaşı geoloji-geomorfoloji abidələr olan faydalı qazıntı yataqları, mineralar, süxur kütlələri, prizmavari bazalt sütunlar, lava axınları, palçıq vulkanları, ekstruziv künbəzlər, vulkan konusları, kraterlər və kalderlər, qaya və dağ massivləri (Beşbarmaq, İlanlıdağ, Göyəzən, Haçaqaya), uçqun qaymalar, «daş şlalələri», stratotipik kəsilişlər, tektonik strukturlar, ofiolit zolaqlar, antisedent və kanyonvari dərələr, karst (klastokarst, psevdokarst) mağaraları və formaları, ekzotik eol aşınma qaya və torpaq piramidaları və oymaları kimi relyef abidələri ilə də zəngindir. Padar antisedent dərələri, Göyəzən Dağı, Duzdağ stratotipik kəsilişi, Naftalan nefti, Eldar şamı, dəmirağac, Bəsitçay təbii çinar meşələri və s. abidələr bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Hədsiz dərəcədə rəngarəng dendrofloraya malik olan Azərbaycan çox zəngin təbiət abidələri muzeyini xatırladır. Burada yaşı 300 ili ötmüş 100-ə yaxın ağac qeydə alınmışdır. Keçən əsrin 70-ci illərində akademik Həsən Əliyevin təşəbbüsü ilə AMEA Botanika İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən axtarış-tədqiqat işləri aparılaraq Azərbaycan Respublikasının 52 rayonunun 318 obyekt sahəsində 2469 ədəd nadir və abidə ağaclarının, unikal meşəliklərin olması müəyyən edilmiş, ağacların fotosəkilləri çəkilmiş, dendrometrik ölçüləri aparılmış, yerləşdiyi məkan və onlar haqqında yaranmış rəvayətlər öyrənilmişdir. İ.S. Səfərov, K.S. Əsədov, Q.H. Cəlilov, Ş.Q. Hüseynov, O.H. Mirzəyev tərəfindən işlənib hazırlanmış bu hesabatda V.X. Tutayukun, İ.S. Səfərovun çoxillik tədqiqatları nəzərə

alınmışdır (*Azərbaycan SSR florasında olan ağac abidələr, 1975*).

Avropada obyektlərin təbiət abidələri elan olunması praktikasını XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Çar Rusiyası ərazisində ilk təbiət abidələri 1910-cu ildə qrafına P.S. Uvarovanın təqdimatı ilə yaradılmış Elləroyuğu ərazisindəki «Eldar şamlığı» qoruğu (*Zapovedniki Kavkaza, 1990*) və 1915-ci ildə təbiət abidəsi elan edilmiş Kokçetau tirəsi (İndiki Qazaxıstan Respublikasının Şimal-qərb ərazisindəki Borovoye kurortu) hesab olunurlar (*Лесная Энциклопедия, 1986*). 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra təbiət abidələrinin yenidən qeydiyyatı 1929-cu ildə aparılmış və 250 obyekt qeydə alınmışdır. Buraya əsasən bir əsrdən çox yaşı olan meşəliklər, xam çöllük (bozqır) əraziləri, ekzotik bitki qrupları, nadir və qədim ağaclar və onların qrupları, qeyri-nativ təbiət obyektləri (qədim xiyabanlar, parklar, su hövzələri, kanal hissələri və s.), geoloji obyektlər, meteorit kraterlər, heyzərlər, şlalələr, mağaralar, paleontoloji obyektlər və s. daxil edilmişdir. Artıq 1982-ci il üçün keçmiş SSRİ ərazisində 5000-dən çox təbiət abidəsi itti-faq, respublika və yerli əhəmiyyətli təbiət abidələri kimi nəzərə alınmışdır. Bunlardan 2200-ü botaniki obyektlərə aiddir. Onların arasında Avropanın ən qədim palıd ağacı olan 2000 yaşlı «Styamuj qocası», Çelyabinsk vilayətindəki şam meşəliyi, Kamçatkadakı ağ şam meşəliyi, Primorsk Diyarında qaraçöhrə meşəliyi, Xost ərazisindəki şümşad meşəliyi, Azərbaycan ərazisindəki dəmir ağac meşəliyi və eldar şamlığı, Belarusiyadakı karel ağcaqayın meşəliyi, Türkmənistan ərazisindəki qara və ağ saksauulluqları, Krımdakı ardıcılığı, Özbəkistan ərazisindəki min illik tuya və yabanı xurma ağaclarını, Tacikistan ərazisindəki nadir kayon armudu nümunələrini göstərmək olar.

Keçmiş Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin və Nazirlər Sovetinin 16.03.1982-ci il tarixli, 167 №-li «Azərbaycan SSR-nin təbiət abidələrinin mühafizəsi haqqında» Qərarına əsasən respublika ərazisindəki təbiət əra-

zilərinin dövlət qeydiyyatı aparılmış, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarındakı 30 ədəd xüsusi əhəmiyyətli meşəliklər, 243 ədəd yaşı yüz ildən yuxarı olan ağac abidələr, 37 ədəd unikal geoloji-paleontoloji obyektlər dövlət əhəmiyyətli təbiət abidələri statusu almışdır.

Hal-hazırda təbiət abidələri Azərbaycan Respublikasının 24 mart, 2000-ci il «Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında» qanunu ilə tənzimlənilir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası bu gün də bu yolda öz ənənələrini davam etdirərək ətraf təbii mühitin mühafizəsi üzrə bir sıra qanunlar qəbul etmiş, konvensiyalara qoşulmuşdur. Onlardan biri də Milli Məclisin 1993-cü ildən ratifikasiya etdiyi «Mədəni təbii və irsi abidələrin mühafizəsi üzrə» Konvensiyadır.

Öz tədqiqat səyahətlərini ancaq istirahət günləri aparan entuziast müəlliflər qrupu Azərbaycanın 30-dan çox rayonunun 100-dən çox kəndində olmuş, 6000 km-dən çox məsafə qət etmişdir. Bu əsərin əsas məqsədi ölkəmizin nadir və unikal bioloji təbiət obyektlərinin qısa xülasəsini verməyə cəhd etmək, onların çox mühüm mədəni-irsi dəyərlərə malik olduğunu açıqlamaq, geniş ictimaiyyətin diqqətini bu məsələyə yönəltmək, elmi ictimaiyyəti tarixi, elmi, estetik və rekreasiya əhəmiyyətinə malik olan bu tip obyektlərə cəlb etməkdən ibarətdir. Kitabın əlavələr hissəsindəki YUNESKO-nun «Bəşəri əhəmiyyətli abidələr» siyahısı abidələrin adlarının orijinallığını saxlamaq məqsədi ilə tərcümə edilməyərək verilmişdir. Abidə ağacların dendroxronoloji parametrləri sırasında «ağacın çətiri», yaxud «çətirinin sahəsi» dedikdə ağacların çətirinin proyeksiyasının sahəsi nəzərdə tutulur.

X əsrin görkəmli alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu «Albaniya tarixində» yazır: «Çayın (*Kür çayı nəzərdə tutulur, müəll.*) sahilləri boyu münbit çöllərində külli miqdarda taxıl və üzüm, neft və duz, ipək və pambıq və çoxlu zeytun ağacları var. Onun dağlarında qızıl, gümüş, mis və oxra çıxarılır. Vəhşi heyvanlara gəldikdə isə, burada şir, bəbir, panter, çöl eşşəyi, çoxlu quşlardan isə qartallar, qırğılar və bunlara bənzərləri

var. Ölkənin paytaxtı əzəmətli Bərdə şəhəridir». Bunu Moisey Kalankatuklu yazmışdır. Bəs biz bu minvalla gələcək nəsillərə nə yazacaq, nə qoyacağıq?

Yadda saxlamalıyıq ki, azərbaycan təbiəti və onun sərvətləri bizə ata-babalarımızdan qalmış miras deyil, gələcək nəsillərin əmanətidir...

Sonda onu demək lazımdır ki, təbiət abidələri həm də bəşər tarixinin bir hissəsidirlər. Bütün bu sadalanan faktlar təbiət abidələrinə xüsusi qayğı, onların qorunub saxlanması və mühafizəsinin milli və global əhəmiyyət daşdığını sübut edir. Onlara münasibət hər bir millətin ümumi mədəniyyətinin, vətənpərvərliyinin və humanistliyinin göstəricisidir.

İlk öncə yaratdığı şəraitə görə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Naziri cənab H. Bağirova, monoqrafiyanın elmi redaktorluğu kimi ağır və məsuliyyətli missiyanı öz üzərinə götürdüynə görə akademik V. Hacıyevə öz dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

Bu işdə yardımçı olan bütün xeyirxah insanlara, dost və tanışlara, bu ideyanı müdafiə edən kolleqalara, xüsusilə, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin tanınmış meşə mütəxəssisləri Ə.Orucova və M.Şəkiliyevə öz bilik və təcrübələrini bölüşdüklərinə və dəyərli elmi məsləhətlərinə görə, Nazirliyin digər əməkdaşları G.C.Əliyevaya, Ə.Hüseynovaya, N.İsayevaya, həmçinin AMEA Zoologiya İnstitutunun əməkdaşı E.Əsədullayevaya mətnin və latın adlarının korrekturasındakı köməyə görə, Nazirliyin Meşələrin İnkişafı Departamentinin yerlərdəki idarələrinin bu işdə bizə yardımçı olmuş əməkdaşlarına səmimi dəstəklərinə görə öz dərin minnətdarlıqlarımızı bildiririk.

Müəlliflər bu əsərin Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bioloji təbiət abidələrinin təsnifatının aparılmasındakı cəhd kimi qəbul edilməsini xahiş edir və bütün səmimi tənqidlərə, rəy, təklif və düzəlişlərə görə qabaqcadan öz təşəkkürlərini bildirirlər (yusifov_eco@yahoo.com).

Əsərin Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf

edilməsi real faktlara əsaslanmış danılmaz bir həqiqət, xalqımızın onun bu sahədəki misilsiz xidmətlərinə qarşı minnətdarlığının kiçicik bir təzahürüdür. Ümumilli liderimiz Azərbaycan təbiətinə, onun təbii sərvətlərinə xüsusi qayğı göstərmiş, Azərbaycan Respublikasında ekolojiya, ətraf təbii mühitin mühafizəsi və təbiətdən rəşional istifadə problemləri, ətraf təbii mühitin idarə edilməsində ölkəmizin dünya inteqrasiyasına qoşulması sahəsindəki mühüm addımlar məhz onun rəhbərliyi dövrünə təsadüf edir (*Yusifov E.F., Təhməzov B.H., 2004*). Azərbaycanın təbiət abidələrinin mühafizəsi və qorunması kimi çox vacib bir məsələnin dövlət səviyyəsində həllinin ilk təşəbbüsçüsü də məhz cənab Heydər Əliyev olmuşdur. Azərbaycanın təbiət abidələri haqqındakı bu tarixi sənədin vacibliyini nəzərə alaraq onun əlimizdə olan Azərbaycan Respublikası Nazirlər Soveti İşlər İdarəsinin Protokol Şöbəsi tərəfindən verilmiş nüsxəsinin surətini sizə təqdim edir və təəssüf hissi ilə bu qərarın tam yerinə yetirilmədiyini bildiririk:

**ЦК КП Азербайджана и
Совета Министров Азербайджанской ССР**

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ
От 16 марта 1982 г. № 167
гор. Баку**

Об охране памятников природы Азербайджанской ССР

В целях сохранения отдельных природных объектов, имеющих научное, народнохозяйственное и культурно-эстетическое значение, ЦК КП Азербайджана и Совета Министров Азербайджанской ССР постановляют:

1. Объявить памятниками природы и взять под государственную охрану типичные и редкие для конкретной географической зоны ландшафты или же отдельные элементы, ценные участки леса, представляющие эталоны коренных типов или отличающиеся редким составом (сочетанием) пород, места нахождения эндемичных, реликтовых и исчезающих растений, отдельные вековые деревья, а также геологические обнажения, пещеры, места залегания палеонтологических и палеоботанических остатков, отдельные выходы подземных вод, уникальные озера и другие достопримечательности природы в Азербайджанской ССР, согласно приложениям №1, 2, 3.

2. Государственному Комитету Азербайджанской ССР по охране природы в течение 1982 года оформить и выдать исполкомам районных и городских Советов народных депутатов, в ведении и на территории которых находятся взятые под охрану памятники природы, паспорта на эти памятники.

3. Министерством, госкомитетам, ведомствам республики, Совету Министров Нахичеванской АССР, исполкому НКАО, районным и городским исполкомам Советов народных депутатов, колхозам, совхозам, лесхозам и другим хозяйствам Азербайджанской ССР, на территории которых находятся памятники природы:

в течение 1982 года обозначить в натуре указательными знаками охраняемые государством природные объекты (без исключения из госактов землепользователей);

обеспечить оформление и охрану, а также содержание памятников природы, находящихся в их ведении и на их территории.

4. Утвердить прилагаемое Положение об охране памятников природы Азербайджанской ССР.

5. Академии Наук Азербайджанской ССР, Государственному Комитету Азербайджанской ССР по охране природы, Министерству лесного хозяйства Азербайджанской ССР, Совету Министров Нахичеванской АССР, исполкому НКАО, исполкомам районных и городских Советов народных депутатов продолжить работу по дальнейшему выявлению, изучению и взятию под го-

---

сударственную охрану памятников природы на территории республики.

6. Государственному комитету Азербайджанской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли совместно с Государственным Комитетом Азербайджанской ССР по охране природы и Азербайджанским обществом охраны природы обеспечить издание в 1982 году паспортов, охранных обязательств, инструкции о порядке учета, регистрации и содержания памятников природы, плакатов и других материалов, связанных с организацией охраны памятников природы на территории Азербайджанской ССР.

7. Обкомам, горкомам и райкомам партии осуществлять постоянный контроль за состоянием охраны памятников, осуществлением работ по дальнейшему выявлению, изучению и взятию под государственную охрану памятников природы на территории республики.

Секретарь ЦК КП
Азербайджана
Г. Алиев

Председатель Совета Министров
Азербайджанской ССР
Г. Сеидов

İ FƏSİL
TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ, ONLARIN
MAHIYYƏTİ
VƏ
TƏSNİFATI

I Bölmə
Təbiət abidələrinin
xarakterik xüsusiyyətləri və hüquqi əsasları
haqqında

Təbiət abidələri öz xüsusiyyətlərinə, vəzifə və funksiyalarına görə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aiddirlər. Azərbaycan Respublikasının «Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında» Qanununda bildirilir ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri Azərbaycan Respublikasının milli sərvətidir və xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik dəyərə malikdir (*Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu, 2002*). Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri xüsusi ekoloji, elmi mədəni, estetik və sağlamlaşdırma əhəmiyyəti daşıyan təbiət komplekslərindən və obyektlərindən, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan bitki və heyvan növlərinin yayıldığı yerlərdən ibarət olan, təsərrüfat dövrüyəsindən tamamilə və ya qismən, daimi və ya müvəqqəti çıxarılan torpaq, su (akvatoriya) sahələri və onların üzərindəki atmosfer məkanıdır. Qanunda deyilir ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri- elmi, mədəni, estetik və sağlamlaşdırma dəyərinə malik, nadir, nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan, səciyyəvi, xüsusi mühafizə rejimli, zooloji botanik, dendroloji, hidroloji, geoloji, geomorfoloji, hidrogeoloji, meşə, landşaft və torpaq obyektləridir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində məqsədindən, mühafizə rejimindən və istifadə xarakterindən asılı olaraq xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri aşağıdakı növlərə ayrılır:

- dövlət təbiət qoruqları, o cümlədən milli parklar və biosfer qoruqları;
- təbiət parkları;
- ekoloji parklar;
- dövlət təbiət yasaqlıqları;
- təbiət abidələri;
- zooloji parklar;
- nəbatat bağları və dendroloji parklar;
- müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar.

Dövlət təbiət qoruqlarının və yasaqlıqlarının, milli parkların, təbiət abidələrinin, zooloji parkların, nəbatat və dendroloji parkların fiziki və hüquqi şəxslərin idarəçiliyinə, istifadəsinə və icarəsinə verilməsi qadağandır.

Aşağıdakı cədvəllərdə qitələr və ölkələr üzrə planetin bir sıra milli və beynəlxalq əhəmiyyətli təbiət ərazilərinin siyahısı və əsas parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 1
Milli və beynəlxalq əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin qitələr üzrə paylanması

Ərazilər	Milli əhəmiyyətli ərazilər				Beynəlxalq əhəmiyyətli ərazilər			
	Xüsusi mühafizə olunan ərazilər			Dəniz əraziləri	Biosfer rezervatları		Su-bataqlıq ərazilər	
	Sayı (N)	Sahə (min. ha)	(%)		N	Sahə (min. ha)	N	Sahə (min. ha)
<i>Dünya</i>	28442	851511	6.4	3636	368	263897	1019	73012
Asiya	2421	148692	6.0	831	45	13350	59	3121
Avropa	12356	109297	4.7	760	139	103149	632	19838
Orta Şərq və Şm.Afrika	518	25863	2.1	126	21	15019	48	1748
Saxara Afrikası	1005	146904	6.0	150	40	39757	70	14348
Şimali Amerika	6146	213822	11.1	525	52	22350	53	14229
Mərkəzi Amerika və Karib	813	16450	6.1	369	29	14972	47	2239
Cənubi Amerika	1116	131663	7.4	189	29	50205	45	11551
Okeaniya	4056	60784	7.1	519	13	5094	60	5882
<i>İnkişaf etmiş ölkələr</i>	23397	405509	7.2	1983	212	130955	776	40458
<i>İnkişaf edən ölkələr</i>	5045	446002	5.8	1486	156	132941	238	32498

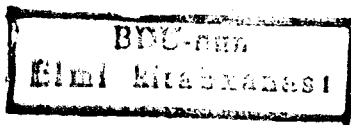

Cədvəl 2

Milli və beynəlxalq əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri

Ölkələr	Milli əhəmiyyətli ərazilər				Beynəlxalq əhəmiyyətli ərazilər			
	Xüsusi mühafizə olunan ərazilər			Deniz əraziləri	Biosfer rezervatları		Su-bataqlıq ərazilər	
	Say (N)	Sahə (min. ha)	(%)		N	Sahə (min. ha)	N	Sahə (min. ha)
Ekvador	22	12077	42.0	4	2	1446	3	95
Venesuela	144	32245	35.4	18	1	8266	5	264
Danimarka	220	1380	32.0	76	1	70000	38	2283
Dominikan Resp.	34	1523	31.3	12	-	-	-	-
Avstriya	695	2451	29.2	-	4	28	10	116
AFR	1398	9620	26.9	49	14	1559	31	673
İsveçrə	257	1063	25.7	-	1	169	8	7
Yeni Zelandiya	233	6334	23.4	88	-	-	5	39
Slovakiya	1039	1085	22.1	-	4	241	11	37
Butan	9	998	21.2	-	-	-	-	-
Beliz	32	479	20.9	19	-	-	2	-
İngiltərə	515	5000	20.4	192	13	47	140	664
Panama	30	1422	18.8	14	2	1253	3	111
Çili	87	14142	18.7	28	7	2407	7	100
Botsvana	12	10499	18.0	-	-	-	1	6864
Kuba	81	1909	17.2	51	6	1384	-	-
Qvatemala	38	1827	16.8	4	2	3141	4	503
Oman	71	4973	16.1	2	-	-	-	-
Kamboca	20	2863	15.8	-	1	1481	3	55
Çexiya	1789	1247	15.8	-	6	435	10	42
İsrail	188	326	15.5	25	1	27	2	1

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin mütləq maksimal sahəsinə görə lider ölkələr isə aşağıdakı nizam üzrə düzülmüşlər.

230831

Cədvəl 3
Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin mütləq sahəsinə
görə aparıcı dövlətlər

Ölkələr	Milli əhəmiyyətli ərazilər				Beynəlxalq əhəmiyyətli ərazilər			
	Xüsusi mühafizə olunan ərazilər			Dəniz əraziləri (N)	Biosfer rezervatları		Su-bataqlıq ərazilər	
	Sayı (N)	Sahə (min. ha)	(%)		N	Sahə (min. ha)	N	Sahə (min. ha)
ABŞ	3063	123120	13.1	386	44	20838	17	1178
Kanada	3083	90702	9.1	139	8	1512	36	13051
ÇXR	407	59840	6.2	56	16	2645	7	588
RF	219	52907	3.1	16	20	23386	35	10324
Avstraliya	3727	54250	7.0	372	12	5093	53	5249
Braziliya	519	37513	4.4	28		2407	7	100
İndoneziya	331	19253	10.1	102	7	1329	2	243
Monqolustan	42	17991	11.5	-	6	6139	6	631
Boliviya	32	15601	14.2	-	3	735	2	805
Hindistan	493	14312	4.4	115	-	-	6	193

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi Qafqaz ərazisində ilk qoruq 1910-cu ildə qrafinya P.S. Uvarovanın təqdimatı ilə yaradılmış Elləroyuğu ərazisindəki eldar şamlığı qoruğu hesab olunur (*Заповедники Кавказа, 1990*). Bu baxımdan Azərbaycanda xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri ənənəsinin təxminən yüz illik tarixi vardır. Təbiət abidələri öz xarakterinə görə canlı (bioloji) və cansız (geoloji, paleontoloji) təbiət abidələri kimi iki növə ayrılırlar.

Başqa sözlə desək, təbiət abidələri xüsusi mühafizə rejimi tətbiq edilmiş unikal, əvəzolunmaz, elmi, ekoloji, mədəni və estetik mənada yüksək dəyərə malik təbiət kompleksləri, təbii və süni mənşəli obyektlərdir. Hər hansı bir quru və su tutarı sahəsi, eləcə də tək bir obyekt də təbiət abidəsi elan oluna bilər. Aşağıda təbiət abidələrinə misallar göstərilmişdir:

- Mənzərəli ərazilərin bir hissəsi və ya toxunulmamış təbiət əraziləri;
- Mədəni landşaftın üstünlük təşkil etdiyi ərazilər (qədim parklar, xiyabanlar və s.);
- Relikt, endem, azsaylı, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan bitki və heyvanlar və onların məskunlaşdığı ərazilər;
- Öz xarakterinə görə xüsusilə qiymətli sayılan meşə massivləri və meşə əraziləri;
- Unikal relyef formaları və təbiət landşaftları (dağlar, dərələr, mağaralar, qum təpələri, barxanlar, stratotipik kəsiklər, geoloji qırıqlar və s.);
- Nadir və xüsusi əhəmiyyətli paleontoloji obyektlərin yerləşdiyi ərazilər;
- Çay, göl, su-bataqlıq kompleksləri, su anbarları əraziləri, kiçik çaylar, göllər, su anbarları və su hövzələri;
- Müxtəlif sahil obyektləri (körfezlər, buxtalar, yarımada-dalar, laqunlar);
- Canlı və cansız təbiətin ayrıca elementləri (quşların yuvalama yerləri, qocaman tarixi-memorial əhəmiyyətli ağaclar, qəribə formalı bitkilər, tək-tək qalmış ekzot və reliktd nümunələri, vulkanlar, təpələr, buzlaqlar, qayalar və qaya parçaları, şlalələr, qeyzərlər, termal və mineral sular, müalicəvi palçıq mədənləri, bulaqlar, çay mənbələri, yarpaqlar, mağaralar, zağalar, kahalar və s.).

Özünün unikallığından, ekoloji, elmi və digər dəyərlərindən asılı olaraq təbiət abidələri dünya, dövlət və regional əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri sırasına aid

edilə bilər. Təbiət abidələri xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik əhəmiyyəti olan təbiət obyektləridir. Təbiət abidəsi obyektlərinə konkret coğrafi zona üçün səciyyəvi olan nadir landşaft və yaxud ayrı-ayrı elementlər, yerli ağac qruplarının etalonunu təşkil edən və nadir növ tərkibinə görə seçilən qiymətli meşə sahələri, endem və ya məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalan bitkilərin yayıldığı yerlər, çox yaşlı ayrı-ayrı ağaclar, həmçinin geoloji açılışlar, mağaralar, paleontoloji və paleontobotanika qalıqlarının çöküntüləri, bulaqlar, nadir göllər və digər yerlər aid edilir. Təbiət abidələri yerləşən ərazilərdə xüsusi mühafizənin hüquqi rejimi tətbiq edilir və onların təbii vəziyyəti qorunub saxlanılır. Dövlət əhəmiyyətli təbiət abidələri respublika və ya bölgə (yerli) əhəmiyyətli ola bilər. Təbiət abidələri torpaq mülkiyyətçilərindən, istifadəçiləri və icarəçilərindən torpaq sahələri alınmadan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada onların torpaq sahələrində təşkil edilə bilər. Təbiət abidələrinin və onların yerləşdiyi ərazilərin təşkili qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Təbiət abidələrinə aid edilən obyektlər və onların yerləşdiyi ərazilər təsərrüfat istifadəsindən çıxarılır və orada təbiət abidələrinin təbii vəziyyətini pozan hər hansı fəaliyyət qadağan edilir.

Təbiət abidələrindən müəyyən edilmiş qaydada elmi, mədəni və tədris məqsədləri üçün istifadə edilə bilər. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, təbiət abidələri, əsasən, bioloji və geoloji təbiət abidələri kimi iki qrupa ayrılırlar. Geoloji təbiət abidələri də öz növbəsində məxsusi geoloji təbiət abidələri və paleontoloji təbiət abidələrinə bölünürlər.

Özünün nadir, ekoloji, elmi və digər dəyərlərindən asılı olaraq təbiət abidələri dünya, dövlət və regional əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri sırasına aid edilə bilər. Bəşəri əhəmiyyətli təbiət abidələri YUNESKO-nun Bəşəri İrsi Siyahısına daxil edilir. Hal-hazırda bu Siyahıya dünyanın 189 dövlətinin 128 təbiət, 480 mədəni və 22 təbiət-mədəni abidələri daxil edilmişdir.

II BÖLMƏ

Bəşəri əhəmiyyətli irsi abidələr haqqında

Planetin mədəniyyət və təbiət abidələrinin identifikasiyası, mühafizəsi və qorunması məsələləri ilə bilavasitə beynəlxalq YUNESKO təşkilatı məşğul olur (*Birləşmiş Millətlər Təşkilatının maarif, elm və mədəniyyət işlərinə baxan ixtisaslaşdırılmış hökumətlərarası təşkilat, ingiliscə United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization sözlərinin ixtisarı*). Bu tədbir 1972-ci il tarixdə 164 ölkənin imza atdığı «Bəşəri əhəmiyyətli mədəni və təbii xarakterli irsi abidələrin mühafizəsi üzrə» Paris konvensiyası əsasında həyata keçirilir (*Convention Concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, <http://www.unesco.org/whc>*). Qeyd edildiyi kimi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bu konvensiyamı 1993-cü ildən ratifikasiya etmişdir. YUNESKO mədəniyyət və təbiət xarakterli irsi abidələri təyin edərkən, əsasən, bu prinsiplərə əsaslanır: mədəni irsi abidələrə tarixi, estetik, etnoloji, yaxud antropoloji nəzər nöqtələrindən çox mühüm bəşəri əhəmiyyətə malik olan ərazilər, monumentlər, binalar kompleksi daxildir. Təbiət abidələrinə isə elmi, təbii gözəllik və vacibliyi baxımından fiziki və bioloji formasıyalar, nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan heyvan və bitki növləri aid edilir. Bəşəri əhəmiyyətli təbiət abidəsinin milli əhəmiyyətli təbiət abidəsindən fərqləndirici xüsusiyyəti odur ki, ***bəşəri əhəmiyyətli təbiət abidələri*** yerləşdiyi ərazidən asılı olmayaraq planetin bütün insanlarına məxsus olduğu vurğulanır. Adı çəkilən Konvensiyaya əsasən ölkələr təsdiq edirlər ki, onların ərazilərində yerləşən mədəni və təbiət abidələri **Dünya İrsi Abidələr Siyahısına** daxil edildikdə ölkələrin milli suverenliyinə və əmlak toxunulmazlığına ziyan vurmamaq şərti ilə mühafizəsi beynəlxalq ictimaiyyətin birgə səyləri nəticəsində reallaşan bəşəri miqyaslı irsi abidə sayılır. Digər dövlətlərin köməyi olmadan belə abidələr zədələnmə və tamamilə sıradan çıxma bilər. Hər hansı bir obyektin **Dünya İrsi Abidələr Siyahısına** daxil edilməsi ölkələrin özləri tərəfindən verilmiş ərizə əsasında həyata keçirilir. Dünya İrsi Abidələr Komitəsi ildə bir dəfə öz iclasına

yığışaraq özünün iki yardımçı təşkilatı olan Abidələr və Ərazilər üzrə Beynəlxalq Şura və Təbiətin və Təbii Sərvətlərin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Təşkilatın (*The International Council of Monuments and Sites – ICOMOS, The International Union for Conservation of Nature and Natural Resources - IUCN*) köməklili ilə obyektlərin qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Təqdim edilmiş ərazinin seçildiyi halda obyekt və yerləşdiyi məkan «Dünya İrsi Abidələr Siyahısı»na əlavə edilir. Bəşəri əhəmiyyətli mədəni və təbii xarakterli irsi abidələrin mühafizəsi komitəsi dörd əsas funksiyanı həyata keçirir:

- Dövlətlərin – konvensiya tərəfdaşlarının təklifi əsasında bəşəri əhəmiyyətli obyektləri müəyyənləşdirir və onları «Dünya İrsi Abidələr Siyahısı»na əlavə edir;

- Dövlətlər-konvensiya tərəfdaşları ilə birgə Dünya İrsi Abidələr Siyahısına qatılmış obyektlərin vəziyyətinə nəzarəti (monitorinqi) həyata keçirir;

- Hər-hansı bir obyektin təcili «Dünya İrsi Abidələr Siyahısı»na əlavə edilməsi məsələsini həll edir;

- Bəşəri İrsi Fondun resurslarının dövlətlər-konvensiya tərəfdaşları tərəfindən effektiv istifadəsi qaydalarını müəyyənləşdirir.

Təbii xarakterli obyektlərin seçimi aşağıdakı kriteriyalar əsasında həyata keçirilir. Təklif olunan irsi əhəmiyyətli obyekt:

1. Yerin tarixinin əsas mərhələlərinin nümunəsi baxımından əyani xarakter daşımalı, yer səthinin inkişafı zamanı qədim həyat izlərini, mühüm geoloji prosesləri, relyefin geomorfoloji və ya fizioqrafik xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirməlidir;

2. Yerüstü, çay, sahilyanı və dəniz ekosistemlərinin, bitki və heyvan birliklərinin inkişafı və təkamülü zamanı mühüm və uzunmüddətli ekoloji və bioloji proseslərin nümunəsi rolunu oynamalıdır;

3. Nadir təbiət hadisələri və ya xüsusi təbii gözəllik və estetik əhəmiyyət xarakteri daşmalıdır;

4. Bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi baxımından yüksək əhəmiyyətli təbii areal xüsusiyyəti daşımalı, elmi və təbiətin mühafizəsi baxımından dünya əhəmiyyətli nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan növ arealına malik olmalıdır. Mədəni və təbii xarakterli obyektlərin nominasiyası zamanı ölkələr-tərəfdaşlar aşağıdakı punktlar üzrə məlumatları təqdim etməlidirlər:

Obyektin adı

1. Ölkə (əgər fərqlənirsə dövlət)
2. Ştat, provinsiya, region (bizim halda rayon, kənd və s.)
3. Obyektin adı
4. Xəritədə saniyə dəqiqliyi ilə coğrafi koordinatı göstərilməklə dəqiq məkanı
5. Obyektin sərhədlərini və mümkün bufer zonasını qeyd etmək şərti ilə xəritələr və sxemlər
6. Obyektin və mümkün bufer zonasının sahəsi (ha)

Siyahıya əlavə edilmənin əsaslandırılması

1. Obyektin əhəmiyyətinin təsdiqi
2. Mümkün müqayisəli analiz
3. Obyektin əslilik və tamlıq vəziyyəti (bərpa və restavrsiyaya məruz qalması, ilkin vəziyyətinə nisbətən durumu və s.)
4. Obyektin siyahıya salınmasını əsaslandıran kriteriyalar

Obyektin xarakteristikası

1. Obyektin təsviri
2. Obyektin tarixi və inkişaf mərhələləri
3. Obyektə aid olan sonuncu sənədlərin forması və tarixi
4. Obyektin hal-hazırdakı (durumu) vəziyyəti
5. Obyektin istifadəsi və reklamı ilə bağlı siyasət və program

Nəzarət və idarəetmə (Management)

1. Obyektin sahibi
2. Hüquqi statusu

3. Obyektin mühafizəsi üzrə görülmüş tədbirlər
4. Nəzarət və idarəetmə hüququna malik orqan və təşkilatlar
5. İdarəetmənin səviyyəsi (regional, lokal və s.) və əlaqə üçün məsul şəxsin adı və ünvanı
6. Obyekt üzrə təsdiq olunmuş planlar
7. Maliyyələşmənin mənbəyi və həcmi
8. Ekspert köməyinin mənbəyi və mühafizə metodlarının öyrənilməsi səviyyəsi
9. Gələnlər üçün yaradılmış şərait və gələnlərin statistikas
10. Obyektin idarə edilməsi planı və məqsədləri
11. Kadr təminatının vəziyyəti

Obyektə təsir edən faktorlar

1. Təsərrüfatın inkişaf xarakteri (sərhədlərin pozulması, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti, faydalı qazıntıların istismarı)
2. Ekologiya (ətraf mühitin çirklənməsi, iqlim dəyişmələri)
3. Təbii fəlakətlər (zəlzələ, daşqınlar, yanğın və s.)
4. Turistlərin ifrat iştirakı
5. Obyekt sahəsində və bufer zonadakı əhalinin sayı
6. Digər faktorlar

Monitoring

1. Obyektin vəziyyətinin qiymətləndirilməsindəki əsas göstəricilər
2. Obyektin müşahidəsi/monitorinqinin aparılması zamanı görülmüş inzibati tədbirlər
3. Monitorinq üzrə əvvəlki hesabatlar

Sənədləşmə

1. Fotoşəkillər, slaydlar, əgər mövcuddursa kino və video-materyallar
2. Obyektin idarəedilməsi planlarının surəti
3. Biblioqrafiya

4. İntentar siyahıyaalmalarının, qeydiyyat-hesabat sənədlərinin və arxivlərin saxlanma ünvanı

Və sonda Dövlət-Konvensiya tərəfdaşı tərəfindən imza

Sonda qeyd etmək istəyirik ki, bəşəri əhəmiyyətli abidələr siyahısında mədəni və təbiət abidələri bir-birindən ayrılmağa qədər bir siyahıda verilir. Azərbaycan, MDB və digər qonşu ölkələrin bəşəri əhəmiyyətli irsi abidələr siyahısına düşmüş obyektlərinin siyahısı növbəti cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 4
MDB, Azərbaycan və onun qonşu ölkələrinin bəşəri irsi abidələrinin siyahısı

Azərbaycan	2000 Qız Qalası-Şirvanşahlar Kompleksi
Ermənistan	1996, 2000 Haxpat və Sanain monastırları 2000 Geqart monastırı və Yuxarı Azat Dərəsi 2000 Eçmiadzin kilsəsi və Zvartnost arxeoloji ərazisi
Gürcüstan	1994 Mtsxeta tarixi kilsə ansamblı 1994 Baqrat Baş Kilsəsi və Gelati monastırı 1996 Yuxarı Svaneti
Estoniya	1997 Tallinin Tarixi Mərkəzi (Köhnə Tallin)
Qazaxıstan	2003 Xoca Əhməd Yəsəvi Məqbərəsi
Latviya	1997 Riqaanın Tarixi Mərkəzi
Litva	1994 Vılınüsün Tarixi Mərkəzi (Köhnə Şəhər)
RF	1990 Sankt-Pterburqun Tarixi Mərkəzi və onunla bağlı

	<p>monumental komplekslər</p> <p>1990 Xiji Pogostu</p> <p>1990 Moskvanın Kremli və Qızıl Meydanı</p> <p>1992 Novqorodun Tarixi Monumental kompleksi və ətrafı</p> <p>1992 Solovetsk Adalarının mədəni-tarixi abidələri</p> <p>1992 Vladimir və Suzdalın Monumental Kompleksləri</p> <p>1993 Sergievsk Lavra və Sergiyev Posad Arxitektura Ansamblı</p> <p>1994 Kolomensk Kilsə ansamblı</p> <p>1995 Komi Qız Meşələri (toxunulmamış)</p> <p>1996 Kamçatka vulkanları</p> <p>1996 Baykal gölü</p> <p>1998 Altay Dağ silsiləsi</p> <p>1999 Şərqi Qafqaz</p> <p>2000 Ferapontov Monastır Kompleksi</p> <p>2000 Kazan Kremlinin Arxitektura Kompleksi</p> <p>2000 Curonian Spit</p> <p>2001 Mərkəzi Sixote-Alin</p> <p>2003 Dərbənd istehkamı, qədim şəhər və qala divarları</p>
Türkmənistan	1999 «Qədim Mərv» tarixi dövləti və mədəni parkı
Ukrayna	<p>1990 Müqəddəs Sofiya baş kilsəsi və monastırı, Kiyev-Peçersk lavrı</p> <p>1998 Lvov – Tarixi Mərkəz ansamblı</p>

Özbəkistan	1990 İçxan Qala 1993 Buxara Tarixi Mərkəzi 2000 Şəhrisəbz Tarixi Mərkəzi 2001 Səmərqənd
Türkiyə	1985 İstanbulun Tarixi Mərkəzi 1985 Gorem Milli Parkı və Kappadokiya 1985 Böyük Məscid və Divirigi Xəstəxanası 1986 Hattuşa 1987 Nemrut Dağ 1988 Xanthos-Letoon 1988 Hierapolis-Pamukkale 1994 Safranbolu şəhəri 1998 Troya arxeoloji ərazisi
İran	1979 Persepolis 1979 Soqa Zənbil Zuqqurat və Kompleksi 1979 İsfahan, İmam Meydanı 2003 Təxti Süleyman

Cədvəldən görüldüyü kimi bəşəri əhəmiyyətli təbii və mədəni abidələrlə zəngin olan Azərbaycan öz irsi dəyərlərini qeydiyyata salmadığına görə bir tərəfdən bu abidələrin mühafizəsinə edilən beynəlxalq yardımlardan məhrum olur, digər tərəfdən kasıb mədəni-tarixi irsə malik millət imici qazanır.

III BÖLMƏ

Planetin abidə ağacları

Qərb ölkələrində qocaman ağacların mühafizəsi təcrübəsi. Almaniya, İngiltərə, Baltika və Skandinaviya ölkələri hələ çox əvvəlki zamanlardan əsrlik ağacların inventarizasiyası və mühafizəsi ilə məşğul olurlar. Bu sahə ilə XX əsrin əvvəllərindən məşğul olan və ən çox təcrübəyə malik olan Almaniya'dır. Burada Prussiya dövləti dövründən hətta qurumuş ağaclar və onların kötükləri belə mühafizə olunur, təbiəti mühafizə və botaniki jurnallarda ağacların məhvi ilə bağlı nekroloqlar yerləşdirilirdi. Keçən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq bu ənənə Almaniya'dan Polşaya keçməyə başladı. Maraqlı faktlardan biri də odur ki, bu tədbirdə dövlət və ictimai təşkilatlarla yanaşı kilsə də aktiv iştirak edirdi. Məhz bu ənənənin nəticəsində 1993-cü il üçün Polşa ərazisində 20 000 qocaman tək ağaclar mühafizə olunurdu. Baltikyanı ölkələrin bütün əsrlik və daha yaşlı ağacları qeydiyyatla götürülmüşdür. Qardaş Türkiyədə də qocaman ağaclara xüsusi diqqət yetirilir. Müəlliflərin yazdığına görə Konya şəhəri yaxınlığındakı bir zamanların sıx meşəliklərindən yadigar qalmış qocaman ardıc ağacına medal həsr edilmiş, medalın üstündə «balta və quraqlığa qalib gəlmiş ardıc əşq olsun!» sözləri həkk edilmişdir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında 1977-ci ildən etibarən nəfis şəkildə işlənmiş «Möhtəşəm və tarixi ağaclar» adlı iri formatlı kitabda bütün ştatların maraqlı ağacları haqqında məlumatlar yerləşdirilmişdir. Bu ağaclar 9 qrupda birləşdirilmişdir:

- hal-hazırda olmayan tarixi ağaclar;
- dövlət quruculuğu ilə bağlı ağaclar;
- musiqi və ədəbiyyat ilə bağlı ağaclar;
- dini mərasimlər və s. ağaclar.

Amerika Meşəçiləri Nəhəng Ağacların Milli Qeydiyyatı 1940-cı ildən fəaliyyət göstərərək Amerika Birləşmiş Ştatlarının bütün təbii və introduksiya olunmuş nəhəng ağaclarını uçota götürərək sənədləşdirir. Ölkə üzrə hər növün nəhəng ağacı müəyyənləşdirilərək Milli Çempion elan edilir. Çempionluq kriteriyası ağacın hündürlüyü, gövdəsinin çevrə uzun-

luğu və çətirinin sahəsinə əsaslanmış xüsusi düstur vasitəsi ilə hesablanır.

İsraildə, Hevron yaxınlığında, İordan çayının Qərb sahilindəki Müqəddəs Üçlük monastrının xristianlığın çox məşhur müqəddəs yerlərindən olan «Mamvriy Palıdı»nın gövdəsinin qalıqları qorunur. Litvalılar Latviya ilə sərhəddə yerləşən 1500 yaşlı palıdı –«Stelmuj qocası»nı Avropanın ən qədim palıdı hesab edirlər. Bəzi mənbələr bu ağacın 2000 il yaş olduğunu bildirirlər.

Planetin ən nəhəng ağacı. ABŞ-ın Kaliforniya ştatının Sekvoya Milli Parkı ərazisindəki «General Şerman» ağacı dünyanın ən nəhəng ağacı sayılır. Ağacın adı 1879-cu il ABŞ vətəndaş müharibəsinin qəhrəmanı, ordu generalı Uilyam Tekumse Şermanın (1820-1891) şərəfinə verilmişdir. Parkda ondan daha qocaman ağaclar mövcuddur (**şəkil 1**). Hər il öz gövdəsinin diametrini 1 fut (0.33 sm), hündürlüyünü isə 100 fut (33 sm) artıran «General Şerman» hal-hazırda planetdə olan canlı ağacların ən nəhəngi hesab olunur (**şəkil 2**). Bu ağac 2001-ci il üçün aşağıdakı göstəricilərə malik olmuşdur:

Yaşı:	2150 il
Hündürlüyü:	274.9 fut (83.8 m)
Kök boğazının çevrə uzunluğu:	102.6 fut (31.1 m)
Kök boğazının maksimal diametri:	36.5 fut (11.1 m)
Ən böyük budağının diametri:	6.8 fut (2.1 m)
Birinci iri budağın yerdən hündürlüyü:	130 fut (39.6 m)
Çətirin orta diametri:	106.5 fut (32.5 m)

Planetin ən hündür ağacları. Hal-hazırda planetin ən hündür ağacları ABŞ-ın qərb sahillərində, Sakit Okean boyu, Kaliforniya və Oreqon ştatları arasındakı 700 km-lik bir zolaqdakı Kost Redvud adlanan ərazidə yerləşir. Buradakı ağaclar dünyanın ən uca və qocaman ağaclarından hesab edirlər. Yaşı bir neçə yüz ilə çatmış yetkin qırmızı ağacların (*Sequoia*

sempervirens – *Həmişəyaşıl sekvoyya*) orta hündürlüyü 60-75 m-ə (200-240 fut) çatır. Sinonim adı *Taxodium sempervires* – dir. Konusvari çətirə malik olan bu ağacların hündürlüyü 110 m-i (360 fut), gövdəsinin diametri 900 sm-i aşır. Həmişəyaşıl sekvoyyalar iki min ildən çox yaşayırlar. Bu ağaclar oduncağının rənginə görə bəzən qırmızı ağac adlanırlar (redwood). Tərkibində olan yüksək konsentrasiyalı tanin onu sidr ağacı kimi ziyanvericilərə və xəstəliklərə qarşı davamlı edir. Daşlaşmış qalıqların paleontoloji tədqiqatları əsasında yaranma müddəti 160 milyon il güman edilən bu ağacların qalın qabığı onu meşə yanğınlarından qoruyur. Onların inkişaf sürəti də çox yüksəkdir. Münbit şəraitdə fidanların illik artımı 30 sm-ə çatır. Ən iri həcmli nüsxə Kaliforniya Ştatının Redvud Milli Parkındakı (Jedediah Smith redwoods State Park) «Del Norte Titan»dır. 1998-ci ildə bu ağacın həcmi 1044.7 m³, hündürlüyü 93.57 m, gövdəsinin diametri 7.22 m olmuşdur. Burada yıxılmış ağacların gövdəsində 2026 illik həlqə sayılmışdır.

Planetin ən hündür ağacı ABŞ-ın Kaliforniya ştatı ərazisindəki Montqomeri Meşələri Dövlət Qoruğundakı, hündürlüyü 112.76 m, diametri 3.14 m, yaşı 1000 ilə yaxın olan «Mendosino ağacı» («*Mendocino Tree*») hesab edilir (şəkil 3). Bəzi məlumatlarda ondan təqribən 34 sm hündür olan «Stratosfer Nəhəngi»nin Adı çəkilir. Aşağıda planetin boyu 110 m-dən hündür ağaclarının ardıcılığı verilmişdir.

Adları	Məkanı	H, m	D, m
«Stratosphere Giant»	Humboldt redvud Dövlət Parkı, KA	112.34	7.22
«Mendocino Tree»	Monhomeri Ağacları Dövlət Qoruğu, KA	112.01	3.17
«Harry Cole Tree»	Redvud Milli Parkı	111.65	4.94
«Paradox Tree»	Humboldt Redvud Dövlət Parkı	111.63	3.78

«Federation Giant»	Humboldt Redvud Dövlət Parkı	111.5	-
“National Geographic Society Tree”	Redvud Milli Parkı	111.4	4.30
«Swamp Tree»	Monhomeri Ağacları Dövlət Qoruğu, KA	110.77	3.02
«Pipe Dream Tree»	Humboldt Redvud Dövlət Parkı	110.64	4.27
“Redwood Greek Giant”	Redvud Milli Parkı	110.4	5.21
“Lost Hope Tree”	Humboldt Redvud Dövlət Parkı	110.4	5.03
“Rockefeller Tree”	Humboldt Redvud Dövlət Parkı	110.34	4.14
“Muir Tree”	Humboldt Redvud Dövlət Parkı	110.34	4.30
“Godwood Greek Giant”	Prayr Redvud Dövlət Parkı	110.03	7.44

1991-ci il fırtınasına qədər isə ən hündür ağac hündürlüyü 370 fut (112.76 m) olan «Nəhəng Dervill» (“*Dyerville Giant*”) sayılırdı. Göründüyü kimi, bu ağacın hündürlüyü futbol meydançasının uzunluğundan çox olmuşdur. Şəkildə bu ağacın yıxılmış kötüyünü görürsünüz (şəkil 3).

Sekvoyaların hündür ağac olmasına baxmayaraq mütləq rekord evkalipt ağacına məxsusdur. İndiyədək məlum olan ən hündür ağac isə Avstraliyada bitmiş 143 m (470 fut) və 150 m (492 fut) hündürlüyü olan evkalipt ağacı (*Eucalyptus regnans*) olmuşdur. Lakin bu ağacların heç biri hal-hazırda yoxdurlar.

Çətirinin diametrinə görə isə rekord Hindistan ərazisindəki banyan (benqal ənciri– *Ficus benghalensis*) ağacına məxsusdur. Rəvayətə görə nəhəng banyanın çətiri Makedoniyalı İsgəndərin ordusunu Şərq Səfəri zamanı qızmar günəşin öldürücü təsirindən xilas etmişdir.

Planetin ən qədim relikt ağacı «ginkqo biloba» (yaponca «gümüşi ərik») hesab edilir. Ağaca bu ad onun yumru, ərik

boyda gümüşü meyvələrinə görə verilib. Bu növün 300 milyon ilə qədər yaşı vardır. Mezozoy erasının ortalarında ginkqokimilər Şimal yarımkürəsində, xüsusilə Asiyada çox geniş areala malik olmuşlar.

Ginkqo Azərbaycanda da bitmişdir. Daşkəsən rayonunda, Quşçu kəndinin yaxınlığında Yura çöküntülərindən ginkqonun yarpaq izlərinin və tozcuqlarının tapılması bunu sübut edir. Mezozoyun sonunda ginkqokimilərin çoxu məhv olmuş, Kaynozoy erasının əvvəllərində onların iki, Oligosen dövründə isə bir nümayəndəsi qalmışdır. Ginkqo Miosendə Şimali Amerikanı, Pliosendə isə Avropanı «tərk edərək» yalnız Şərqi Asiyada (Çində) qalmışdır. Respublikamızda Mərdəkan Dendroloji Parkda, Gəncədə və AMEA-nın Nəbatat Bağında ginko açıq sahə kolleksiyasında bitir (şəkil 4-5).

Planetin ən qocaman ağacı isə ABŞ-ın Nevada Ştatının şərq hissəsində dəniz səviyyəsindən 3275 m yüksəklikdə Viler Piki ətrafında bitən uzunömürlü və ya qılçıqlı şamdır (*Pinus longaeva*). Bəzən ona *Pinus aristata* deyirlər (şəkil 6). Ağacın hündürlüyü 16 m, gövdəsinin diametri isə 200 sm-dir. Çətiri qeyri müntəzəm olub, qabığının rəngi qırmızı-qəhvəyi rəngdədir. Gövdəsinin diametri 6.4 m olan bu ağacın 4900 ilə yaxın yaşı vardır. Bəzi mənbələrə görə planetdə 7200 yaşlı yapon kriptomeriyası (*Cryptomeria japonica*), Kanar adalarında 6000 yaşlı əjdaha ağacı (*Dracaena draco*) mövcuddur. Avstraliyanın Kvinslend ştatının sakinlərinə görə, dünyanın ən qədim ağacı – 12 000 yaşlı makrosamiya orada bitir. Bu ağacın hündürlüyü cəmi 6 m-dir. Lakin bu ağacların yaşları rəsmi sübut edilməmişdir. Ən qədim və nəhəng ağaclardan biri Meksikanın Oaksaka ştatının Santa Mariya del Tule şəhəri ərazisindəki «Tule ağacı»dır (*Taxodium mucronatum*). Yaşı 2000 ildən yuxarı, gövdəsinin diametri 16 m (çevrəsinin uzunluğu 54 m) olan bu ağacı 20 nəfər əl-ələ verərək çətinliklə əhatə edir (şəkil 7). Planetin rəsmi qeyd olunmuş ən qədim ağaclarının 08.01.2003-cü il məlumatlarına əsasən siyahısı 5 №-li cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 5.
Dünyanın rəsmi qeyd olunmuş ən qədim ağacları

Növlər	Yaşı, il	Yerləşdiyi ərazi
4000 il və ondan çox		
<i>Pinus longaeva</i>	4844	Wheeler Park, Nevada
<i>Pinus longaeva</i>	4789	Methusela Walk, Kaliforniya
3000 il və ondan çox		
<i>Fitzroya cupressoides</i>	3622	Çili
<i>Sequoiadendron giganteum</i>	3266	Syerra Nevada, Kaliforniya
<i>Sequoiadendron giganteum</i>	3220	Syerra Nevada, Kaliforniya
<i>Sequoiadendron giganteum</i>	3075	Syerra Nevada, Kaliforniya
<i>Sequoiadendron giganteum</i>	3033	Syerra Nevada, Kaliforniya
2000 il və ondan çox		
<i>Juniperus occidentalis</i>	2675	Syerra Nevada, Kaliforniya
<i>Larix lyalli</i>	1917	Kananaskis, Alberta
<i>Juniperus scopulorum</i>	1889	Şimali Nyu Meksika
<i>Juniperus occidentalis</i>	1810	Syerra Nevada, Kaliforniya
<i>Pinus flexilis</i>	1670	Şimali Nyu Meksiko
<i>Pinus balfouriana</i>	1666	Syerra Nevada, Kaliforniya
<i>Pinus flexilis</i>	1661	South Park, Kolorado
<i>Pinus flexilis</i>	1659	Ketçum, Idaho
<i>Thuja occidentalis</i>	1653	Ontariyo, Kanada
<i>Pinus balfouriana</i>	1649	Syerra Nevada, Kaliforniya
<i>Taxodium distichum</i>	1622	Şimali Karolina, Klivelend,
<i>Thuja occidentalis</i>	1567	Ontario, Kanada
<i>Pinus flexilis</i>	1542	Mərkəzi Kolorado
<i>Pinus aristata</i>	1438	San Fransisko Peaks, Arizona
<i>Pseudotsuga menziesii</i>	1350	Vancouver Adaları, Kanada
<i>Juniperus occidentalis</i>	1288	Syerra Nevada, Kaliforniya
<i>Pinus albicaulis</i>	1267	Mərkəzi Idaho
<i>Pseudotsuga menziesii</i>	1275	Şimali Nyu Meksiko
<i>Juniperus occidentalis</i>	1220	Syerra Nevada, Kaliforniya
<i>Pinus albicaulis</i>	1100	Alberta, Kanada
<i>Lagarostrobos franklinii</i>	1089	Tasmaniya
<i>Thuja occidentalis</i>	1032	Ontario, Kanada
1000 ilə qədər		

<i>Pinus edulis</i>	973	Şimali Yuta
<i>Picea engelmannii</i>	911	Mərkəzi Kolorado
<i>Pinus albicaulis</i>	882	Qərbi Alberta
<i>Pinus ponderosa</i>	843	Mərkəzi Yuta
<i>Pinus ponderosa</i>	780	Mount Rosa, Kolorado
<i>Picea engelmannii</i>	780	Qərbi Alberta
<i>Larix siberica</i>	750	Ovoont, Mongolustan
<i>Pinus ponderosa</i>	742	Şimal-Qərbi Arizona
<i>Larix lyalli</i>	728	Qərbi Alberta
<i>Abies magnificavar. shastensis</i>	665	Klamas, Kaliforniya
<i>Pinus siberica</i>	629	Tarvagatay Pass, Mongolustan
<i>Pinus strobiformis</i>	599	San Mateo, Nyu Meksiko
<i>Pinus strobiformis</i>	538	Pinaleno Mountains, Arizona
<i>Picea glauca</i>	522	Norton Bay, Alyaska
<i>Picea abies</i>	468	Bavariya Meşələri, Almaniya
<i>Torreya californica</i>	455	Syerra Nevada, Kaliforniya
<i>Picea rubens</i>	405	Nancy Brook, New Hampşir
<i>Quercus alba</i>	407	Warren County Iowa
<i>Quercus gambelli</i>	401	Mərkəzi Arizona
<i>Quercus alba</i>	373	Belmont Counti, Ohayo
<i>Quercus stellata</i>	373	Osage Counti, Oklahoma
<i>Pinus elloittii</i>	315	Saline Counti, Arkanzas
<i>Quercus bicolor</i>	285	Catkill, Nyu York
<i>Quercus lyrata</i>	218	Deşə, Arkanzas
<i>Xanthorrhoea preissii</i>	200	Qərbi Avstraliya

Cədvəldən göründüyü kimi qədim ağaclar, əsasən, şam (21), palıd (7), ardıc (6), sekvoyya (5), qara şam (3) və tuya (3) cinslərinə mənsubdurlar. Növ tərkibinə görə isə ağacların ən qocamanları qılçıqlı şam (*Pinus longaeva*, 4844 il), nəhəng sekvoyya (*Sequoiadendron giganteum*, 3622), qərb ardıcı (*Juniperus occidentalis*, 2675), qara şam (*Larix lyalli*, 1917), qərb tuyası (*Thuja occidentalis*, 1653), nutkan sərvpərisi (*Chamaecyparis nootkatensis*, 1636), taksodium (1622), engelmann küknarı (*Picea engelmannii*, 911), əzəmətli ağ şam (*Abies magnifica*, 665) ağaclarıdır.

Əlbəttə, bu siyahı müəyyən mənada şərtidir və dəyişə bilər. Bir çox qədim ağaclar hələ də bu siyahıda təmsil

olunmamışlar. Pekin ətrafında Miyun vilayətində 3700 yaşlı tuya (*Thuja*) ağacı qeydə alınmışdır. Bu ağacın hündürlüyü 18 m, gövdəsinin diametri isə 2.45 m-dir. Ağacın yaşının müəyyənləşdirilməsində qədim salnamənin mühüm rolu olmuşdur. Belə ki, salnamədə qeyd olunur ki, Tan sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (618-907) bu ağac artıq qədim ağac kimi məşhur olmuş və onun şərəfinə ağacın yanında məbəd tikilmişdir. Məbədin dövrümüzə gəlib çatmamasına baxmayaraq ağac hələ də durur. Belarus Respublikasının ən qədim ağacı Brest vilayətinin Malorit rayonundakı hündürlüyü 46 m olan 800 yaşlı «Çar-palıd»dır. Avropanın ən qədim ağacı Litva ərazisindəki 2000 yaşlı «Stelmuj Palıdı» hesab olunur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi mütləq rekord hələ ki, ABŞ ərazisində bitən 4844 yaşlı qılçıqlı şama mənsəbdir.

II FƏSİL
AĞAC ABİDƏLƏRİN
DENDROMETRİK PARAMETRLƏRİ
VƏ
ONLARIN TƏYİNİ

Bölmə
Çempion ağacların müəyyənləşdirilməsi

Abidə ağaclar müəyyənləşdirilmədən öncə onların xarakteri – yerli əraziyə münasibəti təyin edilir. Bu baxımdan ağaclar üç qrupa – nativ, naturallaşdırılmış və introduksiya olunmuş ağaclara bölünürlər. Nativ ağac növləri (bəzən indigen ağaclar da adlandırılır) adətən yabanı və təbii halda, özü-özünə bitən, toxunulmamış meşələrdə rast gəlinən ağaclar adlanır. Naturallaşdırılmış ağaclar nə vaxtsa gətirilmiş, lakin landşafta tamamilə uyğunlaşaraq təbiiləşmiş ağac növləri adlanırlar. Azərbaycan üçün misal olaraq ayland və qismən çinarı göstərmək olar (bəzi müəlliflər çinarın nə vaxtsa bu yerlərə introduksiya olunduğunu iddia edirlər).

Amerika Birləşmiş Ştatlarında ağaclara titul verməzdən öncə onların 3 əsas parametri müəyyənləşdirilir:

- ağacın gövdəsinin çevrə uzunluğu (*inçlə ölçülür, 1 inç = 2.54 sm*);
- ağacın şaquli hündürlüyü (*futla ölçülür, 1 fut = 12 inç = 30.48 sm*);
- ağac çətiri sahəsinin orta qiyməti (*futla ölçülür*);

Amerika meşəçiləri bu parametrlərdən istifadə edərək aşağıdakı düstur vasitəsi ilə ağaclar üçün yekun balı müəyyənləşdirirlər (gövdənin çevrə uzunluğu bundan sonra rahatlıq üçün *gövdənin çevrəsi* kimi qeyd ediləcəkdir):

$$\text{Yekun Bal} = \text{Gövdənin çevrəsi} + \text{Hündürlük} + 1/4 \text{ çətir sahəsinin orta qiyməti}$$

Daha yüksək yekun balına malik ağaclar çempion ağacların qeydiyyat kitabına (*The National register of Big Trees*) salınır. Əgər iki ağacın yekun balının qiyməti bir-birindən 5 punkta qədər fərqlənsə onlar həm-çempion elan edirlər.

Aşağıda ABŞ-ın ilk iki çempion ağaclarının parametrləri verilir:

Nəhəng sekvoyya	<i>Sequoiadendron giganteum</i>
Yerləşdiyi ərazi	Sekvoyya Milli Parkı, Kaliforniya
Gövdəsinin sevrə uzunluğu	1020 <i>инч</i> (2591 <i>см</i>), $d=825$ <i>см</i>
Hündürlüyü	274 <i>фут</i> (83.51 <i>м</i>)
Çətiri	107 <i>фут</i> (32.61 <i>м</i>)
GPS koordinatları	N 36° 34.933, W 118° 45.145
Yekun balı	1321 punkt
Sonuncu ölçmələrin tarixi	1999
Müəllif	Isabelle F. Story
Pald	<i>Quercus virginiana var. virginiana</i>
Yerləşdiyi ərazi	Babtist Vilic, Corciya
Gövdəsinin sevrə uzunluğu	411 <i>инч</i> (161.8 <i>см</i>), $d=51.5$ <i>см</i>
Hündürlüyü	77 <i>фут</i> (23.5 <i>м</i>)
Çətiri	140 <i>фут</i> (42.67 <i>м</i> ²)
Yekun balı	523 punkt
Sonuncu ölçmələrin tarixi	2000
Müəllif	Jimmy Mock

Planetin ən hündür ağacı olan nəhəng kaliforniya sekvoyyasının da hündürlüyünün yuxarı həddi, limiti vardır. Amerika botaniklərinin fikrincə planetdə heç bir ağac 130 metrlik həddi keçə bilməz. Kapillyarlar boyu zəruri miqdarda su və mineral maddələri torpqdan uclara vurmağa onun gücü çatmaz. Tədqiqatlar göstərir ki, ən hündür ağacların uçlarındakı budaqlar daim rütubətdən korluq çəkir və yaxşı inkişaf edə bilmirlər. Belə ağaclarda ən yüksək nöqtələrdəki yarpaqlar həmişə aşağı yarusların yarpaqlarından kiçik olur. Məsələn, iynəyarpaqlı ağaclar üzərində aparılmış eksperimentlər göstərmişdir ki, ağacın 2 m yüksəklikdəki budaqcıqlarının eni 5 sm, uzunluğu 17 sm olduğu halda, 6m yüksəklikdəki budaqcıqlar üçün bu göstəici 2 sm/6 sm, 112 m yüksəklikdə isə 0.5 sm/3 sm-ə bərabərdir. Bu məsələ növbəti bölmədə bir daha açıqlanacaq.

II BÖLMƏ

**Ağacların diametrinin
və
hündürlüyünün təyin edilməsi**

Ağacların gövdəsinin diametrini onun gövdəsinin çevrə uzunluğunu ölçməklə

$$C = \pi D$$

Düsturu vasitəsi ilə hesablamaq olar. Burada,

C – çevrə uzunluğunu, $\pi = 3.14$, D - isə diametri ifadə edir. Bir çox qərb ölkələrində bu ölçü 4.5 fut (137.16 sm) məsafədə, MDB məkanında isə adətən yer səthindən 130 sm yüksəklikdə aparılır. Ağac gövdəsi bu məsafədən aşağıda şaxələndikdə ölçmə ondan yuxarı hissədə – ən iri gövdənin göstəricilərinin ölçülməsi ilə aparılır. Ağac meyilli relyefdə bitdiyi halda isə orta qiymət götürülür (şəkil 8).

Ağacların hündürlüyünün təyin edilməsi triqonometrik, hündəsi və optik prinsiplərə əsaslanır. Bu problem meşə-taksasiya işlərində geniş istifadə olunur və bu sahədə xeyli ədəbiyyat vardır. Burada bu metodların əsas mahiyyəti haqqında qısaca məlumat verməyi vacib bilirik.

Triqonometrik metod ilə ağacın H hündürlüyünü ağacdan onun təxmini hündürlüyü qədər b məsafəsində duraraq, $\angle \alpha$ bucağını bilməklə təyin etmək olar (şəkil 9-10).

$$H = AB = BC + CA = BC + l \quad (1)$$

$BC/MC = \operatorname{tg} \alpha$ nisbətindən $BC = MC \operatorname{tg} \alpha = b \operatorname{tg} \alpha$ alırıq. Bu ifadəni (1) düsturunda yazsaq hündürlük üçün

$$H = b \operatorname{tg} \alpha + l$$

ifadəsini alırıq. Burada :

$l = MN$ – Yerdən baxış məsafəsinə qədər olan hündürlük;

b – baxış məsafəsindən ağaca qədər olan məsafə;

$\angle \alpha = \angle BMC$ – baxış bucağıdır.

Beləliklə, şaquli müstəvidəki baxış bucağını bilməklə ağacın hündürlüyünü təyin etmək olar. Əgər baxış bucağı 45° olarsa ağacın hündürlüyünün ədədi qiymətini

$$H = b + l$$

Düsturu vasitəsi ilə hesablamaq mümkündür.

Açıq sahədə yerləşmiş ağacın hündürlüyünü onun kölgə uzunluğunu ölçməklə hesablamaq mümkündür (şəkil 10). Bunun üçün torpağa şaquli istiqamətdə yerüstü hündürlüyü 1 m olan bir qələm (çubuq) sancılır. Qələmin hündürlüyünün onun kölgəsinə olan nisbəti ağacın hündürlüyünün öz kölgə uzunluğuna olan nisbətinə bərabərdir. Çünki, oxşar üçbucaqların uyğun tərəflərinin nisbəti bərabərdir. Bu tənəsübdən

$$AB/AC = A_1B_1/A_1C_1$$

$$AB = AC \cdot (A_1B_1/A_1C_1)$$

Hal-hazırda ağacların hündürlüyünü çox yüksək dəqiqliklə ölçən ultrasəsən və lazer şüasının xassəsinə əsaslanmış cihazlar istehsal olunur (şəkil 11).

Sonda bu mövzu ilə əlaqədar onu demək lazımdır ki, ağacların hündürlüyü müəyyən limit faktoru ilə məhdudlanır. Hətta dünyanın ən hündür ağacı olan nəhəng kaliforniya sekvoyası özü də müəyyən hündürlük həddinə malikdir. Amerika botaniklərinin fikrincə heç bir ağacın boyu 130 m-lik yüksəkliyi aşı bilməz. Sadəcə olaraq ağacın kök sisteminin «nasos qurğusu»nun lazım olan rütubəti və mineral maddələri kapilyarlar boyu torpaqdan ucqar nöqtələrə qaldırmağa gücü çatmaz. Məlumdur ki, çox yüksək ağacların yüksək budaqları rütubətdən daim korluq çəkdiyindən tam inkişaf edə bilmir,

ağacın t p sindəki yarpaqların  l l r  aŐaĐı budaqlardakına nisbətən kiçik olur. AŐaĐıdakı cədvəldə dünyanın ən yüksək 8 aĐacının yerl Ődiyi «Humbold Redvuds» Milli Parkının nəhəng sekvoyya yarpaqlarının  l l r nin yüksəklikdən asılılıĐı verilmiŐdir:

H, m	2	35	45	55	65	75	85	95	105	112
L, sm	6	4	3	2.5	2	1	0.75	0.5	0.4	0.3

Cədvəldən göründüyü kimi, nəhəng sekvoyyanın yer s t-hind n 2 m yüksəklikdəki yarpaqlarının eni 6 sm olduĐu halda, 75 m yüksəklikdə bu yarpaqlar aŐaĐı yarus yarpaqlarına nisbətən 6 dəfə, aĐacın təpəsində isə 20 dəfə kiçik olur.

III BÖLMƏ

Ağacların çətir sahəsinin təyin edilməsi

Ən sadə halda ağacın çətir sahəsinin orta qiyməti çətirin ən böyük və ən kiçik qiymətlərinin orta qiyməti, yəni bu rəqəmlərin cəminin yarısı ilə müəyyənləşdirilir (şəkil 12):

$$\text{Çətir Sahəsinin orta qiyməti} = \frac{(\text{Çətirin maksimal uzun hissəsi} + \text{Çətirin ən qısa hissəsi})}{2}$$

Daha yüksək dəqiqlik tələb olunduqda bu ölçü bir neçə variantda aparılır. Bu rəqəmləri təyin etmək üçün ən sadə metod isə qələm metodudur:

- çətirin ən uzaq nöqtəsində dayanaraq ona şaquli istiqamətdə torpağa bir qələm çalınır. Digər qələm ona radial (əks) istiqamətdə çalınır;

- bu iki qələm arasındakı A_1B_1 məsafəsi ölçülərək qeyd edilir;

- bundan sonra çətirin ən ensiz nöqtəsində dayanaraq ona şaquli istiqamətdə torpağa bir qələm çalınır. Digər qələm ona radial (əks) istiqamətdə çalınır;

- bu iki qələm arasındakı A_2B_2 məsafəsi ölçülərək qeyd edilir;

- Yuxarıdakı düstur əsasında bu iki rəqəm toplanaraq ikiye bölünür, ağac çətirinin orta qiyməti müəyyənləşdirilir.

Əgər dörd və daha çox ölçü apararsınızsa onda uyğun olaraq aparılmış ölçü sayına bölməlisiniz. Ümumi şəkildə düsturu belə formada ifadə etmək olar:

$$S_n = \frac{\sum_{i=1}^n A_i B_i}{n}$$

Burada, S_n - çətir sahəsinin orta qiymətini, n - ölçmələrin sayını göstərir.

IV BÖLMƏ

Ağacların yaşının təyin edilməsi

Əvvəlki bölmələrdə qeyd edildiyi kimi, ağaclar bütün ömrü boyu inkişaf edən və planetin ən uzunömürlü canlıları hesab olunurlar. Hal-hazırda dünyanın ən qocaman ağacının 4900 ilə yaxın yaşı vardır. Bir-birindən fərqlənən və aydın oxunan illik həlqələr göstərmişdir ki, bu ağac təxminən e.ə. 2935-ci ildə dünyaya gəlmişdir. Bu ağac Qədim Misir ehtimallarının inşası dövrü olan III və IV nəsil dövründən başlayaraq bu günə qədər bəşər sivilizasiyasının bütün böyük hadisələrinin müasiri olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, bəşər tarixini illərə bölməklə ilk xronoloji qeydiyyatları Qədim Misir fironları Snofru və onun oğlu Heops (e.ə. 2723-cü il) aparmışlar, onda bu canlı salnamənin daha qədim olduğunu anlayırıq. Aşağıdakı cədvəldə planetdə rast gəlinən uzunömürlü ağac cinslərinin siyahısı və növündən asılı olaraq yaş intervalı göstərilmişdir.

Cədvəl 6
Bəzi ağac cinslərinin ömrünün uzunluğu

Bitkilərin adları	Latınca adı	Orta ömrün uzunluğu, il
Makrosamiya	<i>Makrosomiya</i>	12 000 -ə qədər
Əjdəha ağacı	<i>Dracaena draco</i>	5000–6000
Baobab	<i>Adansonia diditata</i>	4000–5000
Qılçıqlı şam	<i>Pinus longaeva</i>	4500-6000
Sekvoyadendron (mamont ağacı)	<i>Sequoiadendron giganteum</i>	3000–4000
Adi qaraçöhrə	<i>Taxus taxus</i>	3000-4000
Sekvoyya	<i>Sequoia</i>	3000
Giləmeyvəli qaraçöhrə	<i>Taxus baccata</i>	2000–3000
Şabalıd	<i>Castanea</i>	2000-3000
Ardic	<i>Juniperus</i>	2000-3000
Şabalıd	<i>Castanea</i> Mill.	500-2500
Fikus	<i>Ficus religiosa</i>	2000- dən çox
Çinar	<i>Platanus</i>	2000- dən çox
Velviçiya (cırtan-ağac)	<i>Welwitschia mirabilis</i>	2000
Sərv	<i>Cupressus</i> L.	1000–2000

Zeytun ağacı	<i>Olea europaea</i>	1000 -2000
Qara şam	<i>Larix Mill.</i>	500-2000
Palıd	<i>Quercus</i>	500-2000
Sərvpəri	<i>Chamaecyparis Spach.</i>	500-1600
Tuya	<i>Thuja L.</i>	500-1600
Ginkgo Biloba	<i>Ginkgo biloba</i>	1000- dən çox
Cökə	<i>Tilia</i>	150-1000
Püstə	<i>Pistacia</i>	300-700
Ağ şam	<i>Abies Mill.</i>	200-700
Adi şam	<i>Pinus silvestris L.</i>	500-600
Sidr şamı	<i>Pinus cedrus</i>	500-550
Taksodium	<i>Taxodium</i>	500- dən çox
Dağdağan	<i>Celtis</i>	500-800
Saqqız ağacı	<i>Pistacia mutica</i>	300-800
Şümşad	<i>Buxus L.</i>	500-dən çox
Azat	<i>Zelkova Spach.</i>	500- dən çox
Küknar	<i>Picea Dietz.</i>	300-500
Qoz	<i>Juglans L.</i>	300-400
Ağcaqayın	<i>Acer L.</i>	200-300
Yalanqoz	<i>Pterocarya Kunth.</i>	200-300
Armud	<i>Pyrus L.</i>	150-300
Üzüm	<i>Vitis L.</i>	50-300

Ağaclar bitdiyi andan təbiətin və ətraf mühitin müxtəlif hadisələrinin şahidi olur. İllik həlqələr bir il dəqiqliyi ilə keçmişin bütün iqlim müxtəlifliklərinin (yağıntılar, havanın temperaturu, torpağın rütubətliyi, günəş aktivliyi, hətta yer atmosferinin radioaktivlik fonu və s.) həkk olunduğu təbii yaddaşdır. Ağac oduncağının illik həlqələrinin analizi əsasında tarixin və təbiət hadisələrinin öyrənilməsi ilə dendroxronologiya elmi məşğul olur. Dendroxronologiya illik həlqələrin qalınlığı və strukturuna əsasən bir il dəqiqliyi ilə müxtəlif təbiət hadisələri haqqında geniş informasiya verə bilər. Öyrəndiyi sahədən və predmetindən asılı olaraq dendroxronologiya məxsusi dendroxronologiya və dendroklimatologiya kimi iki hissəyə bölünür. Dendroxronologiya dendroxronoloji şkalaların tər-

tibi, onların zamanla əlaqəsi, bu çarpaz şkalalar əsasında təbiət hadisələrinin və obyektlərinin əmələ gəlmə vaxtının təyini ilə məşğul olur. Dendroklimatologiya isə ağac və ağac birliklərinin illik artımının xarakteri əsasında keçmiş dövrlərin iqlim elementlərinin, günəş radiasiyasının və digər təbiət hadisələrinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin təyini ilə məşğul olur.

Ağacların yaşının təyin edilməsində ən dəqiq metod onun nə vaxt əkildiyini bilməkdir. Digər metod onun illik həlqələrinin sayılmasına əsaslanır. Ağacların böyük əksəriyyətinin yaşı bu metodla təyin edilir. Lakin bu metodun bəzi problemləri vardır. Əvvəla, bəzən ağaclar iqlim dəyişmələrindən asılı olaraq bir ildə iki həlqə yaradır, bəzən isə bir neçə il heç bir həlqə yaratmırlar. Digər tərəfdən, həlqələri saymaq üçün ağac ya kəsilməli, ya da xüsusi burğu ilə zədələnməlidir. Həlqələr ağacın ilkin inkişaf illəri haqqında dumanlı informasiya daşıyır.

Ağacların həyatı digər canlılar olan heyvanların həyatından fərqlənir. Ağac toxumdan və ya pöhrədən törəyə bilər.

Ağac toxumdan törəyərsə demək olar ki n ilində ağac olmamış, $n+1$ ilində isə ağac olmuşdur. Burada dəqiqlik yüksəkdir. Əgər ağac digər ağacın inkişafda olan hissəsindən yaranmışdırsa bu hal daha mürəkkəbdir. Yeni yaranmış ağac digər ağacın budağından, yaxud kökündən əmələ gələ bilər. Bu isə o deməkdir ki, o digər ağacın bir hissəsidir. Bəzi ağaclarda vegetativ çoxalma toxum vasitəsi ilə çoxalmadan daha xarakterikdir. Məsələn, mütəxəssislərin fikrincə kaliforniya qırmızı ağaclarının (*Sequoia sempervirens* – *Həmişəyaşıl sekvoyya*) çoxu öz əcdadlarının kökündən yaranmışlar. Belə halda ağac materialının ümumi kəsilməz (dövrü) həyatı müşahidə olunan həyatdan min il çox ola bilər.

İllik həlqələrə əsaslanmış yaş hesablanmasına gəldikdə bir daha bildirmək istəyirik ki, ağaclar bəzən bir ildə bir neçə həlqə yarada bilər (buna yalançı həlqələr deyilir. Onlar çox vaxt qapalı həlqələr olmadığından asan ayırd edilir. Bəzən isə ayırd etmək mümkün olmur). Bu bilavasitə həlqələrin yaranma

xüsusiyyətlərindən asılıdır. İynəyarpaqlı ağacların əksəriyyə-tində həlqələrin daxili hissəsi açıq, kənar hissəsi isə tünd rəng-də olur. Bu ona görə baş verir ki, inkişaf mövsümünün əvvə-lində ağac daha iri hüceyrələr yaradır. Sonrakı nisbətən quraq keçən dövr ağacı kiçik hüceyrələr yaratmağa məcbur edir ki, onlar da nisbətən tünd görünürlər. Əgər intensiv yağıntılar yenidən bərpa olunarsa ağac yenidən açıq rəngli iri hüceyrələr, sonra kiçik hüceyrələr qurmağa başlayacaq. Bu effektdə yalan-çı həlqə deyilir. Yağıntının intensiv olduğu ərazilərdə bəzi ağaclar il ərzində 4-5 həlqə yaradırlar.

Ağaclar bəzən illərin keçməsinə baxmayaraq həlqə yarat-mırlar. Bu hal ağac ciddi gərginliyə məruz qalarkən - ildırım vurması, meşə yanğını zamanı yanması, ziyanvericilər tərəfin-dən zədələnməsi, insan fəaliyyəti nəticəsində korlanması və ya əlverişsiz hava şəraiti (bərk şaxta, kəskin quraqlıq) nəticəsində baş verir. Belə hallarda çarpaz hesablamalardan istifadə edi-lir.

Üçüncü problem ondan ibarətdir ki, siz ağacı kəsmədən həlqələri saymalısınız. Burada iki yanaşma mövcuddur. Birin-cisi, həlqələri kəsərək gözlə sayılmasıdır. İndiyədək məlum olan qocaman ağacların ən yaşlısının kötüyünü kəsərkən 4995 həlqə sayılmışdır.

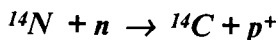
Digər metod *burğu metodudur*. Bu möhkəm metaldan ha-zırlanmış içi boş olan burğu aləti vasitəsi ilə həyata keçirilir. Burğu ağac gövdəsindən 4-6 mm diametrində, 50 sm dərin-likdə silindrik nümunə götürməklə illik həlqələr əsasında onun yaşını təyin etməyə imkan yaradır. Alət iti yivi vasitəsi ilə ağacın kök boğazı hissəsindən radial istiqamətdə mərkəzə qə-dər yeridilir. Burğu içi boş burğu (1), futlyar-burucu (4) və ekstraktor (6) kimi üç hissədən ibarət olur. Burğunun baş his-səsi dördbucaqlı (3), uc hissəsi isə yivli başlıq (2) formasında-dır (şəkil 13). Burğu ağaca yeridildikdən sonra ekstraktor va-sitəsi ilə çıxarılmış kern əsasında (lülə şəkilli ağac kəpəyi) ağa-cın yaşı təyin edilir. Bu metod ağacı müəyyən mənada zədələ-

diyindən xüsusilə cavan və qocaman ağaclar üçün o qədər də məqsədəuyğun sayılır.

Nəhayət, sonuncu problem ağacın inkişafının ilkin mərhələlərində onun inkişaf tempi də həlqə sayılması ilə yaş təyini metodunun zəif tərəflərindəndir. Ağac toxumdan böyüyərək oduncaq həlqələri əmələ gətirməsinə sərf olunan illəri kompensasiya etmək məqsədi ilə növdən asılı olaraq həlqələrin sayına ümumi qəbul edilmiş qaydada 2-8 rəqəmi əlavə olunur.

Ağacların yaşını təyin etmək üçün ağacın böyümə norması, radiokarbon analizi, nüvə-maqnit rezonansı metodlarından da istifadə edilir.

Radiokarbon metodu ilə yaş təyini radioaktiv ^{14}C izotopuna əsaslanır. Biosferdə maddələr mübadiləsinin əsas elementlərindən biri olan karbon ^{12}C , ^{13}C , ^{14}C kimi üç izotop formasında olur. Atmosferdə karbon adətən CO_2 şəklində olur. ^{14}C izotopu atmosferin yuxarı qatlarında kosmik şüaların təsiri nəticəsində gedən

reaksiyası əsasında yaranır. Atmosferdə yaranmış ^{14}C fotosintez prosesi zamanı bitkilərə, oradan isə trofik zəncir vasitəsi ilə heyvan orqanizmlərinə daxil olur. Radioaktiv ^{14}C zaman keçdikcə

reaksiyası əsasında parçalanmağa başlayır. Bu reaksiyanın zamandan asılılığı

$$A/A_0 = \exp(-t/T)$$

formulu ilə xarakterizə olunur. Burada A_0 - ^{14}C -nin ilk andaki konsentrasiyası, A - ^{14}C -nin t zamanındakı konsentrasiyası, T isə radioaktiv elementin yarımparçalanma periodudur. Ra-

---

diokarbon üçün T -nin qiyməti 5730 ildir. Beləliklə, radiokarbonun atmosferdəki ilkin konsentrasiyasını və fotosintez vasitəsi ilə ağacın oduncağında toplanmış müəyyən zaman anındakı konsentrasiyanı bilməklə ağacın yaşını təyin etmək olar. **Radiokarbon tarixləndirmə metodu** adlanan bu metodu amerikalı fiziki-kimyəçisi U.F. Libbi 1947-ci ildə kəşf etmiş, bu kəşfə görə 1960-cı ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Ağacların yaşını onların qabıqlarının qalınlığı əsasında cədvəllər tərtib etməklə də hesablamaq mümkündür.

III FƏSİL

AZƏRBAYCANIN TƏBİƏT ABİDƏLƏRİNİN QISA XÜLASƏSİ

I Bölmə

Azərbaycan florasında rast gəlinən
qocaman ağacların
əsas cins tərkibi

Ağac bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin ən ümumi və universal simvollarından biridir. İlk insanların təfəkküründə o, özündə Göy və Yeri birləşdirən dünyanın mərkəzi oxunu təcəssüm etdirirdi. Bir çox xalqların əsətlərində iki mərkəzi ağaca: Həyat Ağacı və Xeyir-Şər Ağacına rast gəlinir. Əgər Həyat Ağacının kökləri dərinliklərə – o dünyaya gedirsə, onun gövdəsi sanki bir körpü rolunu oynayaraq Yeri və Göyləri (həyatı, bu günü, gələcəyi) qurşayır. Sanki, onun kökü keçmiş, gövdəsi bu günü, çətiri isə gələcəyin inikasidir. Onun çətiri Göy Qübbəsinə yüksələrək bütün varlıqların mənbəyinə – allahlar və ulduzlar məskəninə çatır. Qədim insanların təfəkküründə ağac Kainatın mərkəzi, onun ətrafında görünən və görünməyən həyatın cərəyan etdiyi külli Kosmosun əsas oxu rolunu oynayır (bəlkə də bu səbəbdən ölkəmizdəki pirlərin müqəddəs yerlərin böyük əksəriyyətinin əsas atributu ağacdır). Nəzəri fizikadakı Minkovski Dünyasına bənzəyən bu Ağacın gövdəsi fəza və zamanın oxu olmağa rəğmən, kökləri həyat və ölümdən çox-çox uzaqlara gedir. Həyat Ağacının şirəsi həyatverici su, yaxud ölməzlik məcunu xarakteri daşıyan elə bir səma şəhidir ki, onu dadan ölməzlik qazanır (oxucudan Məlik-məmmədin nağılını yada salmağı xahiş edirik). Çox vaxt Həyat Ağacı - *Arbor Inversa* – kökləri göylərə, budaqları isə yerə istiqamətlənmiş çevrilmiş ağac formasında təsvir edilir. Bu sanki, makrokosmosun, onun qanunauyğunluqlarının, sonsuz rəqəmlərin, paralel ölçülərin və fəzaların (bax Fridanın super-sim nəzəriyyəsi), paralel dünyaların, antidünyanın (antimaddənin) təhtəlsüz inikasidir.

Qədim skandinav xalqlarının kosmoqonik təxəyyülündə Kainat Ağacı olan məşhur «*İqqdrasil Göyrüşü*»ndən söhbət açılır. Onun üç kökündən birinin əsrarəngiz yeraltı dünya olan Helyeyə, oradan isə nəhənglər ölkəsi olan Yötunheymə və insanların yaşadığı əraziyə – Midqarduya sirayət etdiyi bildirilir. İqqdrasil hər zaman yaşıl və tərəvəlidir, çünki, Keçmiş, İndiki və Gələcək adlı üç bacı onu hər gün əfsanəvi Urd çayının həy-

at suyu ilə suvarırlar. Allahlar onun altında oturaraq dünyanın taleyini həll edirlər.

Qədim Hindistanın Kosmik Ağacı Aşvattxa çox zaman kökləri göyə ucalaraq çevrilmiş **Əncir Ağacı** şəklində təsvir edilir. Dünyəvi dinlərdən olan Buddizm dininin yaranması ilə bu ağac müqəddəs Bodxi ağacına çevrilir. Əfsanəyə görə, məhz bu ağacın altında Qautama Budda, Müdrikliyin və Nirvananın sirlərinə sahib olmuşdur.

Əfsanəyə görə Çin Həyat Ağacı **Kien-Mu** dünyanın ortasında bitmişdir. Onun yeddi kökü yerin yeddi mənbəyini, yeddi budağı isə allahların məskunlaşdığı səmanın yeddi qatına çatır. Assuriya Həyat Ağacı olan Aşera da yeddi budaqdan ibarətdir. Qədim Misirlilərin müqəddəs ağacı şərq çınarı hesab edilirdi. Çinar İsida, Hathor və Neyt allahlarının müqəddəs ağacları hesab edilirdi. Qədim romalılar və qədim yunanlarda hər bir allah öz müqəddəs ağacına malik idi. Belə ki dəfnə Apollonun, zeytun Afinanın, şam Kibela, Pana və Atisin, sərv Aidin, sidr və qoz ağacları Artemidanın müqəddəs ağacları hesab edilirdi. Palıd yunanların baş allahı Zevsin, romalıların isə baş allahı Yupiterin, slavyanların baş allahı Perunun, hindlilərin allahı Vişnunun müqəddəs ağacı hesab edilirdi.

Qədim Misirdə çinar ağacı xüsusi statusa malik idi. Belə ki o, bütün ağacların adlarının yazılışında əsas determinativ-söz kökü rolunu oynayır. Əfsanəyə görə günəş allahı Ra hər gün qarşısında bir cüt çınarın olduğu Səma Darvazasından çıxırdı. Bu ağaclar Şərq Üfüqlərinin Böyük Ağacları adlanırdı. Allah Osirisin qəbri də çinar ağacından hazırlanaraq bu ağacın elementləri ilə bəzədilmişdi. İnsanları çinar ağacından hazırlanmış tabutda dəfn etməklə qədim misirlilər o dünyadakı həyatlarının əfsanəvi çinar ağacı qoynunda keçəcəklərinə inanırdılar. Arxeoloqlar Ölülər Kitabında ölülərin dili ilə Ağac Allahdan onları su və hava ilə təmin etməsi haqda xahişlərindən bəhs edən məktub nümunələri tapmışlar. Çox zaman ölmüş insanların qəbirləri ətrafında çinar əkilir, çinar yarpağının rəmzi həmayili tabuta qoyulurdu (məzarların yanında çinar

ağacının əkilməsi azərbaycanlılarda da geniş yayılmışdır). Çinardan hazırlanmış tabutdakı dəfn mərasimi müqəddəs Ana Ağacın qoynuna qayıdışın rəmzi simvolu sayılırdı. Qədim misirlilərdə çinar Osiris, İsis (İsida) və Hazor (Hathor) kimi «çinar ilahələri»nin təzahürü hesab edilirdi. Bir çox ehram və məzar-mavzoleylərin divarlarında allahların ölümlərə su və məcməyidə digər nemətlərin təklif etdiyini göstərilən səhnələr həkk edilmişdir. Ölmüş insanların əbədi ruhu olan Ba çox zaman çinar ağacının şirəsini içdiyi şəkildə verilir. Çinar əbədi ölməzlik şirəsinə malik olan əfsanəvi ağac simvolu daşıyırdı (şəkil 14).

İslam dünyasında ağac xüsusi əhəmiyyət kəsb edərək müqəddəslik simvolu daşıyır. Qurani-Kərimin 95-ci surəsi olan «ət-Tin» («Əncir») surəsində Allah əncirə və zeytuna and içir (*Quran*, 1992). İlahiyyətçilərin fikrinə görə Məhəmməd Peyğəmbər bu surənin yüksək dəyərini vurğulayaraq buyurmuşdur ki, «Kim ət-Tin surəsini oxusa, bu dünyada Rəbb ona yaxın olar və onu afiyət edər». Yazıçı Fazil Rəhimzadə Tunisdə, qədim Karfagen ərazisində 2000 yaşlı zeytun ağacının dövlət tərəfindən qorunduğunu qeyd edir (*Rəhimzadə F.*, 1994).

Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatında Həyat Ağacı ölməzlik meyvəsi yetişən alma və həyat simvolu olan «qaba ağac»dır. Azərbaycanın şifahi və yazılı ədəbiyyatının, eləcə də türkdilli xalqların ədəbiyyat tarixinin ilkin qaynaqlarından olan «Kitabi-Dədə Qorqud» kitabında ətraf mühitə qayğı və zərif bəşəri duyğular xüsusi yer tutur. Eramızın VI-X əsrlərinə aid edilən bu əsərdə təbiət elementlərinə, o cümlədən ağaca sitayiş və inam yüksəkdir (*Kitabi-Dədə Qorqud*, 1988).

Boylardakı

«Ağ qayanın qaplanının erkəgində bir köküm var»

«Ağ Sunqur quşu erkəgində bir köküm var»

«Azvay qurd əniyi erkəgində bir köküm var»

ifadələrinə fikir verək. Göründüyü kimi, ağac, aslan, ağ quşu və qurd qəhrəmanın soy kökü kimi təsvir edilir, totem-

əcdad sayılır və kök ifadəsi ilə həyat ağacı formasında ifadə edilir. Digər boylarda «Anam adın sorar olsan qaba Ağac» (VIII boy) – əsatiri oğuz təsəvvürlərinə uyğun olaraq təbiətin canlandırılması (animizm), ağacın soykök sayılması xüsusi yer tutur. Digər boyda deyilir:

*Uca dağların yıxılmasın!
Böyük kölgəlik ağacın kəsilməsin!*

Ağacın kəsilməsi qəbahət və faciə sayılan başqa bir yerdə isə «Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdir, ozan, sənın xəbərın yox» deyilir. Bu gün də azərbaycanlılar öz yüksək rifahlarını qeyd edərkən «çörək ağacı»na malik olduqlarını xüsusi vurğulayırlar.

Sonda onu qeyd etmək istəyirik ki, bəzi ölkələrdə hər bir ağacın məxsusi bayramı qeyd edilir. Belə ki, İngiltərədə mayın 29-u Kral Palıdı Günü, Kaliforniyada noyabr ayının ilk cümə günü Palıd Günü kimi qeyd edildiyi bildirilir.

İsveçdə Smaland ərazisində 1000 yaşlı **Rumskullaen** palıdının, Ukrayna Respublikasının Zaporozje ərazisində 700-800 yaşlı Çortitza palıdının, İngiltərədə Yorkşir ərazisində 1700 yaşlı, Vindzor Parkında 1300 il yaşlı, Şervud meşələrində 1100 yaşlı, Vedgenok parkında və Kolbornədə 900 yaşlı palıdın olduğu bildirilir. Bundan əlavə Fransada Montravail ərazisində 2000 yaşlı, Bolqarıstan Respublikasında, Stara Zaqora ərazisində 1650 yaşlı, Belçikanın Liernu kəndində 1000 yaşlı palıdlar haqqında məlumatlar verilir.

Çinar

Şərq çınarı (Platanus L.)– üçüncü dövr relikտ florasının nümayəndəsi olub çinar fəsiləsinə mənsubdur. Geniş və sıx çətiri olmaqla qışda yarpaqlarını tökür, boyu 25-30 m, bəzən 50 m-ə, gövdəsinin diametri bir neçə metrə çatır. Yaşlı ağacların gövdəsinin qabığı yaşılımtıl pulcuqvari olub qopduğundan ağacın gövdəsi ala-bəzək görkəm alır. Yarpaqları növbəli

düzürlüslü və barmaqvari dilimlidir, təzə açılarkən sıx, sonralar seyrək tükcüklü olur. Çiçəkləri xırda olub bircinslidir. Erkəkciik çiçəkləri sarımtıl rəngdə olub qoltuq çiçək qrupunda yerləşir. Dişicik çiçəkləri nisbətən iri al qırmızı şarabənzər başlıqda toplaşır. Onlar bəzən 2-7 ədəddən ibarət uzun çiçək saplağında sallaq şəkildə olurlar. Hər iki çiçək bir ağacda olduğundan birevli müxtəlif cinsli bitkidir.

Çinarın meyvəsi çoxlu fındıqçalardan ibarət olub bütün qışı ağacdan asılı vəziyyətdə qalaraq ağaca xüsusi şarm (cazibədarlıq) verir. Növbəti ilin yazında şarabənzər meyvələr parçalanır və fındıqçalar yerə tökülür, külək vasitəsi ilə uzaqlara sovrulur.

Çinar tez böyüyən və uzunömürlü ağaclardandır. O, 2000-2300 il və daha çox yaşayır. Krit adasında 2300 yaşlı çinarın gövdəsinin çevrə uzunluğu 18 m-ə çatmışdır. Belə nəhəng nüsxələrdən biri də Kopetdağ dərəsindəki «Yeddi qardaş» çinarıdır. Onun hündürlüyü 40 m olub gövdəsi 7 nəhəng budaqdan ibarət olmuşdur (*Лесная энциклопедия, 1986*).

Şimali Amerikada, Balkan yarımadasında, Egey dənizi adalarında, Qərbi Asiyada və Hindçində çinarın 10 növünə təsadüf edilir. Çinar, əsasən, çay vadilərində və çay sahillərində, dağlarda və tuqay meşələrinin tərkibində bitir. Çinarın mədəni halda becərilməsinin çox qədim tarixi vardır. Onun əkinlərinə Qərbi Aralıq Dənizi ölkələrindən Şimal-Qərb Himalay dağları ərəzilərinədək rast gəlinir. Çinarın becərilməsi ilə qədim yunanlar, farslar və qədim romalıları məşğul olmuşlar. Çinar qədim şərqdə ən yaxşı ağac hesab olunurdu.

Çinar meşələri müxtəlif landşaft qruplaşmalarının tərkib hissələrinə daxil olduğundan onun ilkin arealını müəyyənləşdirmək çox çətindir. Ölkəmizdə şərq çinarı (*Platanus orientalis* L.) bitir. Şərq çinarı Cənubi Qafqaz, Orta Asiya (Pamir-Altay ərəzilərində) ərəzilərinin dağ çaylarının vadilərində, dərələrdə və yüksək rütubətli yerlərdə olur.

Yayda yaşıl və geniş çətirli nəhəng görkəmi alır. Aprel-may aylarında çiçəkləyir. Çiçəkləmə dövrü yarpaqlama dövrü ilə

bir vaxtda olur. Meyvəsi (toxumu) sentyabr-oktyabr aylarında yetişir. Bir çox ölkələrdə mədəni halda əkilib becərilir. Orta Asiyada kütləvi şəkildə əkilir. Çinar üçüncü dövrün nadir və relikt bitkisi olduğundan qorunaraq artırılması çox vacibdir. Onun bir çox növləri Qafqazda, Orta Asiyada, Kırmıda əkilərək artırılır.

Çinar toxum, qələmləri və kök pöhrələri ilə artır. Oduncağı qızılı-qəhvəyi rəngdə olub möhkəmdir. Mebel sənayesində dekorativ oduncaq kimi yüksək qiymətləndirilir.

Azərbaycanda çinarın ən qədim və geniş təbii meşəsi Zəngilan rayonu ərazisində qalmışdır. Böyük Qafqazda Qəbələ, Oğuz, Balakən və Zaqatala rayonları ərazisində çox yaşlı çinar ağacları ilə yanaşı çinar meləri də vardır. Çinar meşəliyi Bəsitçay vadisində (Azərbaycan daxilində) uzunluğu 12 km, eni 50-200 m olan, 120 ha ərazidə yayılmışdır. Erməni işğalına qədər buradakı çinar ağaclarının sayı 4500-5000 ədədə yaxın idi. Çinarlıq çayın yuxarı hissəsinə tərəf uzanaraq 7-8 km Ermənistana sərhəddinə keçirdi. Beləliklə Bəsitçay vadisi boyunca çinarlıq 20 km və ağacların ümumi sayı 7000 ədəddən artıq idi. Qalereya şəkilli çinar meşəliyində ağaclığın tərkibində hibrid qovaq, yunan qozu, qalereya meşələrinə birləşən cənub yamaçda quru, az rütubətli torpaqlarda dağdağan, araz palıdı, əncir, nar, saqqız ağacı və s. kserofit bitkilərin təşkil etdiyi az məhsuldar kolluqlar (meşələr) yayılmışdır. Çinar meşələrinə qovuşan şimal yamaçlarda isə çökək, fındıq, ağcaqayın, söyüd və s. mezofil bitkilərdən ibarət ağaclıq üstünlük təşkil edir.

İ.S.Səfərovun (1966) məlumatına əsasən Böyük Qafqazda Salbançay və Qaraçay vadilərində 2 yerdə təbii çinar meşəliyi vardır. Burada çinar yunan qozu, yalanqoz, Qafqaz xurması, nəhəng ağcaqayın və s. mezofil bitkilərlə birlikdə meşəlik əmələ gətirir.

Təbii çinar meşəliyindən başqa Azərbaycanın bir çox rayonlarında tək-tək iri gövdəli nəhəng, çox yaşlı çinar nüsxələrinə təsadüf edilir. (Belə çinarlar «ağac abidələr» hesabatın növbəti fəsillərində əks olunur). Nəinki ölkəmizdə, dünyanın ən

hündür çınarı görkəmli alim İ.S.Səfərov (1967) tərəfindən Dağlıq Qarabağda təsvir edilmişdir. Bu ağacın hündürlüyü 50 m, kök boğazından çevrəsi 28 m, döş hündürlükdə (1,3m) diametri 8m və yaşı 2000-2500 il olduğu göstərilir. Təəssüf ki, hal-hazırda bu nadir inci erməni faşistlərinin işğalına məruz qalaraq nəzarətdən kənardadır.

İ.S.Səfərov tərəfindən «Qarabağ» çınarı təsvir olunana qədər dünyada ən nəhəng çinar Egey dənizində Krit adasında təsvir edilmişdir. Bu çınarın yaşı 2300 il, diametri isə 6 m olduğu göstərilir. Bundan başqa boyu 50 m-ə çatan bir ədəd çinar Bosforda, Böyükdərədə qeydə alınıb. Başqa bir nəhəng çinar Kopetdağ vadisində boyu 40 m-ə çatan «7 qardaş» çinarlarından biri hesab edilirdi. Artıq indi məlum olmuşdur ki, ən iri, nəhəng rekordçu çinar «Qarabağ» çınarıdır.

Şabalıd (*Castanea* Mill.) və yunan qozu (*Juglans* L.)

Yunan qozu və adi şabalıddan ibarət meşələr kiçik parçalar şəklində çay vadilərində və dərələr boyunca saxlanmışdır. Yunan qozu təbii halda Böyük və Kiçik Qafqazda, Talış dağlarında dərələr boyunca yayılmışdır. Adi şabalıd isə, əsasən, Böyük Qafqazda yayılmışdır. Talışda Astara rayonunda 2500 yaşlı, diametri 300 sm olan yeganə şabalıd ağacı Şuvi kəndi yaxınlığında qeydə alınmışdır (*Əsədov K.S., 1988*). Yalnız Lənkəran şəhərində Mərkəzi doğum evinin həyətinə (indiki Cihazqayırma Zavodu) bir ədəd 100 yaşlı şabalıd ağacı vardır ki, bu da süni olaraq naməlum təbiət həvəskarı tərəfindən əkilmişdir.

İ.S.Səfərov Kiçik Qafqazda, Dağlıq Qarabağ ərazisində 8 ədəd 200-300 il yaşı olan adi şabalıd ağaclarının olduğunu göstərir. Bundan başqa, İ.S.Səfərov Xankəndi meşə təsərrüfatı Tanavar meşəçiliyinin 42-ci kvartasında, dəniz səviyyəsindən 115-1200 metr yüksəklikdə adi şabalıd qarışıq meşənin olduğunu da qeyd edir. Şabalıd ağaclarının boyu 22m, diametri 40-300 sm olmaqla, palıd, vələs, fındıq, əzgil, alça və s. ağaclarla qarışıq meşəlik əmələ gətirdiyi qeyd edilirdi.

Adi şabalıdın təsvir olunan yeni ərazidə olması Kiçik Qafqaz florası tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz tapıntı hesab edilə bilər.

Saqqız ağacı

Saqqız ağacı (*P. mutica* Fisch. et Mey.) sumaq fəsiləsinin püstə cinsinə (*Pistacia* L.) aiddir. Qarabağ düzündə Sultanbud adlanan meşə yaylasında 732 ha sahədə qorunub saxlanılmışdır. Mal-qaraya otarılması və qırılması nəticəsində meşənin sıxlığı (0.3-0.4) kəskin surətdə aşağı düşmüşdür. Hazırda saqqız ağacının təbii bərpasını artırmaq və meşənin sıxlığını başqa cinslər hesabına yüksəltmək üçün bir sıra tədbirlər görülməkdədir.

Sultanbud meşə yaylasında saqqız ağacından başqa meşənin tərkibində uzunsaplaq palıd, qaraağac, nar, qaratikan və s. bitkilər də vardır. Təbii saqqız ağacı meşəliyinə Qazax rayonunun Muğanlı kəndi yaxınlığında, Siyəzən rayonunun Sənan və Çalğan kəndləri ətrafındakı kolluqların tərkibində, Boz dağ silsiləsində qrup və ya seyrək saqqız ağacılığı şəklində təsadüf edilir. Tək-tək saqqız ağacı nüsxələrinə Kür-Araz ovalığında tarla kənarlarında, yaşayış məntəqələrində, həyətyanı sahələrdə və s. rast gəlinir.

Təbiətin nadir incilərindən biri olan saqqız ağacı meşəliyini qoruyub saxlamaq üçün Sultanbud meşə yaylasını dövlət qorluğu elan etmək çox mühüm elmi və təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir.

Şümşad (Buxus L.)

Son vaxtlara kimi Talış meşələrində cəmi 3 yerdə şümşad massivi olduğu qeyd edilirdi. Talışda İ.S.Səfərov tərəfindən dəqiq hesabat aparıldıqdan sonra 20 yerdə sahəsi 1-10 ha olan şümşad massivi aşkar edilmişdir. Yeni aşkar olunan şümşad massivləri Hirkan arealının şimal davamı olmaqla, başqa relik karakterli bitkilərlə birlikdə Cənubi Talışa daxil olur.

Şümşad Hirkan florasının ən qədim nümayəndələrindən biridir. Onun müstəqilli yarusda əmələ gətirdiyi fitosenoz növ tərkibinə görə təbiətdə nadir incilərdir. Belə fitosinozlardan birinin təsviri üzərində dayanaq. Lənkəran çayının sol sahilində üç yarusdan (mərtəbədən) ibarət olan fitosenozda I yarus nəhəng ağcaqayından və şabalıdyarpaq palıddan ibarətdir. Bunların hündürlüyü 45-50m, diametri 200-250sm-ə çatır. II yarusu hündürlüyü 12-14m olan şümşad ağacları tutur. III yarusu hirkan bəgəvəri təşkil edir. Bəzən şümşad nüsxələrinin ağcaqayın üstündə epifit şəkildə bitdiyi də müşahidə olunur. Şümşadın toxumdan bərpası küllü miqdar təşkil edir. Bir hektarda 500-600 min cücərti olduğu hesablanmışdır. Yuxarı yarusun sıxlığı 0.7-0.8, şümşad yarusunun sıxlığı isə 0.9-1.0 olduğu müəyyən edilmişdir. Buna bənzər meşələrin əksəriyyəti çox rütubətli meşə tipləri yaradır.

1975-ci ildə ekspedisiya dövründə Lerik meşə təsərrüfatının Razvandaban meşəçiliyinin 20-ci km-də kənd ətrafında 3 ha şümşadlıqda diametri 26 sm, hündürlüyü 13 m, yaşı 250 olan şümşad ağacları qeydə alınmışdır. Lənkəran rayonu Şuvu kəndində 1.5 ha, Biləsuvar kəndində 1 ha şümşadlıq qeydə alınmışdır. Bundan əlavə, Hirkan Dövlət Qoruğu ərazisində də geniş massivlərdə şümşad ağaclığı vardır. Yerli əhali tərəfindən şümşad bitən sahələr türbə (pir) adlanır və onu kəsmirlər. Lakin bəzən bayram şənliklərinin təşkilində bəzək işləri üçün şümşadın qırılması halları müşahidə olunur.

Dəmirağac (*Parrotia* C.A. Mey.)

Dəmir ağacı cinsindən yalnız bir növ Hirkan meşələrində mövcuddur. Sistematika cəhətindən dəmir ağacının Hirkan florası ilə qenetik əlaqəsi yoxdur və xüsusi fərdiliyə məxsusdur. Dəmir ağacı Talış düzənliyində və aşağı dağ qurşağı meşələrində əsas edifikatorlardan biri hesab edilir. Hirkan meşələri dəmir ağacının iştirak etdiyi qurşaqlarda onun subtropik əlamətləri, fitosenotik tərkibi, quruluşu və digər bio-ekoloji xüsusiyyətləri ilə şöhrət tapır. Dəmir ağacının arealından kənarında

meşələr öz sübtropik görkəmini dəyişir və endem növlərin miqdarı azalır. Dəmir ağacı bir sıra nümunəvi bioloji xassəyə malikdir. Kök və gövdə budaqları öz aralarında birləşərək qəribə fiqurlar və ecazkar xarici görkəm yaradır. Cənubdan şimala doğru yayılmış dəmir ağacı meşəliyi təxminən 100 km Talışa daxil olur. Cənubda (şimalı İranda) onun yayılma arealı dəniz səviyyəsindən 1000 (1400) m yüksəkliyə çatır. Lənkəran ovalığında dəmir ağacı dəniz səviyyəsindən 400-600 m yüksəklikdə qarışıq və ya təmiz meşəlik əmələ gətirir. Ayrı-ayrı dəmirağacı nüsxələrinə dəniz səviyyəsindən 1000 (1200) m yüksəklikdə də təsadüf edilir. Meşə quruluşu sənədlərində Talışda dəmir ağacı meşələrinin ümumi sahəsi 7375 ha olduğu göstərilir. Lakin həmin sahə müxtəlif səbəblərdən hər il tədricən azalır. Sübtropik bitkilər yetişdirmək üçün düzən sahələrdə dəmirağacı meşələrin köklənməsi hallarına, systemsiz qırılmasına və s. yol verilir. Qəbələ rayonunun Məmmədağalı və Çuxur Qəbələ kəndləri ətrafı meşələrində dəmirağacın yeni arealı müəyyən edilmişdir.

Təbiətin nadir incilərindən biri olan ecazkar dəmir ağacı meşələrini qoruyub saxlanmasını təmin etmək üçün Hirkan Milli Parkının ərazisinin daha da genişləndirilməsi məqsədə müvafiqdir. Xüsusən Astara və Təngərük çayları hövzəsində olan bütün meşə sahəsi qoruğun tərkibinə daxil edilməsi görüləcək tədbirlərin əsas tərkib hissəsi olmalıdır.

Qaracöhrə (*Taxus L.*)

Azərbaycan meşələrində qaracöhrənin tək-tək nüsxələrinə və qrup şəklində yayılmış kiçik massivlərinə Böyük və Kiçik Qafqazda, eləcə də Talış dağlarının təzə və rütubətli meşələrində təsadüf olunur. Böyük sahələrdə yayılmış qaracöhrə meşəliyi çox azdır. Respublikamızda qaracöhrə meşəsinin böyük sahəsi 3 ha olub, Lerik rayonunun Hamarat kəndindən yuxarıda qeydə alınmışdır. Burada iri gövdəli qaracöhrə ağacları meşəsiz sahədə uçurum yamacda qayalıq yerdə bitmişdir. 1966-cı ilə kimi həmin sahə Talışda yeganə qaracöhrəlik hesab

edilirdi. İ.S.Səfərov Talış meşələrində ekspedisiyada olarkən yuxarıda qeyd olunan qaracöhrəlikdən 20-25 km şimalda bu cinsin yeni massivinin olduğunu müəyyən etmişdir.

Yeni təsvir olunan qaracöhrəlik əvvəlki yerə nisbətən qaranlıq dərədə 1 boniteli fıstıq-vələs meşəliyində ikinci yarusu tutur. Burada birinci yarusu 30-35 m hündürlüyü, 40-60 sm diametri olan nəhəng ağcaqayın, vələs və fıstıq, ikinci yarusu hündürlüyü 10-12 m, diametri 18-22 sm olan qaracöhrə tutur. Qaracöhrə ağaclarının tək-tək nüsxələrinin diametri 30-40 sm, boyu isə 15-18 m çatır. Burada qaracöhrə ağacları Bibiançay boyunca 10 km ərazidə yayılmışdır. Meşə altında padub, (şümşə) əzgil, yemişan, alça və s. kollar yayılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, öz quruluşuna görə buna bənzər meşəliyə Talışın başqa yerində təsadüf edilmir. Yalnız Kiçik Qafqazın şərq hissəsində, Dağlıq Qarabağda Badarçay hövzəsində Talışda təsvir olunan ağaclığa bənzər fıstıq-qaracöhrə-pırkal meşə sahəsi vardır.

Qaracöhrə meşəliyinə respublikamızda Lerik rayonunun Siov kəndi yaxınlığında Beskeş məntəqəsi deyilən yerdə az bir sahədə (2 ha) təsadüf edilir. Buradakı qaracöhrə ağaclarının maksimum yaşı 1000 ilə yaxındır. Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarında, Talışda yayılmış rütubətli fıstıq meşələrində tək-tək alçaq boylu, qaracöhrə ağaclarına təsadüf edilir.

Belə tərkibli fitosenozda Kiçik Qafqazın şərq hissəsinin başqa yerində təsadüf edilmir. Dağlıq Qarabağda yayılmış meşə-altı həmişə yaşıl kollardan ibarət olan fıstıq meşəsi, yunan qozu, adi şabalıd, azad ağacı və s. massivlər üçüncü dövr relik bitki örtüyünün qalığı hesab olunur. Bu massivlərin elmi və təsərrüfat əhəmiyyətini nəzərə alaraq onların qorunması vacibdir.

Respublikamızda mövcud olan ağac abidələr ayrı-ayrı iqtisadi coğrafi və inzibati rayonlar üzrə necə yayıldığı gələcək fəsillərdə əks etdirilir.

II BÖLMƏ

Azərbaycanın qocaman ağaclarının təsnifatı

*Hər ömrün ölçüsü dünyada ildir,
Həyat təbiətin şah əsəridir,
İllər ömürlərin sonu deyildir,
İllər ömürlərin sahilləridir.*

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycan Respublikasının 52 rayonunun 318 obyekt sahəsində 2469 ədəd nadir və abidə ağacların olması müəyyən edilmiş, həmin ağacların fotosəkilləri çəkilmiş, dendrometrik ölçüləri aparılmış, yerləşdiyi məkan və bu ağaclar haqqında yaranmış rəvayətlər öyrənilmişdir. Artıq bu ağacların bir qismi məhv olmuş, bir qismi isə erməni təcavüzü nəticəsində işğal altında qalmışdır.

Cədvəl 7

Dövlət mühafizəsinə götürülmüş təbiət abidələrinin siyahısı (Azərbaycan KP MK-nın və Nazirlər Sovetinin 16.03.1982-ci il 167 №-li Qərarından)

№	Adları	Sayı	Yerləşdiyi ərazi	Göstəriciləri	
				Yaşı (il)	Diametr (sm)/hündürlük (m)
1	Şərq çınarı	1	Xocavənd şəhəri	2000	600/25
2	Şərq çınarı	3	Qubadlı r., Xanlıq k.	1600	800/40
3.	Şərq çınarı	1	Cəbrayıl r., Hacılı k.	1600	800/45
4.	Şərq çınarı	1	Samux r., Kolayır k.	1500	730/42
5.	Şərq çınarı	1	Fizuli r., Seyidəhmədli k.	1400	520/30
6.	Şərq çınarı	1	Yardımlı r., Ökü k.	1200	600/17
7.	Şabalıd	17	Qəbələ r., Həməzəli k.	1000	300/35
8.	Şərq çınarı	1	Xocavənd r., Qırmızı bazar qəs.	1000	600/25
9.	Şərq çınarı	1	Fizuli rayonu, Dədəli k.	900	450/25
10.	Şərq çınarı	1	Cəbrayıl r., Fuğanlı k.	900	450/30
11.	Şərq çınarı	1	Cəbrayıl r., Horovlu k.	800	400/30
12.	Şərq çınarı	1	Cəbrayıl r., İsaqlı kəndi	800	400/25
13.	Şərq çınarı	1	Oğuz şəhəri	800	400/25
14.	Şərq çınarı	1	Oğuz rayonu, Xaçmaz k.	800	400/25

15.	Şərq çinari	1	Ordubad şəhəri	800	400/31
16.	Şərq çinari	1	Oğuz şəhəri	750	300/30
17.	Palıd	1	Qax r., Tasmalı kəndi	750	300/22
18.	Şərq çinari	1	Cəbrayıl r., Fuqanlı k.	750	370/30
19.	Şərq çinari	1	Cəbrayıl r., Hacılı k.	700	350/30
20.	Şərq çinari	1	Zaqatala şəhəri	700	370/35
21.	Palıd	1	Şamaxı r., Çağan k.	700	210/30
22.	Şərq çinari	2	Goranboy şəhəri,	600	360/35
23.	Şərq çinari	1	Ordubad şəhəri	600	320/36
24.	Şərq çinari	2	Gəncə şəhəri	600	300/31
25.	Şərq çinari	2	Gəncə şəh.	600	300/25
26.	Dağdağan	1	Ağcəbədi r., Boyat kəndi	600	70/9
27.	Palıd	1	Ağsu r., Talış k.	600	180/22
28.	Şərq çinari	1	Hadrud şəhəri	600	120/38
29.	Şərq çinari	1	Fizuli r., Seyidəhmədli k.	550	250/25
30.	Şərq çinari	2	Quba r., Əski iqrıq k.	540	270/45
31.	Şərq çinari	1	Fizuli r., İşıqlı k.	500	250/25
32.	Şərq çinari	1	Hadrud ş.	500	250/40
33.	Saqqız	1	Beyləqan r., Şərq qəs.	500	76/7
34.	Şərq çinari	1	Cəbrayıl şəhəri	500	250/30
35.	Şərq çinari	22	Goranboy r., Borsunlu k.	500	200/25
36.	Şərq çinari	3	Goranboy şəhəri	500	250/35
37.	Palıd	1	Göyçay r., Bığır kəndi	500	180/20
38.	Palıd	2	Ağsu r., Musabəyli k.	500	150/20
39.	Şərq çinari	1	Şəki şəhəri	500	250/25
40.	Şərq çinari	1	Xaçmaz r., Ləcət k.	500	270/40
41.	Palıd	5	Qəbələ r., Nic kəndi	500	150/35
42.	Azat	2	Yardımlı r., Ökü kəndi	500	180/17
43.	Şərq çinari	1	Quba r., Nügədi kəndi	460	230/40
44.	Şərq çinari	1	Tərtər r., poçt ərazisi	450	220/28
45.	Şərq çinari	1	Tovuz r., Əsrık Cırdaxan k.	450	220/32
46.	Şərq çinari	1	Ordubad şəhəri	450	240/36
47.	Şərq çinari	4	Ordubad şəhəri	400	260/35
48.	Şərq çinari	2	Tərtər şəhəri	400	190/28
49.	Şərq çinari	150	Xanlar şəhəri	400	200/25
50.	Şərq çinari	1	Laçın r., Zabux kəndi	400	210/25
51.	Şərq çinari	1	Laçın r., Həkəri çayı sahili	400	210/26
52.	Şərq çinari	1	Fizuli r., Mandılı kəndi	400	180/45

53.	Qarağac	1	Quba r, Tüləkərən kəndi	400	120/25
54.	Şərq çınarı	1	Goranboy şəhəri	400	160/32
55.	Şərq çınarı	4	Oğuz r., Xaçmaz kəndi	400	200/32
56.	Şərq çınarı	1	İsmayılı r., Basqal kəndi	400	180/20
57.	Şərq çınarı	10	Bərdə r., Şirvanlı kəndi	400	220/25
58.	Şərq çınarı	3	Göyçay r., Çaxırlı kəndi	400	200/35
59.	Şərq çınarı	1	Hadrud şəhəri	400	200/39
60.	Şərq çınarı	1	Hadrud şəhəri	400	60/28
61.	Şərq çınarı	71	Ağdam r., Boyəhmədli k.	400	220/25
62.	Saqqız	20	Ağcəbədi r., Göyü k.	400	60/7
63.	Şərq çınarı	1	Dəvəçi r., Aygünlü kəndi	400	200/35
64.	Şərq çınarı	1	Dəvəçi r., Gəndob kəndi	400	200/40
65.	Şərq çınarı	2	Siyəzən r., Qərəh kəndi	400	200/35
66.	Azat	1	Lerik şəhəri	400	120/22
67.	Azat	1	Lerik şəh., Cabir ərazisi	400	100/17
68.	Azat	3	Masallı r., Hişqədərə k.	400	120/23
69.	Şərq çınarı	1	Yardımlı r., Horoni k.	400	160/30
70.	Şərq çınarı	1	Yardımlı r., Avun kəndi	400	180/18
71.	Şərq çınarı	1	Yardımlı r., Çayüzü k.	400	180/16
72.	Şərq çınarı	1	Yardımlı r., Urağaran k.	400	230/22
73.	Şərq çınarı	2	Tərtər ş.	380	190/28
74.	Şərq çınarı	1	Quba r., Əski-İqriq k.	370	185/30
75.	Şərq çınarı	1	Oğuz r., Xaçmaz k.	360	180/25
76.	Şərq çınarı	1	Oğuz r., Xaçmaz k.	350	180/30
77.	Şərq çınarı	2	Tərtər r., Qaradağlı k.	350	180/28
78.	Şərq çınarı	1	Tərtər r., Sarov k.?	350	250/35
79.	Şərq çınarı	2	Tərtər r., Borsunlu k.	350	180/10
80.	Palıd	6	Laçın r., Xışqədərə k.	350	100/21
81.	Şərq çınarı	1	Ağcəbədi r., Bala Kəhrizli k.	350	180/24
82.	Şərq çınarı	20	Gəncə şəhəri	300	160/25
83.	Şərq çınarı	1	Ağcəbədi r., Kürdlər k.	300	140/25
84.	Saqqız	20	Ağcəbədi r., Sarıcalı k.	300	60/9
85.	Dağdağan	5	Ağcəbədi r., Kürdlər k.	300	40/7
86.	Qovaq	1	Ağsu r. Novcu k.	300	150/21
87.	Şərq çınarı	1	Bərdə ş.	300	160/24
88.	Palıd	1	Oğuz r., Sincan k.	300	120/30
89.	Şabalıd	1	Oğuz ş.	300	160/25
90.	Şərq çınarı	4	Oğuz r., Çalut k.	300	160/25

91.	Şərq çınarı	1	Tovuz r., Azaplı k.	300	140/28
92.	Palıd	1	Şəki ş.	300	150/16
93.	Dağdağan	2	Şəki ş.	300	140/11
94.	Ağ tut	1	Şərur r., Cəlilkənd	300	210/13
95.	Şərq çınarı	1	Cəbrayı rl., «Yel piri»	260	36/15
96.	Şərq çınarı	8	Laçın r., Malxələf k.	250	220/22
97.	Şərq çınarı	93	Şəmkir ş., Sabir küç.	250	130/32
98.	Şərq çınarı	87	Şəmkir ş., H.Aslanov küç.	250	120/30
99.	Şərq çınarı	18	Gəncə ş., Firdovsi küç.	250	110/24
100.	Şərq çınarı	1	Şəmkir r., Qapanlı k.	250	130/30
101.	Şərq çınarı	70	Gəncə ş.	250	120/25
102.	Şərq çınarı	17	Gəncə ş., Bağbanlar qəs.	250	120/24
103.	Şərq çınarı	22	Gəncə ş.,	250	120/25
104.	Şərq çınarı	1	Gəncə ş., Nizami küçəsi	250	110/24
105.	Şərq çınarı	60	Gəncə ş., Xan bağı	250	130/25
106.	Şərq çınarı	3	Xanlar ş. Sabir küç.	250	120/21
107.	Şərq çınarı		Goranboy şəhəri	250	120/35
108.	Şərq çınarı	1	Tərtər ş.	250	120/35
109.	Şərq çınarı	1	Gülüstan r., Baş kənd	250	150/25
110.	Azat ağacı	1	Masallı r., Kelatan k.	250	70/23
111.	Azat ağacı	8	Lənkəran ş.	250	190/12
112.	Ağ govaq	1	Quba r., II Nügədi k.	250	180/32
113.	Nalbənd	1	Şərur r., Xok k.	250	66/12
114.	Nalbənd	2	Şərur r., Mahmudkənd	200	60/11
115.	Şərq çınarı	2	Hadrud şəhəri	240	120/25
116.	Şərq çınarı	1	Qəbələ r., Həməzəli k.	240	120/28
117.	Şərq çınarı	1	Quba r., İsnov k.	240	180/25
118.	Palıd	8	Quba r., Dərk k.	240	120/25
119.	Şərq çınarı	4	Ağdərə qəsəbəsi	200	120/25
120.	Şərq çınarı	2	Ağdam şəhəri	200	90/25
121.	Şərq çınarı	3	Ağdam r., Seyidli k.	200	100/25
122.	Şərq çınarı	2	Ağdam r., Sarıhacılı k.	200	120/28
123.	Şərq çınarı	2	Ağdam r., Əliağalı k.	200	110/26
124.	Şərq çınarı	4	Bərdə ş.	200	140/24
125.	Şərq çınarı	5	Bərdə ş.	200	160/24
126.	Şərq çınarı	6	Bərdə r., Mollalı k.	200	100/24
127.	Şərq çınarı	14	Bərdə r., Alpud k.	200	100/24
128.	Şərq çınarı	3	Bərdə r., Güloğlular k.	200	100/24

129.	Fısdıq	1	Oğuz r., Sincan k.	200	80/28
130.	Şərq çınarı	1	Cəbrayıl r., Karxulu k.	200	90/25
131.	Şərq çınarı	3	Dəvəçi r., Çınarlar k.	200	80/35
132.	Şərq çınarı	8	Dəvəçi r., Zeyvə k.	200	80/30
133.	Şərq çınarı	3	Dəvəçi r., Zeyvə k.	200	100/27
134.	Qovaq	2	Dəvəçi r., daşlıyataq k.	200	120/33
135.	Qovaq	2	Xaldan-Şəki yolu	200	200/30
136.	Palıd	1	İsmayılı r. «Yel Piri»	200	80/12
137.	Şərq çınarı	2	Goranboy r., Tapqaraqoyunlu k.	200	100/25
138.	Şərq çınarı	14	Goranboy r., Çelaberti k.	200	100/25
139.	Şərq çınarı	11	Goranboy r., Səfikürd k.	200	120/25
140.	Şərq çınarı	7	Goranboy ş.	200	140/30
141.	Şərq çınarı	4	Goranboy r., Qaraqucaq k.	200	140/30
142.	Şərq çınarı	4	Goranboy r., Muzdurlar k.	200	140/30
143.	Dağdağan	1	Qax r., Güllük k.	200	80/18
144.	Palıd	1	Qax-Zaqatala yolu	200	140/20
145.	Şərq çınarı	5	Quba r., Üçgün k.	200	80/18
146.	Şərq çınarı	4	Quba r., Üçgün k.	200	40/25
147.	Şərq çınarı	1	Qəbələ r., Bum k. «Qurd təpəsi»	200	90/20
148.	Ağcaqayın	6	Lənkəran ş.	200	90/26
149.	Qara qoz	1	Lənkəran ş.	200	120/29
150.	Palıd	1	Masallı r., Musaküçə k.	200	84/14
151.	Palıd	2	Masallı r., Kelatan k.	200	120/22
152.	Şümşad	15	Masallı r., Kelatan k.	200	20/7
153.	Şərq çınarı	2	Tərtər ş.	200	120/22
154.	Şərq çınarı	4	Tərtər r., Mamırlı k.	200	100/29
155.	Şərq çınarı	1	Füzuli r.	200	100/20
156.	Şərq çınarı	10	Xanlar r. Qarayeri qəs.	200	100/24
157.	Şərq çınarı	1	Xaçmaz r., Qaradağlı k.	200	110/27
158.	Palıd	1	Xudat ş.	200	90/22
159.	Şərq çınarı	65	Şəmkir ş.	200	100/28
160.	Şərq çınarı	1	Şəmkir ş., Qaracəmirli k.	200	120/30
161.	Palıd	1	Şəki ş.	200	100/18
162.	Palıd	3	Şəki r., II Biləcik k.	200	100/18
163.	Şərq çınarı	9	Şəki ş., Kilsə ərazisi	200	90/28
164.	Palıd xiyabanı	200	Şəki-Oğuz yolu	200	150/22
165.	Şərq çınarı	1	Tovuz r., Qovlar qəs.	180	90/20

166.	Şərq çınarı	1	Qəbələ ş.	180	90/20
167.	Şərq çınarı	2	Qubadlı ş.	180	90/30
168.	Şərq çınarı	2	İsmayılı r., Talış k.	180	90/25
169.	Şərq çınarı	1	Bərdə r., Dendropark	180	140/23
170.	Şərq çınarı	2	Bərdə r., Şirvanlı k.	180	86/20
171.	Şərq çınarı	11	Bərdə r., Çumalar k.	180	100/20
172.	Şərq çınarı	43	Quba r., Dərk k.	175	70/25
173.	Şərq çınarı	2	Qubadlı ş.	160	80/35
174.	Palıd	1	Zəngilan r., Zəmiyeri ərazisi	160	80/12
175.	Saqqız ağacı	1	Qubadlı r., Gödəklər k.	150	80/8
176.	Saqqız ağacı	1	Goranboy r., qızılhacılı k.	150	36/8
177.	Şərq çınarı	27	Gəncə ş.	150	170/27
178.	Şərq çınarı	22	Gəncə ş.	150	120/25
179.	Şərq çınarı	5	Bərdə r.	150	80/21
180.	Şərq çınarı	9	Bərdə r., Əliyanlı k.	150	120/25
181.	Şərq çınarı	1	Bərdə ş.	150	140/21
182.	Şabalıd	1	Lənkəran ş.	150	100/28
183.	Palıd	10	Şamaxı r., mirikənd k.	150	48/17
184.	Göyrüş	1	Şəki r., II Biləcik k.	150	90/20
185.	Şərq çınarı	9	Tərtər r., Qaradağlı k.	150	100/23
186.	Şərq çınarı	200	Göyçay ş.	150	110/25
187.	Şərq çınarı	2	Ağdam ş.	150	80/25
188.	Şərq çınarı	1	Ağcəbədi r., Ağabəyli k.	150	76/24
189.	Şərq çınarı	2	Ağcəbədi r., Sarıçalı k.	150	120/23
190.	Şərq çınarı	1	Ağdaş r., Mürsəl k.	150	80/23
191.	Şərq çınarı	1	Ağdaş r., Zeynəddin k.	150	80/21
192.	Şərq çınarı	1	Mincivan qəs.	120	60/20
193.	Şərq çınarı	12	Oğuz r., Xaçmaz k.	120	80/28
194.	Şərq çınarı	1	Bərdə ş., Nizami küç.	120	60/17
195.	Şərq çınarı	1	Şəki ş., Gənclik küç.	100	54/25
196.	Şərq çınarı	4	Ağcəbədi r., Kəhrizli k.	100	96/25

Cədvəldən görüldüyü kimi Azərbaycanın qocaman ağaclarının böyük əksəriyyəti çinar cinsinə məxsusdur.

Cədvəl 8

Azərbaycan ərazisində rast gəlinmiş qocaman ağaclar

Adı	Məkanı	Dendrometrik parametrləri (yaş, diametr, hündürlük)		
		Yaş il	D, sm	H, m
Yaşı 1000 ildən çox olan				
<i>Platanus orientalis</i> L.	Qubadlı r., Xanlıq k.	1600	800	40
<i>Platanus orientalis</i> L.	Cəbrayıl., Sızqa bulağı	1600	800	45
<i>Platanus orientalis</i> L.	Samux r., Kolayır k.	1500	730	42
<i>Platanus orientalis</i> L.	Füzuli r., «İbə piri»	1400	520	30
Yaşı 500 –dən 1000 ilə qədər olan				
<i>Platanus orientalis</i> L.	Cəbrayıl., Fuqanlı k.	900	450	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Füzuli r., Tağlı körpü	900	450	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Cəbrayıl., Orta kəhriz	800	400	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Cəbrayıl., Şirin bulaq	800	400	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Cəbrayıl r., Fuqanlı k.	750	370	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Cəbrayıl şəhəri	700	350	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş., Tarix muz.	600	300	14
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş., Bağbanlar qəs.	600	300	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., «Qajlar» yeri	600	360	35
<i>Platanus orientalis</i> L.	Füzuli r., «İbə piri»	550	250	25
<i>Quercus</i>	Ağsu r., Musabəyli k.	500	150	20
<i>Platanus orientalis</i> L.	Cəbrayıl şəhəri	500	250	30
<i>Quercus</i>	Ağsu r., Taliş k.	600	180	22
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Borsunlu kəndi	500	200	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., «Qajlar» yeri	500	250	35
<i>Pistacia mutica</i> F.et M.	Beyləqan r., tarla sahəsi	500	76	7
<i>Platanus orientalis</i> L.	Füzuli r., Tağlı körpü	500	250	25
Yaşı 300 ildən 500 ilə qədər olan				
<i>Platanus orientalis</i> L.	Tovuz r., Əsrıkcırdaxan k.	450	220	32
<i>Platanus orientalis</i> L.	Tərtər r., Mərkəzi Poçt qarş.	450	220	28

<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., «Qajlar» yeri	400	180	32
<i>Platanus orientalis</i> L.	Xanlar r., Xanlar-Gəncə yolu	400	200	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Füzuli şəh.	400	180	45
<i>Platanus orientalis</i> L.	Göyçay r., Göyçay-Kürdəmir şossesi.	400	200	35
<i>Platanus orientalis</i> L.	Tərtər r., RİK binası önündə	380	190	28
<i>Platanus orientalis</i> L.	Şəmkir r., Çinarlı qəsəbəsi	350	200	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Tərtər r., Borsunlu kəndi	350	180	10
<i>Platanus orientalis</i> L.	Tərtər r., Namaz çinarı	350	250	35
<i>Platanus orientalis</i> L.	Tərtər r., Qaradağlı k.	350	180	28
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş., A. Caparidze küç.	300	160	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Tovuz r., Azaplı kəndi	300	140	28
<i>Platanus orientalis</i> L.	Ağsu r., Novcu k.	300	150	21
<i>Platanus orientalis</i> L.	Qubadlı ş., Hacı məhəll.	300	150	20
<i>Platanus orientalis</i> L.	Qubadlı ş., Daşlı yer	300	150	35
<i>Pyrus</i> L.	Cəbrayıl r., Xələfli kəndi	300	60	9
<i>Platanus orientalis</i> L.	Füzuli şəh., Mustafa yeri	300	150	40
Yaşı 200ildən 300 ilə qədər olan				
<i>Platanus orientalis</i> L.	Cəbrayıl r., «Yel piri»	260	36	15
<i>Platanus orientalis</i> L.	Şəmkir ş., Sabir küç.	250	130	32
<i>Platanus orientalis</i> L.	Şəmkir ş., H. Aslanov küç.	250	120	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş., Firdovsi küç.	250	110	24
<i>Platanus orientalis</i> L.	Şəmkir r., Qapanlı k.	250	130	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş.	250	120	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş., Bağbanlar qəs.	250	120	24
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş.,	250	120	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş., Nizami küçəsi	250	110	24
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş., Xan bağı	250	130	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Xanlar ş. Sabir küç.	250	120	21
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy şəhəri	250	120	35
<i>Platanus orientalis</i> L.	Tərtər ş.	250		25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gülüstan r., Baş kənd	250	150	25
Yaşı 100 ildən 200 ilə qədər olan				
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Safikürd kəndi	200	120	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy ş.	200	140	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Əzizbəyov k.	200	140	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Qarbucaq k.	200	140	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Muzdurlar k.	200	140	30

<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Tatqaraqoyunlu	200	100	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Çelabertli k.	200	100	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Əlibayramov küç.	200	120	22
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Mamırlı k.	200	100	23
<i>Platanus orientalis</i> L.	Füzuli r., İR ilə sərhəddə	200	100	20
<i>Platanus orientalis</i> L.	Şəmkir ş.	200	100	28
<i>Platanus orientalis</i> L.	Şəmkir r., Qaraca Əmirli k.	200	120	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Şəmkir r., Qaraca Əmirli k.	200	120	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə, Gəncə-Şəmkir yolu.	200	100	20
<i>Platanus orientalis</i> L.	Cəbrayıl r., Karxulu k.	200	90	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Xanlar r., tarla sahəsi	200	100	24
<i>Platanus orientalis</i> L.	Yevlax r., Xaldan-Şəki yolu.	200	200	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Qubadlı şəhərində	180	90	30
<i>Platanus orientalis</i> L.	Tovuz r., Qovlar qəsəbəsi	180	90	20
<i>Platanus orientalis</i> L.	Qubadlı şəhərində	160	80	35
<i>Pistacia mutica</i> F.et M.	Qubadlı r., Gödəklər kəndi	150	80	8
<i>Platanus orientalis</i> L.	Göyçay şəh.	150	110	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş., M. Əzizbəyov küç.	150	180	27
<i>Platanus orientalis</i> L.	Gəncə ş., Mərkəzi meydan	150	120	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Qaradağlı k.	150	100	23
<i>Pistacia mutica</i> F.et M.	Goranboy r., Qızılağac k.	150	36	8
<i>Platanus orientalis</i> L.	Ağstafa şəhəri, S. Vurğun adına park	140	70	22
<i>Platanus orientalis</i> L.	Şüvəlan qəsəbəsi «pir çinar»	130	180	20
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy şəhəri	120	60	20
<i>Platanus orientalis</i> L.	Tovuz r., Hətəmlər kəndi	120	80	18
<i>Populus</i> L.	Sabirabad r., Pokrovka st.	110	120	24
<i>Platanus orientalis</i> L.	Ağstafa dəmir yol vağzal	100	70	22
<i>Platanus orientalis</i> L.	Ağstafa ş., dəmiryol parkı	100	70	22
<i>Platanus orientalis</i> L.	Qazax ş., avtovağzal	100	80	23
<i>Populus</i> L.	Sabirabad-Saatlı yolu	100	180	17
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Nizami kəndi	100	90	25
<i>Platanus orientalis</i> L.	Goranboy r., Sülh küç.	100	60	20
<i>Platanus orientalis</i> L.	Yevlax r., Xaldan qəbiristanlığı	100	80	27

Respublikanın 25. rayonunda ərazinin 0.3 – 5 %-i, 5 rayonunda 5 – 10 %-i, 11 rayonunda 10 – 20 %-i, qalan rayonların isə ərazilərinin 20 – 30 %-i meşə ilə örtülü sahələrdir. Meşə fondunun regionlar üzrə paylanması isə aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 9
Respublika meşə fondunun regionlar üzrə paylanması

Regionlar	Respublikanın rayonları	Meşəlik %
<i>Böyük Qafqaz:</i>		
• cənub yamacları	Balakən, Oğuz, Zaqatala, Qax, Qəbələ, İsmayıllı	30.3
• mərkəzi cənub yamacları	Şəki	17
• şimal-şərq hissəsi	Quba, Qusar, Dəvəçi	12.3
<i>Kiçik Qafqaz:</i>		
• qərb hissəsi	Ağstafa, Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Daşkəsən, Gəncə, Xanlar	10
• mərkəzi dağlıq hissə	Xankəndi, Ağdərə, Xocavənd	14.9
• cənub-şərq hissəsi	Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli	5.2
<i>Talış dağlarının yamacları və ətəklərində</i>	Astara, Lənkəran, Masallı, Yardımlı, Cəlilabad, Lerik	20.3
<i>Kür-Araz ovalığı əraziləri:</i>		
• düzən hissəsi	Yevlax, Ağcəbədi, Kürdəmir, Ağdaş, Bərdə, Ucar, Göyçay	0.2
• şərq hissəsi	Salyan, Sabirabad, Əli-Bayramlı, Qazıməmməd	0.2
<i>Xəzər sahilı düzənliklərində</i>	Xaçmaz	3.6
	Abşeron, Qobustan	0.2
<i>Naxçıvan MR ərazisi</i>	Muxtar Respublika üzrə ümumi	0.4

Cədvəl 10

**Azərbaycan meşələrində yayılmış əsas ağac növlərinin
səciyyəvi göstəriciləri**

Adı	Cins	Əsas növlər	Müşayiətedici komponentlər	Yayım yüksəkliyi	%
Fıstıq	<i>Fagus</i>	<i>Fagus orientalis</i>	<i>Quercus iberica</i> , <i>Q. macranthera</i> , <i>Q. erucifolia</i> , <i>Betula sp.</i> , <i>Carpinus caucasica</i> , <i>Tilia caucasica</i> <i>Acer platanoides</i> , <i>A. pseudoplatanus</i> , <i>A. velutinum</i> , <i>A. laetum</i> <i>Ulmus elliptica</i> , <i>U. scabra</i> , <i>Diospyros lotus</i> <i>Alnus subcordata</i> , <i>Rhamnus pallasii</i>	müxtəlif	32
Vələs	<i>Carpinus</i>	<i>Carpinus orientalis</i> Mill. <i>C. caucasica</i>	<i>Quercus iberica</i> , <i>Q. erucifolia</i> , <i>Q. hypochrysa</i> , <i>Q. crispata</i> <i>Fagus orientalis</i> , <i>Carpinus caucasica</i> , <i>Juglans regia</i>	1800-2000	26
Palıd	<i>Quercus</i>	<i>Quercus sp.</i> Div <i>Q. pubescens</i> <i>Q. araxina</i> <i>Q. castaneifolia</i> <i>Q. iberica</i> <i>Q. longipes</i>	<i>Carpinus oxycarpa</i> , <i>Parrotia persica</i> , <i>Ulmus glabra</i> <i>Carpinus orientalis</i> , <i>Zelkova carpinifolia</i> <i>Acer Trautvetteri</i> , <i>Sorbus caucasica</i> , <i>Viburnum lantata</i> , <i>Juniperus sp.</i> Div <i>Pistacia mutica</i> , <i>Elaeagnus caspica</i> , <i>Morus alba</i> , <i>Prunus spinosa</i> , <i>Ulmus araxina</i>	0-500 300-1150 0-800 500-1500 1600-2400	23.4
Qovaq	<i>Populus</i>	<i>Populus nigra</i> <i>Populus tremula</i> <i>P. hyrcana</i>	<i>Crataegus sp.</i> Div., <i>Rubus sp.</i> Div., <i>Carpinus orientalis</i> , <i>Fagus orientalis</i> <i>Morus alba</i> ,	1000-1800	3.6

		<i>P. hybrida</i>	<i>Eleagnus angustifolia</i> , <i>Tamarix sp.</i> Div <i>Hippophae rhamnoides</i> , <i>Pyracantha coccinea</i>		
Ardıc	<i>Juniperus</i>	<i>Juniperus sp.</i> Div.			2.4
Qızılağac	<i>Alnus</i>	<i>A. incana</i> <i>A. subcordata</i> <i>A. barbata</i>	<i>Pterocarya pterocarpa</i>	1000- 1500 0-200	1.9
Cökə	<i>Tilia</i>	<i>Tilia sp.</i> Div			1.7
Qarağac	<i>Ulmus</i>	<i>Ulmus sp.</i> Div <i>U. scabra</i> + <i>Acer</i> <i>velutinum</i> <i>U. foliaceae</i> + <i>Populus hircana</i>		200- 600	1.2
Müxtəlif növlər					8.1

Cədvəl 11
Azərbaycan Respublikasının inzibati rayonlar üzrə meşəliliyi
(xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri ilə birgə)

№	Rayonlar	Ümumi torpaq fondu (ha)	Meşə ilə örtülü sahələr	
			ha	%
1.	Abşeron	156 067	1 524	0.98
2.	Ağdam	137 221	290	0.22
3.	Ağdaş	94 720	10 051	10.61
4.	Ağstafa	123 996	8 578	6.92
5.	Ağsu	121 901	4 987	4.10
6.	Ağcabədi	140 098	7 306	5.22
7.	Astara	61 643	36 675	59.50
8.	Balakən	92 487	46 374	50.10
9.	Beyləqan	127 593	5 070	3.97
10.	Biləsuvar	127 221	-	-
11.	Bərdə	113 043	7 117	6.30
12.	Qazax	102 005	6 133	6.02
13.	Qax	137 613	43 751	31.80

14.	Qəbələ	216 481	58 329	26.95
15.	Qobustan	186 372	-	-
16.	Quba	290 303	52 707	18.10
17.	Qubadlı	79 812	11 368	14.25
18.	Qusar	187 645	16 608	8.85
19.	Daşkəsən	90 323	24 071	26.65
20.	Dəvəçi	100 025	21 679	21.68
21.	Zaqatala	182 285	51 247	28.10
22.	Zəngilan	72 550	10 888	15.01
23.	Zərdab	67 983	1 843	2.71
24.	İmişli	171 225	5 379	3.15
25.	İsmayıllı	217 315	66 799	30.70
26.	Yardımlı	72 527	20 536	28.32
27.	Yevlax	143 333	4 928	3.44
28.	Kəlbəcər	124 300	29 176	23.48
29.	Kürdəmir	46 190	1 307	1.13
30.	Gədəbəy	144 247	24 688	17.12
31.	Goranboy	173 139	8 046	4.65
32.	Göyçay	68 252	315	0.47
33.	Laçın	166 488	32 096	19.28
34.	Lerik	133 472	37 919	28.41
35.	Lənkəran	153 941	29 050	18.90
36.	Masallı	72 097	16 430	22.79
37.	Neftçala	123 289	161	0.13
38.	Oğuz	121 613	39 049	32.11
39.	Saatlı	105 736	1 501	1.42
40.	Sabirabad	140 754	6 293	4.47
41.	Salyan	137 149	530	0.39
42.	Samux	135 758	2 464	1.82
43.	Siyəzən	75 906	5500	7.2
44.	Tərtər	44 939	321	0.72
45.	Tovuz	172 884	29 447	17.04
46.	Ucar	75 989	587	0.78
47.	Füzuli	123 016	124	0.10
48.	Xanlar	102 813	17 071	16.60
49.	Xaçmaz	147 075	20 206	13.74
50.	Xızı	171 112	9 931	5.81
51.	Hacıqabul	86 637	-	-
52.	Cəbrayıl	118 856	4 237	3.57
53.	Cəlilabad	142 661	17 095	11.99

54.	Şamaxı	157 942	11 447	8.02
55.	Şəki	237 210	46 110	19.44
56.	Şəmkir	195 670	4 940	2.53
57.	Babək	126 053	455	0.36
58.	Culfa	99 407	212	0.22
59.	Şərur	123 405	-	-
60.	Ordubad	91 284	77	0.09
61.	Şahbuz	81 017	2 622	3.24
62.	Sədərək	15 134	101	0.67
63.	<i>Naxçıvan MR</i>	<i>536 300</i>	<i>2 241</i>	<i>0.42</i>
64.	<i>Yuxarı Qarabağ</i>	<i>497 951</i>	<i>91 840</i>	<i>19.14</i>
65.	Bakı (ümumi)	187 416		
66.	Sumqayıt	10 865		
67.	Gəncə	8 307		
68.	Mingəçevir	9 375		
69.	Əlibayramlı	2 565		
70.	Naftalan	305		
71.	Şəhərlər üzrə cəmi	218 833		
72.	Respublika üzrə cəmi	8 641 506	1 010 372	11.69

Cədvəl 12
Azərbaycanın xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri

Adları	IUCN kateqoriyası	Sahəsi, ha (2004)	Yaradılma tarixi
MİLLİ PARKLAR			
Ağgöl	1a	17 924	2003
Ordubad	4	12 131	2003
Şirvan	1a	54 374	2003
Hirkan	1a	21 435	2004
Altı-Ağac	1a	11 035	2004
QORUQLAR			
Göygöl	1a	7 131	1925-1965
Zaqatala	1a	23 844	1929
Gızılağac	1a	88 400	1929
Türyançay	1a	22 488	1958

Pirqulu	1a	4 274	1968
Şirvan	1a	6232	1969
Bəsitçay	1a	107	1974
Garayazı	1a	9 658	1978
Ismayılı	1a	16 740	1981
İlisu	1a	17 382	1987
Gara-Göl	1a	240	1987
Şahbuz	1a	3 139	2003
Altı-Ağac	1a	4 438	1990
YASAQLIQLAR			
Laçın	4	21370	1961
Bəndovan	4	4 930	1961
Korçay	4	15 000	1961
Şəmkir	4	10 000	1964
Şəki	4	10 350	1964
Gil Adası	4	400	1964
Bərdə	4	7 500	1966
Ismayılı	4	23 438	1969
Abşeron	4	815	1969
Züvənd	4	15 000	1969
Qubadlı	4	20 000	1969
Qızıl-Ağac	4	10 700	1978
Daşaltı	4	450	1981
Qızılcan	4	5 135	1984
Qəbələ	4	39 700	1993
Arazboyu	4	2 200	1993
Qax	4	36 836	2003

Ölkə ərazisinin qədim ağaclarının ilk qeydiyyatını görkəmli azərbaycan botaniki, ilk azərbaycanlı qadın biologiya elmləri doktoru, akademik Validə Tutayuk aparmışdır (*Tutayuk V.X.*, 1968). O, öz tədqiqatlarında ölkəmizin ayrı-ayrı rayonlarında təsadüf edilən ağac və kol cinslərinin aşağıdakı təsnifatını vermişdir:

Cədvəl 12 a
Nadir ağacların təsnifatı
(V.X. Tutayuka görə)

Rayonlar	Ağac və kol cinslərinin ümumi sayı	Onlardan		O cümlədən								
				İynəyarpaqlı			həmişəyaşıl			yarpağını tökən		
		ağac	kol	ağac	kol	cəmi	ağac	kol	cəmi	ağac	kol	cəmi
Gəncə	109	65	44	18	3	21	8	16	24	39	25	64
Şəmkir	71	49	22	13	1	14	7	12	19	29	19	48
Mingəçevir	60	28	32	4	5	9	1	12	13	23	19	42
Xanlar	47	33	14	7	1	8	7	2	9	12	18	30
Ağstafa	46	28	18	5	1	6	-	4	4	43	13	56
Qazax	45	30	15	9	1	10	2	4	6	19	10	29
Tovuz	38	29	9	5	1	6	-	3	3	24	5	29
Yevlax	48	33	15	3	1	4	1	2	3	19	12	31
Daşkəsən	31	23	8	3	1	4	1	3	4	20	3	23
Tərtər	29	23	6	4	1	5	-	1	1	19	2	21

Bakı şəhərində isə dendromüxtəlifliyin aşağıdakı şəkildə olduğu bildirilir:

İynəyarpaqlı			Enliyarpaqlı həmişəyaşıl			Yarpağını tökən		
ağac	kol	cəmi	ağac	kol	cəmi	ağac	kol	cəmi
12	9	21	9	26	35	57	50	107

Azərbaycan Respublikasında müxtəlif rayonlarındakı 30 ədəd xüsusi əhəmiyyətli meşəliklər, 243 ədəd yaşı yüz ildən yuxarı olan ağac abidələr, 37 ədəd unikal geoloji-paleontoloji obyektlər dövlət əhəmiyyətli təbiət abidələri statusu almışdır

(Azərbaycan SSR KP MK və Nazirlər Sovetinin 16 mart 1982-ci il, 167 №-li Sərəncamı).

Bu qərara əsasən elmdə, xalq təsərrüfatında və mədəni-estetik sahələrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ayrı-ayrı təbiət abidələrinin mühafizəsini təmin etmək məqsədi ilə:

- Konkret coğrafi zonalar üçün tipik və nadir sayılan landşaftlar və ya onların elementləri, yerli tipə malik nümunələrdən və ya nadir növlərdən ibarət xüsusi dəyərə malik meşəliklər, endem, reliktdən və nəslə kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan bitki ərəziləri, ayrı-ayrı yüzillik ağaclar, eləcə də geoloji formasiyalar, mağaralar, paleobotaniki və paleontoloji qalıqlar olan yerlər, yeraltı suların çıxışları, nadir göllər və respublikanın müxtəlif görməli yerləri təbiət abidələri elan edilərək dövlət mühafizəsi nəzarətinə götürülmüş;
- Müvafiq icra strukturlarına, meşə və digər təsərrüfatlara həmin abidələrin pasportlaşdırılması, xüsusi işarələrlə nişanlanması, onların mühafizəsinin və daim nəzarətin təmin edilməsi göstərişi verilmişdir.

13-cü cədvəldə Respublika ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin-xüsusi əhəmiyyətli meşəliklərin siyahısı verilmişdir.

Cədvəl 13

Azərbaycanın dövlət təbiət abidələrinin – dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Ağdam rayonu			
Saqqız ağacı meşəliyi	732	Qarabağ düzü, Xaçınçayın sol sahilindəki Sultanbud ərazisi	Mezofil meşə formasiyalarına xas olan unikal nəbatat obyektidir. Elmi-təcrübi əhəmiyyət daşıyan bu saqqız ağaclarının diametri 25-32 sm, hündürlüyü 8-12 m, yaşı isə 370-400 il qiymətləndirilmişdir.
Ağdərə rayonu			
Çinar meşəliyi	5.0	Tərtərçayın hövzəsində	Qiymətli qarışıq palıd-fıstıq meşəliyi

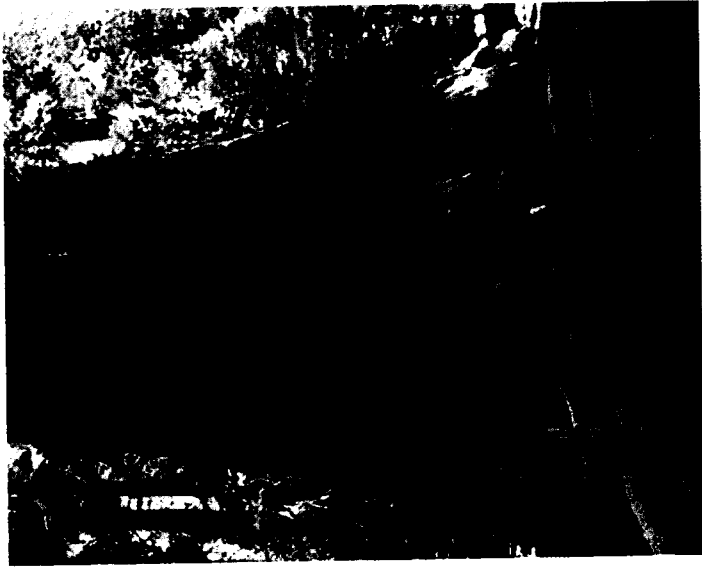
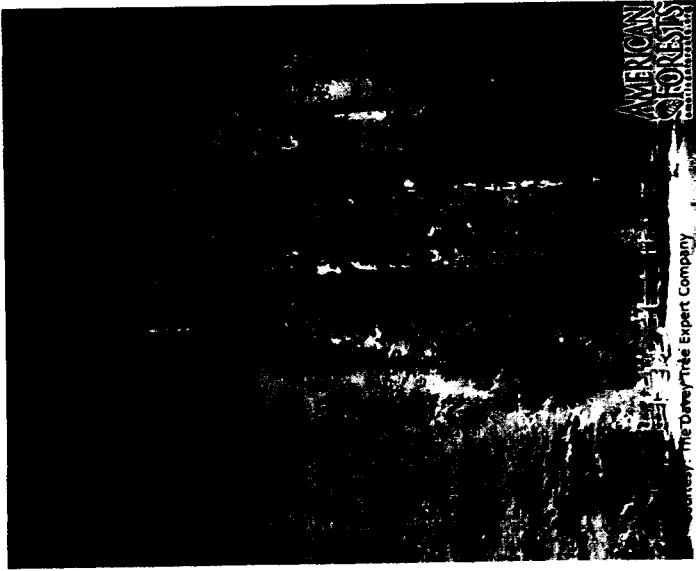
Astara rayonu			
Şümşadlıq	3 6 1.5	Maşxan ərazisi Alaşa ərazisi Ovala, Böyük Ovala və Miki	Hirkan florasının ən qədim nümayəndələrindən olub, üçüncü dövrün relikտ meşəliyi kimi qalmışdır. Həmişəyaşıl hirkan şümşadının qaraçöhrə, pırkal, danaya və bigəvər birlikləri daha qiymətlidir. Şümşad ağaclarının orta yaşı 200-300 il, hündürlüyü 8-15 m, diametrləri isə 10-36 sm qiymətləndirilmişdir.
Balakən rayonu			
Çinar meşəsi	25	Himbulçayın sahilı, Qullar kəndi	Üçüncü dövrün relikտ olan təbii çinar meşəsi olub təbii çinar meşələrinin flora tarixinin tədqiqində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ağacların gövdələrinin diametri 16-140 sm, hündürlüyü 8-12 m, yaşı 230-250 il qiymətləndirilmişdir.
Bərdə rayonu			
Palıd-qarağac meşəsi	62	«Xan meşəsi» ərazisi	Təbii 180-200 illik ağaclardan ibarət palıd-qarağac meşəsidir. Tərkibində palıd, qarağac, yunan qozu, yemişan üstünlük təşkil edir. Ağacların orta diametri 30-32 sm, hündürlüyü 18 m qiymətləndirilmişdir.
Palıd meşəsi	1.5	Balabəy meşəsi	180-200 illik təbii palıd-qarağac meşəsi olub tərkibinə palıd, qarağac, yunan qozu, yemişan və s. ağaclar daxildir. Ağacların gövdələrinin orta diametri 30-32 sm, hündürlüyü 18 m olmuşdur.
Gədəbəy rayonu			
Fıstıq-göyrüş, palıd, şam, fıstıq	2.0	Kollu k.	Süni meşəlik olub 70-80 il öncə 15-20 ⁰ meylliyə malik dağ yamaclarında əkilmişdir. Meşələr, əsasən, göyrüş, fıstıq, palıd və şam ağaclarından ibarətdir. Dağ yamaclarındakı süni meşələrin etalon forması kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Diametrləri 36 sm, hündürlükləri 27-30 m, yaşları 80-90 il qiymətləndirilmişdir.
Şam, küknar	2.0	Gödəkdərə k. «Şamlıq» ər.	
Şam, palıd, fıstıq	1.0	Qalakənd,	
	1.0	«Qamış meşə»	
Xankəndi			
Pırkal meşəliyi	20.0	Badaraçay hövzəsi, «Yeddi kilsə» ərazisi	Meşəaltı pırkaldan ibarət fıstıq-palıd meşəsi.
Xocavənd rayonu			
Azat meşəliyi	0.5	Qarakənd k.	Üçüncü Dövrün relikտ ağacıdır. Keçmiş SSRİ-nin nadir ağaclar siyahısında olmuş-

			dur. Ağacların orta yaşı 100 il, diametri 24 sm, hündürlüyü 12 m olmuşdur.
İsmayılı rayonu			
Sumaq	500	Zeyvə k. Cülyan k. Mücü k.	Sənaye əhəmiyyətli sumaq sahələri
Kəlbəcər rayonu			
Ayı fındığı	968	37, 38, 40, 18, 19, 50, 55-ci kvartallar	Ayı fındığına Azərbaycanın digər meşələrində çox nadir hallarda rast gəlinir. Kəlbəcər ərazisində bu bitki dəniz səviyyəsindən 1500-2100 m yüksəklikdə yayılmışdır. Meşənin tərkibinə ayı fındığı, palıd, vələs, cökə, yunan qozu və fıstıq daxildir. Ayı fındığının ayrı-ayrı nümunələrinin hündürlüyü 25 m-ə, diametrləri 48-120 sm-ə çatır. Məhdud ərazidə yayılmış qiymətli bitki növü hesab edilir. Keçmiş SSRİ-nin qiymətli və nadir bitkilər siyahısına daxil edilmişdi.
Qəbələ rayonu			
Palıd meşəsi	4.0	Həzrə k., «Həzrə» ərazisi	Yaşı 500 ildən yuxarı olan ağaclardan ibarət təbii şabalıdyarpaq palıd meşəsidir. Ağacların orta hündürlüyü 18 m, orta diametri 60 sm, orta yaşı isə 250 il qiymətləndirilmişdir.
Şabalıd meşəsi	935	34, 42, 43, 44, 45, 55, 56-cı kvartallar	Şabalıd Qafqazın Üçüncü Dövr relikտ florası nümayəndələrindən hesab edilir. Respublika ərazisində yeganə iri sahəli şabalıd meşəsi olmaqla bərabər xüsusi elmi-tədqiqat əhəmiyyəti kəsb edir. Ağaclar bol məhsul verir. 100 illik ağacların orta diametri 60 sm, hündürlükləri 25 m qiymətləndirilmişdir.
Çinar meşəliyi	6.0	Bum kəndinin qərbində	Şərq çınarı Üçüncü Dövrün relikտ bitkisi hesab edilir. Çinar meşəliyi dəniz səviyyəsindən 700-800 m yüksəklikdə yayılmışdır. Ağacların orta yaşı 200 ildir. Meşənin tərkibində qovaq, qarağac, vələs, yemişan, çaytikanı və digər ağac və kollara rast gəlinir.
Qaraçöhrə, şabalıd meşəliyi	1.0	Həmzəli k.	Nadir və yüksək dəyərli obyekt hesab edilir. Dəniz səviyyəsindən 850 m yüksəklikdə yerləşir. Aralarında qaraçöhrə, şabalıd, vələs ağaclarının nəhəng və qocaman nümunələrinə rast gəlinir. 700-1000 illik qaraçöhrələrinin bəzi nümunələrinin hündürlüyü 34 m-ə çatır. Qaraçöhrə və şabalıd ağacları

			keçmiş SSRİ-nin nadir bitkiləri siyahısına daxil edilmişdi.
Fıstıq meşəsi	20.0	Dəmiraparan çayı hövzəsi	Hirkan danayası meşəaltı ilə örtülmüş qiymətli fıstıq meşəsidir.
Quba rayonu			
Palıd meşəsi	7.0	Ağbil kəndi	250-300 illik təbii palıd meşəsidir. Tərkibində 200-350 illik vələs ağaclarına rast gəlinir.
Qusar rayonu			
Fıstıq meşəsi	7.0	«Əlistan Baba Piri» ərazisi	100-120 illik fıstıq ağaclarından ibarət olub Qusar şəhərindən 12 km məsafədə yerləşir. Orta diametrləri 32-80 sm, hündürlükləri 20-35 m olmuşdur.
Laçın rayonu			
Ardıc meşəliyi	1092	5, 6, 8, 10, 18, 32, 57-ci kvar-tallarda	Ardıc – Üçüncü Dövrün istisəvər bitkilərinin nadir reliktidir. Ardıc meşəsi Laçın şəhəri ətrafında, Həkəri çayının sağ və sol sahillərində dəniz səviyyəsindən 650-1100 m yüksəklikdə yayılmışdır. Dekorativ və eroziyaya qarşı əhəmiyyət daşıyır. Ağacların orta yaşı 100-150 ildir.
Lənkəran rayonu			
Şümşad meşəliyi	3.0 5.0	Rvo ərazisi «Exlon» ərazisi	Hirkanda qaraçöhrə və şümşaddan ibarət Üçüncü Dövrün relikt meşəliyi saxlanmışdır. 300 il yaşa, 14-17 m hündürlüyə, 15-30 sm diametrə malik ağaclara rast gəlinir.
Lerik rayonu			
Şümşad meşəliyi	7.0	«Babagil Piri» ərazisi	Üçüncü Dövrün relikt meşəliyi kimi qalmışdır. Həmişəyaşıl ağacların hündürlüyü 8-18 m, yaşları 200-300 ildir.
Qaraçöhrə meşəliyi	3.0	Lələkçay ətrafı, Hamarat kəndi	Həmişəyaşıl giləmeyvəli qaraçöhrə, hirkan bigəvərindən ibarət qiymətli meşəlik.
Fıstıq meşəsi	50.0	Lənkərançayın sol sahilindəki yamaclarda	Qiymətli fıstıq meşəliyindən ibarətdir.
Masallı rayonu			
Şümşad meşəliyi	1.0	Yenikənd kəndi	Üçüncü Dövrün relikt meşəliyidir. Həmişəyaşıl ağacların yaşları 200-300 il, hündürlükləri 8-18 m-dir.
Naxçıvan MR			
Bığənək meşələri	200+	Şahbuz rayonu	Nadir ağac və kollardan ibarətdir. Tərkibinə palıd, vələs, ağcaqayın, ardıc, yemişan, quşarmudu və s. bitkilər daxildir.

Oğuz rayonu			
Cınar meşəsi	2.0	Ərmənət kəndi	Ərmənət kəndindən 2 km aralıda, dəniz səviyyəsindən 800 m yüksəklikdə yerləşir. Cınarlar qrup halında bitərək, hər qrupda 3-7 ağac olmaq şərti ilə 13 qrupdan ibarətdir. Qrupdakı ağacların diametri 20-80 sm, hündürlüyü 12-25 m, yaşı isə 50-200 il qiymətləndirilmişdir. Keçmiş SSRİ-nin nadir bitkiləri siyahısına daxil edilmişdir.
Samaxı rayonu			
Palıd meşəsi	8.0	Dədəgünəş k. «Dədə Günəş Piri»	100-350 illik təbii palıdlıqdan ibarətdir. Dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəklikdə bitir. Yerli əhalinin istirahət yeridir.
Tovuz rayonu			
Şam meşəliyi	10.0	Böyük qışlaq kəndi	Dəniz səviyyəsindən 1500 m yüksəklikdə yerləşir. Ağacların diametrləri 16-24 sm, hündürlüyü 10-14 m, yaşı 60-130 ildir. Tərkibində fıstıq, gürcü palıdı, vələs və s. ağaclara rast gəlinir. Yüksək elmi və təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir.
Şam-vələs meşəliyi	12	Şamlıx kəndi	Zəyəmçayın sol sahilində dəniz səviyyəsindən 1200 m yüksəklikdə yerləşmişdir. Meşə ağaclarının 90%-i şam, 10%-i gürcü palıdı, fıstıq və vələsdən ibarətdir.
Zəngilan rayonu			
Araz palıdı	10 min	Zəngilan və Qubadlı Rayonları ərazilər	Aşağı məhsuldar meşələr araz palıdından ibarətdir. Nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan növdür.
Çaytikanı	380	Samur çayı boyu-50 ha, Girdımançay boyu-100 ha, Göyçay boyu-100 ha, Qaraçay boyu-50 ha, Vəlvələçay boyu-80 ha, Kiş və Şin çayları boyunca da geniş yayılmışdır	Qiymətli dərman bitkisi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

* - Sənəddə Biçənək meşəsinin sahəsi 200 ha göstərilməsi ilə yanqası digər mənbələr onun 1500 ha sahə tutduğunu bildirir.

Şekil 1-2. «General Şerman»

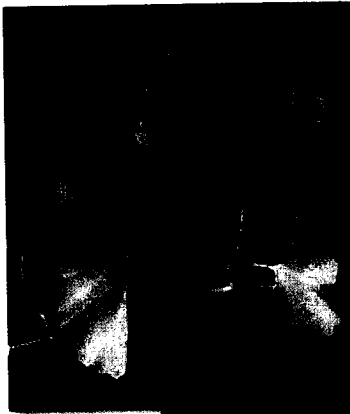

Şəkil 3. Planetin ən hündür ağacı —
«Mendosino Tri» və «Dyervil Nahangi»nin yıxılmış kötüyü

Şəkil 4. Ginkqo biloba (meyvəsi)

Şəkil 5. Ginkqo biloba Mərdəkan Dendroloji Parkında

Şəkil 6. Planetin ən qocaman ağacı olan 4844 yaşlı qılçıqlı şam
(*Pinus longaeva*)

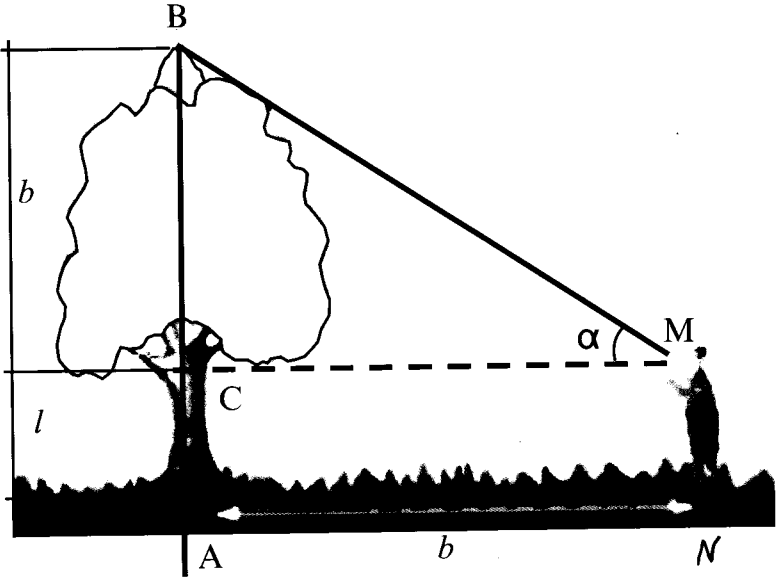

Şəkil 7. Dünyanın ən iri gövdəli ağacı *Taxodium mucronatum*
«Tule Ağacı» (Meksika)

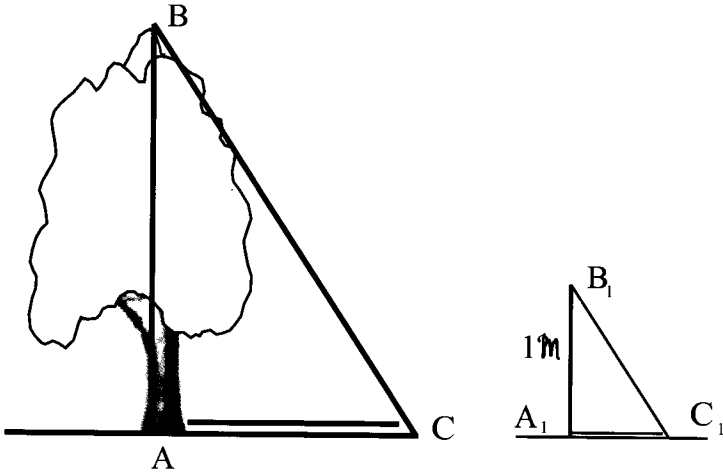
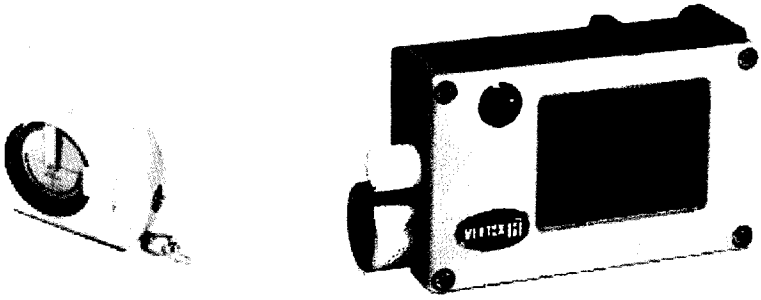

Şəkil 8. Ağacların gövdəsinin çevrə uzunluğunun ölçülməsi

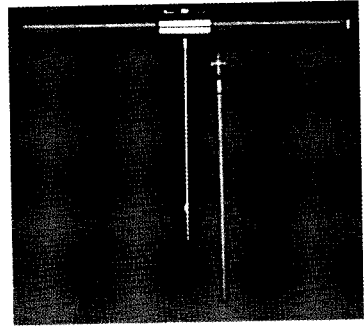
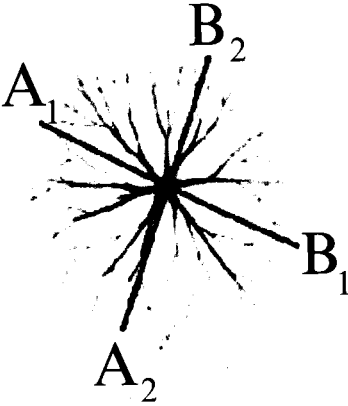
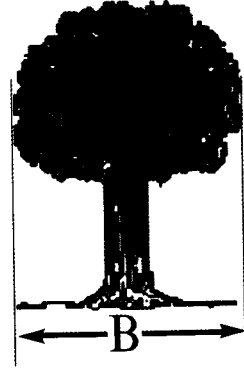
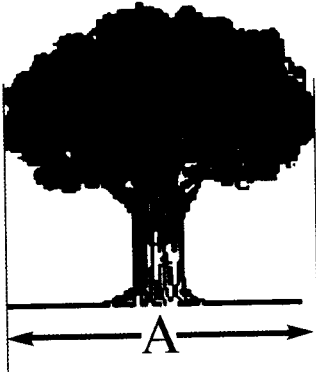

Şakil 9. Ağacların hündürlüyünün ölçülməsi

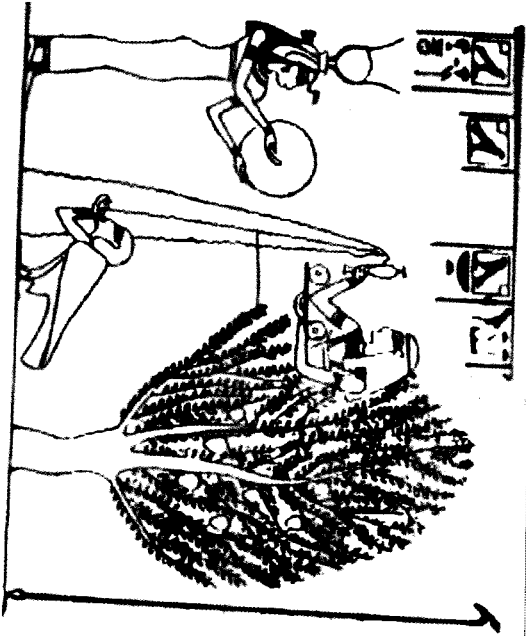
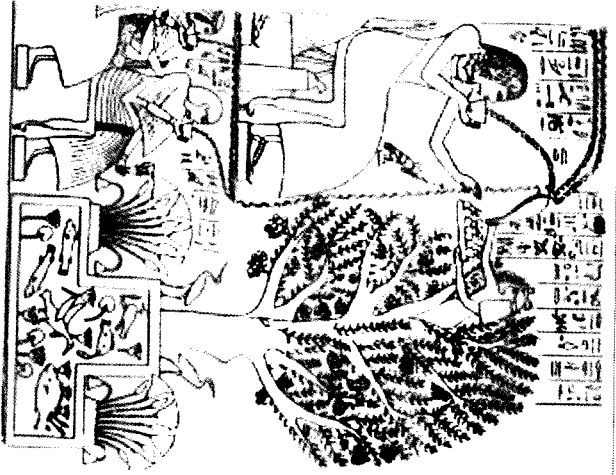

Şakil 10-11. Ağaların hündürlüyünün ölçülmesi və hündürlük ölçən cihaz

Şəkil 12. Ağac çətirinin orta qiymətinin təyin edilməsi
Şəkil 13. Ağacın yaşını təyin edən burğu

Sekil 14. Qadim Misir heroqliflerinde çinar ağacından bahs eden lövheler

IV FƏSİL

**AZƏRBAYCANIN BİOLOJİ TƏBİƏT
ABİDƏLƏRİ
VƏ
ONLARIN İQTİSADI-COĞRAFI
ƏRAZİLƏR ÜZRƏ PAYLANMASI**

I Bölmə

Böyük Qafqaz iqtisadi-coğrafi vilayəti

Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırılması üzrə taksonomik vahidlər və onların tərkibinə daxil olan bölgülər Milli Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutu tərəfindən aşağıdakı kimi təklif edilmişdir.

Cədvəl 14
Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırılması

İqtisadi-coğrafi vilayətlər	İqtisadi-coğrafi rayonlar	İnzibati rayon və şəhərlər	Sahəsi (min. km ²)	Dərinlik və hündürlük şkalası, m
BÖYÜK QAFQAZ	Abşeron	Abşeron	1.36	0-200
		Xızı	1.00	0-1222
		Bakı	2.13	0-200
		Sumqayıt	0.08	0-200
		<i>Abşeron iqtisadi rayonu</i>	4.57	0-1222
	Quba-Xaçmaz	Siyəzən	0.7	0-2205
		Dəvəçi	1.09	0-2205
		Xaçmaz	1.05	0-200
		Quba	2.58	200-3629
		Qusar	1.54	200-4243
		<i>Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu</i>	6.96	0-4243
	Dağlıq-Şirvan	Qobustan	1.37	200-700
		Şamaxı	1.61	500-2205
		Ağsu	1.02	100-500
		İsmayılı	2.02	500-3629
		<i>Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu</i>	6.06	100-3629
Şəki-Zaqatala	Qəbələ	1.55	200-4466	
	Oğuz	1.22	200-3000	
	Şəki	2.43	100-3000	
	Qax	1.49	100-4000	
	Zaqatala	1.35	200-3000	
	Balakən	0.92	200-2500	
	<i>Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu</i>	8.96	100-4466	

ARAN	Kür	Neftçala	1.45	0-100
		Salyan	1.79	0-100
		Hacıqabul	1.64	100-200
		Biləsuvar	1.4	0-200
		Saatlı	1.18	0-100
		Sabirabad	1.47	0-100
		Əli-Bayramlı	0.03	0-100
		<i>Kür iqtisadi rayonu</i>	<i>8.96</i>	<i>0-200</i>
	Orta Kür	İmişli	1.82	0-200
		Kürdəmir	1.63	0-200
		Beyləqan	1.13	100-300
		Zərdab	0.86	0-100
		Ucar	0.85	100-200
		Göyçay	0.74	100-500
		Ağcəbədi	1.76	0-200
		Bərdə	0.96	100-200
		Ağdaş	1.05	100-300
		Yevlax	1.54	100-300
		Mingəçevir	0.13	100-300
<i>Orta Kür iqtisadi rayonu</i>	<i>12.47</i>	<i>0-500</i>		
KİÇİK QAFQAZ	Gəncə-Qazax	Goranboy	1.79	100-500
		Samux	1.45	100-300
		Xanlar	1.03	300-1000
		Şəmkir	1.66	100-1000
		Tovuz	1.9	100-1000
		Ağstafa	1.5	100-900
		Qazax	0.7	200-1000
		Daşkəsən	1.05	700-3724
		Gədəbəy	1.29	700-3000
		Naftalan	0.002	200
		Gəncə	0.11	300
		<i>Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu</i>	<i>12.48</i>	<i>100-3724</i>
		2		

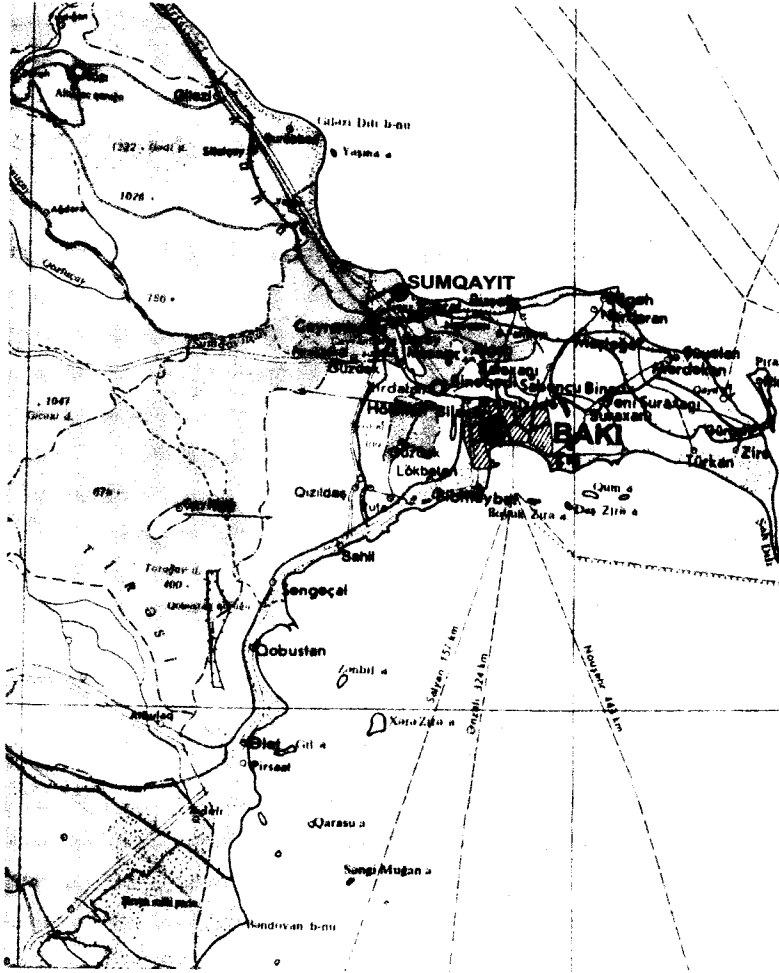
	Yuxarı Qarabağ	Cəbrayıl	1.05	200-700
		Füzuli	1.39	200-1000
		Xocavənd	1.46	200-1000
		Ağdam	1.15	100-700
		Xocalı	0.94	500-1500
		Tərtər	0.96	200-500
		Şuşa	0.29	1000-2500
		Xankəndi	0.008	700-1000
		<i>Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu</i>	7.248	100-2500
	Kəlbəcər-Laçın	Zəngilan	0.71	200-2000
		Qubadlı	0.8	200-2000
		Laçın	1.84	700-3616
		Kəlbəcər	3.05	700-3616
		<i>Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu</i>	6.4	200-3616
NAXÇIVAN	Naxçıvan MR	Ordubad	0.97	500-3904
		Culfa	1	500-1500
		Babək	1.17	500-700
		Şərur	1.16	500-700
		Sədərək	0.15	500-1500
		Şahbuz	0.92	1000-3120
		Naxçıvan	0.13	700
		<i>Naxçıvan iqtisadi rayonu</i>	5.5	500-3904
TALIŞ	Lənkəran-Astara	Cəlilabad	1.44	100-500
		Masallı	0.79	0-700
		Lənkəran	1.54	0-700
		Astara	0.62	0-1500
		Yardımlı	0.67	200-2493
		Lerik	1.08	500-2493
		<i>Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu</i>	6.14	0-2493
XƏZƏR DƏNİZİ	Azərbaycan sektoru	Xəzər sektoru		0-500
<i>Azərbaycan</i>			86.6	0-4466

I BÖLMƏ

Böyük Qafqaz iqtisadi-coğrafi vilayəti

Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu
Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonu
Dağlıq-Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu
Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu

1.1. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu

Şəkil 15. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun xəritəsi

Abşeron yarımadasını, Qobustanın şərq hissəsini və Samur-Dəvəçi ovalığının cənub-şərq hissəsini, həmçinin Abşeron və Bakı arxipelaqlarını əhatə edən Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonuna Abşeron, Xızı, Bakı və Sumqayıt əraziləri daxildir. Relyefi, əsasən, təpəli düzənlik və dağlıqdır. Ərazinin dəniz sahili hissəsi okean səviyyəsindən 28 m-ə qədər aşağıdır. Maksimal hündürlük şimal-qərbdə 2205 m olan Dübrar dağıdır (Dübrar və ya Kolanı Baş Qafqaz silsiləsinin dağı olub Nesköm gilləri və Üst Təbaşirin əhəngdaşı, mergel konqlomeratlarından təşkil olunmuşdur. Ataçay dağ-çəmən landşaftına malik olan Dübrardan başlanır). Təbaşir-Antropogen sistemlərinin çöküntüləri yayılmışdır. Neft, qaz, müxtəlif tikinti materialları yataqları (əhəng daşı, qum, çınqıl və s.), müalicə əhəmiyyətli mineral sular (Suraxanı, Şıx) vardır.

İqlimi, əsasən, mülayim isti və quru subtropikdir. İl ərzində günəş parıltısının miqdarı 2200-2400 saatdır. Ən soyuq ayın orta temperaturu baxımından qışın sərtliyi ərazi üçün yumşaq (0; -5°C), çox yumşaq (2.5-0°C) və həddən çox yumşaq (5-2.5 °C) şəraitdə keçir. Ölkəmizin ən az yağıntılı (200-400 mm) və ən küləkli ərazilərindəndir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 1000 mm tərtibindədir. İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5-25 gün ətrafında tərəddüd edir. Küləyin orta illik sürəti 4-6 m/san və daha yüksək olur. Göründüyü kimi, ərazi yüksək külək enerjisi potensialına malikdir. Güclü küləkli günlərin sayına görə respublika üzrə birincilik bu ərazilərdədir: İl ərzində sürəti 21 m/san-ə qədər olan küləkli günlərin sayı Şubanıda 227 gün, Butada 140 gün, Sumqayıtda 95 gün, Maštağada 40 gün, Artyom və Pirallahı adalarında 37 gün, Bakıda 35 gün təşkil edir. İqlim kontinentallığı mülayim (165-ə qədər əmsalla) və orta (205-ə qədər əmsalla) kontinentallıq intervalında səciyyələndir. İl ərzində şaxtasız dövrün davamiyyəti 250 gün və daha çox, havanın temperaturunun 0°C-dən aşağı olan günlərin sayı isə Abşeronda 10-20, Xızıda 10-100, Bakıda 10-20 və daha az, Sumqayıtda 10-20 gün təşkil edir. İl ərzində qar örtüyü olan

günlərin sayı Xızıda 10-20 gün təşkil etdiyi halda Abşeron, Bakı və Sumqayıt ərazilərində 10 və daha az olur. Ərazinin bioiqlim potensialı (*təbii rütubətlənmə şəraitində bioiqlim potensialının balla ifadə olunmuş nisbi kəmiyyətləri*) çox aşağı və aşağı göstəricilərə malikdir. Ərazinin əsas iqlim göstəricilərinin təsnifatı 15-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 15
Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunun əsas iqlim göstəriciləri

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu, °C	Ən isti ayın orta temperaturu, °C
Abşeron	132	200	2-3	24
Xızı	124-136	200-400	1-3	22-24
Bakı	132	200	3	24
Sumqayıt	132	200	3	24

Çayları və gölləri: Ataçay, Sumqayıt, Ceyrankeçməz və s.

Ərazi rəngarəng landşaft müxtəlifliyinə malikdir. Belə ki, ərazidə yarımsəhra, quru çöl və dağ-çəmən landşaftları vardır. Samur-Abşeron və Abşeron kanallarının bir hissəsi, Ceyranbatan su anbarı, Masazır və Mirzələdi şor gölləri bu ərazidə yerləşir. 16-cı cədvəldə Abşeron göllərinin morfometrik göstəriciləri verilmişdir.

Cədvəl 16
Abşeron göllərinin 1998-ci il üçün morfometrik göstəriciləri

Göllərin adları	Su səthinin aynası, km ²	Uzunluğu, km	Eni, km
Binəqədi	0.32	1.20	0.27
Böyük-şor	16.25	7.00	1.04
Zabrat göl	0.36	1.20	0.30
Qala	0.52	2.60	0.20
Masazır	5.80	4.20	1.38

Məmmədli	0.64	2.20	0.29
Mirzəaladı	4.14	3.00	1.33
Siyənişor	0.41	1.30	0.31
Babərşor	0.02	0.80	0.025
Sarayşor	0.08	0.60	0.13
Fatmai nour	0.12	0.70	0.17
Təşəkkül	0.44	1.00	0.44
Şorçala	0.32	0.90	0.36
Ağçala	0.16	0.80	0.20
Əyri çalaşor	0.12	1.00	0.12
Meyli-Quluçala	0.16	0.70	0.23
Adsız (Əmircan k.)	0.30	0.85	0.35
Hacı Həsən	1.64	4.10	0.40
Zıx	1.24	1.70	0.40
Qırmızı göl	2.44	3.80	0.65
Qanlı göl	1.18	0.25	0.30

Yüksək kurort-rekreasiya potensialına (dənizkənarı iqlim kurortları, balneoloji kurortlar, dənizkənarı iqlim müalicə və rekreasiya yerləri) malikdir.

Torpaq örtüyü və bitki müxtəlifliyi. Ərazinin coğrafi mövqeyinə, relyef, iqlim və digər landşaft amillərinin təsiri nəticəsində yarımşəhra quru subtropik landşaft üçün xarakterik olan boz-qəhvəyi (şabalıdı), boz, çəmən-boz, boz-qonur, şorakətvari-boz qonur, şabalıdı və açıq şabalıdı, dağ şabalıdı, dağ tünd şabalıdı torpaq kompleksləri geniş yayılmışdır. Ərazinin torpaqlarının əsas hissəsində yayı quraq keçən quru bozqır və mülayim isti yarımşəhra iqlim şəraitinin və göstərilən torpaq tiplərinin mövcudluğu ilə şərtlənən yarımşəhra yovşanlı, şorəngəli və yovşanlı-şorəngəli-efemerli bitki tipləri formalaşmışdır. Yovşanlı-efemerli, yovşanlı-gəngizli, yovşanlı-şorəngəli, yovşanlı-taxıllı, yovşanlı-taxıllı-müxtəlif otlu bitki formasiyaları demək olar ki, ərazinin təbii bitkiliyinin əsasını təşkil edir. Vegetasiya dövründə yağıntıların az düşməsi, torpağın akkumulyativ humus qatında və yerüstü atmosfer havasında hərərin yüksəlməsi, buxarlanan rütubətin miqdarının yağıntılara

nisbətən dəfələrlə çox olması bitki örtüyünün kəsib, təbii bitki-liyin məhsuldarlığının az (8.1 – 12.5 s/ha), torpaq mühitində üzvi və mineral qida elementlərinin zəif olmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı Nardaran mayakının yanında, dəniz tərəfə baxan uçurumda və onun üst tərəfindəki düzənlik sahədə, ondan qərbdə yerləşən «Kəklikdağ»da, Qaradağ stansiyasından 5 km qərbdə «Osmandağ»da və Xırdalan qəsəbəsinin ətrafında qırmızı ardıc (*Juniperus rufescens*) kollarına rast gəlinəndi qeyd edilir (*Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., 2002*). Bu nümunələr bir zamanlar burada arid tipli ardıc meşələrinin olduğunu göstərir.

Ərazinin şimal-qərbində (Xızı rayonu) dağ çəmənlikləri və dağ meşələri vardır. Xızı rayonunun ümumi torpaq fondu 171 112 ha-dır. Ərazinin meşə ilə örtülü sahələri 70-ci illərdə 10,1 min ha olmuş, hal-hazırda 9931 ha-dır (5.81%). Xızı rayonunun fıstıq (şərq fısdığı), palıd-vələs meşələri, əsasən, Ataçay və Tığçay hövzələrində, Altıağac kəndinin aşağı hissəsindən başlayaraq «Taraput» dağının şimal yamacı boyu yayılmışdır. (*Məmmədov Q.Ş. və b., 2002*). Ərazinin xarakterik ağaclarından biri də tək-tək və qrup halında rast gəlinən iydəyarpaq armuddur (*Purus salicifolia*).

Abşeron yarımadasının torpaq örtüyü son 100 il ərzində ekstensiv antropogen təsirlərə məruz qalaraq münbitlik parametrlərini demək olar ki, itirmişdir. Bu ərazinin torpaq ehtiyatlarının deqradasiyasının əsas səbəbləri

- Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması, neft quyularından çıxan ballast sularının yaratdığı gölməçələr, bağ və digər sahələrin ifrat suvarılması nəticəsində yaranan **şorlaşma-şorakətləşmə və bataqlıqlaşma;**

- Şimal-şərq küləklərinin təsiri ilə yaranmış qum sovrulmaları, leysan yağışların və sel sularının gətirdiyi duzlu-gilli çöküntülər və su eroziyasının təsiri ilə yaranan **deflyasiya və səthi suların eroziyası;**

- Deqradasiya olunmuş şoranlı-şorakətli boz-qonur torpaqlarda yay aylarında təbii nəmlik və rütubət çatışmazlığı nəticəsində **arid bioiqlim şəraiti və bioloji aktivliyin zəifləməsi**;

- Qumsal-yüngül gillicə və şoranlı-şorakətli gilli-gillicəli boz-qonur torpaqların deflyasiya və səthi su erroziyası nəticəsində **humus və qida maddələrinin itkisi**;

- Abşeron yarımadasında, Bakı və Sumqayıt ərazilərində **məhsuldar torpaq sahələrinin tikintilər altında qalaraq itkisi** (*Qələndərov C.I. və b., 2003*);

Ərazidə havanın orta illik temperaturu- $13,6^{\circ}\text{C}$ -ə, havanın nisbi rütubəti 73%, mümkün buxarlanma 2064 mm-ə çatır. Bununla yanaşı yay mövsümündə ərazidə yağıntının cüzi (16 mm) və buxarlanmanın çox (467,0 mm) olması çökək sahələrdə yayılan boz torpaqların şoranlaşmasına səbəb olmuşdur. Yarımada da rast gəlinən qrunt suları torpaq əmələ gətirən süxurların kimyəvi tərkibindən, süxurların yerləşdiyi dərinlikdən, relyefdən və dənizdən olan məsafədən asılı olaraq müxtəlif dərəcədə minerallaşmışdır. Çökək sahələrdə qrunt sularının səviyyəsi yaz və payız fəslində 60 sm-ə qədər qalxır. Yay fəslində isə 80-100 sm-ə qədər aşağı düşür. Bu da yay fəslində buxarlanmanın artması və transpirasiyanın intensivliyi ilə əlaqədardır (*Məmmədov M.Ə., 2002*). Torpaq profilində zəhərli duzların toplanması boz torpaqların su-fiziki, fiziki-kimyəvi tərkibinə, qida elementlərinin mənimsənilməsinə, bitki köklərinin yayılmasına və inkişafına təsir göstərir. Nəticədə ağaclarda “başdan qurma” prosesi gedir. Qrunt sularının qalxması çökək ərazilərdə yayılan boz torpaqların şoranlaşmasına səbəb olur.

Biomüxtəlifliyin ekoloji vəziyyəti. İlk baxışdan o qədər də zəngin görünməyən, Azərbaycanın ümumi sahəsinin 2.5%-ni (2192 km²) təşkil edən Abşeron ölkə florasının 17%-ni (700-dən çox növ və yarımnöv) özündə təcəssüm etdirir. Yarımada nın yarımsəhra landşaftı, əsasən, sahil qumluqları, şorakətlik, balıqqulağı əhəngdaşlığı, gips laylarından ibarət olduğuna

baxmayaraq kifayət qədər yüksək bioloji müxtəlifliyə malikdir. Bu ərazinin bitki örtüyü, əsasən, bir illik və çoxillik ot bitkilərindən (efemerlər və efemeroidlər), yarımkollardan ibarətdir. Hal-hazırda Abşeron florasında 31 nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan bitki növləri qeydə alınmışdır (*Tazueva E.H., Beluev C.C., 2003*). Qafqazın heç bir yerində rast gəlinməyən, ancaq Abşeronda bitən nadir bitkilər, unikal təbiət abidələri aşağıdakılardır:

- Fələstin qumotusu (*Ammochloa palaestina* Boiss.);
- Ağ ot və ya ceyranotu (*Stipa tortilis* Desf.) - Zığ, Sabunçu, Suraxanı və Çilov adaları ərazilərində bitir;
- *Lasiopogon muscoides* D.C. – çox nadir növ olub Çilov adalarında rast gəlinirmiş. İndiki vəziyyəti haqqında məlumat yoxdur;
- Yabanı kətan (*Linaria albifrons* Spr.)- Bakı ətrafı və Pirallahı adası ərazilərində bitir;
- Oraqvarı kətan (*Linum spicatum* Pers.)- Mərdəkan, Şüvəlan, Nardaran ətrafındakı ərazilərdə bitir.

Abşeron ərazisində Qafqazın və Azərbaycanın 29 endem növünə rast gəlinişi, onlardan 5-nin Abşeron yarımadasının endemi olduğu bildirilir (*Tazueva E.H., Beluev C.C., 2003*). Bu endemlər aşağıdakılardır:

Bruns vələmiri (*Avena bruhsiana* Crum.) – çox dar areala malik olub Abşeronun şərq və şimal-şərq hissəsində rast gəlinir.

Abşeron qatıqotu (*Galium apscheronicum* Pob.) – sahil qum-sallıqlarında rast gəlinir.

Qırıqlı kətan (*Linaria corrugata* Karjag.) – sahil qumlu sahələrdə rast gəlinir.

Bakı gəvəni (*Astragalus bakuensis* Bge.) – ölkəmizin nadir endem bitki növü olub Abşeron yarımadasında, Mərdəkan, Şüvəlan və Buzovna qəsəbələri ətrafında dənizkənarı qumlu sahələrdə rast gəlinir.

Xəzər qırxbuğumu (Polygonum caspium Kom.) – Zabrat, Baxanı ərazilərində qumsal və daşlıq yerlərdə bitir.

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. Ağrıyli ardıc (*Juniperus foetidissima Willd.*) - nadir növ olub dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə qədər aşağı və orta dağlıq qurşaqların daşlı-qayalı, quru yamaclarında bitərək Xızı rayonu (Altiyağac kəndi) ərazisində yayılmışdır.
2. Bakı gəvəni (*Astragalus bakuensis Bge.*) – Azərbaycanın nadir endem bitki növü olub Abşeron yarımadasında, Mərdəkan, Şüvəlan və Buzovna qəsəbələri ətrafında dənizkənarı qumlu sahələrdə yayılmışdır.
3. Bakı cuzqunu (*Calligonum bakuense Litv.*)- Azərbaycanın çox nadir endem növü olub dənizkənarı qumlu sahələr və daşlı yamaqlarda bitir. MDB və Qafqaz ərazisində yalnız Abşeron yarımadasında – Qobustan, Mərdəkan, Şüvəlan qəsəbələri ətrafında, Sumqayıt çayının vadisində rast gəlinir.
4. Dioskorid nektaroscordumu (*Nectaroscordium dioscoridis Sibth. et Smiyh/Stank*) – yox olmaqda olan növ olub fisdıq meşəliyinin kölgəliklərində, yumşaq torpaqlarda rast gəlinərək Xızı rayonu (Altiyağac və Yarımca k.) ərazilərində yayılmışdır.
5. Fələstin qumotusu (*Ammochloa palaestina Boiss.*) – nadir relik növ olub dənizkənarı qumluqlarda bitir. MDB ərazisində və ölkəmizdə yalnız Abşeron yarımadasında, Mərdəkan («Şimal DRES-i») və Şüvəlan qəsəbələri ərazilərində bitir.
6. İtikənarlı süsən (*Iris acutiloba C.A.Mey.*) – nadir, məhdud areallı Qafqaz endemi olub quru gilli-qumlu, daşlı yamaqlarda və dənizkənarı qumluqlarda bitərək Abşeron yarımadası, Giləzi və Zığ kəndləri, Yasamal vadisi, Qobustan qoruq sahəsi ətrafında yayılmışdır.

7. **Qafqaz qaş səhləbi** (*Ophrys caucasica* Woronow ex Grossh.)- nadir Qafqaz endem növü olub orta dağlıq qurşağın qayalıqları arasında, otlu yamaclarda, meşə kənarında, kolluqlarda bitir. Abşeron rayonu ərazisində rast gəlinir.
8. **Qaya dovşanalması** (*Cotoneaster saxatilis* Pojark.) – Azərbaycanın nadir endem növüdür. Daşlı yamaclarda, kolluqlarda bitir. Abşeron rayonu Puta stansiyası yaxınlığında Kəklidəğ ərazisində rast gəlinir.
9. **Qusar gülxətmisi** (*Alcea kusariensis* İljin.)- Azərbaycanın yoxa çıxmaqda olan endem növü olub aşağı dağlıq qurşağın kolluqlarında, meşə kənarları və talalarda bitir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi ərazidə Xızı rayonu (Altıtağac) ərazisində yayılmışdır.
10. **Nazikyarpaq anoqramma** (*Anogramma leptophyllum* (L.) Link.) – çox nadir növ olub qaya yarpaqlarında, dəniz səviyyəsindən 500 m yüksəklikdə dəmirağacı-palıd meşəliyində rast gəlinir. Abşeron rayonunun Puta kəndinin şimal-qərbinin 6 kilometrliyində, Korgöz dağında yayılmışdır.
11. **Parlaq kladoxeta** (*Cladochaeta candidissima* DC.) – Qafqaz endem növü olub ovalıqdan subalp qurşağına kimi, çay kənarı çınqıllıqlarda və dənizsahili qumluqda bitərək Abşeron ərazisində rast gəlinir.
12. **Torlu süsən** (*Iris reticulata* Bieb.) – otlu, daşlı və çınqıllı yamaclarda yayılmış, ölkəmizdə az rast gəlinən bitkidir. Altıtağac ərazisində yayılmışdır.
13. **Tükcüklü şiyav** (*Stipa capillata* (Trin. et Rupr) Tzvel. (S. gigantea Uag.)) – yoxa çıxmaqda olan çox nadir növ olub MDB və Qafqaz ərazisində yalnız Abşeron yarımadasında – Buzovna, Şüvəlan və Mərdəkan qəsəbələrində rast gəlinir.
14. **Şamaxı tıs-tısı** (*Acantholimon schemachense* Grossh.) – Azərbaycanın məhdud endem növüdür. Aşağı dağ qurşağının quru, daşlı yamaclarında bitir. Abşeron yarımadasında Lökbatan ətrafında Ağburun dağında rast gəlinir.

15. **Şamdanvarı öldürgən** (*Anabasis brachiata* Fisch. et Mey. Ex Kar. Et Kip.) – çox nadir, demək olar ki, nəsli kəsilməkdə olan növdür. Kələ-kötür şoranlıq qumsallıqda Bakı ətrafında, Yasamal dərəsində rast gəlinir.
16. **Şişkin vələmir** (*Avena ventricosa* Bal. ex Coss) – nadir növ olub MDB və Qafqaz ərazisində yalnız Abşeron yarımadasında – Bakının Yasamal dərəsində, Artyom və Bulla adalarında rast gəlinir.

Yuxarıdakıları və ölkə mütəxəssislərinin fikirlərini ümumiləşdirərək belə qənatə gəlmək olur ki, Mərdəkan, Zığ, Şüvəlan, Sabunçu, Nardaran əraziləri və Pirallahı adasının nadir və endem bitkiləri olan arealları dəqiqləşdirilərək xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri elan edilməlidir.

Abşeron və Bakı. Dendroloji cəhətdən kasıb olan Abşeron rayonu daha çox geoloji təbiət abidələri ilə zəngindir. Buna misal olaraq bu ərazidəki dünyanın ən zəngin və nadir palçıq vulkanlarını, «Binəqədi Faunası» paleontoloji təbiət abidəsini, Bilgəh qəsəbəsində iki ədəd mağaranı (Bilgəh sanatoriyasının arxa tərəfində) və digər unikal geoloji əmələgəlmələri göstərmək olar. Abşeron rayonunda qədim ağacların olmamasının obyektiv səbəbləri şoran-qumsal torpaq, kəskin küləklərin hakimiyyəti, ekstremal kontinentallıq, minimum yağıntılar və s. faktorlardır. Burada uzun ömürlü ağacların olmamasının digər əsas üç amili də mövcuddur: ağaclar böyüdükcə şiddətli küləklər sayəsində yaranan çətir müqavimətinin kritik həddə yaxınlaşması, torpaqdakı nematodların kök sistemini zədələyərək zəiflətməsi, son nəticədə kök boğazının çürüməsi, aşağı sıxlıqlı qumsal torpağın iri çətiri saxlaya bilməməsi. Fikrimizcə, hündür ağacların olmamasının digər əsas səbəbi ərazinin yüksək təzyiqliq rayonunda yerləşməsidir. Bunun izahı əvvəldə-II fəslin II bölməsində verilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq Abşeron yarımadası və Bakıda yaşı 80 – 250 il arasında olan bir sıra püstə, dağdağan, əncir, zeytun, tut nümunələrinə rast gəlmək olur. Nardaran kəndində 230 yaşlı, keçmiş İnqilabçılar bağında 1860-1870-ci illərlə

salınmış zeytun (indiki Vahid bağı – Azneft meydanı ilə Filarmoniya binasının arasında) ağaclarının olduğu qeyd edilir (*Azərbaycanın Y.M. u öp.*, 1985). Bakı şəhərindəki yaşıllaşdırma işləri onun quberniya mərkəzinə çevrildikdən sonra daha geniş vüsət almışdır. *Çar hökumətinin 1846-cı il inzibati islahatına əsasən, Zaqafqaziya 4 quberniyaya – Tiflis, Kutais, Şamaxı, Dərbənd quberniyalarına bölünmüşdü. Şamaxı 1859-cu il zəlzələsi nəticəsində dağıldıqdan sonra quberniyanın mərkəzi Bakıya köçürüldü, quberniya isə Bakı quberniyası adlandırıldı. Bakı quberniyasının tərkibinə Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Bakı və Lənkəran qəzaları, 1860-cı ildə Dərbənd quberniyasının ləğvindən sonra isə Quba qəzası da daxil idi. Sonralar, 1867-ci ildə yeni inzibati-struktur dəyişikliklər edildi.*

Şübhəsiz ki, şəhərin getdikcə neft sənayesi mərkəzinə çevrilməsinin, 1917-ci ildə birinci Bakı su xəttinin çəkilməsinin yaşıllaşdırmaya çox böyük təsiri oldu. Şəhər mərkəzində yaranmış bir sıra yaşıl zonalar – **Mixaylovski bağı** (xalq arasında Qubernator bağı adlanan bu bağı hal-hazırda «Bakı Soveti» metro stansiyası ilə Filarmoniya binası arasındakı Ə. Vahid adına bağıdır), **Mariin bağı** (xalq arasında Malakan bağı, sonralar “9 yanvar bağı” adlanırdı), **Sisianov bağçası**, **Admirallıq bağı**, **Nobel qardaşlarının “Villa Petrolea” bağı** (indiki Zığ şossesindəki Nizami bağı), **Kolyubakino bağı** (xalq arasında Parapet bağı – «Araz» kinoteatrının qarşısı), **Sahilyanı bulvar** yaşıl zolağı buna misaldır. Növbəti tarixi yaşıllıqlar Mərdəkan, Buzovna və Pırşağı ərəzilərində varlı tacirlər, fabrikant və digər sahibkarların özlərinə yay villaları inşa etməsi ilə yaranmışdı. Mərdəkanda milyonçu M. Muxtarov (indiki Mərdəkan Dendrari), Hacinski və Quliyev villalarını buna misal göstərmək olar. İçəri şəhərin qala divarları arasında yaranan, əvvəllər yerli əhalinin bostanlığı olan **Mixaylovski bağı** (4.6 ha) 1830-cu ildə Bakı komendantı R.R. Xovenin böyük səyi nəticəsində yaradılmışdır (*Buradakı ən qədim ağacın 174 yaşı olduğu bəlli olur*). Komendant İrandan gəmi ilə gələn tacirlərə xüsusi «torpaq vergisi» təyin etmişdi – buraya gələn hər bir

tacir bir neçə kub metr münbit torpaq gətirməli idi. 1859-cu ildə ikinci qala divarı söküldükdən sonra bağın sahəsi bir qədər də genişləndirildi. Artıq bağda 12 min ağac əkilmişdi (*Фамулинаев III.C., 1978*). 1846-cı ildə Şamaxı yolunun üstündə knyaz Sisianovun abidəsi ətrafında yaradılmış **Sisianov bağı** 0.6 ha sahə tuturdu (İndiki «Mətbuat Evi Bağı»). Bağın arxitektoru Qasım bəy Hacıbababəyov olmuşdur (*Sisianov P.D.- Rus-Türk müharibələrində iştirak etmiş knyaz-general, Bakı qalasının komendantı, Gürcüstanın baş rəisi, Həştərxanın general-qubernatoru olmuş, 1803-cü ildə Car-Balakən Camaatlığının, 1804-cü ildə Gəncə qalasının alınmasına rəhbərlik etmiş, 1805-ci ildə Şəki, Qarabağ, Şamaxı xanlıqlarını Rusiya imperiyasına birləşdirmişdir. Şirvan, Bakı və Quba xanlıqlarını tutduqdan sonra Bakıya doğru hərəkət etmiş, Hüseynqulu xana ultimatum göndərmişdir. 1806-cı il fevralın 8-də İçəri şəhər qala qapılarının qarşısında Bakı xanının əmisi oğlu İbrahim bəy tərəfindən öldürülərək başı kəsilmişdir. Bundan 8 ay sonra Bakı xanlığı işğal edilərək ləğv edilmişdir. Rus təbəliyinə meyilli olan erməni tacirlər Sisianova ona qəsd hazırladığını dedikdə etinasızlıq göstərərək «cürətləri çatmaz» demişdir*).

Mariin bağı (xalq arasında «Malakan Bağı») adlanan, indiki Xaqani bağı) sloboda ərazisində 1870-1871-ci illərdə 1 ha sahədə kvadrat şəklində salınmışdır. **Kolyubakino bağı** (xalq arasında Parapet bağı adlanan indiki Fontanlar bağı) 1900-cü ildə salınmışdır. Buradakı ən qədim ağacların bir əsrdən çox yaşı vardır. Bakının qədim bağçalarından biri də 1860-cı ildə salınmış Müqəddəs Nina təhsil ocağının (qızlar seminariyası) bağçasıdır. Sonradan bu malikanə Mixaylovski xəstəxanasına (indiki Əzizbəyov adına doğum evi) verilmişdir. **Villa Petrolea** və ya «Neft villası» (indiki Fəhlə prospektindəki Nizami adına bağı) Nobel qardaşlarının səyi nəticəsində «Qara şəhər» ilə «Ağ şəhər» arasında yaradılmış və inzibati-texniki personalın istirahəti üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bunun üçün Avropanın o dövr görkəmli arxitektoru E. Bekle dəvət olunmuş, ərazidə Lənkəran, Tiflis və Batumdan gətirilmiş 80000-dən çox ağac

və kol əkilmişdi. Mesenat milyonçu H.Z.Tağıyev 1895-ci ildə Mərdəkan qəsəbəsində ölkəmizdə ilk bağban və gülçülük məktəbi təsis etmiş, onun 1916-cı ildə şəhərə çəkdirdiyi bakı şollar su xətti Bakının yaşıllaşdırılmasında mühüm rol oynamışdı. Xəttin təntənəli açılışı 1917-ci il 18 fevral tarixdə «Naxır bu-laq» bulağında oldu.

Xanım Tutayuk Şıxqalası qarağacının 700-800 il, Şüvəlan-da Səməd Vurğunun yaylaq evinin yanında isə 350-400 yaşlı nəhəng qarağacın, Mərdəkan İstirahət Evinin həyətinə 500-550 yaşlı qara tutun və 100 yaşlı ağ qovağın olduğunu, qədim qara tutların daha çox Nardaranda olduğunu qeyd edir (*Tu-tayuk V.X., 1968*). Əvvəlki tədqiqatçılar Şüvəlan qəsəbəsində diametri 180 sm, hündürlüyü 20 m, çətirinin sahəsi 250 m², yaşı 300 il olan, el arasında "Pir çinar" adlandırılan bir ədəd çinarın olduğunu qeyd etmişlər.

Bəzi müəlliflər zeytunun Azərbaycana son vaxtlarda Yunanıstandan, Bakının yaşıllaşdırılmasında xüsusi xidmətləri olmuş, şəhərin baş bağbanı, milliyətçə yunan olan Drakopolonun təşəbbüsü ilə gətirildiyini bildirirlər. Lakin tarixi qaynaqlar sübut edir ki, zeytun Azərbaycanda çox qədim zamanlardan məlum olmuş və becərilmişdir. X əsr alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu burada çoxlu zeytun ağaclarının olduğunu qeyd edir (*Kalankatuklu Moisey, Albaniya tarixi, IV fəsil*). XVI əsrin görkəmli Azərbaycan coğrafiyaşünası və tarixçisi Əbdürrəşid əl-Bakuvi Bakı ətrafında çoxlu əncir, nar və üzüm ağaclarının olduğunu bildirir (*Абд ар-Рашид ал-Бакуви, 1971*). Dünyada 300 və daha çox illik əncir ağacının mövcudluğuna əsaslanaraq şübhəsiz ki, Abşeronda da qocaman əncir ağaclarının mövcudluq ehtimalının yüksək olduğunu demək olar. Şəhərin yaşıllaşdırma tarixində ən əlamətdar hadisələrdən biri isə mühəndis M. Hacinski tərəfindən 1909-cu ildə əsası qoyulmuş **Sahilyanı bulvar** olmuşdur.

Bakı şəhərinin ən qiymətli təbiət abidələrindən biri **Mərkəzi Nəbatat Bağıdır** (AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağı). Bakı şəhərində nəbatat bağının yaradılması haqqında ilk cəhdlər 1930-

cu ilə təsadüf edir. 1932-ci ildə keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin Nəbatat Bölməsinin tərkibində P.V. Kovalskaya-İlyininin rəhbərliyi ilə təcrübi Nəbatat Bağı salınması üçün yaşıllaşdırma şöbəsi təşkil olunur (*İbadlı O.V. və b., 2003*). 1934-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti Bakı Sovetinə Nəbatat Bağının salınmasını tapşırır, SSRİ EA-dan Nəbatat Bağının təşkili, salınması işlərini xahiş edir. 1934-cü il 3 iyul tarixdə bu məqsədlə Nəbatat Bağı və Nəbatat İnstitutu üçün Dağüstü Park (indiki «Şahidlər Xiyabanı») ilə «Qurd Qapısı» arasındakı ərazidə, dəniz səviyyəsindən 105–135 m yüksəklikdə 80 – 100 ha sahə ayrılır. Nəbatat Bağının ilk direktoru Mixail Vasilyeviç Vrjevitski olmuşdur. Burada dünyanın müxtəlif botaniki-coğrafi rayonlarından, o cümlədən Azərbaycan florasından olan 2000-dən artıq ağac, kol, çiçək və ot bitkilərinin kolleksiyası toplanmışdır. 1937 – 1940-cı illərdə bağ üçün nəzərdə tutulan ərazilərdə neft quyularının qazılması ilə əlaqədar bağın sahəsi azaldılaraq 16 ha olur. 1960-cı ildə Ceyranbatan Su Anbarının çəkilməsi Nəbatat Bağının əkin və elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsinə güclü təkan verir, bağın sahəsi artırılaraq 41 ha-ya çatdırılır, o, 70 xarici ölkənin 290 Nəbatat Bağı ilə əlaqələr yaradır. 1977-ci ildə akademik Həsən Əliyevin rəhbərliyi ilə xüsusi komissiya yaradılaraq Bakı şəhər Yaşıllaşdırma İdarəsi, Elmlər Akademiyasının, Biologiya Elmləri Bölməsinin bir sıra İnstitutları və Bakı şəhər Sovetinin nümayəndələri ilə birgə Nəbatat Bağının inkişaf proqramı hazırlanaraq Nazirlər Sovetinə təqdim edilir. Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarı ilə Nəbatat Bağı daha da abadlaşdırılır. AMEA Rəyasət Heyətinin 04.02.2000-ci il tarixli, «Nəbatat Bağının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında» qərarına əsasən 67 illik fəaliyyətdən sonra Nəbatat Bağı AMEA Botanika İnstitutunun tərkibindən ayrılaraq AMEA Biologiya Bölməsi nəzdində müstəqil elmi-tədqiqat müəssisəsi kimi fəaliyyətə başlayır. AMEA Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Nəbatat Bağınının Elmi Şurası təsdiq olunmuş, onun adı dəyişdirilərək

«Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Nəbatat Bağı» adlandırılmışdır. Bağda 3 laboratoriya fəaliyyət göstərir. Özünün aspiranturasına malik olan bu laboratoriyalarda hal-hazırda 70 əməkdaş, o cümlədən 21 elmi işçi (bir AMEA müxbir üzvü, bir elmlər doktoru, 12 elmlər namizədi) çalışır. Nəbatat Bağı yüksək əhəmiyyətli mədəni-maarif ocağı, yaşıllıq məbədi, ölkəmizin canlı yaşıl muzeyi olmaqla, qiymətli, nadir bitkilərin genofondunun qorunub saxlanması və mühafizəsində əvəzsiz rol oynayır. Hal-hazırda Bağda Qafqaz florasının 125 növ nadir və nəslə kəsilməkdə olan, adları Azərbaycanın «Qırmızı Kitab»larına daxil edilmiş bitki kolleksiyaları, Azərbaycan, Qafqaz, Şərqi Asiya, Aralıq dənizi hövzəsi, Şimali Amerika və dünyanın digər regionları florasından 600 növ və forma ağac və kol bitkiləri vardır (şəkil 18). Burada bir sıra ağaclara respublika ərazisinin heç bir yerində təsadüf edilmir. Bunlar atlas sidri, livan sidri, avropa ağ şamı, sahil şamı, uzunniyəli şam, çiyələk ağacı, sekvoyadendron, həmişəyaşıl sekvoya, bataqlıq sərvi, sərvərəng və s. ağaclardır. Aşağıdakı cədvəldə fəsilələr üzrə Bağın əsas ağac növləri verilmişdir:

Cədvəl 17
Mərkəzi Nəbatat bağının dendroflora müxtəlifliyi

Fəsilə	Növ
<i>Abeliaceae</i>	İriçiçək abeliya (<i>Abelia grandiflora</i>), çin abeliyası (<i>A. chinensis</i>)
<i>Buxaceae</i>	Hirkan şümşadı (<i>Buxus hyrcana</i> Pojark.)
<i>Caprifoliaceae</i>	Həmişəyaşıl başınağacı (<i>Viburnum tinus</i> L.), qâr şarı başınağacı (<i>V. opulus</i> Roseum.), ətirli başınağacı (<i>V. odoratissimum</i>), adi başınağacı (<i>V. opulus</i> L.)
<i>Celtidaceae</i>	Qafqaz dağdağanı (<i>Celtis caucasica</i> Willd.)
<i>Corylaceae</i>	Adi vələs (<i>Carpinus betulus</i> L.)
<i>Cupressaceae</i>	Həmişəyaşıl sərv (<i>Cupressus sempervirens</i> L., Luzitan sərvi (<i>C. luzitanica</i>), arizon sərvi (<i>C. arizonica</i>), sallaq sərv, himalay sərvi Şərq səlbi (<i>Platycladus orientalis</i>)
<i>Ericaceae</i>	Çiyələk ağacı (<i>Arbutus</i> L.),

	xırdameyvəli çiyələk ağacı (<i>Arbutus andrachne</i> L.), irimeyvəli çiyələk ağacı (<i>A. unedo</i> L.)
<i>Elaeagnaceae</i>	Tikanlı iydə (<i>Elaeagnus pungens</i> Thymb.), çətirçiçək iydə (<i>E. imbrillata</i>), şərq iydəsi (<i>E. orientalis</i> L.), daryarpaq iydə (<i>E. angustifolia</i> L.), xəzər iydəsi * (<i>E. caspica</i> A.Grossh.)
<i>Fagaceae</i>	Şabalıdyarpaq palıd (<i>Quercus castaneifolia</i> C.A.Mey.), uzunsaplaq palıd (<i>Q. longipes</i> Stev.), şərq palıdı (<i>Q. macranthera</i> Fisch. et Mey.), gürcü palıdı (<i>Q. iberica</i> Stev), daş palıdı (<i>Q. ilex</i> L.), mantar palıdı (<i>Q. suber</i> L.)
<i>Fabaceae</i>	Yapon saforası (<i>Sophora japonica</i>), üçtikan lələk (<i>Gleditschia triacanthus</i> L.), avropa ərəkəvanı (<i>Cercis siliquastrum</i> L.), çin ərəkəvanı (<i>C. chinensis</i> L.), kanada ərəkəvanı (<i>C. canadensis</i> L.), qriffit ərəkəvanı (<i>C. griffithii</i> L.), ipək akasiya (<i>Albizia Durazz.</i>), ispan nazı (<i>Spartium junceum</i> L.)
<i>Ginkgoaceae</i>	İkidilimli ginkqo (<i>Ginkgo biloba</i> L.)
<i>Hamamelidaceae</i>	Dəmirəğac (<i>Parrotia persica</i> Mey.)
<i>Magnoliaceae</i>	İriçiçək maqnoliya (<i>Magnolia grandiflora</i>)
<i>Moraceae</i>	Narıncı maktura (<i>Maclura aurantiaca</i> Nutt.), ağ tut (<i>Morus alba</i> L.), qara tut (<i>M. nigra</i> L.), qırmızı tut (<i>M. rubra</i> L.), kağız ağacı (<i>Broussonetia papyrifera</i> (L) L'Herit)
<i>Oleaceae</i>	Avropa zeytunu (<i>Olea europaea</i> L.), Parlaq birgöz (<i>Ligustrum lucidum</i> Ait.)
<i>Platanaceae</i>	Şərq çınarı (<i>Platanus orientalis</i> L.)
<i>Pinaceae</i>	Livan sidri (<i>Cedrus libani</i> Laws.), Avropa ağ şamı (<i>Abies alba</i> Mill.)
<i>Pittosporaceae</i>	Tobira pittosporumu (<i>P. tobira</i> Dryand.) Müxtəlifarpaq pittosporum (<i>P. heterophyllum</i> Franch.)
<i>Pinaceae</i>	Eldar şamı (<i>P. eldarica</i> Medw.), hələb şamı (<i>P. halepensis</i> Mill.), uzunarpaq şam (<i>P. longifolia</i> Roxb.), italiya şamı (<i>P. pinea</i> L.), pitsunda şamı (<i>P. pithsunda</i>), sahil şamı (<i>P. pinaster</i> Sol.), avstriya qara şamı (<i>P. nigra</i> Arn.)
	Himalay sidri (<i>Cedrus deodara</i> Loud.), Atlas sidri (<i>C. atlantica</i> Manetti.)
<i>Rosaceae</i>	Dərman dəfnəgilanarı (<i>Laurocerasus</i> Roem.) Adi badam (<i>Amygdalus communis</i> L.)

<i>Sapindaceae</i>	Yalançı sabunağacı (<i>Koelreuteria</i> Laxm.) Süpürgəyarpaq sabunağacı (<i>K. paniculata</i>) İkiqat lələkyarpaq sabunağacı (<i>K. bipinata</i> Franch.)
<i>Tiliaceae</i>	Qafqaz cökəsi (<i>Tilia caucasica</i> Rubr.)
<i>Aceraceae</i>	Hirkan ağcaqayını (<i>Acer hyrcanum</i> Fisch.), çöl ağcaqayını (<i>A. campestre</i> L.)
<i>Taxodiaceae</i>	Bataqlıq sərvı (<i>Taxodium</i>), meksika taksodisi (<i>T. micronatum</i>), yapon kriptomeriyası (<i>Cryptomeria japonica</i> Don.), nəhəng sekvoyadendron (<i>Sequoia-dendron giganteum</i> Lind.)
<i>Viburnaceae</i>	Ətirli başınağacı (<i>Viburnum odoratissimum</i> L.)

Cədvəl 18
Mərkəzi Nəbatat bağının kolları

№	Fəsilə	Növ
1.	<i>Nymphadeae</i>	Çəhrayı nilufər (<i>Nymphaea rosea</i>), ağçiçək nilufər (<i>Nymphaea alba</i>)
2.	<i>Araliaceae</i>	Daş sarmaşığı (<i>Hedera helix</i> L.), kolxida daşsarmaşığı (<i>H. colchica</i> Koch.), Pastuxov daşsarmaşığı (<i>H. Pas-tuxowii</i>)
3.	<i>Rosaceae</i>	Sarmaşan qızılgül, vanquıt tovalqası (<i>Spiraea</i> L.), Xıradyarpaq dovşanalması (<i>Cotoneaster microphylla</i>), söyüdyarpaq dovşanalması (<i>C. salicifolia</i> Franch.), lindley dovşanalması (<i>C. lindlea</i>), gecaşan dovşanalma- sı (<i>C. serotina</i>), üfiqi dovşanalması (<i>C. horizontalis</i> Desne)
4.	<i>Oleaceae</i>	Fontaneziya fortuna (<i>Fontanezia fortunei</i>) İran yasəmənı (<i>Syringa persica</i>)
5.	<i>Labiatae</i>	Aptek rozmarini (<i>Rosmarinus officinalis</i>)
6.	<i>Cistaceae</i>	Kırım buxurkolu (<i>Cistus tauricus</i> Presl.)
7.	<i>Lilliaceae</i>	Həmişəyaşıl danaya (<i>Panae sempervirens</i> L.), budaqlı danaya (<i>Danae racemosa</i> L.)
8.	<i>Myrtaceae</i>	Adi mərsin (<i>Mirtis communis</i> L.)
9.	<i>Apocynaceae</i> Juss.	Oleandr (<i>Nerium oleander</i> L.)

Sumqayıt. Sumqayıt şəhərinin özünün 55 yaşı olduğundan təbii ki, bu ərazidə qədim ağacların olması ehtimalı çox azdır. Buna baxmayaraq Aleksandr Düma “Qafqaz səfəri” əsərində 1858-1859-cu illərdə Bakı səfəri zamanı poçt məntəqəsinin yerləşdiyi Sumqayıt adlı ərazidə gecələdiyini, burada Şah Abbasın tikdirdiyi «Şah Abbas Karvansarası»nın olduğunu qeyd edir (*Aleksandr Düma, Qafqaz səfəri, 1985*). Bu baxımdan, ərazidə tədqiqatlar aparılırsa qocaman ağacların tapılacağını güman edirik.

Bakıdan 35 km şimal-qərbdə yerləşən, əvvəllər kiçik yaşayış məntəqəsi olan Sumqayıt şəhəri 1938-ci ildə Bakı neft sənayesini elektrik enerjisi ilə təmin edəcək İES tikintisi sayəsində şəhər tipli qəsəbəyə çevrilmiş, sonralar tədricən inkişaf edərək Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin 1949-cu il 21 noyabr tarixli qərarı ilə şəhər elan edilmişdir.

Lakin çox şübhəsiz ki, şəhərin dənizkənarı qumsallıqlarında və Sumqayıt ətrafında Abşeronun endem və nadir bitkiləri mövcuddur. Fikrimizcə, bu məqsədlə göstərilən ərazinin tədqiqatına və həmin bitkilərin areallarının burada öyrənilməsinə və mühafizəsinə böyük ehtiyac vardır.

Şəhər ekosistemi yaşıllıqlarının mühafizəsi problemləri. An-tropogen ekosistem olan şəhər də təbii ekosistemlərə xas olan biosenoz strukturu (produsentlər, konsumentlər, redusentlər), enerji axını və maddə dövrəni əlamətlərinə malikdir. Lakin **şəhər** heterotrof ekosistem olub ona zəruri olan enerji, ərzaq, su və digər maddələri öz əhatəsindən (kənardakı ərazilərdən) qəbul edir. Şəhər kənardan külli miqdarda enerji alaraq həddən artıq istilik, sənaye və məişət tullantıları yaradır. Şəhərlər «yaşıl qurşaqlara» - avtotrof komponentlər olan qazonlara, parklara, müxtəlif su hövzələrinə, göllərə və s. malikdirlər. Lakin bu yaşıl aləmin üzvi məhsulları şəhərdəki mexanizmlərin və insanların enerji tələbatının ödənilməsində heç bir rol oynamayaraq, ancaq, estetik və rekreasiya əhəmiyyəti daşıyır, temperatur fərqi mülayimləşdirir, çirkənləmənin və səs-küyün qarşısını alır, quşlar və kiçik heyvanlar üçün həyat şə-

raiti rolunu oynayır. Onların saxlanması üçün sərf olunan əmək və yanacaq, əksinə şəhərin həyat xərclərini daha da artırır. Kənddən külli miqdarda ərzaq, yanacaq, elektrik və su olmazsa, insanlar ya məhv olar, ya da şəhəri tərk edirlər. Baxmayaraq ki, şəhərlərin tutduğu quru ərazilər o qədər də çox deyil (1-5%), onlar öz geniş ətraflarındakı suların hərəkətlərinə, meşələrə, sahələrə, atmosfərə və okeana hiss olunan təsir edir (*Yusifov E.F., və b., 2004*).

Şəhər ərazilərindəki yaşıllıqların mühafizəsi bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olaraq kənd və meşə təsərrüfatları ərazilərindəki fitosenozlardan kəskin surətdə fərqlənir. Əvvəla, şəhərlərin dekorativ bitkiləri əlverişsiz antropogen təsirlərə uyğunlaşmış özünəməxsus ekosistemlərdir. Bu ekosistemlərdə müxtəlif fiziki-coğrafi zonalardan olan təbii və mədəni bioesenozların, landşaftların bir-birinə zidd elementləri şəhərin mikroşəraiti nəticəsində dəyişilərək bir yerdə cəmlənir. Flora və faunanın introduksiya edilmiş elementləri aborigen elementlərə qovuşur. Bu ekosistemlərin formalaşması prosesi bitmədiyindən suksessiyalar böyük dəyişkənliklərlə xarakterizə olunur.

Bu ekosistemlərdə əvvəllər rast gəlinməyən ziyanverici orqanizmlər yeni mühit şəraitini məskunlaşdırır, yeni bitki örtüyünə uyğunlaşırlar. Meşə, çəmən və bozqırlarda heç bir təhlükə kəsb etmədikləri halda, şəhər mühiti şəraitində zəifləmiş bitkilər həşərat və mikroorqanizmlərin şikarına çevrilir. Biosenozlardakı entomofaqların kasadlığı nəticəsində adətən, patogenlərin sayı biotik faktorlarla zəif tənzimlənirlər. Bitkilərlə birlikdə introduksiya olunmuş həşərat və mikroorqanizm növləri isə öz requlyator- antoqonistlərindən tamamilə məhrum olurlar.

Bakı, Sumqayıt və Gəncə kimi böyük şəhərlərdəki zərərli flora və faunanın yaranması prosesinə təsir edən faktorlardan biri də burada tətbiq edilən aqrotexnika və şəhər mədəniyyətidir. Kənd təsərrüfatında əkin prosesi bir çox ziyanverici həşə-

ratların, gənələrin, göbələklərin, bakterial və virus xəstəliklərinin mənfi təsirlərini zəiflədir. Bitkilərin introduksiyası və daimi ekspozisiyası şəraitində şəhərdə toplanmış ziyanvericilər və xəstəlik törədicilərinin mənfi təsirlərinin daim artması prosesi baş verir.

Meşə şəraitində ağac bitkiləri qocaldıqca kəsildiyi halda şəhərlərdə introduksiya şəraitində onları imkan daxilində daha çox saxlamağa çalışırlar (baxmayaraq ki, onlar şəhər şəraitində meşə mühitinə nisbətən daha tez qocalırlar). Bundan əlavə seyrək şəkildə əkilməsi də onları bir çox ziyanvericilərə qarşı zəiflədir, abiotik faktorlara (külək, qar, su qıtlığı və əksinə və s.) müqavimətini azaldır. Məsələn, Bakı şəhərində bəzi illərdəki ifrat qar bir çox ağacların budaqlarının qırılmasına, bərk küləklər onların (xüsusilə iriçətirli ağacların) aşmasına səbəb olur.

Təbii meşə formasiyalarından fərqli olaraq şəhər ekosistemləri özünütənzimləmə imkanına malik deyildir. Bu mənada şəhər ekosistemi aqroekosistemə yaxındır. Lakin aqroekosistemlərdə torpaq fondunun tam idarə olunması ziyanvericilərin və xəstəliklərin növ müxtəlifliyinin azalmasına səbəb olur. Şəhər yaşıllaşdırılmasında torpaq qismən idarə olunduğundan ziyanverici və zəhərli növlərin geniş spektri üçün əlverişli şərait yaranır. Burada kənd və meşə təsərrüfatında tətbiq edilən adi aqrotexniki metodların imkanları çox məhdud olub dekorativ bitkilərdəki ziyanvericilərin qarşısını ala bilmir. Şəhər şəraitində bitki ziyanvericilərinə qarşı geniş tətbiq olunan kimyəvi metod bitkini mühafizə etməklə bərabər onsuz da ekoloji müqaviməti zəif olan şəhəri həyat üçün daha zərərli edir. Şəhər mühitini və istirahət yerlərini orqanizm üçün təhlükəli olan kimyəvi maddələrlə zəçəvrə uzunluğu bu metodun ən böyük qüsurdur. Sonda şəhərin bəzi sosial-ekoloji aspektləri və müasir tendensiyaları haqqında qısa məlumatları verməyi məqsədmüvafiq hesab edirik.

Şəhər. Əhalisi, əsasən, sənayedə, ticarətdə, elm, mədəniyyət, xidmət və idarəetmə sahələrində çalışan iri yaşayış məntəqəsi

olan şəhər xüsusi sosial-fəza strukturuna malik olub rayon, kənd, qəsəbə və insanların xüsusi növ həyat şəraitini və mövcudluğunu təmin edən digər areallar ilə yanaşı durur. Şəhər anlayışı şərti adlandırılmış yaşayış məntəqəsi olub hər bir dövlətin qanunları əsasında şəhər kateqoriyasına daxil edilir. Adətən əhalisi 8-12 min nəfər olan yaşayış məntəqələri şəhərlərə aid edilir. Digər məntəqələr isə spesifik adlara malik olurlar: kənd, rayon, fəhlə qəsəbəsi, şəhər qəsəbəsi, şəhər tipli qəsəbə və s. Şəhər adətən müxtəlif qüvvələrin təsiri ilə yaranır. O, ticarət və sənətkarlığın, sənayenin, mədəniyyətin, müdafiə zərurəti və siyasi inkişafın, ərazilərin məskunlaşması və beynəlxalq əmək paylanmasının daha da dərinləşməsi nəticəsində yaranır. Azərbaycanda şəhər tipli ilk yaşayış məskənləri e.ə. I minilliyin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Assur və Urartu mixi yazılarında e.ə. I minillikdə Manna və Atropatenada çoxlu yaşayış məntəqəsi, şəhər, istehkamlı və saraylı «şah şəhərləri» olduğu xəbər verilir. Mütəxəssislər II Sarqonun kitabələrində (e.ə. 714-cü il) qeyd edilən Manna ərazisindəki Tarmakis şəhərinin Təbriz olduğunu müəyyən etmişlər. Eramızdan əvvəl I minilliyin digər qədim Azərbaycan şəhərlərindən Ərdəbil, Qandzak (Gəncə), Partav (Bərdə), Fraaspa (Marağa), Salmas, Xoy, Naksuana (Naxçıvan) şəhərlərini göstərmək olar.

Meqapolis. Bu termin (yunanca *meqas* – böyük, *polis* – şəhər sözlərindəndir) ilk dəfə ingilis yazıçısı T. Herbert tərəfindən XVII əsrdə paytaxt şəhərlərini qeyd edərkən istifadə edilmişdir. 1890-cı ildə meqapolislərin ilk beşliyi belə ardıcılıqla düzülürdü:

- London – 4.3 mln. nəfər;
- Nyu-York – 2.7 mln. nəfər;
- Paris – 2.4 mln. nəfər;
- Quancjou və Berlin – 1.6 mln. nəfər.

1950-ci ildə artıq bu nizam xeyli dəyişdi:

- Nyu-York – 12.4 mln. nəfər;

- London – 10.4 mln. nəfər;
- Şanxay – 10.3 mln. nəfər;
- Rur – 6.9 mln. nəfər;
- Tokio-Yokaqama – 6.7 mln. nəfər.

Sonradan bu termin BMT hesabatlarında əhalisinin sayı 10 milyondan çox olan şəhərlərə şamil edildi. 1995-ci ilin göstəriciləri isə artıq belə olmuşdur:

- Tokio-Yokaqama – 26.8 mln. nəfər;
- San-Paulu – 16.4 mln. nəfər;
- Nyu-York – 16.3 mln. nəfər;
- Mexiko – 15.6 mln. nəfər;
- Bombey – 15.1 mln. nəfər;

2015-ci il isə belə bir mozaikada proqnozlaşdırılır:

- Tokio-Yokaqama – 28.7 mln. nəfər;
- Bombey – 27.4 mln. nəfər;
- Laqos – 24.4 mln. nəfər;
- Şanxay – 23.4 mln. nəfər;
- Cakarta – 21.2 mln. nəfər.

Ən çox meqapolis Amerika Birləşmiş Ştatları ərazisində yerləşir. Bunlar Vaşinqton, «Böyük Alma» adlandırılan və dünyanın paytaxtına çevrilən Nyu-York, San-Fransisko, Çikaqo, Los-Anceles və Briston şəhərləridir.

Ekopolis. Ekopolis deyərkən ilk növbədə planlaşdırılma, layihələndirmə və tikinti-inşaat prosesləri zamanı şəhər ərazisi hüdüdlərindəki heyvan və bitki növlərinin mövcudluğu üçün əlverişli şəraitin yaradılması da daxil olmaqla insanların ekoloji tələbatları nəzərə alınan şəhər məntəqələri nəzərdə tutulur. Mütəxəssislərin fikrincə ekopolislərin yaradılması zamanı üç əsas prinsip gözlənilməlidir:

- Arxitektura formalarının (evlər, küçələr və s.) əhalinin artımı ilə uzlaşdırılması;
- Su hövzələri və yaşıl sahələrin fəzada üzvi vəhdət təşkil edərək yaşıllığın şəhərə yox, şəhərin yaşıllığa

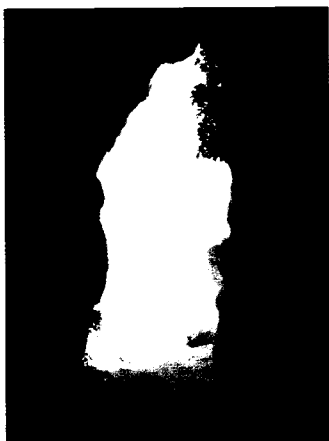
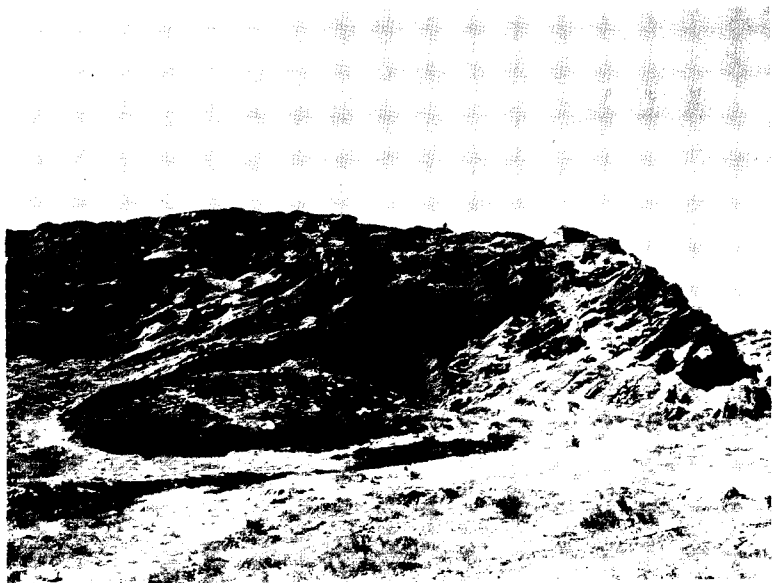
qərq olması, onun «subşəhərlərə» bölünməsi;

- Mənzillərin bilavasitə yaxınlığındakı yaşıllıqlarla birgə özəlləşdirilməsi, mənzillərin yaşıllaşdırılması (balkon və eyvanların, küçələrin şaquli yaşıllaşdırılması, evlərin damlarında qazonların yaradılması).

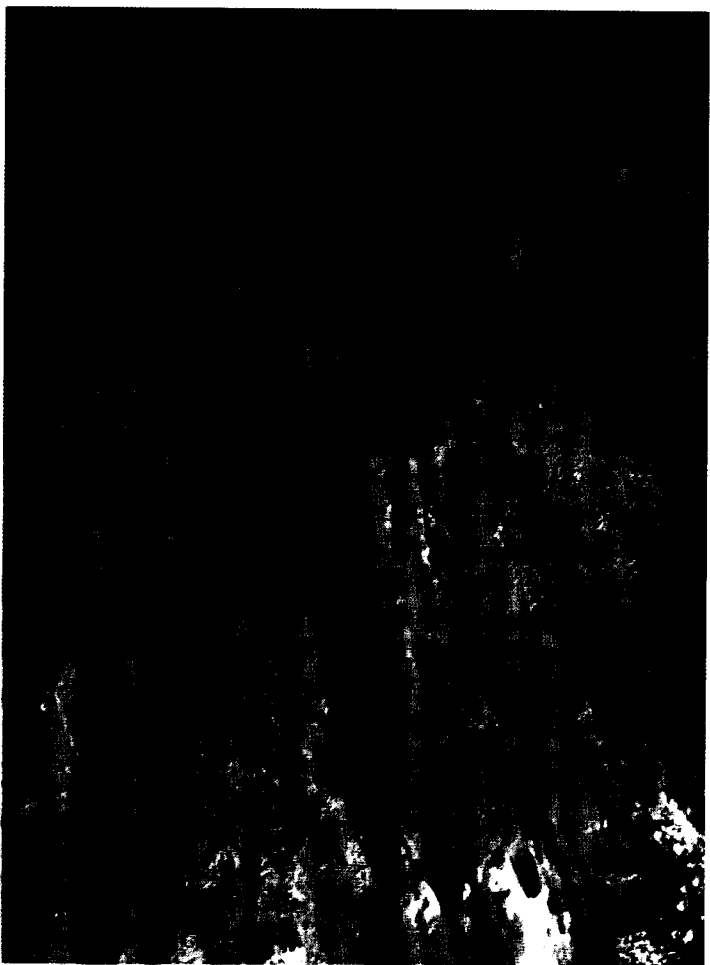
Bütövlükdə ekopolis – az mərtəbəli şəhər olub bağlar, parklar, meşə-parklar, çəmənliklər və su hövzələrinin yaradıldığı «təbii kanallar»dan ibarət insan və digər canlı formalarının həyatı üçün əlverişli şərait yaradan bir süni ekosistemdir.

Atmosfer çirklənməsi şəhər əhalisinin sağlamlığına mənfi təsir edir. Məsələn, Bakı şəhərində müxtəlif xəstəliklər üzrə xəstələrin sayı müxtəlif rayonlarda müxtəlifdir. Hətta, şəhərin iki rayonu arasında belə göstəricilər fərqli olur. Şübhəsiz ki, Nərimanov sənaye rayonu ilə Yasamal təhsil sistemləri rayonunun ekoloji durumu fərqlənir. Şəhərlərdə yaşıl qurşaqların olması ən əlverişli ekoloji faktorlardan biridir. Yaşıllıqlar atmosferi təmizləyir, münbit hava şəraiti yaradır, səs-küyün səviyyəsini aşağı salır, əlverişsiz külək rejiminin qarşısını alır. Meşə atmosferin sanitarıdır. Yol kənarındakı 1 ha şam meşəliyi il ərzində 30 t, şam meşəsi 38 t, 1 ha palıd meşəsi isə 54 t toz tutur. Meşə sahəsindən 100 m aralı havanın tozluğu açıq sahəyə nisbətən 65%, 400 m məsafədə 38%, 1000 məsafədə 25%, 3 km məsafədə isə 5% aşağı olur. Bütün bunlarla yanaşı şəhər yaşıllığı insanların emosional vəziyyətinə də çox müsbət təsir edərək antistress effekti yaradır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesabatlarına görə xəstəlik və ölüm hallarının 50%-i həyat tərzindən, 20%-i genetik meylikdən, 10%-i səhiyyə orqanlarının fəaliyyətindən, 20%-i isə ətraf mühitin vəziyyətindən asılıdır. Ətraf mühitin çirklənməsinin əsas göstəricisi *çirkləndirici maddələrin konsentrasiyasının zərərsiz həddidir (KZH)*. Bu göstəricinin astana həddinin qiyməti 1 KZH-dir. Gigiyena sahəsinin mütəxəssislərinin fikrincə, əgər bütün zəhərleyici inqrediyentlərin ümumi miqdarı 1 KZH-ni aşmırsa insan həyatı üçün heç bir təhlükə yoxdur. KZH artdıqca insan həyatı üçün təhlükə də artmağa başlayır. Müəyyən edilmişdir

ki, atmosfer havasındaki zəhərli maddələrin miqdarı 5-6 KZH olduqda əhali arasında ümumi xəstəlik halları artmağa başlayır. 12-13 KZH zamanı bu göstərici 2 dəfə artır. Uşaqlarda isə həssaslıq daha yüksək olur. Yaşılıqlar insanların yaşadıkları əraziyə nə qədər yaxın olarsa onun müsbət təsiri daha effektiv olar. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, şəhərlərimizdə yaşılıqlar çox qeyri müntəzəm paylanmışdır. Aydın məsələdir ki, müasir «mənzil-tikinti bumu» şəraitində şəhərin mərkəzi rayonlarında yaşılıq üçün kifayət qədər ərazi tapmaq bu gün müşkül məsələdir. Düşünürük ki, belə şəraitdə şaquli yaşıllaşdırmaya üstünlük vermək daha məqsədəuyğun olardı. Şəhərlərdə yaşılıqların salınması özü də müəyyən iqtisadi problemlərlə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən həyət sahələrinin asfalt və üzlük plitələrlə örtülməsi iqtisadi cəhətdən daha sərfəlidir.

Şəkil 16. Bakı şəhəri, Razin qəsəbəsindəki «Razin mağarası»

Şəkil 17. «Razin Mağarası»nın bioloji müxtəlifliyi

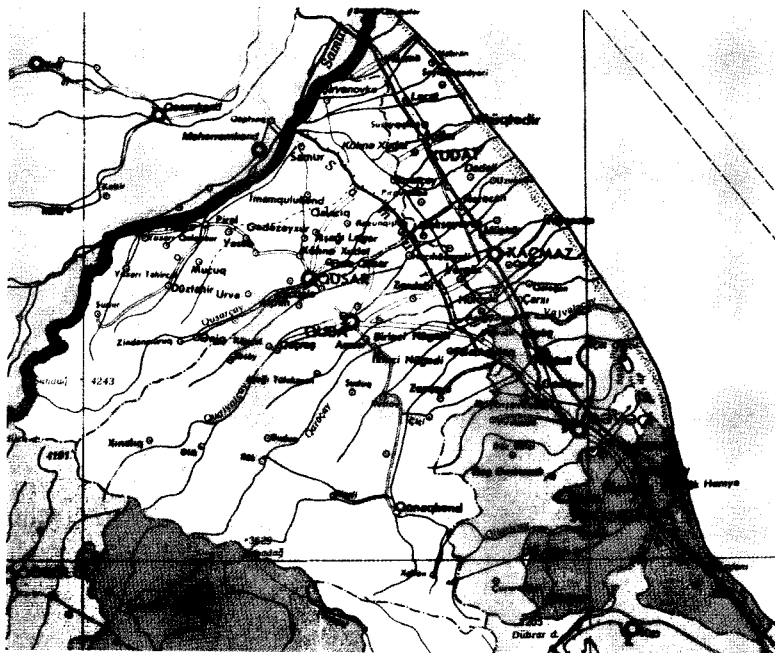

Şəkil 18. AMEA Nəbatat
Bağındaki
maqnoliya və kriptomeriya

1.2. Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonu

Şəkil 19. Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonunun xəritəsi

Respublika ərazisinin 8%-i tutan Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsindədir. Şimal-qərbdən Rusiya Federasiyasının Dağıstan Muxtar Respublikası, cənub-qərbdən Baş Qafqaz silsiləsi, şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatələnir. Tərkibinə Siyəzən, Dəvəçi, Xaçmaz, Quba və Qusar rayonları daxildir. Quba-Xaçmaz iqtisadi coğrafi rayonu dağlıq zona olduğundan zəngin flora və faunası ilə fərqlənir. Bu rayonun Şahdağ və Babadağın əhatəsində olması mülayim iqlim tipinin formalaşmasına, zəngin flora və fauna üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Relyefi cənub və qərbdə dağlıq (Baş Qafqaz silsiləsinin şimal-şərq yamacı, Yan silsilənin cənub-şərq hissəsi və s.), şimal və şərqində düzənliklərdən (Qusar maili düzənliyi, Samur-Dəvəçi ovalığı) ibarətdir. Dəniz sahilindəki əraziləri okean səviyyəsindən 28 m-ə qədər aşağıdadır. Maksimal hündürlüyü 4466 m (Bazardüzü dağı) təşkil edir.

Yura, Təbaşir, Paleogen, Neogen və Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Mineral bulaqlar və digər geoloji təbiət abidələri ilə zəngindir (Qalaaltı mineral suyu, Beşbarmaq dağı, karst mağaraları və s.).

Çayları Qusarçay, Qudyalçay, Qaraçay, Vəlvələ, Gilgilçay, Şabran, Dəvəçi, Taxtaçay, Qaradəhnə və s. İki çayın – Qusarçay (106 km) və Qudyalçayın (101 km) uzunluğu 100 km-dən çoxdur. Ən böyük gölü Dəvəçi rayonunun, Xəzər sahili ərazisindəki şirin sulu göl-bataqlıq olan Ağzıbirçala gölüdür (sahəsi 1.5 km²).

Torpaq örtüyü. Əsasən, allüvial-çəmən, boz-qonur, qəhvəyi, dağ şabalıdı, qəhvəyi və qonur dağ-meşə, çimli dağ-çəmən torpaqları və onların yarım tipləri yayılmışdır.

Bitki örtüyü. Yüksək dağlıqda subalp və alp çəmənliklərindən yay otlağı, dağətəyi və düzənlik hissədəki çəmənliklərdən isə qış otlağı kimi istifadə olunur. Dağ meşələri geniş yer tutmaqla bərabər, ərazinin şimal hissəsində, Xəzər dənizi sahilində aran meşələri vardır. Hal-hazırda ərazinin meşələrinin

ümumi sahəsi 131654 ha, o cümlədən meşə ilə örtülü sahəsi 119571 ha təşkil edir.

İqlimi ovalıq və düzənlikdə yayı quraq keçən mülayim isti və quru çöl, yüksək dağlıqda dağlıq tundra tiplidir. Aşağıdakı cədvəldə iqliminin əsas parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 19
Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonunun inzibati ərazilər üzrə əsas iqlim göstəriciləri

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu, °C	Ən isti ayın orta temperaturu, °C
Siyəzən	124-136	200-400	-2.5-2	15-24
Dəvəçi	128-136	200-400	-2.5-2	5-24
Xaçmaz	124-136	200-400	0-2	22-24
Quba	124	400-600	-10-2	5-22
Qusar	124-148	400-600	-10-2	5-22

İl ərzindəki günəş parıltısının miqdarı 2200-2400 saatdır. Ən soyuq ayın orta temperaturu baxımından qışın sərtliyi ərazi üçün yumşaq (0; -5°C), çox yumşaq (2.5-0°C) və həddən çox yumşaq (5-2.5 °C) şəraitdə keçir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 200-600 mm tərtibindədir. İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 0.5-5 gün ətrafında tərəddüd edir. Küləyin orta illik sürəti 2-dən az, 2-6 m/san olur. İqlim kontinentallığı zəif, mülayim və orta kontinentallıq intervalında səciyyəlidir. İl ərzində şaxtasız dövrün davamiyyəti 100-250 gün, havanın temperaturunun 0°C-dən aşağı olan günlərin sayı isə Siyəzən və Dəvəçidə 10-100, Xaçmazda 10-50, Qubada 10-100, Qusarda isə 50-150 və çox gün təşkil edir. İl ərzində qar örtüyü olan günlərin sayı 10-160 gün olub Siyəzəndə 10-80 və az, Dəvəçidə 10-80, Xaçmazda 10-20, Quba və Qusarda isə 20-160 gün olur. Yüksək kurort-

rekreasiya potensialına (dənizkənarı iqlim kurortları, balneoloji kurortlar, dənizkənarı iqlim müalicə və rekreasiya yerləri) malikdir.

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. **Adi nar (*Punica granatum* L.)** – nadir, təbii sahələrdə miqdarı azalan reliktdir. Quraq yamaclarda, çay vadilərində bitir. Siyəzən rayonunun Məsrif kəndi və Beşbarmaq dağı ərazilərində rast gəlinir.

2. **Alp vudsiyası (*Woodsia alpina* Gray.)** – çox nadir növ olub arktik-alp reliktidir. Yuxarı dağlıq və alp qurşaqlarında qaya çatlarında və kölgəlilərində, daşlı və qayalı yerlərdə bitir. Quba rayonunun Xınalıq kəndi ətrafında yayılmışdır.

3. **Ağırıyli ardıc (*Juniperus foetidissima* Willd.)** – nadir növ olub, dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə qədər aşağı və orta dağlıq qurşaqların daşlı-qayalı, quru yamaqlarında bitir. Quba rayonunun Xaltan kəndi ətrafında yayılmışdır.

4. **Azərbaycan ağgülü (itburnu, dərgül) (*Rosa azerbajdzhanica* Novopokr et Rzazade)** – Azərbaycanın nadir endem növü olub orta dağlıq qurşağın daşlı, çınqıllı yamaqlarında bitir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Qubanın Atuc kəndi ətrafında rast gəlinir.

5. **Barmaqvari qovqaç (*Pseudovesicaria digitata* (C.A.Mey.) Rupr.)** – Alp qurşağının çınqıllı və daşlı yamaqlarında bitir. Qafqazın nadir az öyrənilmiş və endem növü olub, Quba rayonunun Xınalıq və Dərk kəndləri ətrafında, Qusar rayonunda Tufandağın cənub-qərb hissəsində yayılmışdır.

6. **Biberşteyn dağlaləsi (*Tulipa Biebersteiniana* Schult.)** – arealı tükənən növ olub quru otlu yamac və kolluqlarda bitir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi ərazidə Samur-Dəvəçi ovalığında yayılmışdır.

7. **Fır-fır səhləb (*Orchis purpurea* Huds.)** – nadir bitki növü olub orta dağlıq qurşağa kimi kolluqlarda, meşədə, meşə

talalarında rast gəlinir. Quba şəhəri və rayonun Qonaqkənd qəsəbəsi ətrafında, Qusar şəhəri ətrafında rast gəlinir.

8. **Giləmeyvəli qaraçöhrə** (*Taxus baccata* L.)- nadir relikt bitki növü olub dəniz səviz səviyyəsindən 1900 m yüksəkliyə kimi fıstıq-vələs meşələrində meşəaltı kimi, müxtəlif fıstıq meşə tiplərində təsadüf edilir. Göstərilən ərazidə Quba, Altıağac, Qusar və Dəvəçi rayonlarının fıstıq meşələrində rast gəlinir.

9. **İriyarpaq kövrək mürdəşər** (*Frangula grandifolia* (Fisch. et Mey.)) - nadir relikt növ olub orta dağlıq qurşağa qədər olan sahələrdə çay sahillərində və dərələr boyunca, enliyarpaqlı meşələrdə, açıqlıq sahələrdə, meşə çətiri altında, istisevən, torpağa tələbkar növdür. Keçmiş SSRİ məkanında ancaq Azərbaycanda yayılmışdır. Qusar rayonunun Kalunxur kəndi yaxınlığında və Samur çayı vadisi ərazilərində yayılmışdır.

10. **Kox şamı** (*Pinus kochiana* Klotz. ex C.Koch. (P. hamata (Stev.) Sosn.))- nadir Qafqaz növü olub dəniz səviyyəsindən 1800-2000 m yüksəklikdə daşlı-qayalı sahələrdə bitir. Subalp qurşaqda reqressiv yamaclarda edifikator olmaqla yanaşı, çıpaqlaşan ərazilərin pioneridir. Göstərilən ərazidə Qusar rayonunun Kuzun kəndi ətrafında yayılmışdır.

11. **Kuznetsov söyüdü** (*Salix Kuznetzowii* Laksch. ex Goerz.) – Qafqazın endem, nadir bitki növü olub meşə qurşağının yuxarı hissəsində, subalp, qismən alp qurşaqlarındakı kolluqlarda, daşlar arasında, seyrək meşələrdə bitir. Quba rayonu Qudyalçayın başlanğıc ərazilərində, Qusar rayonunda Laza və Şahdağ silsiləsi arasında bitir.

12. **Qafqaz xanımotusu** (*Atropa caucasica* Kreyer) - nadir Avropa mənşəli növ olub fıstıq meşəliyində, meşə talalarında, yol kənarında, dərələrdə, dağ çayı yataqlarında bitir. Göstərilən ərazidə Qusar şəhəri ətrafında rast gəlinir.

13. **Qafqaz xədicəgülü** (*Galanthus caucasicus* (Baker), A. Grossh.) – arealı azalmaqda olan nadir növ olub meşələrin nisbətən açıq hissələrində və kənarlarında, ağac və kolların ətrafında bitərək Quba rayonunun Rustov, Dəvəçi rayonunun Mumlu kəndi ətrafında rast gəlinir.

14. Qafqaz qaş səhləbi (*Ophrys caucasica* Woronow ex Grossh.)- nadir Qafqaz endem növü olub orta dağlıq qurşağın qayalıqları arasında, otlu yamaclarda, meşə kənarında, kolluqlarda bitir. Samur-Dəvəçi ovalığında rast gəlməmişdir.

15. Qəşəng qayısləçək (*Himanthoglossum formosum* (Stev.) C.Koch) - nadir Qafqaz endem növü olub meşə kənarında, aşağı dağlıq qurşağın kolluqları arasında bitərək Qusar şəhəri ətrafında rast gəlinir.

16. Qırmızı tubulqa (*Pyracantha coccinea* Roem.) – Şərqi Aralıq dənizi sahillərinə məxsus nadir növdür. Çay boyu çınqıllıqlarda, seyrək meşələrdə, kolluqlarda, dəniz səviyyəsindən 1800 m-ə qədər daşlı yamaclarda rast gəlinir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Qusar rayonu Qusarçay boyu yayılmışdır.

17. Quba gəvəni (*Astragalus kubensis* Grossh.)- ölkəmizin nadir və məhdud endem növü olub alp çəmənliklərində və cənub yamaclarının otlaqlarında yayılmışdır. Quba rayonu Qırız kəndi ətrafında rast gəlinir.

18. Qusar gülxətmisi (*Alcea kusariensis* Iljin.)- Azərbaycanın yoxa çıxmaqda olan endem növü olub aşağı dağlıq qurşağın kolluqlarında, meşə kənarları və talalarda bitir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi ərazidə Qusar şəhəri, Quba rayonunun Çimi kəndi ətrafında yayılmışdır.

19. Laqodex acıçıçəyi (*Gentiana lagodechiana* (Kusn.) Grossh.) – az öyrənilmiş, nadir endem növ olub Alp qurşağında, qayaların rütubətli sahələrində rast gəlinir. Quba rayonunun Xınalıq kəndi ərazisində yayılmışdır.

20. Meşə üzümü (*Vitis silvestris* Gmel.) – arealı azalmaqda olan nadir növ olub çay subasarları və düzən meşələrində rast gəlinir. Göstərilən ərazidə Quba rayonunun Alpan kəndi ərazisində və Yalama meşəsində yayılmışdır.

21. Sarı şternbergiya (*Sternbergiya lutea* (L.) Spreng) – aşağı dağlıq qurşağın quru yamaclarında bitərək göstərilən ərazidə Xaçmaz rayonu Samur çayı mənsəbində yayılmışdır.

22. **Pastuxov daşsarmaşığı** (*Hedera Pastuchowii*) – ovalıqdan başlamış orta dağlıq qurşağına qədər ərazidə, meşələrdə, əsasən, açıqlıq və talalarda, torpaq boyu sürünməyərək ağacalara sarmaşmış şəkildə rast gəlinən bu bitki nadir relik növü olub Quba, Xaçmaz ərazilərində yayılmışdır.
23. **Parlaq kladotexa** (*Cladochaeta candidissima* (Bieb.) DC.) – Qafqazın endem növü olub ovalıqdan subalp qurşağına kimi, çay kənarı çınqıllıqda və dəniz sahili qumluqda rast gələrək Qubanın Qonaqkənd, Xaltan və Yerfi kəndləri ətrafında yayılmışdır.
24. **Radde tozağacı** (*Betula Raddeana* Trautv.) – nadir, relik və endem növü olan bu bitki subalp qurşağının aşağı hissəsində, dəniz səviyyəsindən 1500-2100 m yüksəklikdə karbonatlı dağ süxurları əmələ gələn meşələrdə yayılaraq Quba rayonunun Susay kəndi, Qusar rayonunun Kuzun və Ləzə kəndlərində rast gəlinir.
25. **Sosnovski ağgülü** (*itburnu, dərgül*) (*Rosa Sosnowskyi chrshan.*) – Azərbaycanın nadir endem növü olub dağətəyi sahələrdə, yemişanlı quru yamaclarda bitərək Qusarın Çiləgir kəndi ətrafında yayılmışdır.
26. **Şamaxı tıs-tısı** (*Acantholimon schemachense* Grossh.) – Azərbaycanın məhdud endem növüdür. Aşağı dağ qurşağının quru, daşlı yamaclarında bitir. Dəvəçi rayonunda Ərəblər, Gülləh, Siyəzən rayonunun Daşlı Calğan kəndləri ətrafında rast gəlinir.
27. **Torlu süsən** (*Iris reticulata* Bieb.) – otlu, daşlı və çınqıllı yamaclarda yayılmış, ölkəmizdə az rast gəlinən bitkidir. Xaçmaz rayonunun Qusarçay kəndində rast gəlinir.
28. **Uzunyarpaq tozbaş səhləb** (*Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch) – arealı kiçilməkdə olan, az rast gəlinən növ olub aşağı və orta dağlıq qurşaqlarının meşələri və kol pöhrəliklərində yayılmışdır. Xaçmaz rayonunun Qusarçay və Dədəli kəndləri ətrafında yayılmışdır.
29. **Yuliya dağlaləsi** (*Tulipa julia* C. Koch.) – Şimali İran mənşəli nadir növ olub quru əhəngli və daşlı yamaclarda bitir.

Göstərilən ərazidə Siyəzən rayonu Sağloçan kəndi ətrafında yayılmışdır

Siyəzən rayonu

Əsasən, Samur-Dəvəçi ovlalığında, Böyük Qafqazın şimal-şərqində yerləşən, şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatə olunan Siyəzən rayonu yeni ərazi-inzibati vahididir. Qalaaltı kəndi ərazisinin ən hündür dağ zirvəsindəki nəhəng qaya üzərində, Sasanilər dövrünün V-VI əsrlərində tikilmiş Çıraqqala və Gilgilçay səddi (III-VII əsrlər), Qızılburun tapıntıları (XI əsr) bu ərazinin qədim mədəniyyət mərkəzi olduğunu göstərir. «Siyəzən» sözünün etimologiyası dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə bu söz İran qrupu dillərində «qara torpaq», digərlərinə görə isə hələ qədimdən burada çıxan neftlə əlaqədar «qara su» deməkdir.

Aşağıdakı cədvəldə Siyəzən rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 20

Siyəzən rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, dəpə	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çinarı	2	Qərəh kəndi	200	35	400

Siyəzən rayonunda tədqiqat işləri demək olar ki aparılmamış, indiyədək qeyd edilmiş yeganə bioloji təbiət abidəsi Qərəh kəndindəki bir cüt şərq çinarıdır. Ağaclar dar və uzun, maili bir dərəcik ərazidə yerləşir. Dərənin sağ sahili böyütkənlik, sol tərəfi isə açıq sahədir. Kürə şəklində çətirlərə malik olan bu ağacların yaxınlığında bulaq axır. Əvvəllər bu bulaq ilin

hər fəslində sulu olmuşdur. Hal-hazırda isə ilin isti fəsillərində quruyur. Çinarlar bir-birindən 2 m məsafədədir. Ağacın dendroloji və dendroxronoloji parametrləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 21
Qərəh çinarlarının dendroloji və dendroxronoloji parametrləri

illər	Nö	Yaşı (il)	Çevrəsi (sm)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	I	400	-	140	-	31	-
	II	400	-	200	-	35	-
2004	I	430	490	156	16	-	-
	II	430	615	196	-4	-	-

Hesablamalar döş səviyyəsindəki hündürlükdə (1.3 m) aparılmışdır. İkinci çinarın gövdə artımının göstəricisi mənfə olduğundan hesab edilir ki, birinci ölçülərin aparılması zamanı səhvə yol verilmişdir.

Yerli sakinlər tərəfindən «Mıxlı çinar», «Qoşa çinar», «Qərəh çinarı», «Qərəh piri» kimi adlandırılaraq müqəddəs ağac kimi sitayiş edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu «müqəddəslik» ağaca çox baha başa gəlir. Ağacın gövdəsi minlərlə mıx, mismar, nal və dəmir banka qapaqları ilə pərçimlənmişdir. Buna baxmayaraq durumu və inkişafı yaxşıdır (**şəkil 33**).

Təklif – Ərazinin qocaman ağaclarla təmin olunma xüsusiyyətini nəzərə alaraq ağacın ətrafı çəpərlənməli, sitayişin «mıxlama» prosesi ləğv edilərək başqa formada həyata keçirilməli və yerli əhəmiyyətli təbiət abidəsi kimi qorunmalıdır.

Dəvəçi rayonu

Böyük Qafqazın şimal-şərqində yerləşən, şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatə olunan Dəvəçi rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmiş, 1963-cü ildə ləğv edilərək Abşeron rayonuna qatılmış, 1965-ci

ildə bərpa edilmişdir. Mərkəz şəhəri olan Dəvəçi (1944-cü ildən şəhər tipli qəsəbə, 1961-ci ildən şəhər) əvvəllər Dəvəçibazar adlanmışdır.

Səthi, əsasən, dağlıq olub Baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərq qurtaracağı, Yan silsilənin cənub-şərq qurtaracağı, Xəzəryanı ovalıq hissə (Samur-Dəvəçi ovalığı) ilə əhatə olunur. Geoloji təbiət abidələri (Beşbarmaq Dağı, palçıq vulkanları) və mineral sularla zəngin olub yüksək rekreasiya potensialına malikdir. Ən aşağı hissəsi Xəzəryanı ovalıqda dəniz səviyyəsindən 28 m aşağı, ən yüksək hissəsi 2220 m-ə yaxın olan Dübrar dağdır. Dağlıq sahədə qəhvəyi dağ-meşə, dağ-şabalıdı, şabalıdı və açıq şabalıdı, ovalıqda şorakətvari boz-qonur torpaqlar, dəniz sahili ərazilərdə qumluqlar yayılmışdır. Əsas bitki örtüyü kollu və seyrək meşəli çəmənliklərdən, yovşanlı və yovşanlı-şoranotlu yarımsəhralardan, dağlıq sahələrdə isə meşəliklərdən ibarətdir.

Sumaq: əsasən, keçmiş sovxozların ərazilərində yayılaraq qalmışdır. Onun ümumi sahəsi 43 ha təşkil edirdi. Ondan 30 hektarı Sədan kəndi yaxınlığındakı ərazidə, 5 hektarı Gəndob kəndi, 13 hektarı isə Əmirxanlı və Pirəbədil kəndləri ətrafında bitirdi. Rayondan hər il 155 ton yaşıl kütlə – sumaq yarpağı yığmaq mümkün olduğu hesablanmışdır. Qorunmadığı üçün oduncaq materialı kimi hər il qırılıb istifadə edildiyi bildirilir. İndiki vəziyyəti haqqında məlumat yoxdur.

İtburnu (müxtəlif növləri) – 600 ha sahəni tuturdu. Hesablamaya görə illik meyvə ehtiyatı 10 ton ətrafında olmuşdur.

Dəvəçi rayonu qocaman ağac abidələri ilə zəngin ərazilərdən biridir. Əvvəllər qeyd edilmiş bir sıra ağaclar baxımsızlıq ucbatından məhv olmuşdur. Belə ki, Gəndob kəndindəki 30 il əvvəlki tarixdə yaşı 400 il, diametri 200 sm, hündürlüyü 40 metr, çətirinin sahəsi 320 m² olan şərq çınarı 2002-ci ildə yıxılmışdır. MEA əməkdaşları bu ağacın budaqlarında 11 hacıleylək yuvası qeydə almışlar. Dəvəçi rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Dəvəçi rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, pəpə	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	3	Çınarıar kəndi	80	35	200
Şərq çınarı	1	Aygünlü kəndi	200	35	400
Şərq çınarı	1	Gəndob kəndi	200	40	400
Şərq çınarı	3	Qorğan kəndi	140	40	250
Şərq çınarı	1	Pirəmsən kəndi	180	35	350
Şərq çınarı	5	Kilvar kəndi	100	37	200
Şərq çınarı	8	Zeyvə kəndi	80	30	200
Şərq çınarı	3	Zeyvə kəndi	100	27	200
Qovaq	2	Daşhyataq kəndi	120	33	200

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Aygünlü kəndinin şimal-qərbində, tarla sahəsinin kənarında yerləşir. 30 il əvvəl ətrafında 4 ədəd budağın inkişaf etdiyi bildirilir. Hal-hazırda budaq və pöhrələrin sayı həddən artıq çoxdur. Kəndin yaşlı sakinlərinin sözlərinə görə əvvəllər bu çınarın ətrafı meşəli sahə imiş. Aygünlü çınarının dendroloji parametrləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (şəkil 20-21).

Aygünlü çınarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

illər	Yaşı (il)	Çevrəsi (sm)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	400	628	200		35	300
2004	430	970	309	109	32	450

Ağacın xüsusi diqqət və qulluğa ehtiyacı vardır.

Təklif – Ətrafı çəpərlənməli, yerli əhəmiyyətli təbiət abidəsi kimi mühafizə olunmalıdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

İkiyaruslu olub Pirəmsən kəndinin cənub şərqində, kənd qəbiristanlığı ilə tarla sahəsinin arasında yerləşir. 30 il ərzində ağacın hündürlüyü 13 m azalmışdır. Bu təbii haldır. Zaman keçdikcə, ağac qocaldıqca kök sistemi mineral maddələrin ucqar nöqtələrə çatdırılmasında və assimilyatların sintezində çətinlik çəkdiyindən ucqar nöqtələrə zəruri minerallar çatmadığından və maddələr mübadiləsi həyata keçirilmədiyindən periferik hissələr quruyur. Hiss olunur ki, acağ güclü mənfə təsirə (çox güman ki, antropogen-yanğın) məruz qalmışdır. Ağac sanki ikinci həyatını yaşayır. Bu təsir nəticəsində hündürlüyünü itirən çinar həddən artıq pöhrə vermişdir (**şəkil 31-33**). Pöhrələrin sayı o qədər çox və sıxdır ki, ana gövdənin çevrə uzunluğunu ölçmək mümkün olmadı. Bu səbəbdən gövdəyə ən yaxın və sıx hissənin çevrə qurşayanını ölçdik. Ölçmə nəticələri aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur.

Cədvəl 24

Pirəmsən çınarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

illər	Yaşı (il)	Çevrəsi (sm)	Diametri (sm)	artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	350		180	-	35	300
2004	380	1600	510	-	22	

Təklif – Ətrafı çəpərlənməli, yerli əhəmiyyətli təbiət abidəsi kimi mühafizə olunmalıdır.

Bundan əlavə kəndin şimal hissəsində qrup şəklində 20-ə yaxın, hündürlükləri 25-30 m, yaşları təxminən 100-120 il olan müxtəlif diametrlili şərq çınarları mövcuddur. Deyilənlərə görə, bu çınarlar diametri 8 m, hündürlüyü 50 m, 1500 yaşlı bir çınarın gövdə qalıqlarından yaranmış, kök boğazından inkişaf etmiş pöhrələrdir. Bu çinar təbii «baxış qülləsi» rolunu oynayaraq xanlıqlar dövründə Bakı-Siyəzən yoluna «nəzarət» üçün istifadə edilmiş.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qorğan kəndində eyni kök boğazından 3 ədəd 100-250 yaşlı çınarın olduğu bildirilir. 1974-cü ildə hündürlüyü 40 m, diametrləri 60-140 sm, çətirlərinin birgə sahəsi 680 m² olmuşdur. Deyilənlərə görə diametri 360 sm olan bir ədəd çınarın çürüməsi nəticəsində kök boğazından yaranmışdır. Müasir vəziyyəti haqqında məlumat yoxdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Çınar Baba kəndində qəbiristanlığın kənarında 3 ədəd olduğu bildirilir. «Üç qardaş çınar» adlandırılan bu ağacların eyni hündürlüyə (35 m), diametrə (80 sm) və yaşa (200 il) malik olduğu qeyd edilir. Burada həmçinin irigövdəli palıd, göyrüş və armud ağaclarının olduğu bildirilir. Müasir vəziyyətləri haqqında məlumat yoxdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Gilvar kəndində eyni kök boğazındakı pöhrələrdən 5 ədəd iri və 4 ədəd nisbətən kiçik ölçülü 9 ədəd çınar əmələ gəlmişdi. İri ölçülü ağacların hündürlüyü 37 m, diametri 70-100 sm, yaşı isə 150-220 il olduğu bildirilir. Bu ağaclar bir kökdən yaranmışdır.

Gilvar kəndinin çox maraqlı tarixi vardır. Dəvəçi rayonunun yeganə erməni kəndi olan Gilvar kəndində tat dilində danışan, erməni dilini bilməyən ermənilər XVIII əsrin axırlarında Fətəli Xan Qubalı (1736-1789) tərəfindən İrandan köçürülərək Gilvar və Xaçmaz kəndlərini tutmuşlar. Bu kəndlər erməni dilində bir kəlmə belə bilməyərək, tat dilində danışır, xristianlığa etiqad edirdilər. Hal-hazırda buranın əsas sakinləri erməni təcəvüzü nəticəsində Qərbi Azərbaycanı tərk etmiş həmvətənlərimizdir.

Adı çəkilən çınar hal-hazırda Gilvar sakini Hüseynov Məhəmməd Cavanşir oğlunun həyatında yerləşir və yaxınlığından bulaq axır. 250 yaşlı, çox gözəl qamətli və şux görkəmli bu ağac üç iri, 4 nisbətən kiçik gövdədən ibarətdir (şəkil 26-27). İri gövdələrin çevrə uzunluqları və diametrləri belədir:

$C_1 = 566$ sm, $D_1 = 180.3$ sm;

$C_2 = 266$ sm, $D_2 = 84.7$ sm;

$C_3 = 233$ sm, $D_3 = 74.2$ sm

Göründüyü kimi ağacın ən iri gövdəsinin diametri 30 il ərzində 80.3 sm böyümüşdür. Nisbətən kiçik gövdələr isə aşağıdakı parametrlərə malikdirlər:

$C_1 = 131$, $D_1 = 41.7$ sm;

$C_2 = 101$ sm, $D_1 = 32.2$ sm;

$C_1 = 95$ sm, $D_1 = 30.3$ sm;

$C_1 = 76$ sm, $D_1 = 24.2$ sm.

Rəvayətə görə əvvəllər Şabrançayın hövzəsi tamamilə meşəlik olmuşdur. Bu da həmin meşəlikdəki yabanı çinarlardan qaldığını düşünməyə əsas verir. Ağacın yaşının Fətəli Xanın hakimiyyəti dövrü ilə üst-üstə düşməsi də bu fikri sübut edir.

Təklif – Ətrafı çəpərlənməli və yerli əhəmiyyətli təbiət abidəsi kimi mühafizə olunmalıdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Zeyvə kəndində həyətəyanı sahədə kök boğazından 2 ədəd iri, 6 ədəd kiçik gövdəli çınarın olduğu bildirilir. 1974-cü il üçün iri ağacların hündürlüyü 30 metr, diametri 70-80 sm, yaşı 150-200 il, çətiri birlikdə 700 m² olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Deyilənlərə görə əvvəllər Şabrançay hövzəsində mövcud olan meşəliyin nümunəsi olmaqla bir gövdə üzərində olmuşdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Zeyvə kəndində, Sirobayı adlanan sahənin kənarında, Gilvar kəndindən 3-3.5 km məsafədə yerləşdiyi qeyd edilir. Eyni kök boğazından 3 gövdə əmələ gəlmişdir. Onların hündürlüyü 27 metr, diametri 80-100 sm, yaşı 180-200 il, çətirləri birlikdə 600 m² sahəni tutmuş.

Deyilənlərə görə əvvəllər bu ağacın yanında su dəyirmanı olmuş və bu ağac müqəddəs hesab edilmişdir. Şabrançay hövzəsində keçmiş meşə qalığının nümunəsi hesab edilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Zeyvə kəndində el arasında «yeddi qardaş çınar» adlandırılan nəhəng çınar ağacları mövcuddur. Çınarın gövdəsinin çevrə uzunluğu 1966 sm, diametri 626 sm-dir. Onun yanında bitmiş və ona bitişmiş gövdənin çevrə uzunluğu 207 sm, diametri isə 66 sm-dir. Çox güman ki, bu gövdə əvvəl mövcud olmuş və çürüyərək məhv olmuş əvvəlki çınarın pöhrəsidir.

Əvvəllər qeydiyyatda olmayan bu çınarın yaşı bizim tərəfimizdən təxminən 800 il qiymətləndirilir (şəkil 29-30).

Palıd (*Quercus*) və göyrüş (*Fraxinus excelsior* L.)

Zeyvə kənd qəbiristanlığında, «Pirənəzər piri» sahəsində gövdəsinin diametri 123 sm olan bir ədəd palıd və gövdəsinin diametrləri 59 sm olan iki ədəd göyrüş ağacı mövcuddur (şəkil 28).

Dağ Bilici kəndi ərazisində özündə ağac abidələrini təcəssüm etdirən iki ədəd pir mövcuddur. Onlardan biri kəndin girəcəyindəki tək cır armud ağacından ibarət «Qızıdırma Piri»dir (şəkil 25). Ağacın çevrəsinin uzunluğu 143 sm, diametri 45.5 sm-dir. Digər pir isə kəndin mərkəzində kiçik təcəkədən ibarət yüksəklikdə yerləşən 7 ədəd çox qədim baş daşlarından ibarət qəbiristanlıq olan «Xan Bəy Piri»dir (şəkil 23-24). Yerli əhalinin söylədiklərinə görə bu baş daşlarının tarixi ilkin islam dövrünə təsadüf edərək yerli möminlərin ailəvi qəbiristanlıq yeri olmuşdur. Qəbiristanlığın baş tərəfində yan-yana bir ədəd ağ tut, bir ədəd qoz ağacı mövcuddur. Ağ tutun çevrəsinin uzunluğu 312 sm, diametri 99.4 sm, qoz ağacının ki isə uyğun olaraq 242 sm və 77 sm-dir. Baş daşları ağaclardan daha qədimdir.

Bundan əlavə burada 70-80 illik palıdlıqdan ibarət «Pir Əmbər» piri vardır (şəkil 22). Qonşu Zöhrəm kəndində isə üç ədəd pir mövcuddur. Təxminən 1 ha palıdlıq sahəsindən, mərkəzi elementi isə yemişan ağacından ibarət olan «Pirənişan Baba» piri, əsasən, palıd və çöl ağcaqayımından ibarət «Pir Naxrivan Baba» piri və «Pirəgül Baba» piri.

Ağyarpaq qovaq (*Populus hybrida* M.B.L.):

Daşlı Yataq kəndində, məktəbin qarşısında (2 ədəd) yerləşdiyi qeyd edilir. Hündürlüyü 32-33 metr, diametri 100-120 sm, yaşı isə 200 il olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Onlar birbirindən 7-8 metr aralı olub, çətiri 310 m² sahəni tutur. Kürəşəkili çətirə malikdir, dekorativdir və inkişafı yaxşı olduğu bildirilir.

Rəvayətə görə keçmişin düzən meşəsinin qalığıdır. Kəndin əsasının qoyulması ilə əlaqədar olaraq meşələr tədricən tələf edilib, yalnız bir-iki ağac qorunub saxlanılıb.

Pirəbədil kəndində isə ərazi övliyalarından olan müqəddəs qəbirlər və palıd kötüyündən ibarət palıdlıq sahədə «Pirəbədəl Baba» piri mövcuddur.

Quba rayonu

Bu rayon Azərbaycanın orta əsr feodal dövlətlərindən olan Quba Xanlığının varisidir. 1724-cü ildə İstanbul müqaviləsinə əsasən Quba əyaləti Rusiyanın tərkibinə daxil olaraq yerli hakimlər tərəfindən idarə edilirdi. Əvvəllər mərkəzi Xudat, 1735-ci ildən isə Quba olmuşdur. Nadir şahın ölümündən sonra daha da möhkəmlənən Quba Xanlığı Rusiya ilə dostluq münasibətləri saxlayaraq bir müddət demək olar ki, bütün xanlıqları (Dərbənd, Şəki, Bakı, Şirvan, Talış, Gəncə) özünə tabe etmişdi. 1806-cı ildə Rusiyaya birləşdirildikdən sonra Quba əyalətinə çevrilərək Gürcüstan Baş Rəisliyinə tabe olan naib, 1809-cu ildən 4 nəfər bəydən ibarət «Quba İdarəsi», 1840-cı ildən isə Quba qəzasına çevrilərək qəza rəisi tərəfindən idarə edilirdi. Quba, Həzrə, Buduq və Şabran kimi dörd məntəqəyə bölünən Quba qəzası 1929-cu ilə qədər mövcud olmuşdur.

Ölkəmizin zəngin mədəni-tarixi mərkəzlərindən olan, Böyük Qafqazın şimal-şərqində yerləşən, səthi, əsasən, dağlıq olan Quba rayonu 1930-cu ildə yaradılmışdır. Onun şimal-şərq kənarı Samur-Dəvəçi ovalığına çatır. Cənub-qərb sərhəddi isə Baş Qafqaz silsiləsinin yal hissəsindən keçir (Tufandağdan Dübrar dağınadək). Baş Qafqaz silsiləsindən şimal-şərqdə ona

paralel və çay dərələri ilə kəsilmiş Qaytarqoca silsiləsi, Yan silsilə, Qaynarca tirəsi uzanır. Yüksəkliyi 100 m-dən (ovalıq hissə) 4206 m-dək (Tufandağ) artır. Əsasən, çimli dağ-çəmən, qonur dağ-meşə, tipik və karbonatlı dağ-meşə, qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır. Dağlıq sahədə alp və subalp çəmənlikləri geniş sahə tutaraq yay otlaqları kimi istifadə olunur. Enliyarpaqlı dağ meşələri, dağətəyi və düzən yerlərdə isə çəmən və kolluqlar geniş yayılmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə Quba rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 25 (əlavə 1)

Quba rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	I Nügədi kəndi	230	40	460
Şərq çınarı	2	Küpçal kəndi	170	28	340
Şərq çınarı	5	Üçgün kəndi	80	18	200
Şərq çınarı	4	Üçgün kəndi	40	25	200
Şərq çınarı	2	Əski- iqrıq kəndi	270	45	540

Cədvəl 25 (əlavə 2)

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Palıd meşəsi	7.0	Ağbil kəndi	250-500 illik təbii palıd meşəsidir. Tərkibində 200-350 illik vələs ağaclarına rast gəlinir.

1975-ci il tədqiqatlarında Quba rayonu ərazisində müxtəlif faydalı bitki əraziləri qeyd edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Sumaq – ümumi sahəsi 80 ha hesablanmışdır. Onun əsas hissəsi keçmiş S. Vurğun adına sovxozun (50 ha) və Çiçi kəndi ətrafında (30 ha) yayılmışdır. S. Vurğun sovxozu ərazisində hər il 161.8 ton, Çiçi kəndi ətrafından isə 97.1 ton yaşıl sumaq yarpağı tədarük etmək mümkün olduğu (cəmi 258.9 ton) qeyd edilmişdir. **Murdarça** – Qımıl, Küsnət və Üçgün kəndləri ətrafında 100 ha murdarça bitən sahə var idi. Bu sahələrdən 1.3 ton murdarça meyvəsi yığmaq mümkündür. **Yemişan** – Qudyalçay sahilində 200 ha sahədə yemişan yayıldığı qeyd edilmişdir. Bu sahədən hər il 20.4 ton itburnu meyvəsi tədarük etmək mümkündür. **İtburnu** – Qarışıq olan kolluq sahələri tərkibində 2100 hektarda yayılmışdı. Bu sahələrdən hər il 26,6 ton meyvə tədarük edilirdi. **Zirinc** – Qələdüz, Cimi və Təngaltı kəndlərinin ətrafında 150 ha sahədə, 1 hektarda 50 kol hesabı ilə rast gəlinir. Onun kökünün ehtiyatı 7 ton olduğu müəyyən edilmişdir. Təbiət abidələrindən Quba rayonunda, əsasən, çinar, palıd, ağcaqayın, vələs, qarağac, fıstıq və s. ağac abidələr qeydə alınmışdır. Quba rayonunda xalq tərəfindən müqəddəs yerlər – pirlər kimi qorunan bioloji təbiət abidələri olan ağaclar, onların qrupları və meşəliklər həddən artıq çoxdur. Yerli əhalidə təbiətə qayğı və hörmət, ekoloji mədəniyyət yüksək səviyyədədir. Xalq tərəfindən müqəddəs yerlər kimi qorunan və sitayiş edilən ərazilərə misal olaraq Ağbil kəndindəki «Ağbil Baba piri»ni, Birinci Nügədi kəndindəki «Pir çinarı», Amsar kəndindəki «Pirəbənövşə»ni, Tülər kəndindəki «Qızdırma», «Molla Şeyda Baba» və «Gün» pirlərini göstərmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ neçə-neçə kəndlərdə pir kimi qeyd olunan, lakin rəsmi qeyd olunmamış təbiət əraziləri və abidələri mövcuddur. Quba rayonu ərazisində indiyədək qeyd olunmuş ən qocaman ağac Əski-iqriq kəndindəki 570 yaşlı şərqi çinari hesab olunurdu. Bizim fikrimizcə, Amsar kəndindəki göyrüşün 750 il yaşı vardır və bu Qubanın ən qocaman ağac abidəsidir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Birinci Nügədi kəndində məscidin arxa hissəsində bir ədəd çinar ağacı vardır. 30 il əvvəl diametri 230 sm olub, hündürlüyü 35 m-dir. Ağacın kök boğazından gövdəsində böyük bir koğuş vardır ki, burada 8 - 10 nəfər adam dayana bilir. Kəndin qocaman sakinlərinin sözlərinə görə məscidin arxa tərəfində Əlac çayının qırağında yerləşən (hal-hazırda həmin çay kiçik bir arx şəklindədir) bu ağacın 450 yaşı vardır. AMEA Botanika İnstitutunun əməkdaşları 30 il əvvəl ağacın 450-460 yaşı olduğunu müəyyənləşdirmişlər. Deməli, hal-hazırda ağacın 490 yaşı vardır. Ağacın dendroxronoloji parametrləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Hal-hazırda ağacın yarı hissəsi yoxdur. Buna baxmayaraq çox şux təsir bağışlayır (şəkil 43-45).

Cədvəl 26

Birinci Nügədi çınarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

illər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (mm)	Hünd. (m)	Çətiri (m ²)
1974	460	722	230		35	
2004	490	730	232	20	30	

*Təkrar ölçü götürülməyən ağacların dendrometrik parametrləri 1974-cü il hesablamaları əsasında verilmişdir.

Ağacın mühafizəsi qənaətbəxş deyildir. Ciddi mühafizəyə ehtiyacı vardır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Küpçal kəndinin mərkəzində iki ədəd çinar ağacına təsadüf edilmişdir. 30 il əvvəl bunlardan birincinin diametri 170 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı isə 340 ildir. İkinci çınarın diametri 120 sm, hündürlüyü 18 m, yaşı isə 240 il idi.

Hər iki çinar yerli əhəmiyyətli ağac abidəsi kimi qorunması məqsədmüvafiq hesab edilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Üçgün kəndində məscidin önündə bir-birindən 2-3 m aralı olan qrup şəklində iki yerdə çinar ağacının qeydə alındığı bildirilir. 30 il əvvəl birinci qrupda diametrləri 10-86 sm olan 5 ədəd sağlam çinar və tək halda 160 sm diametri olan 1 ədəd çinarın olduğu, ikinci qrupu isə 20-40 sm, diametri və nəhəng kötüyü olan çinar ağaclarının təşkil etdiyi qeyd edilmişdir.

1974-cü il hesablamaları nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hər iki qrupda olan çinar ağaclarının cavanlarının yaşı 20, qocaların isə 300 ildir. Yeniyetmələrin möhkəm rejimdə qorunmasına ehtiyac vardır. Hər iki qrupda olan çinarlar yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması məqsədə uyğun hesab edilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Əski-iqriq kəndində 2 ədəd çinar qeydə alınmışdır. Birinci çinar kəndin içərisində açıq bir sahədədir (şəkil 48-50). Çinarın yaxınlığında bulaq vardır. 1975-ci il ölçmələrində ağacın diametrinin 270 sm, hündürlüyünün 45 m, yaşının isə 540 il olduğu bildirilir.

2004-cü il may ayına olan parametrləri və dendroxronoloji dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 27

Əski-iqriq çinarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

illər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	540	849	270		45	
2004	570	930	296	26	40	754

Açıq sahədə yerləşən bu ağacın çətiri çox nəhəngdir (şəkil 47-49).

Sərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Əski-iqriq kənd mağazası qarşısında yerləşir. 30 il əvvəl həmin çınarın diametri 160 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı isə 320 il idi.

Təklif - Yerli əhəmiyyətli ağac abidəsi kimi qorunmasına ehtiyac vardır.

Sərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

1974-cü il tədqiqatlarında bildirilir ki, Tülər kəndində qəbi-ristanlıqda qrup şəklində çınar ağacı qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl qrupdakı ən böyük çınarın gövdəsi 7 m hündürlükdən quruyub, diametri 160 sm, yaşı isə 330 il idi. Həmin çınarın torpağın üzərində qüvvətli kökü inkişaf etmişdir ki, bunun da üzərində hündürlüyü 30-35 m, diametrləri 60-70 sm olan 4 ədəd ağaclar qrup şəklində bitmişdir. Bundan əlavə 5 sm, 7 sm və 18 sm diametrləri olan 3 ədəd yeniyetmə qeydə alınmışdır.

Bu çınar və onun möcüzələri haqqında çox maraqlı rəvayət mövcuddur. Kənd sakini 65 yaşlı Məlikov Məmmədli Tapdıq oğlunun sözlərinə görə bu çınarın pir kimi sitayiş olunmasının səbəbi odur ki, bir gün qarşıda ki evdə yaşayan sakinlər onun ən hündür budağında gecə işıq yandığının şahidi olmuş və aramsız yağışların kəsilməsi niyyətinə yardım etdiyini müşahidə etmişlər. Onun dediyinə görə indi də insanlar aramsız yağışlar kəsmədiyi zamanlarda məhsulun zay olmaması üçün günəşin çıxmasını niyyət edərək arzularına yetirlər. Bunun üçün isə kəndin mömin ağsaqqalları əriştə və sıyıq bişirərək ağacın dibinə qoyur, yasin və xüsusi dualar oxuyurlar.

30 il müddətində ağacın parametrləri xeyli dəyişmişdir, 4 ədəd əsas və 3 ədəd əlavə kiçik peyk budaqlardan 4 ədəd əlavə gövdə qalmışdır (şəkil 52-54). Onların çevrə uzunluqları və diametrləri uyğun olaraq $C_1=145$ sm; $D_1=46.2$ sm, $C_2=118$ sm; $D_2=37.6$ sm, $C_3=69$ sm; $D_3=22$ sm, $C_4=59$ sm; $D_4=18.8$ sm-dir. Bu parametrlər aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl.28

Tülər çınarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	325	518	165		35	-
2004	355	935	297.5		35	600

⁺2004-cü ilin ölçüsü gövdənin olmayıb gövdə qurşağının diametrini göstərir.

Kənd sakinlərinin sözlərinə görə mütəxəssislər 70 il əvvəl çınarın yaxınlığındakı qəbrin 700 il yaşı olduğunu müəyyən-ləşdirmişlər. Sakinlər ağacın yaşının daha qədim olduğunu bildirərək təkcə sağdakı iri qolun 200 il yaşı olduğunu deyirlər. Pir sahəsinin girəcəyindəki sınıq daşın rəvayəti isə belədir. Təxminən 100 il əvvəl buraya dəvələr vasitəsi ilə Bakıdan neft və duz gətirilmiş. Dəvələrdən biri bu daşı sındırıb.

Pir kimi sitayiş edilən digər təbiət abidəsi çevrəsinin uzun-luğu 77 sm, diametri 24.5 sm olan yemişan ağacından ibarət «Qızdırma Piri»dir. Yerli əhalinin inancına görə bu pir yüksək hərarəti olan insanlara şəfa verir. Buradakı üçüncü pir «Molla Şeyda Baba və onun nəvələri» adlanan pirdir. Burada Molla Şeyda Baba adlı yerli övliyyə və onun nəvələri dəfn edilmişdir. Qərribə baş daşına malik ərazidə *iki ədəd göyrüş və bir ədəd pa-lud* ağacı vardır (şəkil 53). Göyrüşlərin parametrləri uyğun ola-raq $C_1 = 105$ sm, $D_1 = 33.4$ və $C_2 = 132$ sm, $D_2 = 42$ sm, palud ağacının isə $C_p = 120$ sm, $D_p = 38.2$ sm-dir.

Təklif – Respublika əhəmiyyətli abidə kimi qorunması məs-ləhətdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Quba-Bakı şosse yolunda İqriq kəndindəki keçmiş meyvə tədarükü məntəqəsinin həyətidə bir ədəd çınar qeydə alındığı bildirilir. 30 il əvvəl çınarın diametri 180 sm, hündürlüyü 30 m və yaşı 370 il qiymətləndirilmişdir.

Dağ qarağacı (*Ulmus scabra* Mill.):

Tüləkəran kəndində məktəbin həyatında bir ədəd qarağac qeydə alınmışdır ki, 30 il əvvəl onun diametri 120 sm, hündürlüyü 30 m və yaşı 400 il idi. Qorunması çox yaxşıdır. Hal-hazırda onun gövdəsinin diametri 140 sm-dir (şəkil 51).

Təklif – Respublika ərazisində qocaman qarağac az olduğundan çəpərlənməli və respublika əhəmiyyətli təbiət abidəsi kimi mühafizə olunmalıdır.

Gürcü palıdı (*Quercus iberica* Stev.):

Quba rayonunun Dərk kəndi yaxınlığında «Həzrət babanın qurbangahı» adlanan yerdə 43 ədəd ağcaqayın və 8 ədəd palıd ağacının olduğu qeyd edilir. 1974-cü ildə palıd ağacları 90-120 sm diametrində olub, hündürlükləri 20-25 m, yaşı isə 170-240 il qiymətləndirilmişdir.

Çinaryarpaq ağcaqayın (*Acer platanoides* L.):

Ağcaqayınların diametrləri 40-70 sm olub, 20-25 m hündürlüyə malik olduğu bildirilir. 30 il əvvəl ağcaqayın ağaclarının yaşları 100-170 il qiymətləndirilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xucbala kəndində həyətəni sahədə çinar ağacı qeydə alınmışdır. Xucbala kənd sovetinin 16 yanvar 1973-cü il tarixli 1 №-li icrakom iclasının qərarı ilə həmin çinar ağac abidəsi kimi təsdiq edilmişdir. Bu abidə əsrlərin yadigarı olub yerli xalq arasında nadir ağac kimi tanınmışdır.

Palıd massivi – Ağbil kəndinin yaxınlığında şosse yolunun kənarında «Ağbil Baba piri» adlı yerdə seyrək palıd meşəsi vardır. Ağaclığın tərkibində vələs ağacına da təsadüf edilir. 1974-cü ildə ağacların diametri 80-160 sm, boyu 30-35 m, yaşı 250-500 il olduğu hesablanmışdır. Üç ədəd palıd öz nəhəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların çevrə uzunluqları və diametrləri uyğun olaraq ($C_1=363$ sm, $D_1=115.6$ sm), ($C_2=376$ sm,

$D_2=119.4$ sm), ($C_3=367$ sm, $D_3=116.9$ sm) kimi qiymətləndirildi. Palıdlar çox qəribə kök sisteminə malikdirlər-ağacın gövdəsinin dərəyə yönəlmiş hissəsi köklərdən yaranmış sütunlar üzərində durur (şəkil 46-47).

Vələs ağacları dendrometrik ölçülərdə palıddan geri qalır. Belə ki, vələslərin diametri 60-100 sm, boyu 25-30 m, yaşı 200-350 il olduğu müəyyən edilmişdir. Sahə «müqəddəs və toxunulmaz» palıdlıq adı ilə məşhurdur və əhali tərəfindən mühafizə edilir.

Pirin mücürüsü (təhkim edilmiş sahibəsi) xanım Cənnət Məlikovanın sözlərinə görə buradakı iki ədəd pir övliyyə Ağbil Babanın və onun qonağının məzarlarıdır. Pirin qarşısında yığılmış kiçik daş qalaqları ev niyyəti elementləridir. Ev əldə etmək istəyənlər niyyət edərək bu daşları üst-üstə düzərək sanki evin imitasiyasını yaradırlar və niyyətləri qəbul olur.

Təklif - Respublika əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınması məqsədə uyğundur.

Ağyarpaq qovaq (*Populus hybrida* M.B.L.):

Gənclər qəsəbəsində tarla sahəsində qeydə alınmışdır. 1974-cü il üçün diametri 180 sm, boyu 32 m, yaşı 250 il olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Çətiri 400 m² sahə tutur. Sağlamdır, yaxşı qulluq edilir və qorunur. Yerli əhalinin sözlərinə görə vaxtilə düzən meşə olub. Həmin qovaq meşədən qalma ağacdır.

Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması məsləhətdir.

1974-cü il tədqiqatları nəticəsində Quba rayonunda cəmi 22 ədəd çinar, 43 ədəd ağcaqayın, 8 ədəd palıd, 1 ədəd qarağac və 1 palıdlıq massivi qeydə alınmışdır.

Göyrüş (*Fraxinus excelsior* L.)

Amsar kəndinin mərkəzi hissəsində «Pirəbənövşə» adı ilə məşhur olan pir ərazisində nəhəng göyrüş ağacı vardır. Ağacın gövdəsinin çevrə uzunluğu 351 sm, diametri isə 118 sm-dir. Yaşı 750 il qiymətləndirilir. Xalq tərəfindən pir kimi sitayiş

edilərək qorunmasına baxmayaraq ətrafında yandırılan niyyət samları ağacın kök hissəsini qismən zədələmişdir (şəkil 55).

Təklif – Quba rayonunun ən qocaman ağacı və Respublikanın ən qocaman göyrüş ağacı olduğundan dövlət əhəmiyyətli təbiət abidəsi kimi mühafizə olunması vacibdir.

Qusar rayonu

Böyük Qafqazın şimal-şərqində yerləşən Qusar rayonu 1930-cu ildə təşkil edilərək 1938-ci ilə qədər Hil rayonu adlanmışdır. Rayonun cənub-qərbi dağlıq (Baş Qafqaz silsiləsinin şimal-şərq yamacı, Yan silsilə), mərkəzi hissəsi maili düzənlik (Qusar maili düzənliyi), şimal-şərq kənarı Samur-Dəvəçi ovalığıdır. Rayonun cənub-qərb sərhəddi Baş Qafqaz silsiləsinin suayırıcından keçir. Salavat aşırımını (2895 m) buradadır. Ərazinin hündürlüyü ovalıq hissədə təqribən 100 m-dən, Bazarlüzü dağında 4466 m-dəkdir. Ərazidə Yan silsilə Qusar çayının dərəsi ilə kəsilərək, Şahdağ (4243 m) və Qızılqaya dağ massivlərinə bölünmüşdür. Respublikada olan müasir buzlaq sahələri (Bazardüzü, Tufan, Şahdağ, Bazaryurd), əsasən, bu rayonda yerləşir. Əsas çayları Qusar və Samur çaylarıdır. Torpaqlar, əsasən, çimli dağ-çəmən, qonur dağ-meşə, tipik və karbonatlı dağ-meşə, qəhvəyi torpaqlardır. Dağlıq sahənin əsas bitki örtüyü alp və subalp çəmənlikləri, maili düzənliklərdə enliyarpaqlı meşələrdən ibarətdir. Ərazidə çəmən və kolluqlar da geniş sahələr tutur.

Yemişan – rayon ərazisində, əsasən, Həzrəçay sahillərində yerləşir. Tərkibində yemişan olan 100 ha sahə aşkar edilmişdir. Onun meyvə ehtiyatı 13 ton qiymətləndirilmişdir. **Çaytikanı** – Samur çayı sahilində 50 ha sahədə yayılmışdır. Hesablamalara görə bir hektarda orta hesabla 100 kol bitir. Onların hündürlüyü 3-5 m-dir. Bir hektarın məhsuldarlığı orta hesabla 430 kq meyvə potensialı ilə qiymətləndirilmişdir. Ekspedisiyanın qənaətinə görə, Samur çayı sahilindən hər il 21.5 ton meyvə tədarük etmək mümkündür. **Zirinc** – Həzrəçay, Qusar çay sahilləri və Zeyxur kəndi yaxınlığında yayılmışdır. Tərki-

bində zirinc olan 500 ha sahə müəyyən edilmişdir. Ondan 63 ton meyvə tədarük etmək mümkün olduğu qeyd edilmişdir. **Cökə** – Tahirçalal kəndi ətrafındakı Suval adlanan sahədə 50 ha yerdə bitir. Bir hektarda orta hesabla 100 cökə ağacına rast gəlinir. Bir hektardakı çiçək ehtiyatı 1380 kq təşkil edir (bir ağacdən 13.8 kq). Beləliklə ümumi sahədən hər il 69 ton cökə çiçəyi ehtiyatı götürməyin mümkünlüyü göstərilir. **Murdarça** – Həzrəçayın sol sahilində 100 hektara qədər sahədə yayılmışdır. Hər hektarda 31 ədəd kola rast gəlinir. Hesablamalara görə, hər hektardan 27.9 kq meyvə tədarük etmək olar. Ümumi sahədən orta hesabla hər il 2.8 ton meyvə yığmaq mümkündür. **İtburnu** – Qusar rayonu ərazisində tərkibində itburnu kolları olan 22.7 min ha sahə vardır. Bu sahələrdən hər il 92 ton meyvə tədarük etmək mümkündür.

Qusar rayonu da zəngin flora tərkibinə malikdir. Bu rayonda da nadir və qocaman ağac abidələri mövcuddur. Aşağıdakı cədvəldə Qusar rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–meşəliyin parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 29
Dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Fıstıq meşəsi	7.0	«Əlistan, Baba Piri» ərazisi	100-120 illik fıstıq ağaclarından ibarət olub Qusar şəhərindən 12 km məsafədə yerləşir. Diametrləri 32-80 sm, hündürlükləri 20-35 m olmuşdur.

Adi at şabalıdı (*Aesculus hippocastanum* L.):

Köhnə hesabatlarda rayonun mərkəzində Muxtadır küçəsində diametri 44 sm, hündürlüyü 18 m, yaşı isə 80 il olan bir

ədəd, mərkəzi küçədə diametri 64 sm, hündürlüyü 22 m, yaşı 100 il olan bir ədəd at şabalıdı qeydə alınmışdır. Bu ağacların heç biri yoxdur, kəsilərək məhv edilmişdir.

Çinaryarpaq ağcaqayın (*Acer platanoides L.*):

Həzrə kəndi rayonun 25 kilometrliyində yerləşir. Kəndin mərkəzində məscidin qarşısında 1 ədəd ağcaqayın vardır ki, onun diametri 100 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı isə 100 ildir. Yerli əhali üçün abidə əhəmiyyətinə malikdir.

Həzrə kəndi gözəl təbiəti ilə yanaşı çox zəngin tarixə malik olan bir kənddir. *Bu kənddə mədəni abidə olan Şeyx Cüneyd türbəsi yerləşir. Bu 1460-cı ildə Şirvanşah I Xəlilullahın qoşunları ilə döyüşdə həlak olmuş və burada dəfn edilmiş Ərdəbil şeyxi Şeyx Cüneyd (Şah İsmayıl Xətəinin babası) qəbri üzərində tikilmiş türbədir. Bu türbə 1544-cü ildə Şah İsmayıl Xətəinin oğlu I Təhmasibin göstərişi ilə cənazənin qalıqları Ərdəbilə köçürüldükdən sonra tikilmişdir. Abbasqulu Ağa Bakixanov «Gülüستانی-İrəm» əsərində bu hadisələri təsvir edərək kəndin əvvəlki adının Qulxan olduğunu, Həzrə adının ona sonradan verildiyini bildirir. Həzrə sözü «həzrət» sözündən olub «müqəddəs yer» deməkdir.*

Maraqlı faktlardan biri də budur ki, kənd sakinləri bu türbəni yüksək qayğı və hörmətlə qoruyur, ona müqəddəs yer kimi sitayiş edirlər. Kəndin 104 yaşlı sakini Kərimov Əbdülkərim Mütəllib oğlunun sözlərinə görə əvvəllər buradakı pir çinarlarının yarpaqlarını külək pir ərazisindən kənara sovurduqda sakinlər onları yığıb yenidən pir ərazisinə qaytarırmışlar. Qarşıdakı pir çinarın türbə ilə yaşid olduğunu güman edərək onun yaşını 460 il tərtibində qiymətləndiririk (şəkil 57-60). Pir sahəsində çox qədim məzarlar və bir ədəd qocaman tut ağacı mövcuddur. İxtiyar qoca Əbdülkərim kişinin sözlərinə görə o 7-8 yaşlarında olarkən bu tut ağacı çox möhtəşəm bir ağac olmuş və məscidin mollası bu ağacdan yıxılıb qolunu sındırmışdı. Ağacın təxmini yaşının 150 il olduğu güman edilir (şəkil 61).

Şərq fıstığı (*Fagus orientalis* Lipsky):

Rayondan 20 km aralıda «Naxır piri» adlı yer vardır ki, onun sahəsi 0.5 hektardır. Burada 8 ədəd fıstıq ağacı vardır. Ağacların diametrləri 44-60 sm, olub hündürlükləri isə 14-20 m-dir. Yaşları 80-120 ildir. Burada bir ədəd cır alma ağacı da vardır. Həmin ağac qrupu abidə əhəmiyyətinə malikdir.

Qafqaz vələsi massivi (*Carpinus caucasica* A. Grossh.):

Qusar şəhərinin yaxınlığında Qayakənd kəndində «Böyük baba» adlı pir vardır ki, pirin sahəsi 0.7-1 hektardır. Qusar rayonunun qocaman sakinlərinin dediklərinə görə vaxtilə həmin pirin yerində kənd olub. Təxminən 150 ildir ki, həmin pir mövcuddur. Hazırda həmin yerdə meşəlik sahəsi əmələ gəlmişdir ki, burada əsas ağac cinsi vələsdir. Meşənin tərkibində ağcaqayına, göyrüşə, yemişan və murdarçaya da təsadüf edilir. Ağaclığın diametri 20-56 sm, boyu 18-20 m, ən qoca vələslərin yaşı 100-150 ildir. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalıdır.

Şərq fıstığı (*Fagus orientalis* Lipsky):

Qusar şəhərinin 12 kilometrliyində Urva kəndində olan, sahəsi 7 ha, bütünlüklə fıstıq ağacı örtmüş «Əlistan Baba Piri» vardır. 1974-cü ildə ağacların diametrləri 32-80 sm, hündürlükləri 20-35 m, yaşları isə 100-120 il idi (şəkil 56).

Xaçmaz rayonu

Ərazisi Samur-Dəvəçi ovalığında yerləşən Xaçmaz rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmiş, 1963-cü ildə ləğv edilərək Quba və Qusar rayonlarına qatılmış, 1965-ci ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Bəzi yerlərdə səthi dəniz səviyyəsindən 28 m-dək aşağıdadır. Əsas çayları Samur, Qusar, Qudyal, Qaraçay, Vəlvələ çaylarıdır. Torpaqları çəmən-meşə, şabalıdı və açıq-şabalıdındır. Çəmən və kolluqlarla bərabər düzənlik meşələri də vardır. Bu rayon düzən, dağətəyi və Xəzər dənizi sahilində yerləşən əraziləri əhatə edir. Burada düzən meşələri, səhra və yarımsəhra bitki formasıyaları yayılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə

Xaçmaz rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin-qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 30

Xaçmaz rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	2	Çaxçaxlı kəndi	120	30	250
Şərq çınarı	1	Yalama-Xudat yolu	36	9	60
Pald	1	Xudat şəhəri	90	22	200
Pald	1	Sabiroba kəndi	130	32	260
Şərq çınarı	4	Ləcət kəndi	270	40	500
Şərq çınarı	7	Müzəffəroba kəndi	170	37	350
Şərq çınarı	1	Qaradağlı kəndi	110	27	200

Tədqiqat zamanı 17 ağac abidə qeydə alınmışdır. Məlum olmuşdur ki, uzunömürlü və çox yaşlı ağaclar, əsasən, Ləcət və Müzəffəroba kəndlərində yayılmışdır. Onların əksəriyyəti çinar ağaclarından ibarətdir. **Yemişan** – rayonun meşə və digər sahələrində 300 ha olduğu müəyyən edilmişdir. Hər hektardan orta hesabla 130 kq meyvə tədarük etmək olar. Bu hesabla ümumi sahədən hər il 39 ton meyvə tədarük etmək mümkündür.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Ləcət kəndində 4 yerdə qeydə alınmışdır. Bu ağacların bəzilərinin əsas gövdələri çürüyüb tələf olmuş, sonralar onların kök boğazından pöhrələr hesabına qrup şəklində 2-4 ədəd gövdə əmələ gəlmişdir. 1974-cü ildə ağacların hündürlüyü 35-40, diametri 250-270 sm, yaşı 450-500 il, çətiri 700-1300 m² sahəni tutmuş. Yerli əhali tərəfindən qorunur, inkişafı yaxşıdır.

Hal-hazırda ağaclar çox şux və həddən artıq pöhrəlidirlər. Pöhrələr o qədər sıx, ağacın ətrafı o qədər cəngəllikdir ki, gövdəyə yaxınlaşmaq və ölçü aparmaq praktiki olaraq mümkün deyil. Ağacın həddən artıq sıx pöhrələr ilə birgə ümumi gövdə qurşayanının çevrə uzunluğu 29 m oldu. Ondan bir qədər aralıdakı 4 iri gövdəyə malik olan çinarın çevrə uzunluğu isə 19.3 m-dir (şəkil 36-39).

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Ləcət kəndinin kənarında, magistral şosse yolunun qırağında 3 ədəd nəhəng və qocaman şərq çinarlarıdır. Çinarlar pir kimi ziyarət edilir. Qulluq yaxşıdır, ağaclar daş hasarla çəpərlənmişdir (şəkil 34-35).

Təklif – Respublika əhəmiyyətli təbiət abidəsi kimi qorunması vacib sayılır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Müzəffəröba kəndində, müxtəlif yerlərdə 4 ədəd çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl onların hündürlüyü 28-37 metr, diametri 100-170 sm, yaşı isə 200-350 il idi. 30 il əvvəl çətiri 160-400 m² sahəni tuturdu. Bunlardan əlavə kəndin daxilində və Ləcət-Müzəffəröba kəndləri arasında (Şollar suyu kəməri yanında) diametri 60-170 sm, hündürlüyü 25-30 metr, yaşı 150-300 il olan 3 ədəd çinarın olduğu qeyd edilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qaradağlı kəndinin cənub-qərbində, Bakı-Xaçmaz şossesinin solunda (200-250 m aralı) əkin sahəsində bir çinarın yerləşdiyi qeyd edilir. 30 il əvvəl onun hündürlüyü 27 metr, diametri 110 sm, yaşı isə 200 il idi. Çətirinin proyeksiyası 320 m² sahəni tuturdu. Müqəddəs ağac kimi toxunulmur, əkin sahəsinin içərisində olduğu üçün mal-qaradan qorunduğu qeyd edilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Çaxçaxlı kəndində «Diş piri» adlı yerdə 2 ədəd çinar yerləşdiyi qeyd edilir. Hündürlüyü 29-30 metr, diametri 100-120 sm, yaşı 200-250 il idi. Çətiri 340 m² sahəni əhatə edirmiş. Üzərində çoxlu vurulmuş mismar və onlara bağlanmış əski qırıqları vardı. Yerli əhali tərəfindən müqəddəs ağac hesab edildiyi bildirilir.

İnanca görə dişi ağrıyanlar bir mismar vurub, ona əsgü qırığı bağlamaqla guya bir daha «diş ağrısı görməyəcəyinə» əmin olurlar.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xudat-Yalama yolunun ortasında, Xudatdan 13, Yalamadan isə 3 km məsafədə yerləşir. Ağac təbii əmələ gəlmişdir. Hər tərəfdən asfalt yolla əhatə edilir. Hündürlüyü 3 metr, diametri 36 sm, yaşı 60 il idi. İnkişafının yaxşı olduğu və müqəddəs ağac hesab edildiyi bildirilir.

Deyilənlərə görə Yalama yaxınlığındakı Xəzər turist bazasının təşkili ilə əlaqədar meşənin içərisindən yol salarkən bu ağac da həmin yola düşmüşdür. Traktorçu onu çıxara bilməmiş, sonra müqəddəs ağac kimi adlandırılıb hər iki tərəfindən yol çəkilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Kımıl-qışlaq-Şıxlar yolunun sol tərəfində gölməçə sahilində, sahildən təxminən 1 km aralı yerləşir (şəkil 41).

Təklif – Yerli əhəmiyyətli təbiət abidəsi kimi qorunması vacibdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şıxlar kəndinin mərkəzində nəhəng bir ağacdır. Əvvəllər qeyd olunmayıb. Çevrəsinin uzunluğu 11.6 m, diametri isə 3.7 m, yaşı 450 ildir (şəkil 40).

Təklif – Yerli əhəmiyyətli təbiət abidəsi kimi qorunmalıdır.

Gürcü palıdı (*Quercus iberica* Stev.):

Xudat şəhərinin mərkəzində, mehmanxananın qabağında, yolun sağında yerləşdiyi bildirilir. Hündürlüyü 22 metr, diametri 90 sm, yaşı 200 il idi. Çətiri 270 m² sahəni tuturdu. Kök sistemi və gövdənin bir hissəsi divar və asfalt örtüyünün altına düşürdü. Özək çürüməsi nişanəsi görünürmüş. Vəziyyəti qənaətbəxş olmuş və toxum verirmiş.

Gürcü palıdı (*Quercus iberica* Stev.):

Sibiroba kəndində yerləşdiyi bildirilir. Hündürlüyü 23 metr, diametri 130 sm, yaşı 260 il, çətiri 250 m² sahəni tuturdu. Keçmiş düzən meşəsindən qalan nümunə olduğu bildirilir. Yerli əhali tərəfindən «pir» adlandırılır.

Lənkəran akasiyası (*Albizzia julibrissin* Durazz.):

Xudat şəhərində, dəmir yolu stansiyası anbarının həyətinə yerləşdiyi bildirilir. Bunlar 3 ədəd olub ağ akasiya ilə qarışıq şəkildə cərgə ilə əkilmişdir. Çox güman ki, burada onların sayı əvvəllər çox olmuşdur. Onların hündürlüyü 7-9 metr, diametri 30-36 sm, yaşı isə 50-yə yaxın idi. Çox dekorativdir, vəziyyəti və inkişafı yaxşı olduğu, toxum verdiyi göstərilir. Çətiri 50-60 m² sahəni tuturdu.

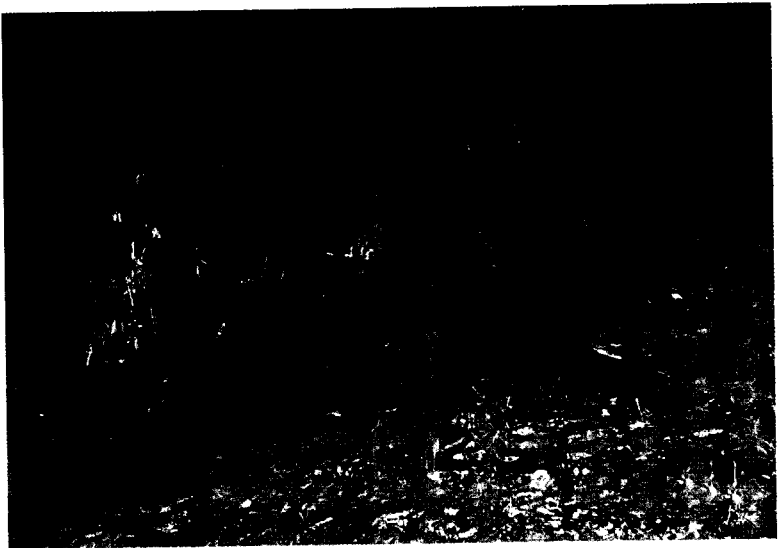
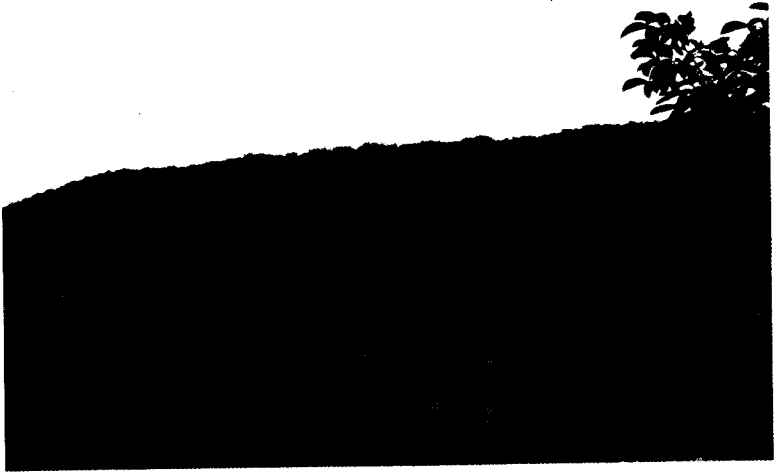
Göstərilənlərdən əlavə Xaçmaz rayonu ərazisində introduksiya yolu ilə becərilmiş və respublika əhəmiyyətli ağac abidəsi kimi qorunması vacib olan 60-65 yaşlı şabalıdyarpaq palıd, 50-55 yaşlı azat, nəhəng ağcaqayın, 45-50 yaşlı dəmirağac mədəni meşə əkinləri, 65 yaşlı adi şabalıd bağı, 90-100 yaşlı amerikan lələyi (Xudat dəmir yolu vağzalının bağında) 130-330 yaşlı çinar ağacları (Vələmir, Baraxum, Bostançı, Hacıməmməd-oba Tel və s. kəndlərdə) vardır. Mədəni meşə əkinləri Yalama meşə təsərrüfatı və Qusarçay zonal təcrübə stansiyası, çinarlar isə göstərilən kəndlərin sakinləri tərəfindən mühafizə olunur.

**Şəkil 20. Dəvəçi rayonu Aygünlü kəndinin tarla sahəsindəki
430 yaşlı şərq çınarı 1974 və 2004-cü illərdə**

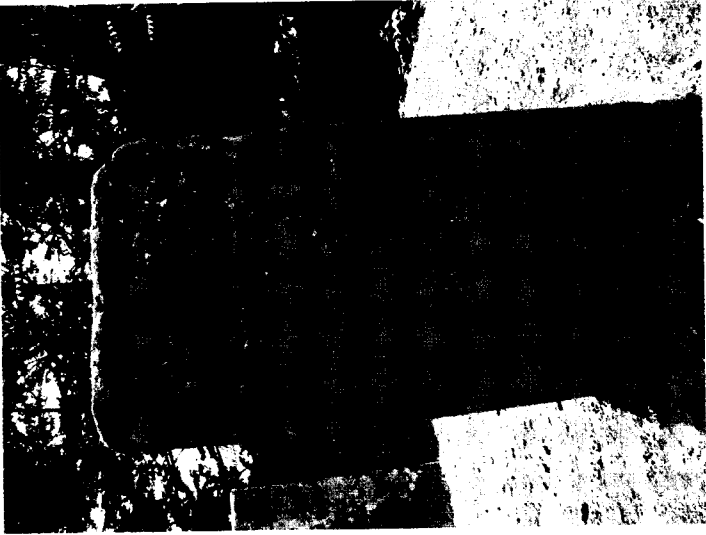
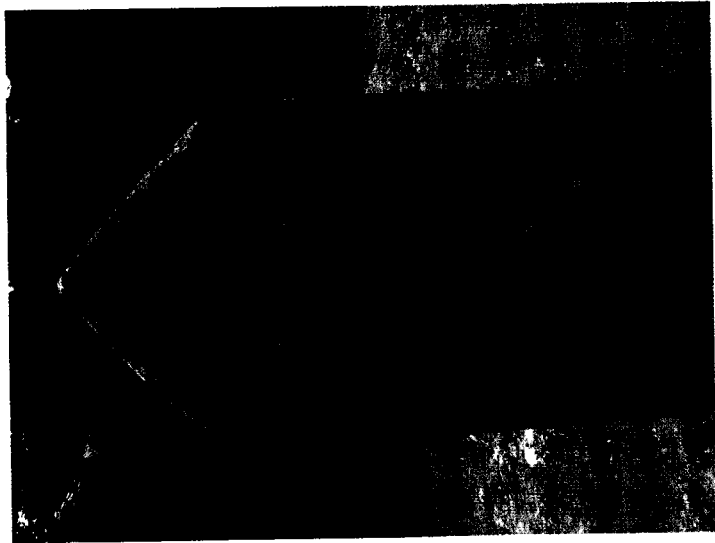
Şakil 21. Aygünlü Çınarı

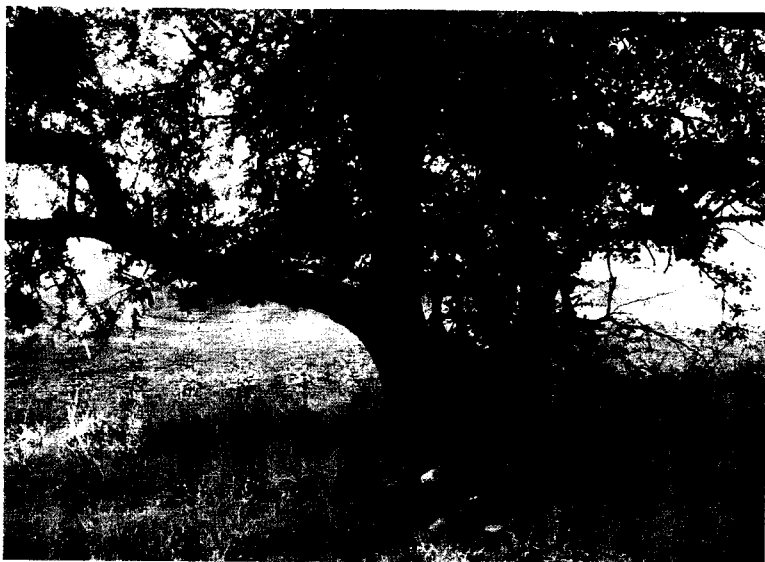
**Şəkil 22. Dəvəçi rayonu Dağbilici kəndi ərazisindəki
«Pir Əmbər» pahlıdlığı**

Şəkil 23. Dəvəçi rayonu Dağbılıcı kəndi «Xan Bay Piri» ərazisindəki qocaman ağ tut və yunan qozu ağacları

Şəkil 24. «Xan Bay Piri» ərazisinin qədim qəbirləri (Yerli sakinlər bu qəbirlərin VII əsrə aid olduğunu iddia edirlər)

**Şəkil 25. Dəvəçi rayonu «Qızdırma Piri»-cür armud (Dağbilici k.)
və «Pir Naxrivan Baba» (Zöhramı k.) palıdlığı**

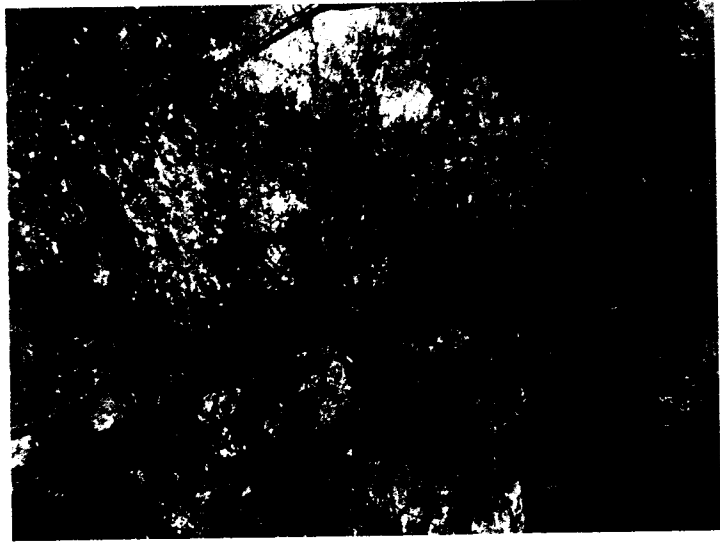

**Şakil 26. Dəvəçi rayonu Gilvar kəndindəki
250 yaşlı nəhəng şərq çinar**

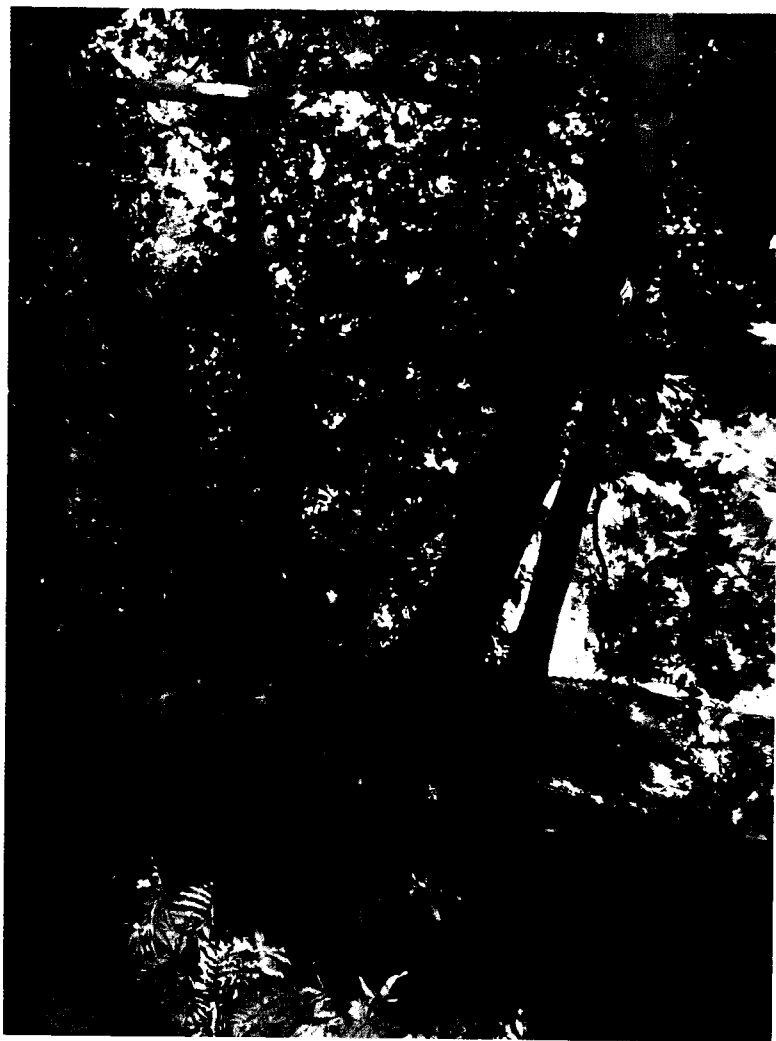

Şəkil 27. Möhtəşəm «Gilvar Çinarı»nın digər görünüşü

Şəkil 28. Dəvəçi rayonu Zeyvə kəndi «Pirənəzər» pirinin qocaman ağacları

*Şakil 29. Dəvəçi rayonu Zeyvə kəndinin nəhəng
«Yeddi Qardaş» çinarı*

Şəkil 30. «Yeddi Qardaş»-Zeyvə Çinarının gövdəsi

**Şəkil 31. Dəvəçi rayonu Pirəmsən kənd qəbiristanlığının
kənarındakı ikiyaruslu çinar**

Şəkil 32.
«Pirəmsən Çinarı»
yaxın məsafədən

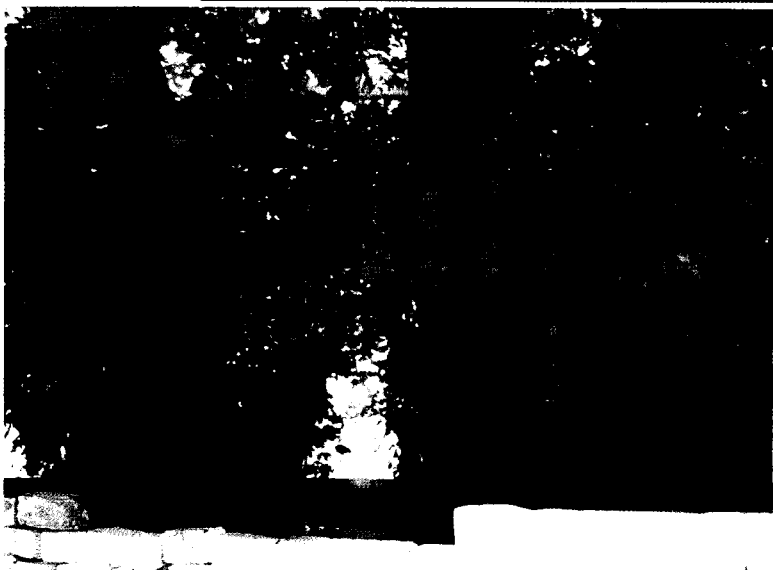

Şəkil 33. Siyazan rayonu Qerah kəndi ərazisindəki 430 yaşlı çinarlar

**Şəkil 34. Xaçmaz rayonu ərazisində şosse
kənarındakı üç ədəd «Pir Çinarlar»**

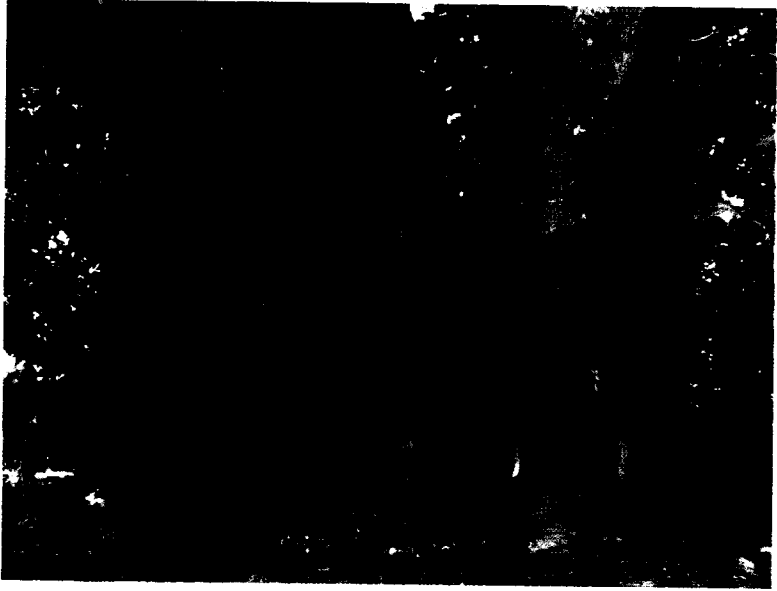
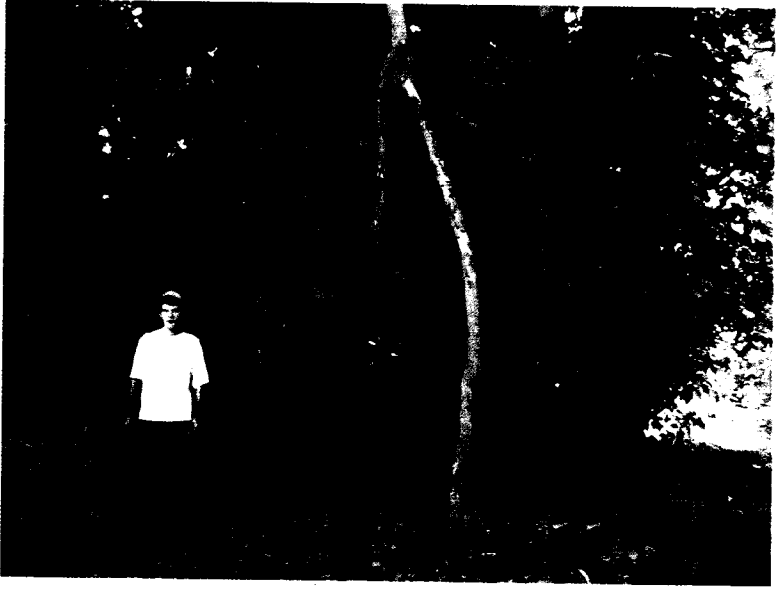

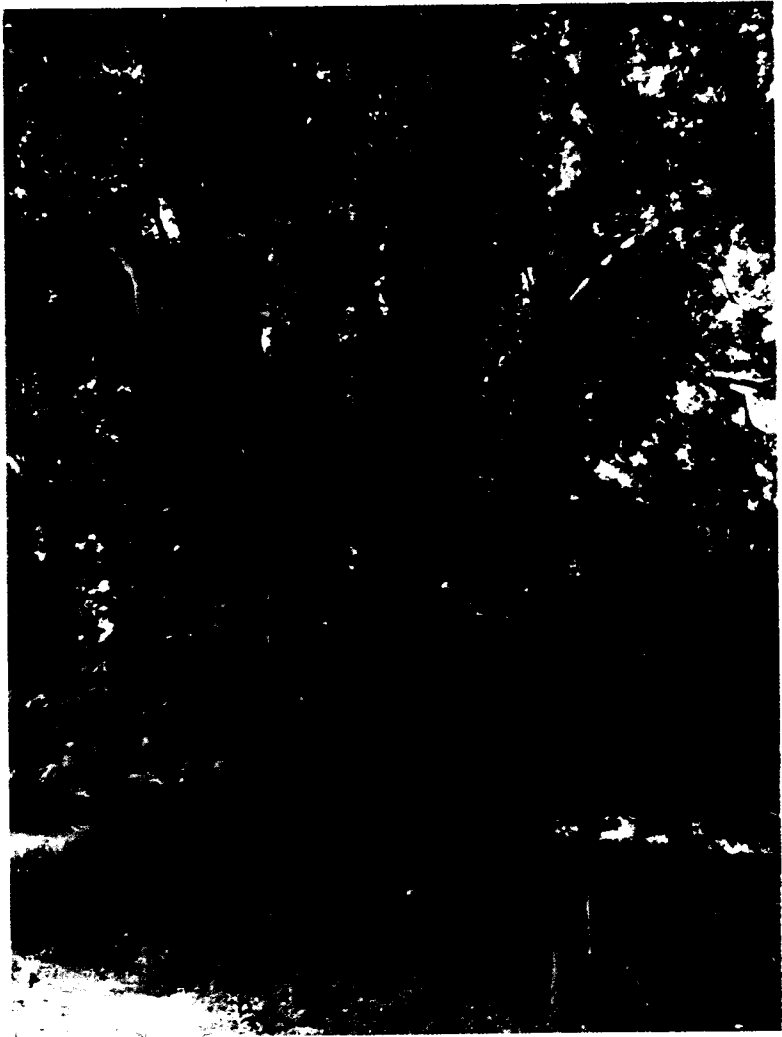
Şəkil 35. «Pir Çitnarlar»ın yaxın məsafədən görünüşü

Şəkil 36. Xaçmaz rayonu Ləcət kəndinin «Pir Çinarlar»ından biri

Şəkil 37. Xaçmaz rayonu Ləcət kəndinin digər «Pir Çinarı»

Şəkil 38. Ləcət Çinarının mənzərəsi

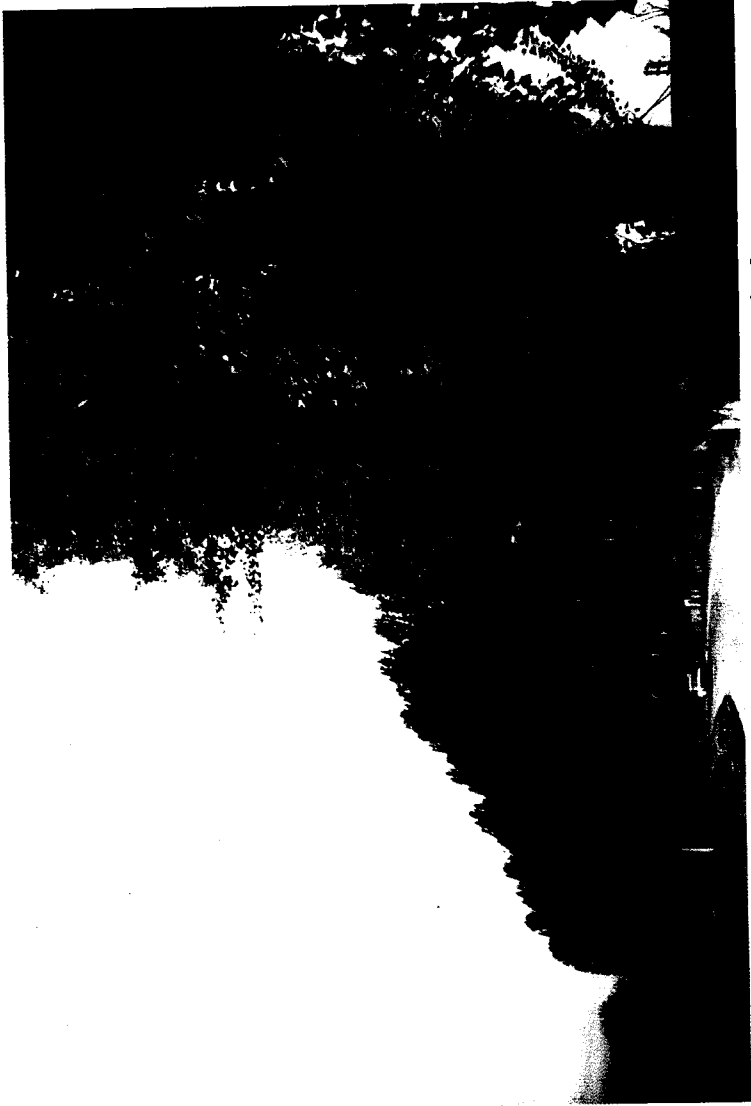
Şəkil 39. Læcət Çinarının gövdəsi və pöhrələri

Şəkil 40. Xaçmaz rayonu Şıxlar kəndinin mərkəzindəki nəhəng şərq çınarı

**Şəkil 41. Xaçmaz rayonunun Kımılqışlaq-Şıxlar
yolu kənarındakı möhtəşəm şərq çinarı**

Şəkil 42. Xaçmaz-Quba yolunun əzəmətli qovaq xiyabanı

Şəkil 43. Quba rayonu, Birinci Nügədi kənd məscidinin həyətinədəki 490 yaşlı şərğ çinarı 1974 və 2004-cü illərdə

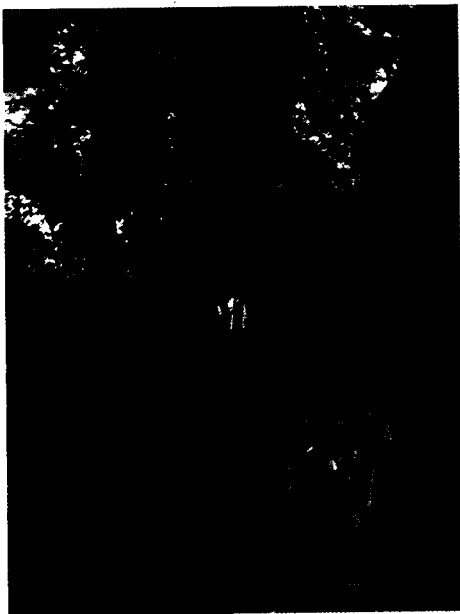

Şəkil 44. Nügədi Çinarının qış mənzərəsi

Şəkil 45. Nügədi Çinarının gövdəsi müxtəlif fəsilərdə

**Şəkil 46. Quba rayonu
Ağbil kəndi yaxınlığındakı
«Ağbil Piri»nin 530 yaşlı
qocaman palıdı**

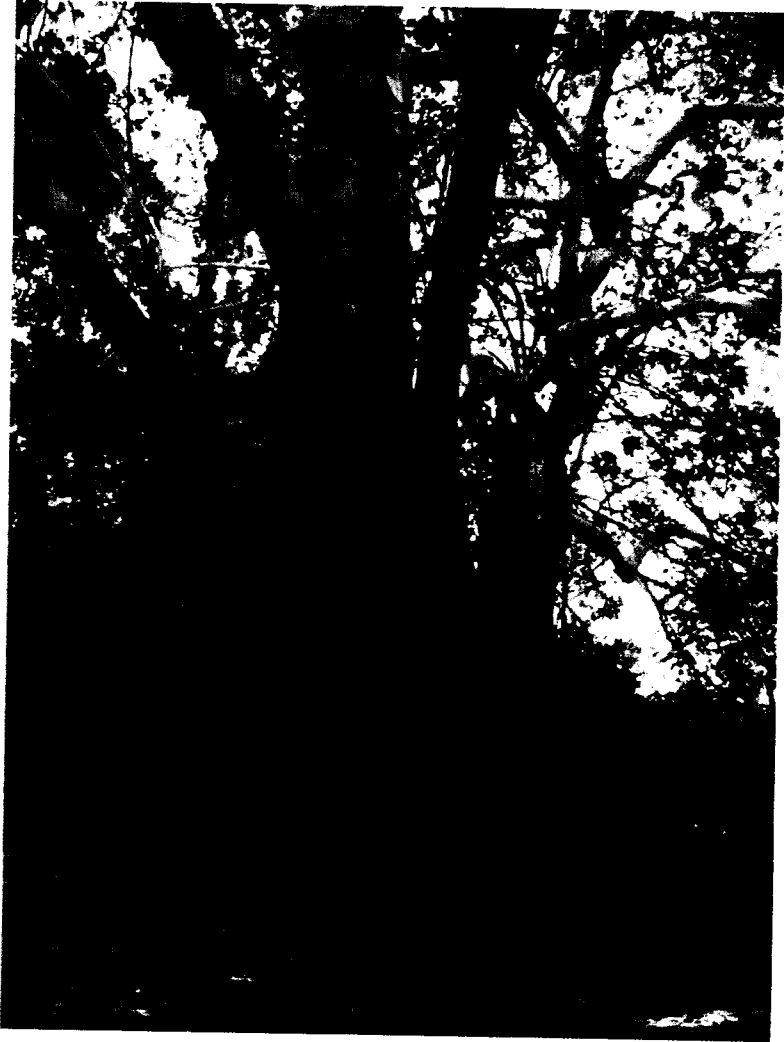

**Şəkil 47. «Ağbil Piri»nin
digər nəhəng palıdı**

**Şəkil 48. Quba rayonu Əski-iqriq kəndinin
mərkəzindəki 570 yaşlı şərç çinarı**

Şəkil 49. Əski-iqriq Çinarının digər mənzərəsi

Şəkil 50. Əski-ıqriq Çinarının gövdəsinin diametrini ölçərkən

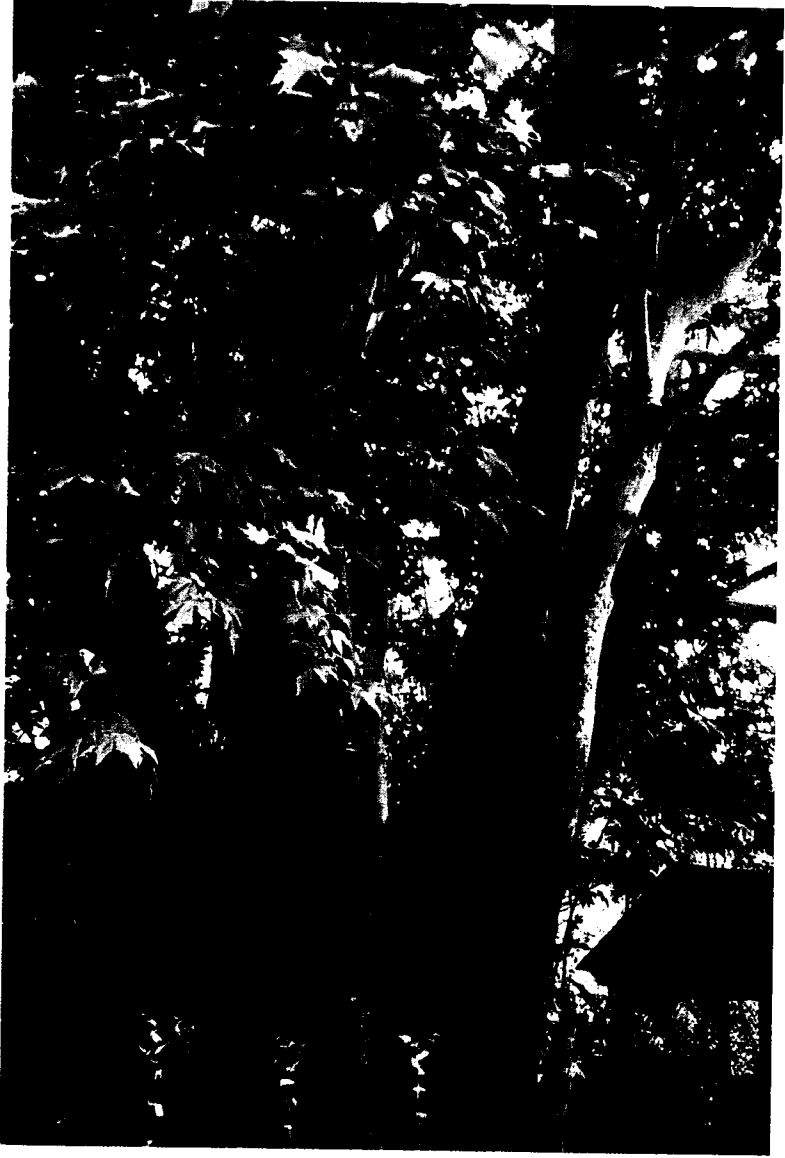

Səkil 51. Quba rayonu Tülükeran kəndinin məktəb həyətinədəki 430 yaşlı qaragəac

Şəkil 52. Quba rayonu Tülər kənd qəbiristanlığındakı 350 yaşlı çinar – «Gün Piri»

Şakil 53. Tler «Gn Piri» Çinarının gövdəsinin görünüşü

Şakil 54. Quba rayonu Tüülər kənd qəbiristanlıqdakı pır göyrüşü

Şəkil 55. Quba rayonu Amsar kəndinin mərkəzindəki «Pribenövşə» Pirinin 750 yaşlı nəhəng göyvrüşü

**Şəkil 56. Qusar rayonu Urva kəndi ərazisindəki
«Əlistan Baba Piri»nin 150-200 yaşlı fısdıq-vələs meşəliyi**

**Şakil 57. Qusar rayonunun Həzrə kəndindəki «Şeyx Cüneyd Piri»
ərazisindəki qocaman çinar-Səfəvi Ordeninin məşhur nümayəndələrindən
olan Şeyx Cüneydin Şirvanşah I Xəlilullah
ilə sonuncu döyüşünün şahidi**

Şəkil 58. «Şeyx Cüneyd Türbəsi» ərazisindəki qəbiristanlığın qocaman çinarları

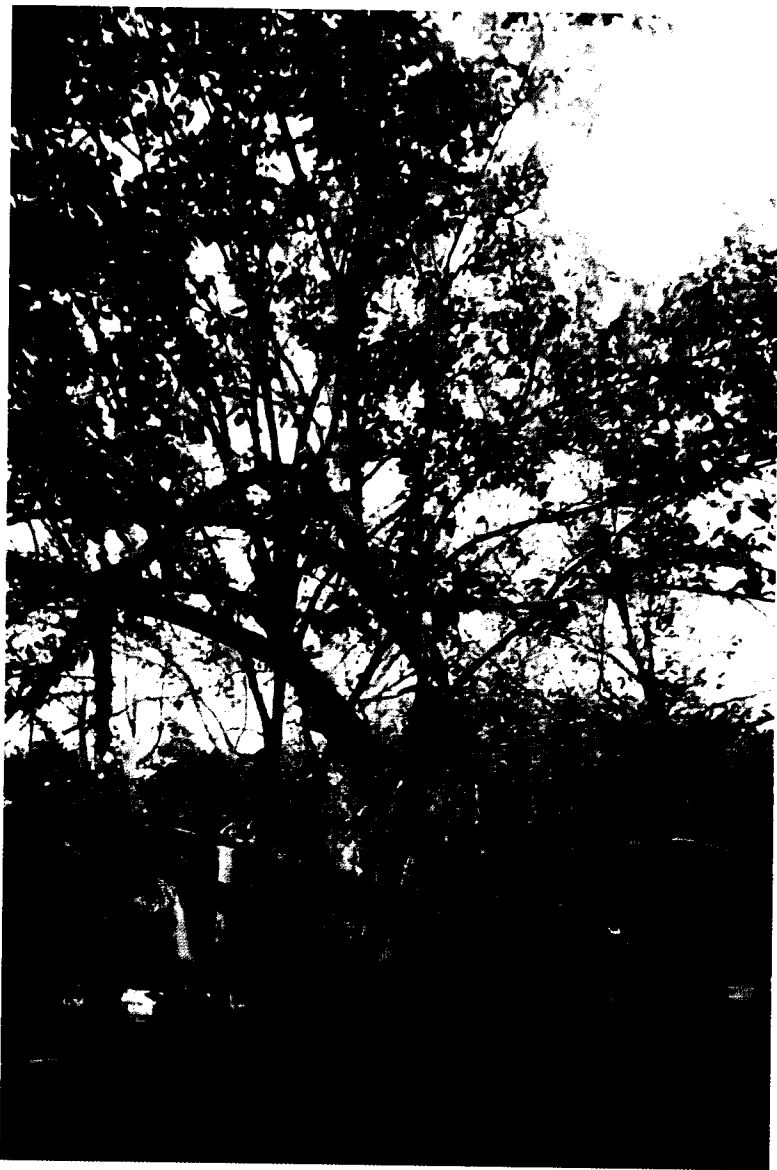

Şəkil 59. «Niyət parçalarına qər q olmuş» ixtiyar Həzrə Çinarı

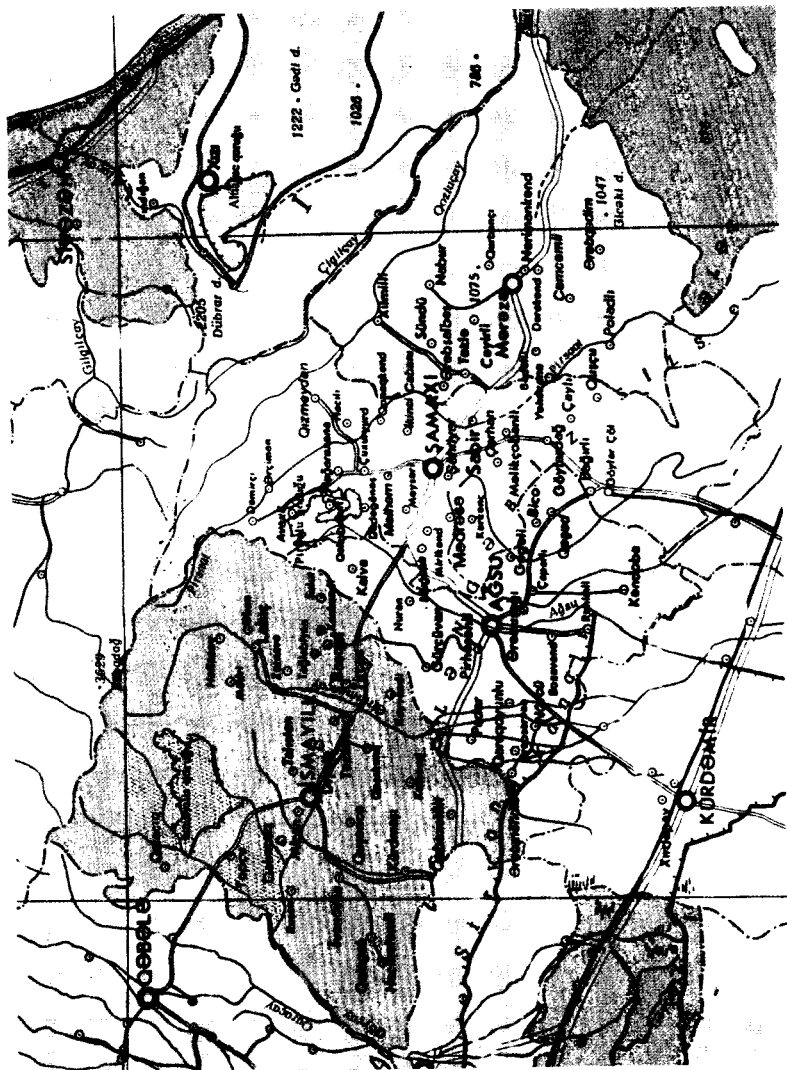

**Şəkil 60. 44 yaşlı həmmüəllif, 104 yaşlı Əbdülkərim kişi və
544 yaşlı Qoca Çinar «Şeyx Cüneyd»in ziyarətində**

Şəkil 61. «Şeyx Cüneyd Türbəsi»nin 150 yaşlı qocaman tut ağacı

1.3. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu

Şəkil 62. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun xəritəsi

Dağlıq-Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonuna Qobustan, Şamaxı, Ağsu, İsmayılı rayonları daxil edilmişdir.

Cədvəl 30

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun inzibati ərazilər üzrə əsas iqlim göstəriciləri

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu, °C	Ən isti ayın orta temperaturu, °C
Qobustan	128-132	200-400	0-2	22
Şamaxı	128-136	400-600	-2.5-2	20-22
Ağsu	128-132	400-600	0-3 və çox	24-26
İsmayılı	128-148	600-1000	-5-2	10-24

İl ərzindəki günəş parıltısının miqdarı 2200 saat təşkil edir. Ən soyuq ayın orta temperaturu baxımından qışın sərtliyi ərazi üçün çox yumşaq (2.5-0°C), yumşaq (0; -5°C), mülayim (-5; -10) və mülayim soyuq (-10; -15 °C) şəraitdə keçir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 200-1000 mm tərtibindədir. İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5-25 gün və az ətrafında tərəddüd edir. Küləyin orta illik sürəti 2 m/san-dən az, 2-3 m/san olur. Göründüyü kimi, ərazi yüksək külək enerjisi potensialına malikdir. İqlim kontinentallığı mülayim (165-ə qədər əmsalla) və orta (205-ə qədər əmsalla) kontinentalıq intervalında səciyyəlidir. İl ərzində şaxtasız dövrün davamiyyəti 150-250 gün və daha çox, havanın temperaturunun 0°C-dən aşağı olan günlərin sayı isə Qobustanda 10-50, Şamaxıda 20-100, Ağsuda 10-50, İsmayılıda isə 20-150 gün təşkil edir. İl ərzində qar örtüyü olan günlərin sayı Qobustanda 10-60, Şamaxıda 20-80, Ağsuda 10-40, İsmayılıda isə 20-120 gün olur.

Torpaq örtüyü və bitki müxtəlifliyi. Ərazinin alçaq hissələrində coğrafi mövqeyinə, relyef, iqlim və digər landsaft amillərinin təsiri nəticəsində yarımşəhra quru subtropik landsaft üçün xarakterik olan boz-qəhvəyi (şabalıdı), boz, çəmən-boz, boz-qonur, ibtidai boz, ibtidai boz-qonur torpaq tipləri və onların şorlaşmış, şorakətləşmiş kompleksləri geniş yayılmışdır (*Əliyeva M.M. və b., 2003*). Ərazinin torpaqlarının əsas hissəsində yayı quraq keçən quru bozqır və mülayim isti yarımşəhra iqlim şəraitinin və göstərilən torpaq tiplərinin mövcudluğu ilə şərtlənən yarımşəhra yovşanlı, şorangəli və yovşanlı-şorangəli-efemerli bitki tipləri formalaşmışdır. Yovşanlı-efemerli, yovşanlı-gəngizli, yovşanlı-şorangəli, yovşanlı-taxıllı, yovşanlı-taxıllı-müxtəlif otlu bitki formasiyaları demək olar ki, ərazinin təbii bitkiliyinin əsasını təşkil edir. İlin vegetasiya dövründə yağıntıların az düşməsi, torpağın akkumulyativ humus qatında və yerüstü atmosfer havasında hərərətin yüksəlməsi, buxarlanan rütubətin miqdarının yağıntılara nisbətən dəfələrlə çox olması bitki örtüyünün kəsib, təbii bitkiliyin məhsuldarlığının az (8.1 – 12.5 s/ha), torpaq mühitində üzvi və mineral qida elementlərinin zəif olmasına səbəb olmuşdur.

Qobustan rayonu ərazisinin orta şoranlaşma müşahidə olunan sahələrində şorangəli və şoran yarımşəhra bitkilərinə: ağacvari şorangə, kövrək şorangə, budaqlı qışotu, axtarma otu, barmaqvarı çayır, dovşan arpası, iyli yovşan, tikanlı kəvər, qızaran tonqalotu, adi pitrax, kollardan isə rusiya iti tikanına rast gəlinir.

Şahsevdi bitkilik formasiyası aşağıdakı bitkilərdən təşkil olunmuşdur: Xəzər şahsevdisi, dağ şorangəsi (gəngiz), kövrək şoran, şoran qaçañçayır, quşluq yoncası, budaqlı qışotu, sivrim əzgən, yatıq qırtıc, oraqvarı südləyən, kol çərən, yanan tonqalotu, soğanlıq qırtıc, bərk quramit, şərç bozağı və s.

Zəif şorlaşmış və eroziyaya uğramış ərazilərdə yovşanlı-söyüdyarpaq çobanyastığı, adi boymadərən və s. bitkilik formasiyası formalaşmışdır. Yovşanlı-kəngizli bitkilik formasiyası tərkibinə taxıllardan bərk quramit, qandayandırıcı ağot, qı

zaran tonqalotu, sürünən ayrıq, şərq bozağı, yatiq qırtıc, paxlalılardan – balaca qarayonca, gödəkbuynuz paxladən, müxtəlif otlardan ağacvari şorəngə, ağ məryəmnoxudu, dilimli gül-lücə, iyli yovşan, kol çərən və s. otlar daxil olur. Yovşanlı-şiyavlı bitkilik formasiyasına taxıllardan daraqlı ayrıq, dovşan arpası, tüklü şiyav, sahil tonqalotu; paxlalılardan – xəzər gəvəni, çəmən yoncası, qafqaz qara yoncası, müxtəlif otlardan isə ağ məryəmnoxudu, adi quşəppəyi, qafqaz kəklikotu, iyli yovşan, torlu süsən, dəli cincilim, gürcü güləvəri və s. otlar, daxil olur. Kollardan yalnız qaratikana rast gəlinir.

Topallı quru bozqır bitkiliyi. Burada aşağıdakı otlar bitir: taxıl otlarından şırımli topal, yatiq qırtıc, daraqlı ayrıq, çobantoxmağı, Şoviç şiyavı, incə nazıkbaldır; paxlalılardan xırda-başlı gəvən, iberiya espartasi, müxtəlif otlardan iyli yovşan, çayır, tikanlı odotu, adi andız,

Yuxarıda göstərilən bitkilik formasiyalarından başqa Qobustan rayonu ərazisində aşağıdakı bitkilik qruplaşmalarına da rast gəlinir:

- taxıllı-müxtəlif otlı bozqır bitkiliyi;
- şiyavlı-topallı bozqırlar;
- yovşanlı yarımsəhra;
- yovşanlı-efemerli yarımsəhra və s.

Qobustan rayonu ərazisində meşə bitkilərinə rast gəlməməsinə rəğmən qayalıqlarda topa halında kol bitkilərinə rast gəlinəndi bildirilir. Burada, əsasən, Pallas murdarçası, əncir və gəvən kolları, qayalıq sahələrdə itburnu, yemişan, yidəyarpaq armud, murdarça, acılıq, dovşanalması və zirinc kollarına rast gəlinir. Rayonun şimal-qərbində 1000-1400 m hündürlükdə topa halında meşədən sonra qaratikan, yemişan kollarının bitdiyi qeyd edilir (*Əliyeva N.Ə., 2003*).

Biomüxtəlifliyin ekoloji vəziyyəti. Bütün bunlara baxmayaraq hər il ərazinin qış otlaqlarında otlaqlara düşən təzyiğin zərərsiz həddindən qat-qat çox - 200 minə yaxın xırda buyuzlu mal-qara qışlayır. Bu da öz növbəsində torpaqların yamaçlı sahələrinin eroziyasına, düzən sahələrin otlaq deqradasiyasına

siyasına (deqressiyaya), otların tapdalanmasına, ot durumunun leysan yağışları ilə gətirilmiş gilli-duzlu süxurlarla örtülməsinə, bəzi yerlərdə isə duzlu qatın torpağın səthinə yaxınlaşması nəticəsində şoranlaşma prosesinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində otların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə – mal-qara tərəfindən pis yeyilən oduncaqlı şorangəli bitkilərin əvəz olunmasına gətirib çıxarmışdır (*Əliyeva M.M. və b., 2003*).

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. **Adi nar (*Punica granatum L.*)** – təbii sahələrdə miqdarı azalan reliktdir. Quraq yamaqlarda, çay vadilərində bitir. Ağsu rayonunun Kəlağaylı kəndi ətrafında rast gəlinir.
2. **Ağriyli ardıc (*Juniperus foetidissima Willd.*)** - nadir növ olub dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə qədər aşağı və orta dağlıq qurşaqların daşlı-qayalı, quru yamaqlarında bitərək Ağsu rayonunun Xəlilli kəndi ətrafında yayılmışdır.
3. **Biberşteyn dağlaləsi (*Tulipa Biebersteiniana Schult.*)** – arealı tükənən növ olub quru otlu yamac və kolluqlarda bitir. Şamaxı rayonunun Cəyirli kəndi ətrafında və Qobustanda yayılmışdır.
4. **Budaqlı danaya (*Danae racemosa (L.) Moench.*)**- arealı azalan reliktdir. Növ olub keçmiş dəniz səviyyəsindən 1200 m yüksəklikdə aşağı və orta dağlıq qurşağın rütubətli-kölgəli meşələrində, qayalıqlarda və dərələrdə yayılmışdır. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayon ərazisində İsmayilli rayonunun Xanəgah kəndi ətrafında yayılmışdır.
5. **Dioskorid nektaroscordumu (*Nectaroscordium dioscoridis sibth. et Smiyh/Stank*)** - yox olmaqda olan növ olub fisdıq meşəliyinin kölgəsində və yumşaq torpaqlarda Şamaxı ərazisi Aladaş dağı ətrafında yayılmışdır.

6. **Eyxler dağlaləsi** (*Tulipa Eichleri Regel.*)- Şərqi Qafqazın nadir endem növü olub quru, otlu yamaclarda bitir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi ərazidə Şamaxı və Ağsu rayonunun Xəlilli, Təklə kəndləri ətrafında yayılmışdır.
7. **Fişer şternbergiyası** (*Sternbergiya Fischeriana (herb.) Roem.*) - nadir, arealı azalan növ olub, əsasən, orta və aşağı dağlıq qurşaqların quru yamaclarında bitərək göstərilən ərazidə Şamaxı ətrafı və Ağsu rayonu Kəlağaylı kəndi ətrafında yayılmışdır.
8. **Fır-fır səhləb** (*Orchis purpurea Huds.*) – nadir bitki növü olub orta dağlıq qurşağa kimi kolluqlarda, meşədə, meşə talalarında rast gəlinir. Şamaxı rayonunun Astraxanka və Həmyəli kəndləri, İsmayilli rayonunun İvanovka kəndi ətrafında rast gəlinir.
9. **İran ilankölgəsi** (*Ferula persica Willd.*) – nadir növ olub aşağı dağlıq qurşağın quru gilli və daşlı yamaclarında yayılmışdır. Qobustan (Qobu dərəsi) ərazisində yayılmışdır.
10. **Qafqaz xurması (xurnik)** (*Diospyros lotus L.*) – tədricən arealı kiçilən nadir və relik növ olub dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə qədər olan aşağı və orta dağlıq qurşağın qarışıq meşələrində yayılmışdır. İsmayilli rayonunun Buy-nuz kəndi ətrafında rast gəlinir.
11. **Qanadmeyvə yalanqoz** (*Pterocarya pterocarpa (Mich.) Kunth. ex I. Iljinsk.*)- relik növ olaraq çay yataqlarının aşağı sahələrində, dərələrlə, dəniz səviyyəsindən 1000-1200 m yüksəkliklərə qədər və düzən ərazilərdə rütubətli dərələrdə meşənin tərkibində yayılır. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayon ərazisində İsmayilli rayonunun Xənəyə kəndi ətrafında yayılmışdır.
12. **Qırmızı tubulqa** (*Pyracantha coccinea Roem.*) – Şərqi Aralıq dənizi sahillərinə məxsus nadir növdür. Çay boyu çınqıllıqlarda, seyrək meşələrdə, kolluqlarda, dəniz səviyyəsindən 1800 m-ə qədər daşlı yamaclarda rast gəlinir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Şamaxı rayonunun Kirovka

- və Çuxuryurd kəndləri, İsmayilli rayonunun Basqal və Talistan kəndləri ətrafında yayılmışdır.
13. **Qışda çiçkləyən şternbergiya** (*Sternbergia colchiflora* Waldt. ex Kit) – nadir, məhdud sahədə yayılan endemik növ olub Qobustan (Qələndərtəpə) ərazisində yayılmışdır.
  14. **Qusar gülxətmisi** (*Alcea kusariensis* Iljin.) – Azərbaycanın yoxa çıxmaqda olan endem növü olub aşağı dağlıq qurşağın kolluqlarında, meşə kənarları və talalarda bitir. Şamaxı rayonu (Şərədil, Kirovka kəndləri) ərazisində rast gəlinir.
  15. **Məxməri gərməşov** (*Euonymus velutina* Fisch. et Mey.) – nadir relik növüdür. Dəniz səviyyəsindən 1800 m yüksəkliklərdə seyrək (ışıqlı) meşələr, dağ yamaclarında və dərələr boyunca yayılaraq İsmayilli rayonunun Talistan kəndi ətrafında rast gəlinir.
  16. **Parlaq kladoxeta** (*Cladochaeta candissima* (Bieb)DC.) – Qafqaz endem növü olub Şamaxı (Pirsaatçay sahili), Qobustan, İsmayilli rayonunun Mücü kəndi ətrafında, Ağsunun Ağsuçay kənarında yayılmışdır.
  17. **Şamaxı tıs-tısı** (*Acantholimon schemachense* Grossh.) – Azərbaycanın məhdud endem növüdür. Aşağı dağ qurşağının quru, daşlı yamaclarında bitir. Şamaxı ətrafında rast gəlinir.
  18. **Şabalıdyarpaq palıd** (*Quercus castaneifolia* C.A.Mey.) – arealı azalmaqda olan relik növ olub keçmiş SSRİ ərazisində yalnız ölkəmizdə bitməklə, İsmayilli rayonunun Girdmançay ərazisində Qorçu meşəsində yayılmışdır.
  19. **Təkdənli buğda** (*Triticum monococcum* L.) – çox nadir növ olub quru, çınqıllı, gilli, qumlu yamaclar, az münbit torpaqlarda bitir. İsmayilli rayonu ərazisində rast gəlinir.
  20. **Torlu süsən** (*Iris reticulata* Bieb.) – otlu, daşlı və çınqıllı yamaclarda yayılmış, ölkəmizdə az rast gəlinən bitkidir. Şamaxı rayonunun Çuxuryurd və Mərəzə ərazilərində, Ağsu aşırımını ərazisində bitir.

Ağsu rayonu

Eramızdan əvvəl XII əsrdən məskunlaşmış (Nuran kəndi yaxınlığındakı Qaraçıbulaq tapıntıları), 1943-cü ildə təşkil edilmiş Ağsu rayonu 1963-cü ildə ləğv edilərək Kürdəmir rayonuna verilmiş, 1965-ci ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Makismal hündürlüyü 2000 m-ə yaxın olan ərazinin Şimal və Şimal-şərqdə relyefi dağlıq (Niyaldağ, Hinqar və Ləngəbiz silsilələri), cənubda ovalıqdır (Şirvan düzü). Əsas çayları Ağsu və Girdiman çaylarıdır. Dağlıq və dağətəyi yerlərdə karbonatlı qəhvəyi dağ-meşə, dağ boz-qəhvəyi, düzən hissəsində açıq şabalıdı, boz və çəmən-boz torpaqlar yayılmışdır. Dağlıq sahələrdə meşə (palıd, qarağac, vələs) və kolluqlar vardır. Düzənlikdə, əsasən, yovşanlı və yovşanlı-şoranotlu yarımsəhra bitkiləri yayılmışdır.

Rayon zəngin yaşıllığa bürünməsinə baxmayaraq qocaman ağaclar cəhətdən o qədər də zəngin deyildir. Ağsu rayonunun ərazisində başqa dərman bitkiləri ilə yanaşı yemişan, sumaq, sarağan, itburnu və s. yayılıb.

Yemişan: Nuran kəndi ətrafında 20 ha sahədə kolluqların tərkibində yayılmışdır. Bir hektarda 15,4 kq meyvə ehtiyatı olduğu müəyyən edilmişdir.

Sumaq və sarağan: 1974-cü il tədqiqatları zamanı Gürcüvan kəndi ətrafında kolluğun tərkibində 250 ha sarağan və 100 ha sahədə sumaq olduğu qeyd edilmişdir. Bundan əlavə Sarıtəpə adlı yerdə 250 ha-da sarağan, 500 ha-da isə sumaq vardır. Burada ümumi ehtiyat 6,5 ton olduğu müəyyən olunmuşdur. Bunlardan əlavə Kalva kəndi yaxınlığında 160 ha sahədə sumaq, sarağan və yemişan kolları yayılmışdır. Burada sumağın ehtiyatı 1,3 ton, sarağan ehtiyatı 1120 kq olmuşdur. Bir hektarda 30 ədəd yemişan kolu vardır. Ağsu rayonu ərazisində dağətəyi zonada geniş ərazidə cır nar kolluqları da vardır. Bu kolluqların yayıldığı sahələr qış otlığı kimi istifadə olunur və kollar müxtəlif məqsədlər üçün nizamsız kəsilir.

Uzunsaplaq palıd (*Quercus longipes* Stev.):

Keçmiş hesabatlara əsasən, Musabəyli kəndində tarla ərazisində yerləşmişdir. «Palıd piri» adlanır. İki ədəd uzunsaplaq palıdın açıq ərazidə qoşa bitdiyi qeyd edilir. Bunların diametri 150 sm, hündürlüyü 20 m, çətirinin proyeksiyası 56 m², yaşı 500 il olduğu, sağlam və çoxlu toxum verdiyi bildirilir.

Deyilənlərə görə əvvəllər bu yerlər meşə ilə örtülü olub. Sonralar tədricən qırılıb. Qoşa palıdlar mənzərəli guşədə qorunub saxlanmışdır. Hazırda el arasında «Sarılıq piri» adlanır. İnanca görə sarılıq xəstəliyinə tutulanlar «piri» ziyarət etdikdə şəfa tapır. Hal-hazırda palıdlar məhv olmuş onlardan bir qədər aralı cavan palıd inkişaf edir. Ərazi piri olduğundan yerli sakinlər enerji qıtlığına baxmayaraq palıdın qurumuş oduncağını müqəddəs sayaraq toxunmurlar. Şəkildə həməən palıdın qurumuş oduncağını görürsünüz (şəkil 69).

Uzunsaplaq palıd (*Quercus longipes* Stev.) və göyrüş (*Fraxinus* L.):

Talış kəndi yaxınlığında Ağsudan keçən dövlət meşə zolağında qeydə alınmışdır. Şamaxı meşə təsərrüfatı tabeliyindədir. Ağsu şəhərindən 5 km aralıda dəniz səviyyəsindən 430 m yüksəlikdə yerləşir. Bu kəndin adının etimologiyası məlum deyil. Əslən Talışlı olan Bayramov Hüseynağa Gülmalı oğlunun sözlərinə görə kənd ağsaqqalları onların buraya Quba rayonundan gəldiyini deyirmiş. Su və infrastruktur problemləri nəticəsində kənd sakinlərinin bir qismi Ağdaş rayonuna, bir qismi isə Şamaxının kəndlərinə köçmüşlər.

Kənd qəbiristanlığı ərazisində bir ədəd qocaman palıd və bir ədəd göyrüş vardır. Palıdın iri bir budağı quruyaraq yıxılmışdır. Ağacın ümumi vəziyyəti yaxşı deyil, qurumağa meyillidir. Göyrüşün gövdəsinin çevrə uzunluğu 314 sm, diametri isə 100 sm-dir (şəkil 67).

Cədvəl 31

Talış kəndi palıdının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

illər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	600	-	180	-	22	64
2004	630	459	146	-34	20	70

Artımın ədədi qiyməti mənfəi olduğundan hesab edirik ki, əvvəlki ölçü düzgün aparılmayıb.

Ağyarpaq qovaq (*Populus hybrida* M.B.L.):

Novcu kəndində keçmiş S. Vurğun adına kolxozun ərazisində yerləşdiyi bildirilir. Yazıldığına görə el arasında «Zərbəli qovağ» kimi tanınır. Diametri 150 sm, hündürlüyü 21 m, yaşı 300 il, çətiri 150 m² imiş, qorunma vəziyyəti yaxşı olduğu qeyd edilir. Yay aylarında tarla düşərgəsini xatırladır. Rəvayətə görə Zərbəli adlı bir təbiətsevər insan əkib və bu qovaqlar vaxtilə çox olub. Sonralar ağacların bir qismi kəsilib. Sonuncu nüsxə Zərbəli kişidən bir xatirə kimi qorunub saxlanmışdır.

İsmayılı rayonu

Böyük Qafqazın cənub yamacında yerləşən İsmayılı rayonu 1931-ci ildə yaradılmışdır. Əvvəllər (1867) Göyçay qəzası tərkibində Bakı quberniyasına daxil idi. Ərazidə, rayon mərkəzindən 12 km aralı, Acınohur ön dağlarında, keçmiş sovet icma təsərrüfat sistemi ilə yaşayan, əsas sakinləri etnik ruslardan ibarət olan İvanovka kəndi yerləşir. Bunlar «Andı, kilsəni, dini mərasimi və ali hakimiyyəti qəbul etməyən» insanlar kimi Rusiya İmperatoru tərəfindən buraya sürgün olunmuş ortodoks (pravoslav) xristianlarının molokan təriqətinə sitayiş edənlərdir. Səthi, əsasən, dağlıqdır. Rayonun şimal kənarında Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacı, cənubda Niyaldağ silsiləsi və Alazan-Həftəran vadisində yerləşir. Rayonun cənub

hissəsi, əsasən, alçaq dağlıq (Acınohur ön dağlığının cənub-şərq hissəsi), bir qismi isə ovalıqdır (Şirvan düzü). Ərazi dərin çay dərələri ilə parçalanmışdır. Hündürlüyü 200 m-dən (Şirvan düzü) 3629 m-ə (Babadağ) qədər dəyişir. Əsas çayları Girdiman və Göyçay olub Kür hövzəsinə aiddir. Şabalıdı və açıq şabalıdı, dağ tünd-şabalıdı, dağ boz-qəhvəyi, qəhvəyi dağ-meşə, allüvial çəmən-meşə, qonur dağ-meşə, çimli dağ-çəmən, torflu və ibtidai dağ-çəmən torpaqlar, meşələr, subalp və alp çəmənliklər, kollu və seyrək meşələr vardır. Ərazidə İsmayılı yasaqlığı mövcuddur. Xanım Tutayuk Qalacıq kəndi yaxınlığındakı «Pirədavud» piri ərazisində, dəniz səviyyəsindən 800-900 m yüksəklikdə orta yaşları 400-500 olan 30-35 m hündürlüklü nəhəng fıstıq ağaclarının, Buynuz kəndinin dəyirmanının yanında 1120 yaşlı qocaman şərq çinarının olduğunu qeyd edir. Bu qəbiristanlıqdakı ən qocaman ağacın 1300 il yaşlı vələs olduğu, buradakı qəbirlərin üzərində 1040, 1044, 1065, 1080 hicri tarixlərin olduğu bildirilir. Qalıncaq kəndindəki «Axunbaba piri», «Sarı çinar piri» və «Yel piri»ndəki 400-900 yaşlı palıd, çinar, hibrid qovaq və fıstıq ağaclarının olduğu göstərilir (*Tutayuk V.X., 1968*).

Cədvəl 32

İsmayılı rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çinarı	2	Talış kəndi	90	25	180
Şərq çinarı	1	Topçu kəndi	140	28	250
Palıd	1	«Yel piri» ərazisi	80	12	200
Göyrüş	1	Topçu kəndi	90	25	250
Şərq çinarı	1	Basqal kəndi	180	20	400
Palıd	5	Balık kəndi	96	12	250

Burada, əsasən, zirinc, yemişan, itburnu, şümşad, sumaq, sarağan və b. dərman bitkilərinə təsadüf edilir. **Zirinc-Lahic**, Brovdal, Mücü, Talış, Aşıqbayram və.s. kəndləri ətrafında kolluqların tərkibində tək-tək zirinc kollarına təsadüf edilir. Ehtiyatı o qədər də çox deyil. **Yemişan-İvanovka**, Qalacıq, Buynuz və.s kəndlərin yaxınlığında kolluğun tərkibində çoxlu yemişan ağacları vardır. Burada hər hektarda orta hesabla 31-60 yemişan kolu olduğu qeyd edilir. İsmayilli rayonunda 60 983 ha sahədə yayılmış meşə və kolluqların tərkibində ara-sıra yemişan koluna təsadüf edilir. Burada (İvanovka kəndi zonasında) 500 ha yemişanlıq vardır. İvanovka-Qalacix zonasında 100 ha sahədə yemişanlıq yayılmışdır. 500 ha-lıq sahədə 1 ha-da 31 kol olmaqla bioloji ehtiyat – 13.6 ton, 100 halıq sahədə hər hektarda 60 yemişan kolu olmaqla ehtiyat 21.5 ton olduğu qeyd edilir (*B. Uluxanov 1973*). Bundan əlavə rayonun digər ərazisində yayılmış kolluqların tərkibində də tez-tez yemişan kollarına təsadüf edilir. **Çaytikanı-Buynuz**, Çayqovuşan kəndləri yaxınlığında yemişan, itburnu kolu ilə yanaşı çoxlu çaytikanı da bitir. Sumaqlı-Göyçay çayları vadisində çoxlu çaytikanı qeydə alınıb. Burada 1 hektarda 150 ədəd çaytikanı kolu qeydə alınmışdır. Çaytikanının ümumi sahəsi 100 ha olduğu müəyyən edilmişdir. Beləliklə Sumaqlı-Göyçay vadisində olan çaytikanı massivində 27.8 ton meyvə ehtiyatı olduğu göstərilir. Ağsu-İsmayilli sərhəddində Girdmançay boyunca 100 ha sahədə çaytikanı kolluğu vardır. Hər hektarda 20 kol, ümumi ehtiyatı isə 1.2 ton olduğu göstərilir. Bundan əlavə Ağçay, Ləzgiçay vadilərində Talalarbəndi, Zəngi, Pircan bina adlanan yerlərdə ümumi ərazisi 500 ha olan çaytikanı kolluqları yayılmışdır. **İtburnu-Buynuz** kəndi yaxınlığında 100 ha sahədə kolluğun tərkibində hər hektarda 50 ədəd itburnu kolu yayılmışdır. Buradakı ehtiyat (meyvəsi) 1020 kq olduğu müəyyən edilmişdir. Qalacıq kəndində «Şirinbəy dərə» adlanan yerdə ümumi sahəsi 10 ha olan itburnu kolluğu göstərilir. Hər hektarda 100 ədəd kol olmaqla itburnu meyvəsinin ehtiyatı 218 kq olduğu müəyyən edilmişdir. Basqal kəndi yaxın-

lığında Mücü çayın hər iki sahili boyunca və Lahıc sahələrində ümumi ərazisi 500 ha olan sahədə hər hektarda 60 itburnu kolu olduğu qeyd edilir. Hesablamalara görə burada ümumi ehtiyat 6.2 ton olmuşdur. Bunlarla yanaşı rayonun Cülyan, Müdrü, Vaşa, Əhən, Lahıc, Brovdal, Tircan-kənd, Qaraqaya, Sulut, Basqal, Mücü, Diyallı-kənd, Talıstan, İstisu, Qalacıq, Buynuz və.s. kəndləri ətrafında 5 min ha sahədə itburnu kolları yayılmışdır. Burada hər hektarda 50 ədəd itburnu kolu bitdiyi göstərilir.

Sumaq və sarağan: Uştal, İvanovka, Soltankənd, Hacıhətəmli, Mollaisaqılı, Kurdmaşı, Girk, Kəlbənd, Xəlilli, Quşəncə, Qunçukənd və Kənə kəndləri ətrafındakı kolluqlarda 1500 ha sahədə sumaq və sarağan kolları yayılmışdır. Şamaxı və İsmayilli rayonlarının tədarük təşkilatları ildə orta hesabatla 130-140 ton sumaq və sarağan tədarük etdiklərindən həmin bitkilərin ehtiyatının ildən ilə azalmasına səbəb olduğu bildirilir. Təmiz sumaq kolluğuna Quşəncə, Girk, Hacıhətəmli, Kəlbənd, Ağbulaq, Tubukənd, Gəraybəyli, Talıstan, Cülyan, İvanovka və.s kəndlərin ətrafında 500 ha sahədə təsadüf edilir. Yalnız Quşəncə kəndi ətrafında 20 ha sahədə təmiz sumaqlıq qeyd edilir. Burada hər hektarda 410 ədəd kol olmaqla ümumi ehtiyatı 2,5 ton olduğu qeyd edilmişdir. Beləliklə, Quşəncə kəndi ətrafında 20 ha, Girkdə - 50, Hacıhətəmlidə - 40, Kürdüvanda - 40, Kəlbənddə - 50, Diyallı-kənddə - 50, Ağbulaqda - 60, Tubukənddə - 20, Keçqurdda - 30, Gəraybəylidə - 40, Zoğallıqda - 30, İvanovkada - 5 və s. sumaqlıq sahə olduğu müəyyən edilmişdir.

İsmayilli rayonu meşələrində respublikamız üçün endem növ hesab edilən şabalıdyarpaq palıdın təbii meşələri vardır. Şabalıdyarpaq palıd meşələrinin ümumi ərazisi 850 ha olmaqla Tuku, Ruşan, Qalıncaq kəndləri ətrafında yayılmışdır. Köhnə qəbiristanlıqlarda, pirlərdə tək-tək nüsxələri vardır. Yerli əhali arasında bu növ Qəmpil palıd kimi tanınır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Talış kəndində köhnə su dəyirmanının yanında bir cüt ağac qeydə alınıb (şəkil 70-71a).

Rəvayətə görə həmin dəyirmanı Livonto adlı bir rus tikmiş və çınarları da dəyirmançı özü əkməmişdir. Onun kiçik oğlu köçüb getmiş Livonto kişi isə qoca yaşlarında burada vəfat etmişdir. İnsafli və yaxşı insan, vicdanlı dəyirman sahibi kimi yerli əhalinin hörmətini qazanmış.

Cədvəl 33

Talış kəndi çınarlarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	180		90		25	
2004	210	470	150	60	35	

Təklif - Ətrafında abadlıq işləri aparmaqla qorunmasını gücləndirmək lazımdır. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi hesaba alınmalıdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

İsmayilli qəsəbəsindən 15 km qərbə Topçu kəndindən 500 m aralıda İsmayilli-Topçu yolunun sağında, dəniz səviyyəsindən 750 m yüksəklikdə yerləşdiyi qeyd edilir. Diametri 140 sm, hündürlüyü 28 m, yaşı 250 il, çətirinin proyeksiyası 1200 m² olduğu bildirilir. Əvvəllər kökdən üç gövdə çıxmış, sonra qaynayıb bir gövdədə birləşdiyi yazılır.

Pahıd

Qalınçaq kəndi yaxınlığında yerləşir. El arasında «Yel piri» kimi tanınır. Diametri 80 sm, hündürlüyü 12 m, yaşı 200 ildir.

Ağacın qorunması və vəziyyəti yaxşıdır. Çətirinin proyeksiyası 150 m² sahə tutur.

Rəvayət: Yerli sakinlərin sözlərinə görə: bir gün ovçu Qalıncaq meşəsinə ova çıxır. ovçu çox arıq bir maralın sürünə-sürünə taladan meşəyə irəlilədiyini görür. Qış fəslindən maralın sürüntək izi qarda aydın görünür. Ovçu maralı vurmur, onu tutmur və köməklikdə göstərmir. Bir neçə gündən sonra maralın taleyi ovçunu düşündürür, gec də olsa ona kömək məqsədilə axtarır. Maral sürünə-sürünə palıdın dibinə gəldiyini ovçu onun izindən müəyyən edir. Bir qədər aralıda ağac arxasında maralı sağ-salamat otlayan görən ovçu ona yaxınlaşır. Maral qaçaraq gözdən itir. Ovçu güman edir ki, maralın qıçları yel xəstəliyinə tutulubmuş, palıd isə ona şəfa verib. Uzaq illərin yadigarı olan «yel piri» belə yaranıb.

Təklif: Qorunması işini daha da gücləndirmək və təbii bərpa olunması üçün lazımı tədbirlər görülməsi tələb olunur. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınmışdır.

Göyrüş (*Fraxinus excelsior* L.)

Topçu kəndi yaxınlığında əvvəldə təsvir olunan çinarın yaxınlığında palıd, çinar, göyrüş qarışıqlı ağaclıq vardır. Buradakı göyrüşün diametri 90 sm, hündürlüyü 26 m, yaşı 250 ildir, çətiri 64 m² sahə tutur və sağlam olmaqla yaxşı inkişaf edir.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalıdır.

Palıd meşəsi – Qəzli-kənd yaxınlığında şabalıdyarpaq palıddan ibarət təxminən 500 ədədə yaxın ağaclar qorunub saxlanılır, əhali arasında «həzri piri» kimi tanınır. Ağaclığın orta diametri 60 sm, orta hündürlüyü 18 m, orta yaşı 200 il. Ümumi ərazi 4,0 hektara yaxındır. Bəzən ağaclığın tərkibində uzunsaplaq palıd da vardır. Kollardan yemişana, göyəmə, gəlinbarmağına, alıçaya və s. rast gəlinir.

Təklif: Ərazinin böyüklüyünü, elmi və təsərrüfat əhəmiyyətini nəzərə alaraq Respublika əhəmiyyətli abidə kimi hesaba alınıb qorunması məqsədə uyğundur.

Palıd

Balik kəndində Qaraməryam-İsmayılı yolunun sağında kənd qəbiristanlığında qocaman uzunsaplaq palıdlar (5 ədəd) vardır. Yerli əhali arasında «Yel piri» kimi tanınır. Ən böyük palıdın diametri 96 sm, hündürlüyü 12 m, yaşı 250, çətiri 100 m² imiş. Qurumuş budaqları tökülüb dibində saxlanılır. Əhali ondan oduncaq kimi istifadə olunmasını günah hesab edirlər. Burada çevrəsinin uzunluğu 260 sm, gövdəsinin diametri 83 sm olan göyrüş ağacı tərəfimizdən ilk dəfə qeydə alınmışdır (71b-72).

Cədvəl 34

Balik göyrüşünün dendroloji parametrləri

illər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	250		96		12	100
2004	280	490	156	60	14	100

Rəvayət: Çox mənzərəli yerdə təpənin üstündə yol kənarında yerləşir. Güzəl təbii fon yaradır. Bəlkə də bu cazibəli görkəmi onu «pir» deyə adlandırılmasına səbəb olmuşdur.

Palıd

Topçu kəndində kənd sakini Ağayev Etibar İsmayıl oğlunun həyatında indiyə qədər məlum olan ən qocaman palıd ağacı qeydə alınmışdır.

Ağacın gövdəsinin çevrə uzunluğu 900 sm, gövdəsinin 1.3 m yüksəklikdəki diametri 287 sm, çətir proyeksiyasının sahəsi 1225 m² (d35 m), hündürlüyü isə təxminən 30 m-dir. Hesablamalarımıza görə ağacın 750 yaşı vardır (**şəkil 74-76**).

Təklif – Təcili çəpərlənməli və Respublika əhəmiyyətli abidə kimi qorunub saxlanmalıdır.

Məşhur şair İlyas Tapdığın palıda həsr etdiyi şer «Topçu palıdına» necə yaraşır:

Dövrəsi açılıb bir xırman kimi,
Qurub çadırını yol qırağında,
Dayanıb torpağın qoca sakini,
Dumanlar eşilir qol-budağında,

Budaq var süngüylə ovulub döşü,
Üstündə kiminsə son sözü qalıb.
Budaq var, üzülüb kökündən
düşüb,
Budaq var, quruyub bir üzü qalıb.

Qoynu söhbət dolu, hekayət dolu,
Ay da zirvəsilə enib tən keçir.
Bir vaxt gəndən ötən qədim kənd
yolu
İndi yaxınlaşıb dibindən keçir.

Dağlardan hənriyib üsünə gələn
Yorğun buludların dayağıdırımı?
Torpağı qaldırıb çıxan kökləri
Qoca bir qartalın caynağıdırımı?

Çaxnaşan buludlar öz yumruğunu
Onun kəlləsində sınayıb hərdən,
Bir kəsə deməyib vurulduğunu,
Nahaq vurulanı düşünürəm mən...

Cavan pöhrələrin dirsəklərində
Hələ göz tutmayıb sapand yarası...
Uzun dərdi varmış uzun ömrün də,
Salamat qalıbdı, deyın harası.

Baharın selləmə yağışlarında
Təntiyən yüyürüb, sığınıb ona,
Saçaqlı ot bitib koğuşlarında,
Mamır cığır salıb budaqlarında...

Dayanıb dağların qoca sakini,
Fəsillər örürüb arana, dağa,
Göyləri qaldıran pəhləvan kimi
Palıd qurşağacan batıb torpağa.

Keçmişin qaranlıq zirzəmisini
Enməyib hələ də bir çox pillələr,
Neçə döyüşlərin xatirəsini
Onun sinəsinə yazıb güllələr.

Şamaxı rayonu

Ptolomeyin (II əsr) «Samaxeya», «Kemaxeya» kimi qeyd etdiyi Şamaxı (e.ə. V-IV əsrlər) Azərbaycanın ən qədim şəhər-

lərindəndir. 1930-cu ildə yaradılmış Şamaxı rayonu Zaqafqaziya təşkil edilmiş 4 quberniyadan biri olmuşdur.

Ərazi Baş Qafqaz silsiləsini, Qobustan, Ləngəbiz silsiləsini və Şirvan düzünü tutur. Maksimal hündürlük 2500 m-ə çatır. Çimli dağ-çəmən, qəhvəyi dağ-meşə, dağ-qara, qonur dağ-meşə, dağ tünd-şabalıdı, şabalıdı, boz-qonur, şorakətvarı boz-qonur, boz-çəmən və çəmən-boz torpaqlar yayılmışdır.

Zəngin meşələri (palıd, vələs, ardic, saqqız ağacı), subalp və alp çəmənlikləri, dağ-çöl və yarımşəhra bitkiləri vardır. Ağsu, Pirsaat, Qozluçay, Acıçay, Cigil çayları və kiçik gölləri vardır.

Cədvəl 35 (əlavə 1)

Şamaxı rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Göyrüş	1	«Pir Feyzulla»	100	22	350
Şərq çınarı	1	Şamaxı şəhəri, Gənclik küçəsi	54	25	100
Palıd	1	Cağan kəndi	210	30	700
Palıd	10	Mirikənd, «Şahbulaq»	48	17	150

Cədvəl 35 (əlavə 2)

Ərazidəki xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələri

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Palıd meşəsi	8.0	Dədəgünəş k.	100-350 illik təbii palıdlıqdan ibarətdir. Dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəklikdə bitir. Yerli əhalinin istirahət yeridir.

Şamaxı rayonunda da dərman bitkilərinin ayrı-ayrı massivlərinə tez-tez rast gəlinir. Belə massivlərin bir neçəsinin təsviri üzərində dayanacaq:

Zirinc: Şamaxı ərazisində 100 hektara qədər sahədə zirinc kolları yayılmışdır. Astraxanovka kəndinə gedən yolda Pirovatçay yoxuşundan sonra 100 ha sahənin hər hektarında 50 ədəd zirinc kolu qeydə alınmışdır. Bunun da ümumi ehtiyatı (meyvəsi) 2.7 ton olduğu göstərilir.

Yemişan: Şamaxı rayonunda bir çox sahələrdə yemişan murdarça ilə birlikdə təsadüf edilir. Belə sahələrdən biri Çuxuryurddan-Dədəgünəş kəndinə gedən yolun ətrafında 1000 ha sahədə yemişanla murdarça başqa növlərlə birlikdə geniş ərazidə bitir. Bundan 10 hektarı təmiz yemişanlıq olub 10.3 ton (yaş çəkiddə) ehtiyata malikdir. Ağsu aşırımında 200 ha sahədə yemişan kolu yayılmışdır. Burada 1 hektarda 41 yemişan kolu olduğu göstərilir. Qızdırma bulağı adlanan sahədə Pirsat çayına enən yerdə 200 hektarda yemişanlıq vardır. Burada hər hektarda 30 yemişan kolu olmaqla ümumi ehtiyatı 3.1 ton (yaş çəkiddə) olduğu qeyd edilir.

Çaytikanı: Pirbəhli və Qaleybuğur kəndlərinin çay ətrafında vardır. Aşağı Cağan kəndi yaxınlığından başlamış Ağsu çayı boyunca, Ağsu rayonun Mərkəzi hissəsinə qədər geniş sahədə yayılıb. Burada çaytikanı təxminən 50 hektarda yayılmaqla hər hektarda 60 çaytikanı kolu olduğu müəyyən edilmişdir.

İtburnu: Dağ meşələrində tək-tək nüsxələrinə tez-tez təsadüf edilir. Pirqulu dövlət qoruğu ərazisi də daxil edilməklə Şamaxı rayonunda 1000 ha sahədə itburnu kolu yayılmışdır. Bu kolun (meyvə) ehtiyatı 11.5 ton olduğu müəyyən edilmişdir. Çuxuryurd-Dədəgünəş ərazisində hər hektarda – 35, Marovkada – 37, Çuxurtyurd – Qızdırma bulağında – 45 ədəd itburnu kolu olduğu göstərilir.

Murdarça: (işlətmə murdarçası): Həmyəli kəndi yaxınlığında «Milnaya balka» adlanan sahədə 3 ha ərazidə 1 hektarda 100 ədəd murdarça kolu olduğu müəyyən edilmişdir. Burada

murdarçanın ehtiyatı 33.9 kq (quru çəkiddə) olduğu müəyyən edilmişdir. Çuxuryurd kəndi yaxınlığında Qızdırmabulağı ərazisində 200 ha sahədə başqa kollarla yanaşı murdarça kolu da bitir. Burada hər hektarda 50 ədəd murdarça kolu qeydə alınmışdır. Ümumi ərazidə 1.9 ton meyvə ehtiyatı olduğu müəyyən edilmişdir.

Sarağan: Bir vaxtlar boyaq işləri üçün Şamaxı kombinatı tərəfindən ildə 60 ton sarağan kolundan istifadə edilirdi. Bu iş sarağan ehtiyatının həmin rayonda kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. Burada 500 ha sahədə sarağan qarışıq kolluq mövcuddur və onun ehtiyatı 3.2 ton (quru halda) olduğu göstərilir.

Sumaq: Ağsu aşırımı da daxil olmaqla Şamaxı ərazisində 300 hektara yaxın sahədə sumaq yayıldığı bildirilir. Sumaq, əsasən, qrup halında yayılmışdır. Hər hektarda 40 ədəd kol vardır. Burada sumaqın ehtiyatı 28.2 ton (quru halda) müəyyən edilmişdir.

Adi göyrüş (*Fraxinus excelsior* L.)

Şamaxı şəhərində şimal-qərbə 16 km Baş Cağan kəndi ərazisində «Pir Feyzulla» qəbiristanlığında dəniz səviyyəsindən 950 m yüksəklikdə qeydə alınmışdır. Bu ağacın diametri 100 sm, hündürlüyü 22 m, çətirinin proyeksiyası 400 m², yaşı 350 il imiş. Ətrafdakı kolluqlar və meşə göstərir ki, həmin sahə vaxtilə palıd-fıstıq, vələs, göyrüş qarşılıqlı meşə olmuşdur. Ağac 10 il öncə yıxılmış yalnız çürüməkdə olan gövdəsi qalmışdır (**şəkil 66**).

Yaşlı sakinlərin dediklərinə görə, əvvəllər burada göyrüş ağaclarının sayı çox olmuş (təxminən 20-25 ədəd) lakin yerli əhali tərəfindən qırılmışdır.

Rəvayətə görə burada iki ədəd göyrüş olmuş, əvvəlki nüsxə kəsilərək yerə yıxılarkən aralıdakı qəbrin uzun baş daşı sınımış və daşın kölgəsində oturan uşağı əzib öldürmüşdür. Bu hadisədən sonra göyrüşün pir olduğunu iddia etmişlər.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şamaxı şəhərində Gənclik küçəsinin tinində əkilib. Diametri 56 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 100 il, çətiri 80 m² sahə tutduğu bildirilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şamaxı şəhərində Bakı və Gənclik küçələrinin kəsişdiyi yerdə yerləşir. Diametri 54 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 100 il, çətiri 80 m² tutduğu bildirilir.

Palıd (*Quercus iberica* Stev.)

Aşağı Cağan kəndində bir nüsxə iri gürcü palıdı vardır. Burada dəniz səviyyəsindən 850 metr yüksəklikdədir. Dibində sərinsuyu olan gur bulaq vardır. Ağacın diametri 210 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 700 il, çətirinin proyeksiyası 900 m² imiş. Yerli əhali bu palıda «İsitmə piri» deyir. Kənddə qızdırma xəstəliyinə tutulanlar palıdı ziyarət edir, bulaqdan sərinsu içərək şəfa tapırlarmış. Palıd 5 il əvvəl yıxılmışdır. Məhəllə landşaft, salınmış yol və diqqətsizlik onun gövdəsinə düşən gərginliyi artırmış və ağac gecə yıxılmışdır (şəkil 65).

Palıd (*Quercus iberica* Stev.)

Cağan kəndi yaxınlığında «Qayıt piri» və ya «Qeyb Piri» adlanan meşə sahəsində 50 ədəd müxtəlif diametrdən olan ağaclar qorunub saxlanır. Bu ağacların kiçiyinin diametri 24 sm və böyük nüsxənin diametri 48 sm, hündürlüyü 16-20 m, yaşı 100-150 il olduğu müəyyən edilmişdir. Bu piri ərazisi 0,25 hektardır. Yerli sakinlərin sözlərinə görə bir naxırçı malqararı aparıb orada (pir adlanan meşə sahəsində) otararkən ağac dibində qəflətən ölmüşdür. Malqarara isə heç yana dağılmayıb ölmüş naxırçının ətrafında toplaşmışdır. Kənd əhli bu hadisədən sonra həmin yeri «Qeyb piri» (Qeyb və ya qayıtmayan mənasında) adlandırmışlar. Deyilənlərə görə kəmin inəyi, camışı balalayan vaxtı öz körpəsinə yaxın durmayıb

dəlilik edirsə, həmin pirə ziyarətə apardıqdan sonra «dəli» heyvan öz balasına mehribanlaşır və onu qəbul edir.

Palıd (*Quercus iberica* Stev.)

Cağan kəndi yaxınlığında, Cağan çayının sağ sahilində 10 ədəd gürcü palıdı olduğu qeyd edilir. Bu palıdlar «Şıxbaba piri» adlanır. Ətrafda palıd, vələs, qarağac, əzgil, yemişan və s. cinslərdən ibarət kolluq vardır. Görünür əvvəllər sıx palıd meşəsi ilə örtülü sahə qırılmış, yalnız bu «müqəddəs» ağaclar qorunub saxlanmışdır. Ağacların kiçiyinin diametri 24 sm, böyüyünün diametri isə 48 sm, hündürlüyü 13-17 m, yaşı 100-150 il olub, ümumi ərazisi 0,15 hektardır.

Rəvayət: Qoca sakinlərin dediklərinə görə Şıxbaba (əsl adı, soyadı məlum deyil) həmin yerdən köçərkən yerə yıxılmış, yer yarılmış və qoca (Şıxbaba) yerə girmişdir. Bu hadisədən sonra palıd meşə parçası «müqəddəs pir» adlandırılmışdır.

Təklif: Burada saxlanmış palıd ağacları göstərir ki, ətraf sahələri də qorumaqla yüksək keyfiyyətli palıd meşələri yetişdirmək olar. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunub saxlanılmalıdır.

Palıd (*Quercus iberica* Stev.)

Ağsu çayının sağ sahilində Aşağı Cağan kəndindən 4-5 km cənub-qərbdə hündür təpənin zirvəsində, dəniz səviyyəsindən 850 m yüksəklikdə 15 ədəd palıd vardır. Bunların 7 ədədi daha yoğundur. 30 il əvvəl diametri 24-32 sm, hündürlüyü isə 16-20 m idi. Yerli əhali arasında 7 qardaş «palıd piri» kimi tanınır. Palıdların orta yaşı 100-150 ilə yaxın idi.

Palıd (*Quercus iberica* Stev.)

Şamaxı şəhərindən 20-25 km aralı Dədəgünəş kəndi yaxınlığında 8 ha palıd meşə sahəsi vardır. «Dədəgünəş piri» adlanır. Ağaclıqda çox qocaman palıdlar var. Meşə çox sıxdır. Dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəklikdə cənub baxarlı yamacda yerləşib. 30 il əvvəl ağaclığın diametri 50-140 sm, hündürlüyü 16-20 m, yaşı 100-350 il imiş. Meşənin içərisində

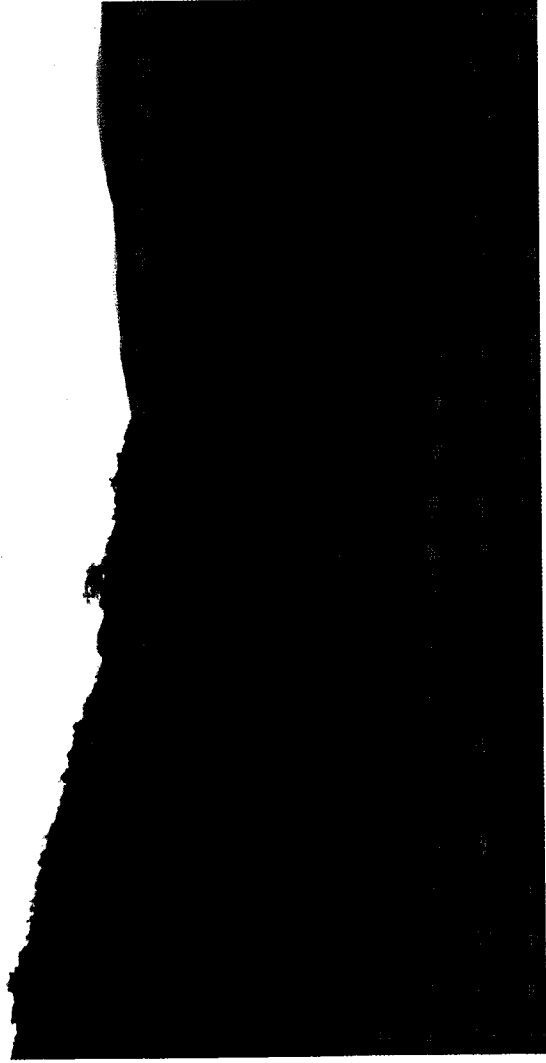
köhnə qəbiristanlıq vardır. Buraya ətraf kəndlərdən çoxlu adamlar istirahətə və ziyarətə gəlir, niyyət edir, qurban kəsirlər (şəkil 63-64).

Rəvayət: Sultan Dədəgünəş adlı bir mötəbər insan ömrünün ölərkən daim günəş şüalarının düşdüyü yerdə dəfn edilməsini vəsiyyət edib və gələcəkdə dəfn olunacağı yeri özü seçib. Qocanın dəfnindən sonra meşə sahəsi pir deyə qorunduğundan açıq ərazi sıx meşəliyə çevrilib.

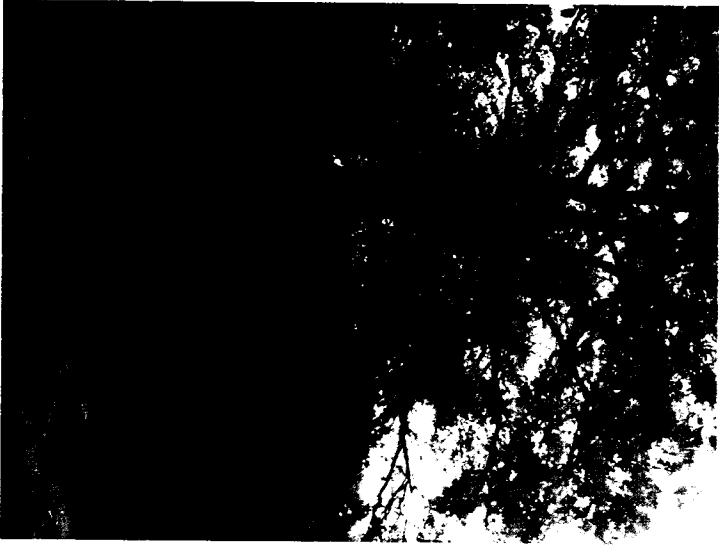
Başqa bir rəvayətə görə Sultan adlı görkəmli alim öz tədqiqatlarını fəza cismlərinə həsr etmiş və mütərəqqi nailiyyətlər əldə etmişdir. Odur ki, onu xalq sevmiş və Sultan Dədəgünəş (yəni Günəş atası) adlandırmışlar. Meşə sahəsindəki birinci qəbir də onun olub. Bundan sonra el məhəbbətini qazanmış qocanın qəbri ziyarətgaha çevrilmişdir. Bu meşədə quruyub tökülən budaqlar da yerli əhali üçün müqəddəsdir və onu yığıb yandırmaq olmaz. Digər rəvayətə görə qəbir məşhur şair Əfzələddin Xaqaninin əmisinin qəbridir.

Qəbirdən bir qədər aralıda digər bulağın yanında nəhəng bir palıd ağacı vardır. Onun gövdəsinin çevrə uzunluğu 463 sm, diametri isə 147.5 sm-dir (şəkil 64).

Təklif: Ətrafi çılpaq (meşəsiz) olan cənub yamacda qorunub saxlanmış bu meşə parçası böyük elmi əhəmiyyətə malikdir və çox gözəl tədqiqat obyektidir. Respublika əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalı, əhalinin mədəni istirahətini təmin etmək üçün bulaqda və bulaq ətrafı sahədə abadlıq işi görülməlidir. Gözəl istirahət yeridir. Meşə-park kimi istifadə etmək mümkündür. Meşələrin tarixinin öyrənilməsində qiymətli mənbə əhəmiyyətinə malikdir.

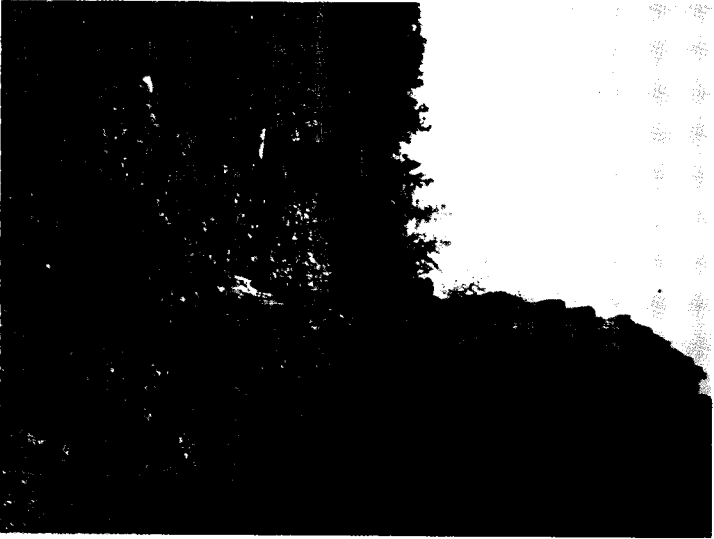
Şəkil 63. Şamaxı rayonu, Dədə Güneş kəndi ərazisindəki «Dədə Güneş Piri» meşəliyi

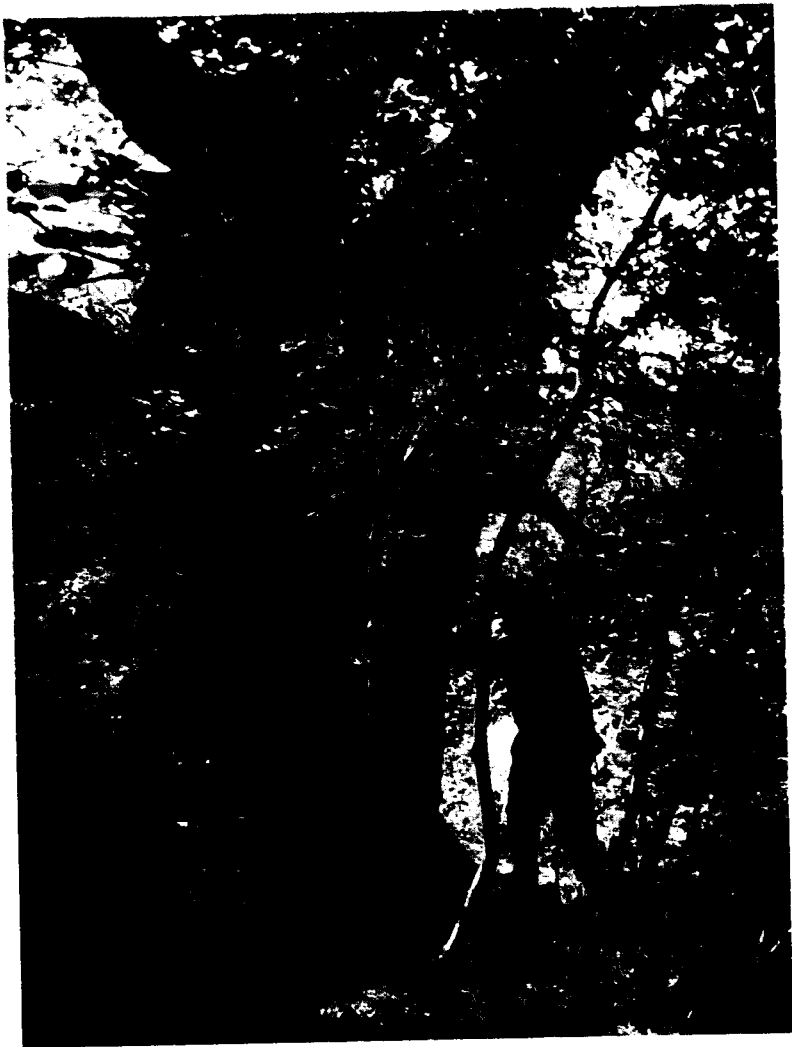
Şəkil 64. Samaxı rayonu, Dədə Güneş kəndi ərazisindəki «Dədə Güneş Pir»nin qocaman pahlıdı

Şəkil 65. Şamaxı rayonu, Aşağı Cağan kəndi ərazisindəki məşhur «İsitimə Piri» palıdı(1974-cü il) və onun müasir izi

Səkil 66. Şamaxı rayonu, Baş Cəğan kəndində «Pir Feyzulla» qəbiristanlığındakı nehang göyrüşün kütüyü

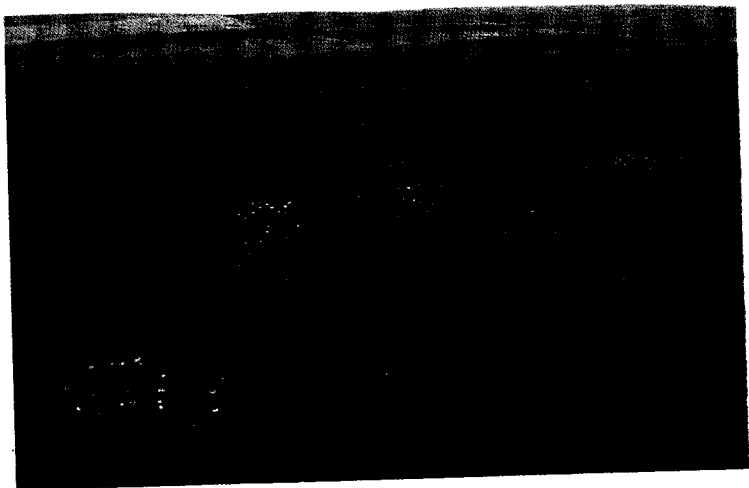

Şəkil 67. Ağsu rayonu, Talış kəndi ərazisindəki 630 yaşlı qocaman palıd

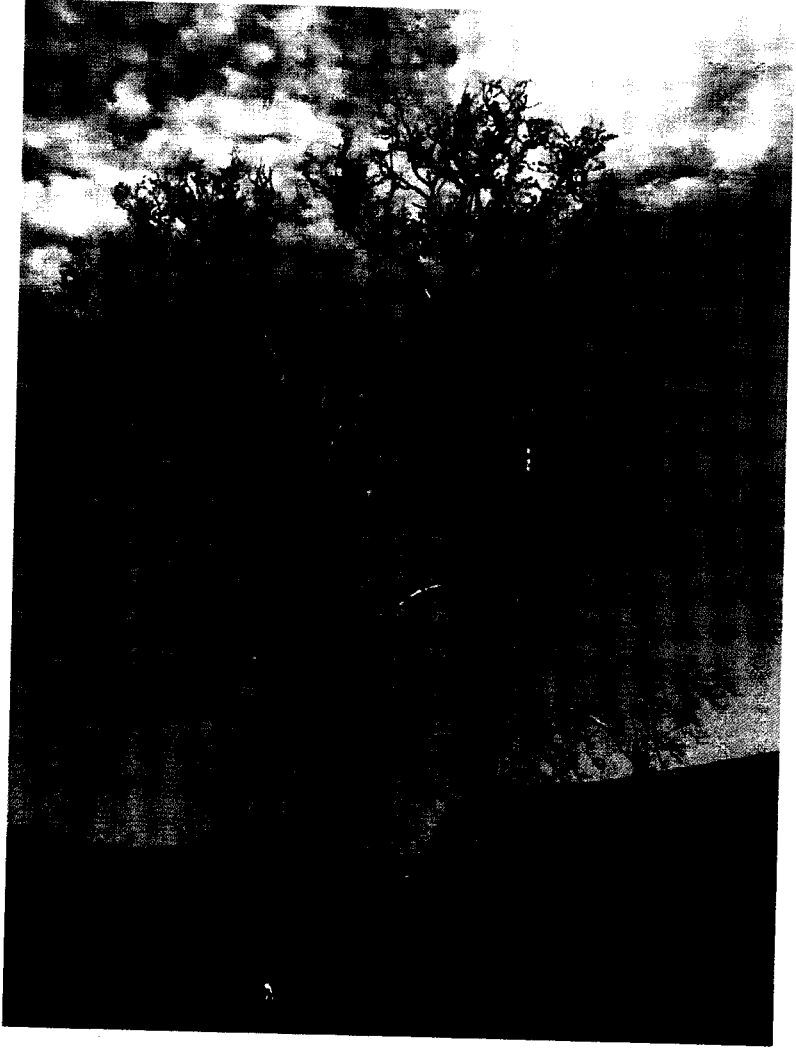

Şəkil 68. Ağsu rayonu, Talış kəndi ərazisindəki qocaman göyrüş

**Şəkil 69. Ağsu rayonu Musabəyli kəndinin girəcəyindəki
yıxılmış qocaman paldın qalıqları**

Şəkil 70. İsmayılı rayonunun Talış kəndi yaxınlığında, su dəyirmanı ərazisindəki bir cüt 210 yaşlı çinar

Şekil 71 a. Taliş Çınarının gövdesinin görünüşü

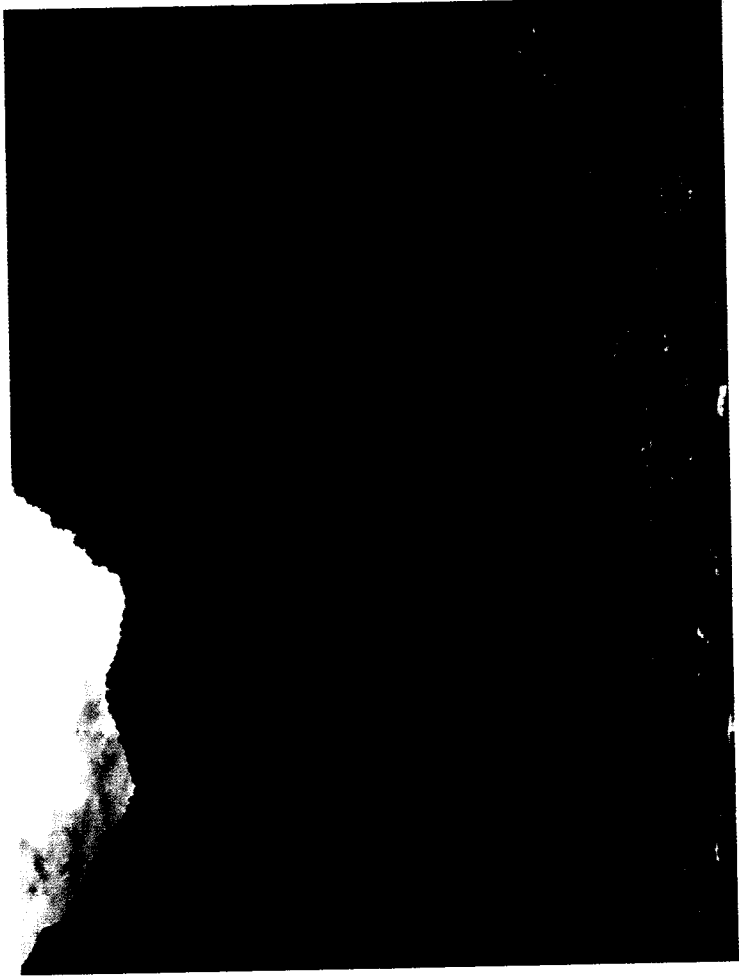
Şekil 71 b. Topçu kənd qəbiristanlığındakı 280 yaşlı göyrüş

**Şəkil 72. İsmayilli rayonunun
Balik kənd qəbiristanlığı
ərazisinin qocaman ağacları**

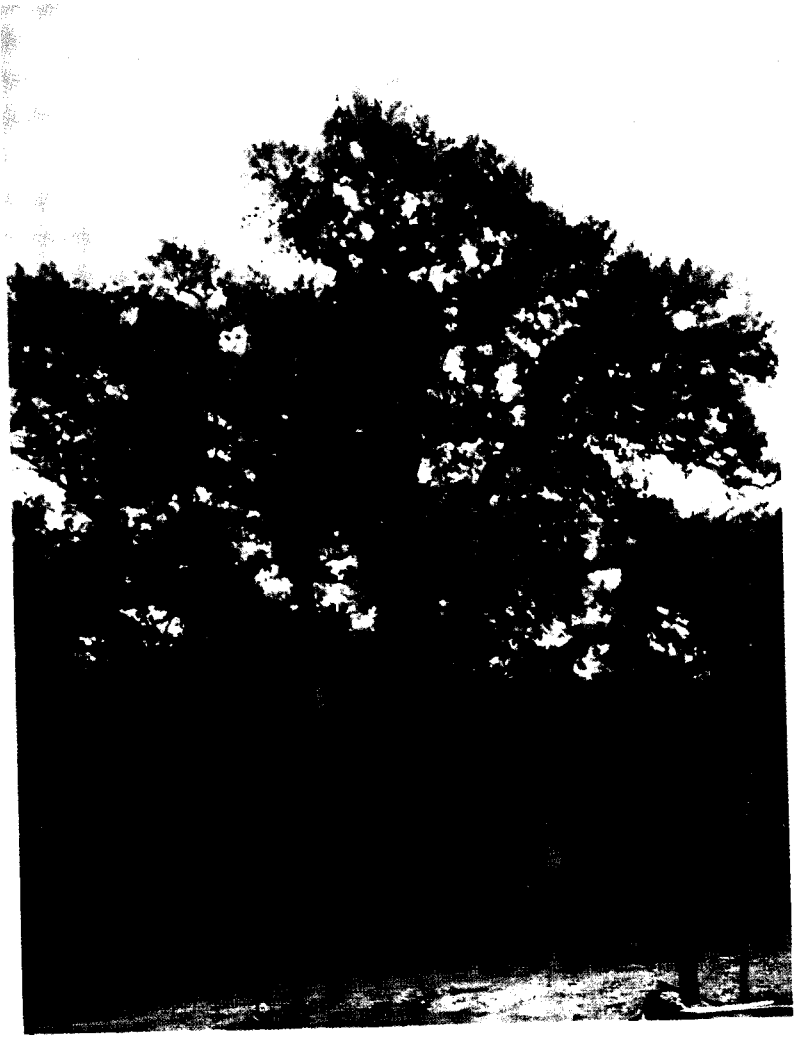

Şəkil 73. İsmayilli rayonu ərazisində Axoxçayın sol sahilində təbii yaranmış çinar meşəliyi

Şekil 74. Ölkemizin en nehang palıdı – 750 yaşlı Topçu Palıdı

Şəkil 75. Ölkəmizin ən nəhəng palıdı 750 yaşlı Topçu Palıdı

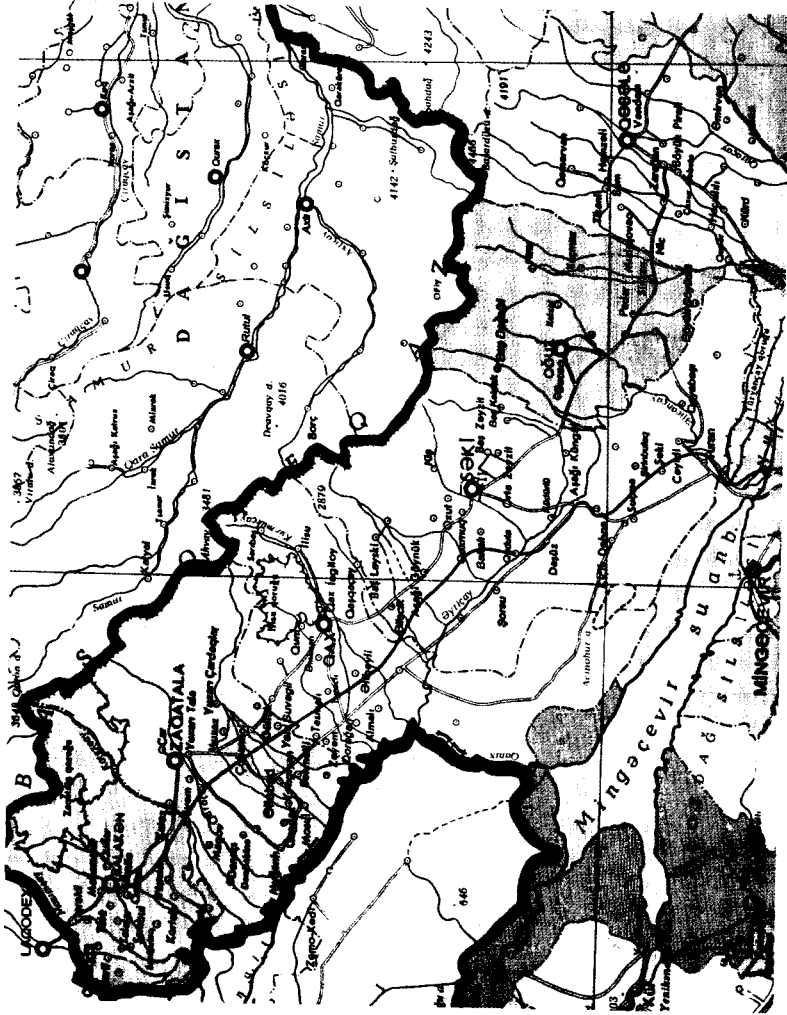
Sekil 76. Ölkemizin en nehang palıdı 750 yaşlı Topcu Palıdı

Şekil 77. İsmayıl rayonu Nic kəndinin nəhəng çinarları

1.4. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu

Şəkil 78. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu xəritəsi

Buraya Qəbələ, Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala və Balakən inzibati rayonları daxildir. Əsas meşə əmələ gətirən cinslərdən palıd, fıstıq, vələs, şabalıd, yalanqoz, qızılağac, qovaq, ağcaqayın, qoz, göyrüş və s. yayılmışdır. Ayrı-ayrı inzibati rayonlarda qeydə alınmış ağac abidələrin səciyyəsi aşağıda verilir.

Cədvəl 36
Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun inzibati ərazilər üzrə əsas iqlim göstəriciləri

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu, °C	Ən isti ayın orta temperaturu, °C
Qəbələ	128-148	200-1000	-5-2	10-24
Oğuz	124-144	600-1000	-5-2	10-26
Şəki	124-140	400-1000	-5-2	10-26
Qax	124-140	400-1000	-5-2	10-24
Zaqatala	124-140	400-1000	-5-2	10-24
Balakən	124-140	400-1000	-5-2	10-24

İl ərzindəki günəş parıltısının miqdarı 2200-2400 saatdır. Ən soyuq ayın orta temperaturu baxımından qışın sərtliyi ərazi üçün yumşaq (0; -5°C), çox yumşaq (2.5-0°C) və həddən çox yumşaq (5-2.5 °C) şəraitdə keçir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 400-1000 mm tərtibindədir. İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5-25 gün və az, küləyin orta illik sürəti isə 2 m/san və az olur. İqlim kontinentallığı zəif (130-dan az), mülayim (165-ə qədər əmsalla) və orta (205-ə qədər əmsalla) kontinentallıq intervalında səciyyələnir. İl ərzində şaxtasız dövrün davamiyyəti 150-250 gün və daha çox, havanın temperaturunun 0°C-dən aşağı olan günlərin sayı 20-150 olur. Qar örtüyü olan günlərin sayı 20-120 gün ətrafında təərəddüd edir.

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. **Adi nar** (*Punica granatum L.*) – nadir, təbii sahələrdə miqdarı azalan, quraq yamaclarda, çay vadilərində bitir. Şəki rayonunun Təzəkənd və Böyük Dəhnə kəndləri ətrafında rast gəlinir.

2. **Adi şabalıd** (*Castanea sativa Mill.*) – arealı tədricən azalan relikt növ olub dəniz səviyyəsindən 600-1100 m yüksəkliklərdə, aşağı dağlıq qurşağın şimal yamaclarında, dağ vadiləri və dərələrinin yamaclarında, rütubətli qonur-gillicəli torpaqlarda bitir. Zaqatala Qoruğu ərazisində, Qəbələ rayonunun Vəndam və Bum çayları vadilərində rast gəlinir.

3. **Ağriyli ardıc** (*Juniperus foetidissima Willd.*) - nadir növ olub dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə qədər aşağı və orta dağlıq qurşaqların daşlı-qayalı, quru yamaclarında bitərək Şəki rayonu Sarıca və Çayqaraqoyunlu kəndləri, Qəbələ rayonunun Savalan kəndi ərazisində yayılmışdır.

4. **Alp vudsiyası** (*Woodsia alpina Gray.*) – çox nadir növ olub arкто-alp reliktidir. Yuxarı dağlıq və alp qurşaqlarında qaya çatlarında və kölgəliklərində, daşlı və qayalı yerlərdə bitir. Oğuz rayonunun Filfil kəndi, Zaqatalanın Sidlov silsiləsi ətrafında yayılmışdır.

5. **Ayı fındığı** (*Corylus colurna L.*) – nəsli kəsilməkdə olan relikt növdür. Orta dağlıq qurşağında, dəniz səviyyəsindən 1000-1700 m yüksəkliklərdə rast gəlinir. Zaqatala Dövlət Qoruğu ərazisində yayılmışdır.

6. **Aptek dəfnəgilanarı** (*Laurocerasus officinalis M. Roem.*) – arealı azalmaqda olan nadir növ olub aşağı və orta dağlıq qurşağın meşəaltı ərazilərində bitir. Göstərilən ərazidə Balakən rayonu Mazım çayının sol sahilində yayılmışdır.

7. **Budaqlı danaya** (*Danae racemosa (L.) Moench.*) - arealı azalan relikt növ olub dəniz səviyyəsindən 1200 m yüksəklikdə aşağı və orta dağlıq qurşağın rütubətli-kölgəli meşələrində, qayalıqlarda və dərələrdə yayılmışdır. Göstərilən

iqtisadi-coğrafi rayon ərazisində Qəbələ rayonunun Qüybədən dağında yayılmışdır.

8. **Dəmirağac** (*Parrotia persica* C.A. Mey.)- relik Hirkan növü olub dəniz səviyyəsindən 400-600 m yüksəklikdə, tək-tək halda 1200 m-ə qədər yüksəkliklərdə, rütubətli dağ ətəkləri və alçaq dağlıq yerlərdə bitir. Qəbələ rayonunun Çuxur Qəbələ və Məmmədağalı kəndləri (*Əsədov K.S., 1990*) ətrafında yayılmışdır.

9. **Fişer şternbergiyası** (*Sternbergiya fischeriana* (Herb.) Roem.) - nadir, arealı azalan növ olub, əsasən, orta və aşağı dağlıq qurşaqların quru yamaclarında bitərək göstərilən ərazidə Oğuz rayonunun Bucaq kəndi ətrafında yayılmışdır.

10. **Giləmeyvəli qaraçöhrə** (*Taxus baccata* L.)- nadir relik bitki növü olub dəniz səviyyəsindən 1900 m yüksəkliyə qədər fıstıq-vələs meşələrində meşəaltı kimi, müxtəlif fıstıq meşə tiplərində təsadüf edilir. Göstərilən ərazidə Qəbələ və Oğuz rayonu, Zaqatala qoruğu ərazisində rast gəlinir.

11. **Kox şamı** (*Pinus kochiana* Klotz. ex C.Koch. (*P. hamata* (Stev.) Sosn.))- nadir Qafqaz növü olub dəniz səviyyəsindən 1800-2000 m yüksəklikdə daşlı-qayalı sahələrdə bitir. Subalp qurşaqda reqressiv yamaclarda edifikator olmaqla yanaşı, çılpaqlaşan ərazilərin pioneridir. Göstərilən ərazidə Balakən rayonu ərazisində Balakənçayın sağ qolları hövzəsindəki qayalarda yayılmışdır.

12. **Gözəl telekiya** (*Telekia speciosa* Baumg.) – nadir bitki növü olub orta dağlıq və subalp qurşaqlarının meşələri, hündür otluqlarda və dağ çəmənlərində rast gəlinir. Qax (İlisu), Zaqatala meşələrində yayılmışdır.

13. **Kolxida stafulası** (*Staphylea colchica* Stev.)- çox nadir bitki növü olub aşağı və orta dağlıq qurşaqlarda, fıstıq-vələs, palıd-vələs meşələrində, meşə çətiri altında bitir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Balakənin Quruçay hövzəsində, Conculi-Taxta adlı yerdə rast gəlinir (*Səfərov İ.S., Əsədov K.S., 1975*).

14. **Kolxida şümşadı** (*Buxus colchica* Pojark.) – dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə kimi olan Kolxida tipli rütubətli meşə dərələri, münbit və rütubətli torpaqlarda bitərək nadir və relik növ olub Zaqatala rayonunun Tala kəndi, Qəbələ rayonunun Vəndam kəndi ərazilərində yayılmışdır.

15. **Qafqaz xanıməli** (*Rhododendron caucasicum* Pall.)- dəniz səviyyəsindən 1600-2800 m yüksəklikdə subalp qurşağının sıldırım şimal yamaclarında yayılmış nadir və endem növdür. Balakən və Zaqatala rayonunun Rücük, Piçegel, Qudurdağ, Maqamagöl və Ağkamal ərazilərində rast gəlinir.

16. **Qafqaz xanımotusu** (*Atropa caucasica* Kreyer.) - nadir Avropa mənşəli növ olub dağ fıstıq meşəliyində, meşə talalarında, yol kənarında, dərələrdə, dağ çayı yataqlarında bitir. Göstərilən ərazidə Zaqatala ilə Balakən arasındakı ərazidə rast gəlinir.

17. **Qafqaz xurması (xurnik)** (*Diospyros lotus* L.) – tədricən arealı kiçilən nadir və relik növ olub dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə qədər olan aşağı və orta dağlıq qurşağın qarışıq meşələrində yayılmışdır. Zaqatala rayonunun Car, Makov və Əliabad kəndləri, eləcə də Salbançayın Balakən rayonu ərazisindəki vadilərində rast gəlinir.

18. **Qanadmeyvə yalanqoz** (*Pterocarya pterocarpa* (Mich.) Kunth. ex I. Iljinsk.)- relik növ olaraq çay yataqlarının aşağı sahələrində, dərələrdə, dəniz səviyyəsindən 1000-1200 m yüksəkliklərə qədər yayılır. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayon ərazisində Balakən rayonunun Talalar kəndi, Zaqatalanın Makov kəndi, Oğuzun Padar kəndi ətrafında yayılmışdır.

19. **Qırmızı tubulqa** (*Pyracantha coccinea* Roem.) – Şərqi Aralıq dənizi sahillərinə məxsus nadir növdür. Çay boyu çınqıllılarda, seyrək meşələrdə, kolluqlarda, dəniz səviyyəsindən 1800 m-ə qədər daşlı yamaclarda rast gəlinir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Zaqatalanın Tala kəndi, Şəkinin Şin kəndi ətrafında yayılmışdır.

20. **Laqodex acıçəyi** (*Gentiana lagodechiana* (Kusn.) Grossh.) – az öyrənilmiş, nadir endem növ olub Alp qur-

şağında, qayaların rütubətli sahələrində rast gəlinir. Zaqatala rayonunun Talaçay hövzəsi ərazisində yayılmışdır.

21. **Meşə üzümü** (*Vitis silvestris* Gmel.) – arealı azalmaqda olan nadir növ olub çay subasarları və düzən meşələrində rast gəlinir. Göstərilən ərazidə Zaqatala rayonunun Muxax kəndi ərazisindəki meşələrdə yayılmışdır.

22. **Natam limodorum** (*Limodorum abotivum* (L.) SW.) – monotip cinsli çox nadir bitki növü olub aşağı-dağlıq qurşağın seyrək meşələrində kolluqlar arasında, meşə kənarlarında rast gəlinir. Göstərilən ərazidə Zaqatala rayonunun Car kəndi, Qəbələ şəhəri ətrafında rast gəlinir.

23. **Parlaq kladotexa** (*Cladochaeta candissima* (Bieb.) DC.) – Qafqazın endem növü olub ovalıqdan subalp qurşağına kimi, çay kənarı çınqıllıqda və dəniz sahili qumluqda rast gəlinir. Şəkinin Kiş kəndi ətrafında yayılmışdır.

24. **Pastuxov daşsarmaşığı** (*Hedera Pastuchowii*) – ovalıqdan başlamış orta dağlıq qurşağına qədər ərazidə, meşələrdə, əsasən, açıqlıq və talalarda, torpaq boyu sürünməyərək ağaclara sarmaşmış şəkildə rast gəlinən bu bitki nadir relict növ olub Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki ərazilərində düzən və dağətəyi meşələrdə yayılmışdır.

25. **Sarı xanıməli** (*Rhododendron luteum* Sweet.) – arealı kiçilən nadir növ olub sərt dağ yamaclarında, meşəliyin yuxarı sərhədlərində və meşə talalarında yayılmışdır. Zaqatala Dövlət Qoruğu ərazisində rast gəlinir.

26. **Sarımsaqyarpaq pişikotu** (*Valeriana alliarifolia* Adam.) – nadir növ olub meşə talasında, çəmənliklərdə, rütubətli yerlərdə, çay və bulaq kənarlarında bitir. Şəki şəhəri ətrafında, Qax rayonu İlisu kəndində, Zaqatala Dövlət Qoruğu ərazisində yayılmışdır.

27. **Sosnovski ağgüllü** (*itburnu, dərgül*) (*Rosa Sosnowskyi chrshan.*) – Azərbaycanın nadir endem növü olub dağətəyi sahələrdə, yemişanlı quru yamaclarda bitərək Şəkinin Aşağı Şabalıd kəndi ətrafında yayılmışdır.

28. **Şərq çınarı** (*Platanus orientalis* L. (*P. digitifolia* Palb.)) - ehtiyatı azalmaqda olan relik növ olub çay sahilləri, dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə kimi dərələr boyunca kifayət qədər qrunut sularının rütubətləndirdiyi sahələrdə bitir. Oğuz rayonunun Ərmənət kəndi ətrafında, Balakən rayonunun Xınbıqovçay vadisi, Qəbələ rayonunun Qaraçay vadisində, İsmayılı rayonu ərazisində Axoxçayın sol sahilində rast gəlinir.

29. **Uzunyarpaq tozbaş səhləb** (*Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch.) – Arealı kiçilməkdə olan az rast gələn növ olub aşağı və orta dağlıq qurşaqlarının meşələri və kol pöhrəliklərində yayılmışdır. Zaqatala rayonunun Car kəndi, Şəki rayonunun Kiş kəndi ətrafında yayılmışdır.

30. **Yuliya novruzçiçəyi** (*Primula juliae* Kusn.) - çox nadir endem növ olub suya yaxın çox rütubətli sıldırım yamaclarda, dağ çaylarının sahillərində, orta və yuxarı dağlıq meşəlik qurşaqlarda bitir. Şəki rayonunun Oxud kəndi, Qəbələ rayonunun Dəmiraparançay ərazisində yayılmışdır.

Qəbələ rayonu

Qəbələ rayonu ərazisi qədim sivilizasiya beşiklərindən biridir. E.ə. III minilliyin Tunc dövrünə aid olan Qəbələ kurqanları bunu sübut edir. Burada tapılmış Makedoniya, Sasani, Parfiya, Selevk və Qədim Roma imperiyalarına məxsus sikkələr onun məşhur ticarət və mədəniyyət mərkəzi olduğunu göstərir. 2500 il yaşa malik olan Qəbələ, Kabalaka, Xabala Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri, Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olmuşdur (İndiki Çuxur Qəbələ kəndi ətrafı). Nadir Şahın ölümündən sonra (1747-ci il) Qəbələ müstəqil sultanlıq – Qəbələ Sultanlığı elan olunmuş, sonralar mahal qismində Şəki xanlığına qatılaraq Şəki xanları tərəfindən təyin olunan yerli Qəbələ sultanları olan naiblər tərəfindən idarə olunurdu. Qəbələ Sultanlığının sonuncu sultanı məşhur Azərbaycan yazıçısı, ictimai və hərbi xadim, general-mayor İsmayıl

bəy Qutqaşının (tam adı Qutqaşınlı İsmayıl bəy Nəsrullah Sultan oğlu 1806-1869) atası naib Nəsrullah Sultan olmuşdur.

Müasir Qəbələ rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Relyefi, əsasən, dağlıqdır. Ən yüksək zirvələri müasir buzlaq sahələri olan Bazardüzü (4466 m), Bazaryurd (4126 m) və Tufandır (4206 m). Sıx çay şəbəkəsi sisteminə (Türyan, Dəmiraparan və onların qolları olan Tikanlıçay, Bum, Vəndam və s.) malikdir. Çimli dağ-çəmən, qonur dağ-meşə, qəhvəyi dağ-meşə, allüvial çəmən-meşə, dağ tünd-şabalıdı və s. torpaqlar yayılmışdır. Şimalda alp və subalp çəmənlikləri, dağ meşələri (palıd, fısdıq, vələs), mərkəzi hissədə kollu və seyrək meşəli çəmənliklər, cənubda isə yovşanlı və yovşanlı-şoranotlu yarımşəhra bitkiləri, kserofit seyrək meşəliklər geniş sahə tutur. Yüksək turizm potensialına malikdir.

Qəbələ rayonu öz təbiətinə görə başqa rayonlardan kəskin fərqlənir. Bu rayonun florasına şabalıd meşələri xüsusi gözəllik verir. Elmi-təsərrüfat əhəmiyyətini nəzərə alaraq Qəbələ şəhərinin ətrafında Qaraçayın sağ sahilı boyunca tərkibində şabalıd üstünlük təşkil edən ümumi ərazisi 935 ha olan 37, 42, 43, 44, 45, 55 və 56 №-li meşə kvartalları xüsusi rejimli təsərrüfat elan edilməsi çox vacib məsələlərdən biri hesab olunur.

Qəbələ rayonunda 10 ədəd ağac abidələr qeydə alınmışdır. O cümlədən çinar 5 ədəd, palıd 5 ədəd, təbii çinarlıq 5 ha, təbii dəmirağac meşəsi (1.8 ha və ya 98 ədəd), təbii palıdlıq 2 ha, qaracöhrə, şabalıd, qoz, göyrüş qarışıqlı ağaclıq (köhnə qəbiristanlıq 1 ha) və təbii şabalıd meşəsi 935 ha olmuşdur. Hesaba alınmış ağac abidə və ayrı-ayrı massivlərin qısa səciiyyəsi üzərində dayanaq. Xanım Tutayuk rayonun Nic kənd qəbiristanlığında yaşı 900 il, hündürlüyü 45 m olan düzən palıdının, qəbiristanlıqdan Qəbələ şəhərinə doğru gedən şosse yolunun kənarında 1100-1200 yaşlı, hündürlüyü 30 m olan qarağacın olduğunu qeyd edir (*Tutayuk V.X., 1968*). Ədəbiyyat məlumatlarında bu ağacın 3000 ilə qədər yaşadığı bildirilir.

Aşağıdakı cədvəldə Qəbələ rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 37 (əlavə 1)

Qəbələ rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	2	Nic kəndi	120	32	250
Palıd	5	Nic kəndi	150	35	500
Şərq çınarı	1	Bum kəndi, «Qum təpəsi»	90	20	200
Şərq çınarı	1	Tel və Bum yolunda	100	25	200
Şərq çınarı	1	Qəbələ şəhəri	90	20	180
Şərq çınarı	1	Həmzəli kəndi	120	28	240
Şabalıd	17	Həmzəli kəndi	300	35	1000

Cədvəl 37 (əlavə 2)

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Palıd meşəsi	4.0	Həzrə k., «Həzri» ərazisi	Yaşı 500 ildən yuxarı olan ağaclardan ibarət təbii şabalıdyarpaq palıd meşəsidir. Ağacların orta hündürlüyü 18 m, orta diametri 60 sm, orta yaşı isə 250 il qiymətləndirilmişdir.
Şabalıd meşəsi	935	34, 42, 43, 44, 45, 55, 56-cı kvartallar	Şabalıd Qafqazın Üçüncü Dövr reliktlı florası hesab edilir. Respublika ərazisində yeganə iri sahəli şabalıd meşəsi olmaqla bərabər xüsusi elmi-tədqiqat əhəmiyyəti kəsb edir. Ağaclar bol məhsul verir. 100 illik ağacların orta diametri 60

			sm, hündürlükləri 25 m qiymətləndirilmişdir.
Çinar meşəliyi	6.0	Bum kəndinin qərbində	Şərq çınarı Üçüncü Dövrün relik bitkisi hesab edilir. Çinar meşəliyi dəniz səviyyəsindən 700-800 m yüksəklikdə yayılmışdır. Ağacların orta yaşı 200 ildir. Tərkibində qovaq, qarağac, vələs, yemişan, çaytikanı və digər ağac və kollara rast gəlinir.
Qaraçöhrə, şabalıd meşəliyi	1.0	Həmzəli k.	Nadir və yüksək dəyərli obyekt hesab edilir. Dəniz səviyyəsindən 850 m yüksəklikdə yerləşir. Aralarında qaraçöhrə, şabalıd, vələs ağaclarının nəhəng və qocaman nümunələrinə rast gəlinir. 700-1000 illik qaraçöhrələrin bəzi nümunələrinin hündürlüyü 34 m-ə çatır. Qaraçöhrə və şabalıd ağacları keçmiş SSRİ-nin nadir bitkiləri siyahısına daxil edilmişdir.
Fıstıq meşəsi	20.0	Dəmiraparan çayı hövzəsi	Meşəaltı danaya kolu ilə örtülmüş qiymətli fıstıq meşəsidir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Nic kəndində, dəniz səviyyəsindən 500 m yüksəklikdə iki çinar qeydə alınıb. Diametri 100 sm, hündürlüyü 32 m, yaşı 200 il, ikinci çinar diametri 120 sm, hündürlüyü 33 m, yaşı 240 il qoşa çinarlardır. İkisinin çətiri birlikdə 200 m² sahə tutur.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalıdır.

Uzunsaplaq palıd (*Quercus longipes* Stev.):

Nic kəndində 5 ədəd uzunsaplaq palıd qeydə alındığı, onların gövdələrinin diametri 120-150 sm, hündürlüklərinin 30-35 m, yaşlarının 400-500 il olduğu və toxum verdiyi bildirilir.

Təbii çinarlıq – Bum kəndindən 5-6 km qərbdə, Tikanlı kəndi yaxınlığında, Qaraçayın vadisində, dəniz

səviyyəsindən 700-800 m olan yüksəkliklər arasında, təxminən 5-6 ha sahədə «Qurd Təpəsi» adlanan yerdə təbii çinarlığın olduğu bildirilir. Burada hər hektarda 300 ədədə yaxın çinar yeniyetməsi olduğu müəyyən edilmişdir. Çinarlıq kənd təsərrüfat əkinlərinə yaramayan torpaq sahəsində çınqıllı daşlı çay vadisində yayılıb. Burada çinardan başqa qovaq, qarağac, vələs, dəmirqara, qızılağac, söyüd, yemişan, çaytikanı, birgöz, murdarça, sarağan, pirokanta, böyürtkan və s. ağac, kol cinslərinə təsadüf edilir. Bum kənd sakinlərinin sözlərinə görə vaxtilə böyük və qocaman çinarlar Qaraçay vadisində çox olub, sonralar yerli əhali tərəfindən qırılıb. Həmin sahənin kənarında diametri 80-90 sm, boyu 20 m, yaşı 200 ilə yaxın olan tək bir çinar qeyd edilir.

Şərqi çinarı (*Platanus orientalis* L.):

Həmzəli kəndində Cığatelli və Bum kəndlərinə gedən yol ayrıcında dəniz səviyyəsindən 850 m yüksəklikdə yerləşdiyi bildirilir. 30 il əvvəl bu çinarın diametri 100 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 200 il, çətiri 30 m² sahə tutduğu göstərilir.

Şərqi çinarı (*Platanus orientalis* L.):

Qəbələ şəhərində mərkəzi kino binasının arxa tərəfində dəniz səviyyəsindən 850 m yüksəklikdə yerləşdiyi bildirilir.

Bu çinarın diametri 90 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 180 il müəyyən edildiyi və kötükdən çoxlu pöhrə verdiyi bildirilir.

Şərqi çinarı (*Platanus orientalis* L.):

Həmzəli kəndində kənd qəbiristanlığının hasarında qeydə alınıb. Diametrinin 120 sm, hündürlüyünün 28 m, yaşı 240 il, çətiri 25 m² olduğu bildirilir. Kök boğazından çoxlu pöhrə verdiyi, hasarın içəri tərəfinə nisbətən çöl tərəfində pöhrənin daha çox olduğu qeyd edilir.

Giləmeyvəli qaraçöhrə (*Taxus baccata* L.):

Həməzəli kəndində sahəsi təxminən 1 hektara yaxın qədim bir qəbiristanlıq vardır. Qəbiristanlıq yerli əhali arasında «Şıx övliyası» və ya «Şeyx Molla Məhəmməd Baba qəbiristanlığı» kimi tanınır. Qəbiristanlıqda pır kimi ziyarət edilən övliyyə Şeyx Molla Məhəmmədin məzarı vardır. Əfsanəyə görə əvvəllər bura qaraçöhrə meşəliyi olmuş və müqəddəs yer sayılmış. Bu yerlərin yeni hakimi əhalinin etirazına baxmayaraq meşəliyi qırmaq əmri verir, ilk baltanı vurarkən ayağını kəsərək qanaxmadan vəfat edir. Bu hadisə həməzəli yerin möcüzə inancını daha da gücləndirir. Ərazidə istənilən qırıntı və təmizlik işlərinin aparılması günah hesab edildiyindən bu kiçik «ekosistem» dəfn mərasimləri nəzərə alınmazsa öz təbii qanunları ilə yaşayır. Çürüməkdə olan qocaman pahlıdın kötüyünün – yüz növdən çox canlıdan (produsentlər, mikrokonsumentlər və redusentlər) ibarət «mikroekosistem»inin şəkli verilmişdir (şəkil 79-82). Ağaclıq dəniz səviyyəsindən 850 m yüksəklikdə yerləşir. Ağaclığın tərkibində qaracöhrə, şabalıd, qoz, göyrüş, vələs, xurma, çöl ağcaqayını ağacları vardır. Burada qaracöhrənin çox nəhəng nüsxələri vardır. Bəzi məlumatlara görə qaracöhrə 3000 ilə qədər yaşayır. İngiltərə və Fransada 2000–3000 il yaşayan nüsxələri olmuşdur. Qafqazda bu ağaca təbii halda Kolxida (Xosta dərəsi), azacıq miqdarda Talışda, çox az miqdarda isə Göygöl meşələrində rast gəldiyi bildirilir (*Tutayuk V.X., 1968*). Ağaclıq çox sıxdır, odur ki günəşli gündə belə bura qaranlıq olur. Ağaclığın taksasiya göstəriciləri aşağıdakı kimidir.

Giləmeyvəli qaraçöhrə (*Taxus baccata* L.):

Diometri 80 (12-148 sm) sm, hündürlüyü 22(10-24) m. Yaşı 800 (100-1000) ildir. Qaracöhrənin dirək gövdəsində cavan budaqlar vardır.

Adi şabalıd (*Castanea sativa* Mill.):

Diametri 170 (40-300) sm, hündürlüyü 30 (25-35) m. Yaşı 600 (200-1000) il. Ağaclar bol meyvə verir.

9 ədəd Adi göyrüş (*Fraxinus excelsior* L.):

Diametri 36 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 250 ildir.

Qafqaz vələsi (*Carpinus caucasica* A. Grossh.):

30 il əvvəl diametrinin 60 sm, hündürlüyünün 25 m, yaşının 250 il olduğu bildirilir. Azacıq günəş işığı düşən pəncərələrdə çoxlu xurma, vələs, qoz və göyrüş cücərtiləri və yeniyetmələri vardır. İri gövdəli qaracöhrə, şabalıd ağaclarının qırılmış budaqları düşdüüyü yerdə çürüyüb qalır. Yerli əhali qəbiristanlıqda olan ağacların meyvəsindən, tökülmüş budaqlarından istifadə etmir. Qalın ölü örtük əmələ gəlmişdir.

Rütubətli mühit yarandığı üçün sahədə ayı döşəyi, avropa çətiryarpağı, ağqanad, danaayağı, sarı ikiləçək və s. ot bitkiləri yayılmışdır. Qəbiristanlığın ətrafı hasarlıdır və ağaclar yaxşı qorunur. Qurumuş ağac nüsxələri vardır.

Dəmirağac meşəliyi (*Parrotia persica* C.A. Mey.):

Ədəbiyyat mənbələrinə əsasən, dəmir ağacı yalnız Lənkəran qrupu rayonlarında yayılmışdır. Lakin son zamanlarda Qəbələ rayonunun Çuxur Qəbələ kəndi yaxınlığında Qarasu çayının vadisində Çuxur Qəbələ adlı meşədə kiçik sahədə (0.2 ha) müxtəlif yaşlı 20 ədəd iri gövdəli dəmir ağacı nüsxələri qeydə alınmışdır. Bundan əlavə son illərdə Məmmədəğalı kəndi yaxınlığında Göyçay vadisində «Çinarlıq» adlı yerdə 1.6 ha sahədə 76 ədəd müxtəlif yaşlı dəmirağac qeydə alınmışdır (*Əsədov K.S., 1991*).

Dəmirağacın diametri 12-42 sm, hündürlüyü 3-17 m, yaşı 20-80 (100) il müəyyən edildi. Dəmirağacı, yalanqoz, qızılağac və ağyarpaq qovaqla qarışıq meşəlik əmələ gətirir. Çoxlu cavan pöhrələri vardır. Ağaclar sahədə qeyri bərabər sistemsiz yerləşmişdir.

Rəvayət: Belə bir fərziyyə vardır ki, dəmir ağacı burada əkilib. Lakin ağacların müxtəlif yaşlı, systemsiz yerləşməsi və həmin sahənin meşə əkini üçün qeyri münasib olması bu fikri təkzib edir. Daha çox təbii meşəyə oxşayır. Məmmədağalı kəndi yaxınlığındakı dəmirağac meşəsinin olduğu yer vaxtilə köçərilərin qoyun yatağı olmuşdur. Arandan dağa və dağdan arana köç zamanı həmin yerdə gecələyirlərmiş. Çox güman ki, dəmirağacı toxumu bu yolla, yəni köç vasitəsi ilə yayılmışdır. Buradakı ağacların dendrometrik parametrləri Çuxur Qəbələdəkindən daha yüksəkdir.

Təklif: Dəmir ağacının yeni arealı kimi olmaqla böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalıdır.

Təbii şabalıd meşəsi:

Qara çayın sağ sahilində Vəndam meşəçiliyinin 34, 42, 43, 44, 45, 55 və 56-cı meşə kvartallarında ümumi ərazisi 935 ha sahədə ağacların tərkibində şabalıd üstünlük təşkil edən meşə mövcuddur. Bu meşələrdə hər il bol şabalıd məhsulu yetişir. Ağacların orta hündürlüyü 25 m, diametri 60 sm, yaşı 100 il olmaqla çox gözəl landşaft quruluşuna, estetik, elmi və təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir. Şabalıd ağaclarının kəsilməsinə, nizamsız mal-qara otarılmasına yol verilir və yetişmiş məhsul pərakəndə yığılır. Respublikamızda belə geniş şabalıd massivi başqa heç bir yerdə yoxdur. Təbiətin bu gözəl guşəsinin qorunub saxlanması elmi və təsərrüfat baxımından çox vacibdir.

Respublika əhəmiyyətli abidə kimi xüsusi rejimli təsərrüfat yaradılmaqla qorunmağa ehtiyacı vardır.

Palıd meşəsi:

Bum kəndində, Yemişanlı kəndindən 3 km aralıda, Qəbələ-Oğuz yolunun solunda Zərgərli qəbiristanlığında 2 ha sahə palıd massivi «pir» adlandırılaraq qorunub saxlanmışdır. Burada əsas palıd, qarağac və vələs ağacları bitib. Palıdın diametri 36-80 sm, hündürlüyü 12-17 m, yaşı 250-300 ildir. Qocaman vələs ağacları da vardır. Qarağac qurumuşdur, tək-tək ca-

van nüsxələri sağlamdır. Meşənin sıxlığı 0,9 olub çox sıxdır. Yeniyetmələrə təsadüf olunur.

Rəvayət: Keçmiş zamanda əkin yeri əldə etmək üçün meşəlik sahə kökdən çıxarılmışdır. Lakin həmin sahəyə yaxınlaşdıqca ağac kəsən fəhlədən birinin ağı əyilir. Bu hadisə meşəni kəsməmək üçün səbəb olur. Hazırda həmin qəbiristanlığın ətrafı əkin sahəsidir. Ortada palıd ağaclarından ibarət olan «pir» saxlanmışdır.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi hesaba alınması məqsədə müvafiqdir.

Beləliklə, Qəbələ rayonunda cəmi 7 abidə qeydə alınmışdır.

Oğuz rayonu

Müasir Oğuz rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Relyefi əsasən, dağlıqdır. Ərazinin ən yüksək hissəsi hündürlüyü 3900 m olan Malqamud dağı, çayları Əlican, Daşağıl və Qalaçaydır (Filfili). Əsasən, dağ-çəmən, dağ-meşə və allüvial çəmən torpaqları yayılmış, alp və subalp çəmənlərinə malikdir. Enliyarpaqlı meşələr (palıd, fısdıq, vələs) geniş yer tutmaqla yanaşı kollu və seyrək meşəli çəmən, quru çöl bitkiləri də yayılmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə Oğuz rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 38 (əlavə 1)

Oğuz rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Fıstıq	1	Sincan kəndi	80	28	200
Palıd	1	Sincan kəndi	120	30	300
Şərq çınarı	1	Xaçmaz kəndi	180	30	350

Şərq çınarı	12	Xaçmaz kəndi	80	28	120
Şərq çınarı	4	Xaçmaz kəndi	200	32	400
Şərq çınarı	1	Xaçmaz kəndi	180	25	360
Şərq çınarı	1	Xaçmaz kəndi	400	25	800
Şərq çınarı	1	Oğuz şəhəri	400	25	800
Şərq çınarı	1	Oğuz şəhəri	300	30	750
Şabalıd	1	Oğuz şəhəri	160	25	300
Şərq çınarı	4	Calut kəndi	150	28	300
Şərq çınarı	2	Calut kəndi	180	30	250
Şərq çınarı	1	Muxas kəndi	100	28	250

Cədvəl 38 (əlavə 2)

Dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Çinar meşəsi	2.0	Ərmənət kəndi	Ərmənət kəndindən 2 km aralıda, dəniz səviyyəsindən 800 m yüksəklikdə yerləşir. Çınarlar qrup halında bitərək, hər qrupda 3-7 ağac olmaq şərti ilə 13 qrupdan ibarətdir. Qrupdakı ağacların diametri 20-80 sm, hündürlüyü 12-25 m, yaşı isə 50-200 il qiymətləndirilmişdir.

Müəlliflər təbiətin gözəl guşələrindən biri olan Oğuz torpağında fıstıq, çinar, palıd və s. cinslərdən ibarət olan ağac abidələrin olduğunu qeydə almışlar. Aşağıda bu abidələrin qısa səciyyəsi verilir:

Şərq fıstığı (*Fagus orientalis* Lipsky.):

Oğuz rayonunun Sincan kəndində dəniz səviyyəsindən 450 m yüksəklikdə köhnə qəbiristanlıqda bir fıstıq ağacı bitir. Bu ağacın diametri 80 sm, hündürlüyü 28 m, yaşı 200 ilə yaxın olub, çətiri 100 m² sahə tutur. Qara çayın sağ sahilində çaya yaxın (8-10 m aralıda) yerləşib. Toxum verməsinə baxmayaraq

yeniyetmələri yoxdur. Fıstıqdan başqa qəbiristanlıqda yoğun vələs və palıd ağacları vardır. Vələsin yeniyetməsi çoxdur.

Rəvayət – Dağ meşələrindən toxumun sel suları vasitəsi ilə gəlib bitdiyi iddia edilir.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalıdır.

Uzunsaplaq palıd (*Quercus longipes* Stev.):

Sincan qəbiristanlığında fıstıqdan 20 m aralıda yola tərəf bitmişdir. Ağacın diametri 120 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 300 il, çətiri 150 m² sahə tutur. Toxum verir. Çay vadisində yalanqoz, qızılağac və başqa hidrofıt ağac bitkiləri vardır. Tək-tək palıd yeniyetmələrinə təsadüf edilir.

Rəvayət – Əsaslı bir rəvayət yoxdur. Çox köhnə qəbiristanlıqdır. Hazırda təzə qəbiristanlıq olduğu üçün orada yeni qəbirlər yoxdur. Ağaclar yerli əhali tərəfindən qorunur.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi orada olan fıstıq, palıd, vələs və b. ağacların qorunması məsləhətdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Oğuz rayonunun Xaçmaz kəndində məscidin həyətinə dəniz səviyyəsindən 800 m yüksəklikdə bir çınar qorunub saxlanılıb. 30 il əvvəl çınar ağacının diametri 180 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 350 il, çətiri 100 m² idi.

Çınar qrupu :

Xaçmaz kəndində dəniz səviyyəsindən 950 m yüksəklikdə Xaçmazçayın sağ sahilində 30 il əvvəl diametri 40-80 sm, hündürlüyü 20-28 m, yaşı 100-120 il olan 12 ədəd çınar vardır. Yaxşı toxum verir, yeniyetmələri var. Burada çınardan başqa söyüd, qızılağac, çaytikanı, birgöz, vələs, dəmirqara, murdarça və s. yayılmışdır.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmağa ehtiyacı vardır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xaçmaz kəndində «Abdallı Qoruğu» adlanan sahədə yerləşir, ətrafı giləs, qoz, şabalıd, fındıq, xurma, heyva bağıdır. 30 il əvvəl çınarın diametri 36 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 100 il olub, çətiri 150 m² idi. Üç gövdə bir kökdən çıxıb, 10-15 m aralıda eyni ölçüdə və eyni yaşda tək bir çinar da vardır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xaçmaz kəndində Baba qoruğunun altında «Karçovka» yerində bir çinar bitib. 30 il əvvəl onun diametri 60 sm, hündürlüyü 22 m, yaşı 150 il, çətiri 200 m² idi. Vəziyyəti yaxşıdır, toxum verir. Görünür vaxtilə çinar meşəsi olub və meşə köklənmiş, sahə əkin yerinə çevrilmişdir. «Korçovka» sözü də köklənmiş meşə yeri mənasında işlənir.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması məsləhətdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xaçmaz kəndində olan çınarların ən böyüyünün 30 il əvvəl diametri 200 sm, hündürlüyü 32 m, yaşı 400 il olmuşdur. Çətiri 150 m² sahə tuturdu.

Rəvayət – Yerli əhali bu çınarı «Diş Piri» adlandırırlar. İnanca görə kimin diş ağrıyorsa çınarı ziyarət etmək və onun dirək gövdəsinə bir mismar vurmaqla şəfa tapır. Elə buna görə də çınarın dirək gövdəsinə saysız-hesabsız mıx və mismarlar vurulmuşdur.

Təklif: Çınarın dirək gövdəsini mexaniki zədədən mühafizə etməli və yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalıdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xaçmaz kəndində 30 il əvvəl diametri 180 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 360 il olan bir çinar ağacı qorunub saxlanıb. Çınarın çətiri 150 m² sahə tuturdu. Ağac üç haçalı, toxumu çox olmuşdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xaçmaz kəndində məscidin qaşısında gözəl bir ağac qorunub saxlanmışdır. 7 budağı vardır. 30 il əvvəl dirək gövdəsinin diametri 180 sm, hündürlüyü 23 m, yaşı 360 il, çətiri 400 m² idi.

Təklif – Çınarların dibi yumşaldılmalı, tapdalanmaqdan qorunmalı və yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalıdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Oğuz şəhərinin yuxarı hissəsində dəniz səviyyəsindən 750 m yüksəklikdə bir çınar bitir. Bu ağacın nəhəng gövdəsi vardır. Kök boğazından çevrəsi 32 m, döş hündürlükdə diametri 400 sm, hündürlüyü 25 m, çətiri 500 m² sahə tutur. Yaşı 830 il müəyyən edildi. Ağacın yarı hissəsi yoxdur. Dibi yandırılıb. Görünür gövdəsi yandırıldığı üçün yarısı ayrılıb yıxılıb və hazırda yarı gövdə qalıb. Kökdən çoxlu pöhrə verib (**şəkil 84-85**).

Rəvayət – Yerli əhalinin sözlərinə görə çınarın yoğun budağından biri 80 il əvvəl sınıb və hazırda kök boğazından sonralar inkişaf etmiş, 50-60 sm diametri olan təzə gövdələr vardır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

O vaxtlar Qoça adlı bir vətəndaşın yaşayış evinin yanında olan çınar yaxşı qorunub saxlanılmışdır. 30 il əvvəl çınarın diametri 300 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 750 il, çətiri 600 m² idi. Dirək gövdəsi və kök boğazından çoxlu pöhrə verib. Çınar yerli əhali tərəfindən «pir» adlanır.

Şabalıd (*Castanea sativa* Mill.)

Yuxarıda təsvir olunan çınarın qonşusudur. 30 il əvvəl diametri 160 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 300 il, çətiri 100 m² olmuşdur.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması məqsədə uyğundur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Oğuz rayonunun Calut kəndində Vənk məhləsi adlanan yerdə, dəniz səviyyəsindən 800 m yüksəklikdə bir-birindən 3 m aralıda 4 ədəd çınar vardır. Bunlardan kiçiyinin diametri 100 sm, böyüyünün diametri isə 150 sm olub, hündürlüyü 25-28 m, yaşları 200-300 ildir. Ağaclarıdan böyüyünün dibi koğuşdur, mal-qara dibini eşir.

Təklif – Dirək gövdəsi ətrafında abadlıq işləri aparmaq və yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınması məsləhətdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Calut kəndində dəniz səviyyəsindən 800 m yüksəklikdə Vənk adlanan yerdə iki qoşa çınarın olduğu bildirilir. 30 il əvvəl bunların diametri 180 sm, hündürlüyü 30 m, yaşları 350 il olmuşdur. Ətrafda qəbiristanlıq varmış. Baş daşlarından birində 1850-ci il tarixi yazılıb. Ətrafda fıstıq-vələs, palıd meşələri yayıldığı göstərilir.

Rəvayət – Vaxtilə kənd həmin çınarların ətrafında olub.

Təklif – Yerli abidə kimi çınarların qorunması məsləhətdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Muxas kəndində məscid məhəlləsində bir çınar qeydə alınmışdır. Diametri 100 sm, hündürlüyü 28 m, yaşı 250 il olub, çətiri 100 m² sahə tuturdu. Ətrafda alma, armud ağacları olduğu qeyd edilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Oğuz şəhərindən 16 km məsafədə Ərmənət kəndində 8 illik məktəbin həyətinə bir çınar ağacı vardır. 30 il əvvəl çınarın diametri 60 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 120 il, çətiri 25 m² olmuşdur. **Rəvayət:** Deyilənə görə çınarın sayı iki olub, birisi çıxarılıb. Əvvəllər burada Molla Abdulla Əfəndi məscidi olub. Çınarları da həmin məsciddə (mədrəsədə) təhsil alan ruhani tələbələr əkibləmiş.

Çinar meşəsi – Ərmənət kəndindən 2 km aralı dəniz səviyyəsindən 830 m yüksəklikdə «Cəyənəyin üstü» adlanan yerdə palıd-vələs qarşılıqlı 2 ha sahədə təbii çinar meşəsinin olduğu bildirilir. Çinarlar qrup şəklində bitmişlər. Hər qrupda 3-7 ədəd çinar olmaqla 13 qrup qeydə alınmışdır. Qruplardakı ağaclardan kiçiyinin diametri 20 sm, böyüyünün diametri 80 sm, hündürlükləri 12-25 m, yaşı 50-200 il idi. Çox yaxşı təbii bərpası vardı. Burada cəmi 103 ədəd çinar olduğu hesablanmışdır. Bunlardan diametri 20 sm-dən yuxarı olanlar 64 ədəd olmuşdur. Çinarların belə qruplarda bitməsi bəlkə də onların əvvəlcədən daha böyük nüsxələrinin olmasından irəli gəlir. Hazırkı çinarların məhv olmuş böyük nüsxələrinin kötük pöhrələri olduğu güman edilir. Meşəliyin tərkibində çinardan əlavə qovaq, vələs, palıd, ağcaqayın, göyrüş, qarağac, dəmirqara, üvəz, pirokanta (ölməz kol), birgöz, şaqqıldağ, fındıq, mürdarça, gəlinbarmağı, söyüd və s. bitkiləri vardır.

Təklif: Çinar meşəliyinin nadir sahəsi olmaqla Respublika əhəmiyyətli abidə kimi qorunması təklif edilmişdir.

Şəki rayonu

Qədim Şəki əyaləti Qafqaz Albaniyasının dini mərkəzlərindən biri idi. Qafqaz Albaniyasının mühüm şəhərlərindən olan Şəki şəhəri 1968-ci ilədək Nuxa adlanırdı. Onu Ptolomeyin (II əsr) «Coğrafi təlimnamə» əsərində adı çəkilən Niqa ilə eyniləşdirirlər. Elxanilər dövrü və ondan sonra Şəki müstəqil hakimlik mərkəzi, Osmanlı hakimiyyəti dövründə sancaqlıq mərkəzi, Nadir Şaha sui-qəsdədən sonra (1747) isə Azərbaycanın ən qüdrətli xanlıqlarından birinə çevrilmişdir. 1772-ci ildə güclü sel şəhəri dağıtdıqdan sonra şəhər əhalisi indiki ərəziyə köçmüşdür. 1805-ci ildə Şəki xanlığı Rusiyanın himayəsinə keçmiş (Kürəkçay müqaviləsi), 1819-cu ildə ləğv edilərək çar komendantı tərəfindən idarə edilmiş, sonralar isə Nuxa qəzasına çevrilmişdir. Müasir Şəki rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Ərazinin ən yüksək hündürlüyü 3683 m olan Seyidyard

dağı, əsas çayları Əyriçay, Əlican, Kişçay və s.dir. Çimli dağ-çəmən, qonur dağ-meşə, çəmən-meşə, dağ-tünd şabalıdı, şabalıdı, açıq şabalıdı, boz-çəmən, çəmən-boz, şərəkətvəri, boz-qonur torpaqlar yayılmışdır. Rayonun Baş Qafqaz hissəsində alp və subalp çəmənləri, meşələr (palıd, fısdıq, vələs və s.) geniş sahə tutur. Vadi ərazilərində çəmən bitkiləri, ön dağlıqlarda isə çöl və yarımsəhra bitkiləri geniş yayılmışdır. Şəki rayonu iqlim və torpaq şəraitinə görə Böyük Qafqazın cənub yama-cında yerləşən digər rayonlara nisbətən müstəsnaqlıq təşkil edir. Belə ki, Şəkinin iqlimi başqa qonşu rayonlara nisbətən quru-dur. Odur ki, Şəkiddə quraqlığa davamlı cinslər başqa rayonla- ra nisbətən daha çox üçtünlük təşkil edir.

Cədvəl 39

Şəki rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkan	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Palıd	1	Şəki şəhəri Dağdibi ərazisi	150	16	300
Palıd	3	İkinci Biləcik kəndi	100	18	200
Dağdağan	2	Şəki ş., «Qoşa ziyarət»	140	11	300
Göyrüş	1	İkinci Biləcik	90	20	150
Şərq çınarı	9	Kilsənin yanı	90	28	200
Şərq çınarı	3	«Xanmənər» həyətinə	120	25	300
Şərq çınarı	4	Peşə məktəbi ərazisi	120	30	300
Şərq çınarı	1	Avtovağzal	250	25	500
Şərq çınarı	2	Şəki Xan Sarayı önündə	180	30	350
Palıd xiyabanı	200	Şəki-Oğuz yolu	150	22	200

Xanım Tutayuk Şəki-Qax şosse yolu kənarındakı Babaratma kəndinin 900 yaşlı «Babaratma piri»ndə 600 yaşlı düzən palıdının (uzunsaplaq palıd), Şəki şəhəri yaxınlığında açıq sahədə el arasında «Səsverən Qovaq» kimi tanınan 1000 yaşlı çinar, Qudula kəndində budaqlarında 17 hacileylək yuvası olan, eyni yaşlı palıdın olduğunu qeyd edir (*Tutayuk V.X., 1968*). Aşağıdakı cədvəldə Şəki rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Uzunsaplaq palıd (*Quercus longipes* Stev.):

Şəki-Qax yolunun sağında, II Biləci kəndindən 0,5 km aralıda keçmiş «9 Yanvar» kolxozu idarə binasından 300 m Şəki şəhərinə tərəf olan sahədə qeydə alınmışdır. Diametri 100 sm, hündürlüyü 18 m, yaşı 250 il olmuş, çətiri 80 m² sahə tutmuşdur. Burada bir-birindən 100-150 m aralı üç palıd vardır. Həmin palıdların dendrometrik ölçüləri təsvir etdiyimiz palıdın ölçülərinə yaxındır.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınmalıdır.

Uzunsaplaq palıd (*Quercus longipes* Stev.):

Dağdibi adlanan yerdə dəniz səviyyəsindən 530 m yüksəklikdə bir uzunsaplaq palıd vardır. Bu ağacın diametri 150 sm, hündürlüyü 18 m, yaşı 500 ilə yaxın, çətiri 150 m² sahə tutur. Dibi çəpərlidir, yaxşı qorunur. Dağ döşündə palıd, vələs, nar, birgöz, böyürtkən, zoğal, dağdağan və s. bitkilərdən ibarət kolluq vardır. Çox güman ki, həmin palıd vaxtilə burada məskən salmış yüksək bonitetli palıd meşəliyindən qalmış yadırgardır.

Rəvayət – Palıd xarici görkəminə görə əzəmətli və gözəldir, yerli əhali onu ziyarət palıdı kimi tanıyır. Görünür bir müdrək insan palıdın şux qamətinə görə kəsilməkdən xilas etmək üçün ona ziyarət palıdı adını vermişdir. Çünki başqa pirlərdən fərqli olaraq bu palıdın hər hansı bir möcüzəsi haqda məlumat yoxdur.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalıdır.

Dağdağan (*Celtis glabrata* Stev.)

Şəki şəhərinin cənubi-şərqində qışlağın aşağı hissəsində, «Çəkil bağı»nın kənarında qoşa dağdağan ağacları vardır. Bunların diametri 140 sm, hündürlükləri 11 m, ikisinin çətiri birlikdə 150 m² sahə tutur. Yaşları 300 il olub, yerüstü gövdəsi çətiri ellipsvari formadadır. Dibi qoyun-malqara tapdağıdır. Yaşsı toxumu var.

Rəvayət: El arasında «Qoşa ziyarət» adlanır.

Təklif: Dövlət əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalıdır. Ətrafında abadlıq işləri aparmaqla dibi yumşaldılmalıdır. Ətrafda çoxlu dağdağan yeniyetməsi var. Onların inkişafını təmin etmək üçün mal-qara otarılması qadağan edilməlidir.

Göyrüş (*Fraxinus excelsior* L.)

II Biləcik kəndində Şəki yolunun 2 km-də Şəki şəhərinə çatmamış bir adi göyrüş qeydə alındığı bildirilir. 30 il əvvəl həmin ağacın diametri 90 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 150 il olduğu müəyyən edilmişdir. Çətiri 50 m² sahə tutur. Bundan əlavə yolun sağ və solunda alleya şəklində çoxlu cökə, köyrüş, qoz və palıd ağaclarının olduğu bildirilir.

Palıd meşəsi – Baqqal kəndindən 2 km aralıda qorunub saxlanmış palıd meşəsi el arasında «Mahmud ahın baba» və ya «Mahmud əfəndi piri» kimi tanındığı bildirilir. Burada 2,5 ha sahədə uzunsaplaq palıd meşə parçası olmuşdur. 1974-cü ildə ağacliqdakı palıdların sayı 88 ədəd, diametri 60-80 sm, hündürlüyü 10-12 m, yaşı 150-200 il idi. Köhnə qəbiristanlıq olan bu sahədə çoxlu sumaq, qaratikan, itburnu və s. kolların olduğu qeyd edilir

Rəvayət: Həmin ziyarətin ruhi xəstələri müalicə etdiyi, yel xəstəliyinə tutulana şəfa verdiyi bildirilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şəki şəhərindəki kilsə həyətinə 10 ədəd çinar olduğu bildirilir. Bunların diametri 24-90 sm, hündürlükləri 20-28 m, yaşları 100-200 il müəyyən edilmişdir. Əkmə çinarlar olduğu bildirilir. Kilsənin yanında çoxlu qəbir var, qəbirlərdən birində 1813, digərində isə 1823-cü il rəqəmləri yazılmışdır.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması bildirilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şəki şəhərində Cumay məscidinin (bəzən «Xan məscidi» də deyirlər) yanında dəniz səviyyəsindən 700 m yüksəklikdə üç çinar olmuşdur. Bu çinarların diametri 100-120 sm, hündürlükləri 20-25 m, yaşı 250-300 il qiymətləndirilmişdir. Xanım Tutayuk isə 1967-ci ildə ağacın hündürlüyünün 35 m, yaşının isə 260 il olduğunu qeyd edir (*Tutayuk V.X., 1968*).

Cumay məscidi K.Kərimovun (1969) məlumatına görə 1745-1750-ci illərdə tikilmişdir. Məscidin həyətinə kiçik qəbiristanlıq vardır. Burada Şəki xanı Hacı Çələbi və onun yaxın qohumları dəfn edilmişdir. Şair Hüseyn xan Müştəqın da qəbri buradadır. Çinarlar məscidin tikildiyi vaxtlarda əkilmiş olsa, onda həmin ağacların 255-260 yaşı olduğunu söyləmək olar. Lakin başqa bir rəvayət də vardır.

Qocaman Şəki sakinlərinin sözlərinə görə təxminən 300-350 il əvvəl çinar qalın meşə içərisində olub. Hətta qoca bir kişinin babasının itmiş danasını həmin çinarların dibində canavar dağıtdığını babasından eşitmişdir. Beləliklə çınarı məscidin inşasından əvvəl orada bitdiyini güman edənlər də vardır.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınması məsləhətdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şəki şəhərində köhnə məscidin həyətinə dəniz səviyyəsindən 750 m yüksəklikdə (keçmiş «axşam fəhlə gənclər məktə-

bi»nin həyətində) 4 ədəd  inar var. Bunların diametri 80-120 sm, hündürlükləri 25-30 m, yaşı 250-300 il idi.

Rəvayət: Deyilənlərə görə bu çinarlar  v ll r qalın palıd meşəliyi i ində olub, sonra tədricən palıd v  bařqa  ağaclar kəsilib, çinarlar isə müqəddəs  gac kimi qorunub saxlanılıb.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmasına, dibinin yumşaldılmasına v  vaxtařırı suvarılmasına ehtiyac vardır.

Ş r   inari (*Platanus orientalis* L.):

Şəki şəhərində meşhur «Xan Sarayı»nın həyətində dəniz səviyyəsindən 740 m y ks klid  iki  inar vardır. K.Kərimovun (1969) məlumatına görə xan sarayı 1762-ci ildə şamaxılı me-mar Abasqulu tərəfindən inřa edilmiřdir. Həmin  ağacların diametri 180 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 300 il olmuř, çinarların  tiri 150-200 m² sahə tuturdu. Xanım Tutayuk 1967-ci ildə onların hündürlüyünün 45 m olduğunu bildirir (*Tutayuk V.X., 1968*). Çinarlar haqda bir-birinə əks iki rəvayət vardır.

Rəvayət: Güman edilir ki, çinarlar sarayın inřasından sonra əkilib, digər fikrə görə isə həmin  inarlara xanın adam sarıyıb c zalandırdıđı göstərilir.

S f r zamanı bir daha ř kilil rin hazırcavab v  incə yumora malik insanlar olduđunun řahidi olduq. Belə ki, müəlliflərdən biri sarayın təmiri ilə meřg l olan bir b nnadan «sizc  bu  gacın ne  y şı var» deyə soruřduqda o dedi: «468 il». Ondan «niyə məhz 468 il» soruřduqda o dedi: « unki, 3 il bundan qa-baq 465 il idi» (ř kil 89).

Ş r   inari (*Platanus orientalis* L.):

Şəki şəhərində olan çinarlardan  n b y y  şəhər avto-vağzalının yanında qeydə alınmıřdır. Bu  gacın diametri 30 il öncə 250 sm, hündürlüyü 25 m,  tiri 200 m² sahə tuturmuř. Yaşı 500 il olduđu hesablanmıřdır. Çoxlu toxumu v  gövdəsində pöhrələri vardır. Gövdəsində dairəvi d z ldilmıř skamyada 50 nəfər s rniřin otura bilir.

Palıd alleyi:

Şəki-Oğuz yolunda 24-cü km-də yolun hər iki tərəfində 200 ədəd uzunsaplaq palıd alleyası əkilmişdir. Burada ağacların diametri 60-150 sm, hündürlükləri 18-22 m, yaşı 150-200 ilə müvafiqdir. Ağaclar sağlam olub çoxlu toxum verir.

Rəvayət: Yerli əhalinin sözlərinə görə bu alleya Şəki-Zaqatala yolunda salınmış qoz alleyasından çox qabaq salınmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şəki rayonunda demək olar ki, bütün kəndlərdə çinar ağacına təsadüf edilir. Ədəbiyyat mənbələrində göstərilmiş qocaman ağaclardan bir qismi qurumuş, kəsilmiş və ya başqa səbəblər üzündən tələf olmuşdur.

Qax rayonu

Bu rayon 1930-cu ildə təşkil edilmiş, 1963-cü ildə ləğv edilərək zaqatala rayonuna verilmiş, 1964-cü ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Rayonun şimal və şimal-şərq hissəsi Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamaclarına, mərkəzi hissəsi Alazan-Həftəran vadisinə, cənub və cənub-şərq hissəsi isə Acınohur ön dağlığına daxildir. Ərazinin hündürlüyü Acınohur gölü sahilində təqribən 100 m-dən Baş Qafqaz silsiləsinin yal hissəsində 3480 m-dək (Ahvay dağı) dəyişir. Əsas çayları Kümürük və Əyriçaydır. Çimli dağ-çəmən, qonur dağ-meşə, allüvial çəmən-meşə, allüvial çəmən, şabalıdı və açıq-şabalıdı, karbonatlı yuxa qaratorpaqlar yayılmışdır. Rayonun Baş Qafqaz hissəsində alp və subalp çəmənləri və meşələr (palıd, fısdıq, vələs və s.) geniş sahə tutur. Vadidə çəmən bitkiləri, ön dağlıqda isə çöl və yarımçöl bitkiləri geniş yayılmışdır.

Qax rayonunun iqlim şəraiti Şəki rayonuna nisbətən rütubətli və rütubətli. Buna görə də Qax rayonunda daha çox rütubət sevən bitki florası üstünlük təşkil edir. Bura da abidələr ilə zəngindir (şəkil 90-92). Qax ağac abidələrinin ən nəhəngi 2000-ci ildə yıxılmış məşhur «Tasmalı palıdı» olmuşdur. Xanım Tutayuk qeyd edir ki, təqribi hesablamalara görə 1300 il yaşı olan bu ağacın altında 20-30 yük maşını dururmuş. Məhz bu səbəbdən

səbəbdən palıdın altı avtobus dayanacağı imiş (1974-cü il ekspedisiyası ağacın yaşını 750 il qiymətləndirmişdir). O, həmçinin Şeyx Şamilin ən çox inandığı, şücaətli müridi və naibi, sonralar isə təqib etdiyi Hacı Muradın basdırıldığı Day kəndi (Tanğıt kəndi) qəbiristanlığında 500 yaşlı qədim ağacların (oxucu yəqin ki, islam dininə rəğbətlə yanaşan məşhur rus yazıçısı Lev Tolstoyun «Hacı Murad» əsərini oxumuş və Hacı Muradın başının kəsilərək rus imperatoruna göndərildiyindən və hal-hazırda Sankt-Peterburqda saxlanıldığından xəbərdardır), Güllük kənd qəbiristanlığında 450-600 illik uzunsaplaq palıdların olduğunu bildirir.

Aşağıdakı cədvəldə Qax rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 40

Qax rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Dağdağan	1	Güllük	80	18	200
Dağdağan	7	Qax şəhəri	90	20	350
Pahd	1	Qax-Zaqatala yolu	140	20	200
Palıd	1	Tasmalı kəndi	300	22	750

Dağdağan (*Celtis glabrata* Stev.)

Güllük kəndində şosse yolun kənarında bitdiyi bildirilir. 30 il əvvəl diametri 80 sm, hündürlüyü 18 m, yaşı 200 il, çətiri 100 m² olmuşdur. Sağlam və çox toxum vermiş.

Dağdağan (*Celtis glabrata* Stev.)

Qax şəhərində köhnə kilsə binasının yanında, 7 ədəd dağdağan ağacları koma halda bitmişdir. Kilsə 1888-ci ildə inşa edilib. Ağacların diametri 40-90 sm arasındadır. Hündürlükləri 18-20 m, yaşı 350 il olub, hamısının çətiri birlikdə 300 m² sahə tuturdu.

Xanım Tutayuk Qax şəhərindəki Gürcü kilsəsi həyətində kök boğazından bir qədər yuxarıda 7 dirək-gövdəyə ayrılan, hündürlüyü 40 m, 1300 il yaşlı dağdağanın olduğunu qeyd edir (*Tutayuk V.X.*, 1968).

Palıd (*Quercus longipes* Stev.)

Qax-Zaqatala yolunun sağında Güllük kəndində dəniz səviyyəsindən 300 m yüksəklikdə bir ədəd uzunsaplaq palıd qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl bu ağacın diametri 140 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 200 il olub, çətiri 64 m² sahə tuturmuş.

Palıd (*Quercus longipes* Stev.)

Tasmalı kəndi yaxınlığında yol kənarında bitdiyi bildirilir. 30 il əvvəl diametri 300 sm, hündürlüyü 22 m, yaşı 750 il, çətiri 400 m² olmuşdur. Qurumuş çoxlu budaqları var imiş. Verilən məlumatlara görə 10 il öncə yıxılmışdır.

Qaracöhrə meşəsi:

Kümrük çayının sol sahilində İlisu kəndindən başlamış Qax qəsəbəsinin bərabərinə kimi 5-7 km məsafədə 350 ha sahədə fıstıq-vələs meşəliyində qarışıq halda təsadüf edilir. Ən çox qaracöhrə ağacları Tağ körpüdən aşağıda Migilki dərəsi adlanan yerdə vardır. Burada 3-3,5 ha sahədə 1974-cü il hesablamalarına görə diametri 12-24 sm, hündürlüyü 3-7 m, yaşı 100-150 il olan 25 ədəd qaracöhrə qeydə alınmışdır. Başqa sahələrdə qaracöhrənin miqdarı az olduğu bildirilir (**şəkil 90-92**). İlisu kənd sakinlərinin sözlərinə görə vaxtilə bu yerlərdə qaracöhrə ağacı çox olmuş, lakin sistemsiz kəsildiyi üçün (xüsusilə bayram şənliklərində) tükənmişdir.

Təklif: Qaracöhrə yayılmış sahə başdan-başa su saxlayıcı və torpaq qoruyucu meşə olduğu üçün yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması məqsədə uyğundur.

Zaqatala rayonu

1860-cı ildə yaradılan, tərkibinə Əliabad, Qax, Car-Muxax, Balakən məntəqələri daxil olan və heç bir quberniyaya daxil olmayan *Zaqatala Dairəsi* hərbi-inzibati ərazi vahidi olub hərbi rəis tərəfindən idarə edilirdi. Çar Rusiyası İmperiyasının son dövrlərində Zaqatala quberniyası Azərbaycanın 4 əsas quberniyalarından biri idi. Azərbaycan Demokratik Dövləti dövründə yaradılan Zaqatala Quberniyası 1920-ci ildə bolşevik çevrilişindən sonra Sovet Azərbaycanının Zaqatala Qəzası şəklində fəaliyyət göstərərək 1929-cu ildə ləğv edilmiş, 1930-cu ildə Zaqatala rayonu təşkil edilmişdir.

Ərazinin ən yüksək hissəsi 3648 m hündürlüyü olan Quton dağıdır. Əsas çayları Katex, Tala, Muxax və s. çaylardır. Əsasən, allüvial-çəmən, qonur dağ-meşə, çimli dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Dağlıq hissədə meşələr (palıd, fisdıq və s.), ondan yuxarılar subalp və alp çəmənlikləri, daha yuxarı hissələr isə qayalıqlardan ibarətdir. Düzenlik hissəsinin bitki örtüyü kollu və seyrək meşəli çəmənliklərdir. Zaqatala Dövlət Qoruğunun bir hissəsi bu rayonun ərazisinə düşür. Azərb. SSR Xalq Komissarları Sovetinin və Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1929-cu il 4 dekabr tarixli qərarına əsasən təşkil edilmiş bu qoruqda enliyarpaqlı meşələr (palıd, fisdıq, vələs, cökə, ayıfındığı, qoz, şabalıd və s.), subalp və alp çəmənlikləri üstünlük təşkil edərək 800-dən çox bitki, 32 məməli növü yayılmışdır.

Zaqatala rayonu öz zəngin təbiətinə görə təkcə respublikamızda deyil, onun sərhədlərindən kənar da böyük şöhrət qazanmışdır. Bununla yanaşı ağac abidələrin sayı Zaqatalada o qədər də çox deyil. Zaqatala şəhəri sidr atlası, sərvi və digər nadir və qiymətli introduksiya olunmuş cinslərlə də zəngindir.

Aşağıdakı cədvəldə Zaqatala rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 41

Zaqatala rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	Zaqatala şəhəri	120	23	240
Şərq çınarı	1	Kilsə həyətidə	120	30	250
Şərq çınarı	3	Şəhər parkı	370	35	700
Palıd	1	Verxiyan kəndi	150	32	300

Qafqaz cökəsi (*Tilia caucasica*):

Zaqatala qoruğunda, Katex çayının sağ sahilində kordonun yanında bitib, qoruğun ən iri cökəsi sayılır. Onun döş bərabərində gövdəsinin çevrə uzunluğu 660 sm, diametri 210 sm, hündürlüyü 25 m, çətirinin diametri 30x34 m, yaşı isə 500 il olduğu qeyd edilir. Ağacın gövdəsi 7 metr hündürlükdə diametrləri 80 sm, 60 sm və 80 sm olan 3 iri qola ayrıldığı bildirilir (*Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M., 2002*).

Qafqaz cökəsi (*Tilia caucasica*):

Mazımçay hövzəsində, dəniz səviyyəsindən 1300 m yüksəklikdə yerləşdiyi bildirilir. Boyunun 40 m, döş bərabərindəki diametrinin 2300 sm, yaşının 300 il olduğu qeyd edilir (*Məmmədov Q.Ş. və b., 2002*).

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Zaqatala şəhərində bir çınar vardır. 30 il əvvəl diametri 120 sm, hündürlüyü 23 m, yaşı 240 il idi. Çətiri 100 m² sahə tuturdu.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Zaqatala şəhərində köhnə kilsə binasının yanında bitir (kilsə 1831-ci ildə inşa edilib). Bu çınarın diametri 120 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 250 il olduğu müəyyən edilmişdir. Çətiri 100 m² sahə tutur (**şəkil 93**).

Rəvayət: Deyilənlərə görə vaxtilə Zaqatalada saxlanan dənizçilərdən biri kəşfiyyat məqsədilə həmin çınara çıxıb, gizlənib, lakin onun papağı yerə düşüb. Bunu gören keşiş dövlət məmurlarına xəbər verir. Dənizçi hökumət orqanları tərəfindən tutulur.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunub saxlanması məsləhətdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Zaqatala şəhərində kinoteatr binasının qarşısındakı meydana üç çinar vardır. Bunların diametri 260-270 sm, hündürlükləri 30-35 m idi. Çətirləri orta hesabla 400 m² sahə tutmuş. Yaşlarının 500-700 il olduğunu göstərən lövhə vardır. Ümumi vəziyyəti yaxşıdır. Hər çınarın dibində dairəvi skamya düzəldilmişdir. Bu tədbir çınarın dib hissəsinin qorunmasına şərait yaradır (**şəkil 94-96**).

Rəvayət: Yerli əhalinin sözlərinə görə əvvəllər dağ dibində axan çay yatağı olan bu yerdə (meydana) çoxlu çinarlar olub. Tədricən çayın istiqaməti dəyişib və yaşayış evləri tikilməyə başlayıb. Çinarların bir qismi qırılıb və hazırki nüsxələr qorunub saxlanmışdır. Doğrudan da çinarlar dağ dibi ilə eyni istiqamətlə systemsiz yerləşdiyi aydın hiss olunur.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunub saxlanması vacibdir.

Palıd:

Bahmətli kəndində (Boydan tabunu) artezian quyusunun yanında bir palıd bitdiyi qeyd edilir. 30 il əvvəl onun diametri 150 sm, hündürlüyü 28 m, yaşı 200 il idi. Çətiri 100 m² sahə tuturdu.

Rəvayət: Yerli əhalinin sözlərinə görə vaxtilə bu yerlər qalın meşə olub, meşə tədricən qırılıb yerinə kənd salınıb. Həmin palıd isə kəsilməyib qalıb.

Təklif: Yerli abidə kimi qorunması məsləhət görülmüşdür.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qımır kəndində «Çinar çölü» adlanan sahədə koma halda 5 çinar - «Beşqardaş çinar» qeyd edilmişdir. Çinarların çay kənarında açıq çöldə (ətrafında azacıq kolluq da olmuşdur) bitdiyi qeyd edilir. 30 il əvvəl ağacların diametri 80-150 sm, hündürlüyü 30-32 m, yaşları 250-300 il olmaqla çətirləri birlikdə 800 m² sahə tuturdu. Çinarların budaqları içdən çölə tərəf inkişaf edib və kənardan baxanda bir çinar olduğu güman edilir. Kökdən çoxlu pöhrə veribmiş. Çinarların gövdəsinə çoxlu adların yazıldığı qeyd edilir. Adlar bəzən balta və dəhrə ilə ağacın qabıq hissəsini kəsməklə yazılmışdır. Ümumi vəziyyəti yaxşıdır. Toxum məhsulu vardır.

Rəvayət: Qımır kənd sakinlərinin sözlərinə görə vaxtilə Məhəmməd adlı bir nəfər çinar ağacını kəşib ev tikmək üçün taxda düzəltdirib. Lakin evi tikmək ona nəşib olmayıb. Ev inşa edilməyə başlayarkən ailənin 8 nəfər üzvü dalbadal xəstələnib ölmüşdür. Beləliklə Məmməd kişi evi tikə bilməmişdir. Deyirlər guya Məmməd kişi müqəddəs ağacı kəşdiyi üçün onun ailəsinə bədbəxtlik üz vermişdir. Odur ki, indi də bu yerlərdə çinar ağacını kəsmirlər və hətta onun qurumuş budağını belə heç kəs evinə aparıb ocağında yandırmır.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmaq və çay vadisində artırmaq lazımdır.

Balakən rayonu

Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamaclarında, Alazan-Həftəran vadisində yerləşən Balakən rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmiş, 1963-cü ildə ləğv edilərək Zaqatala rayonuna daxil edilmiş, 1965-ci ildən yenidən müstəqil rayon statusu almışdır. Rayonun relyefi şimalda və şimal-şərqdə dağlıq, cənubda və cənub-qərbdə düzənlikdən ibarətdir. Baş Qafqaz silsiləsinin

suayrıcında Quton (3648 m), Tinov-Rosso (3385 m) zirvələri mövcuddur. Əsas çayları Balakən, Mazım, Katex və Qanıx (Alazan) çaylarıdır. Rayonun şimal və şimal-şərq hissəsində meşələr (palıd, fisdıq, vələs) geniş yer tutur. Yüksək dağlıq ərazilərdə subalp və alp çəmənlikləri vardır.

Balakən rayonunda ayrı-ayrı ağac abidələrlə yanaşı təbii çinar massivi də qeydə alınmışdır. Bura introduksiya olunmuş nadir ağaclarla da zəngindir. Xanım Tutayuk Balakən şəhərinin mərkəzi küçəsində 40-45 yaşlı qiymətli iynəyarpaqlı ağac olan kriptomeriya ağaclarının olduğunu qeyd edir (*Tutayuk V.X., 1968*). Qeyd edək ki, kriptomeriya qeyri-rəsmi dünyanın ən uzunömürlü ağacı sayılır. Bəzi tam sübut olunmamış mənbələrdə onun 7000 yaşlı nüsxəsinin olduğu bildirilir.

Aşağıdakı cədvəldə Balakən rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qiymətli meşəliklərin parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 42

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Çinar meşəsi	25	Himbul-çayın sahilı, Qullar kəndi	Üçüncü dövrün relikti olan təbii çinar meşəsidir. Təbii çinar meşələrinin flora tarixinin tədqiqində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ağacların gövdələrinin diametri 16-140 sm, hündürlüyü 8-12 m, yaşı 230-250 il qiymətləndirilmişdir.

Cökə (*Tilia caucasica* Rupr.)

«Sıqnaq» adlanan yerdə dəniz səviyyəsindən 650 m yüksəklikdə Katex dərədə, Katex çayının sağ sahilində 92 №-li meşə kvartalında qeydə alınmışdır. Tədqiqatçıların qeydlərinə görə

30 il əvvəl bu ağacın diametri 200 sm, hündürlüyü 29 m, yaşı 150 il olub çetiri 400 m² sahə tuturdu.

Rəvayət: Əvvəllər sahə meşə ilə örtülü olub sonra meşə tədricən kəsilib, yeganə cökə saxlanılıb. Həqiqətən ətraf meşə ilə örtülüdür, cökə talada tək qalıb. Son vaxtlar meşə təsərrüfatı idarəsi həmin talada kardon tikib və meyvə bağı salıb.

Çinar meşəsi:

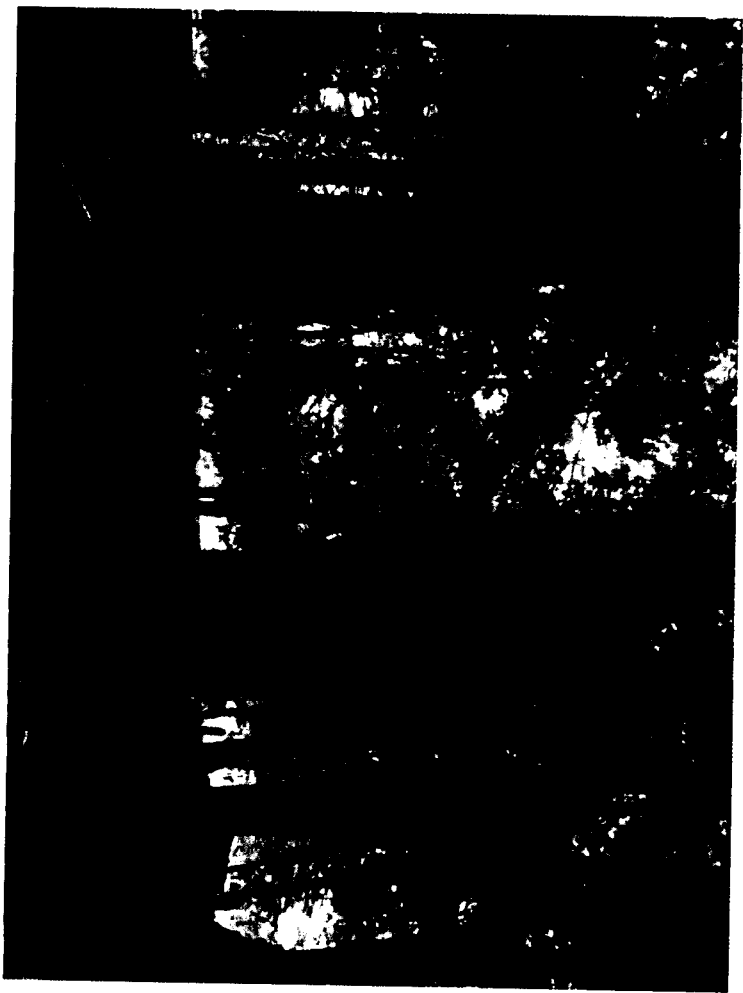
Qullar kəndində Himbulçay vadisində 2 ha sahədə təbii çinar meşəsinin olduğu qeyd edilir. Burada cəmi 88 ədəd ağac qeydə alınmışdır. Bunlardan çinar – 27, yalanqoz – 42, qızılağac – 3, qoz – 9, palıd – 1, xurma – 2, cökə – 2, söyüd – 1, qovaq – 1 ədəd olmuşdur. Çinarın diametri 16-140 sm, hündürlüyü 8-12 m yaşı 230-250 ilə qədər olduğu müəyyən edilmişdir.

Çinarların boyca qısa olmasının əsas səbəbinin baş budaqlarının vaxtaşırı kəsilməsi olduğu bildirilir. Vaxtilə çay vadisində çinarlığın sıx olduğu bildirilir.

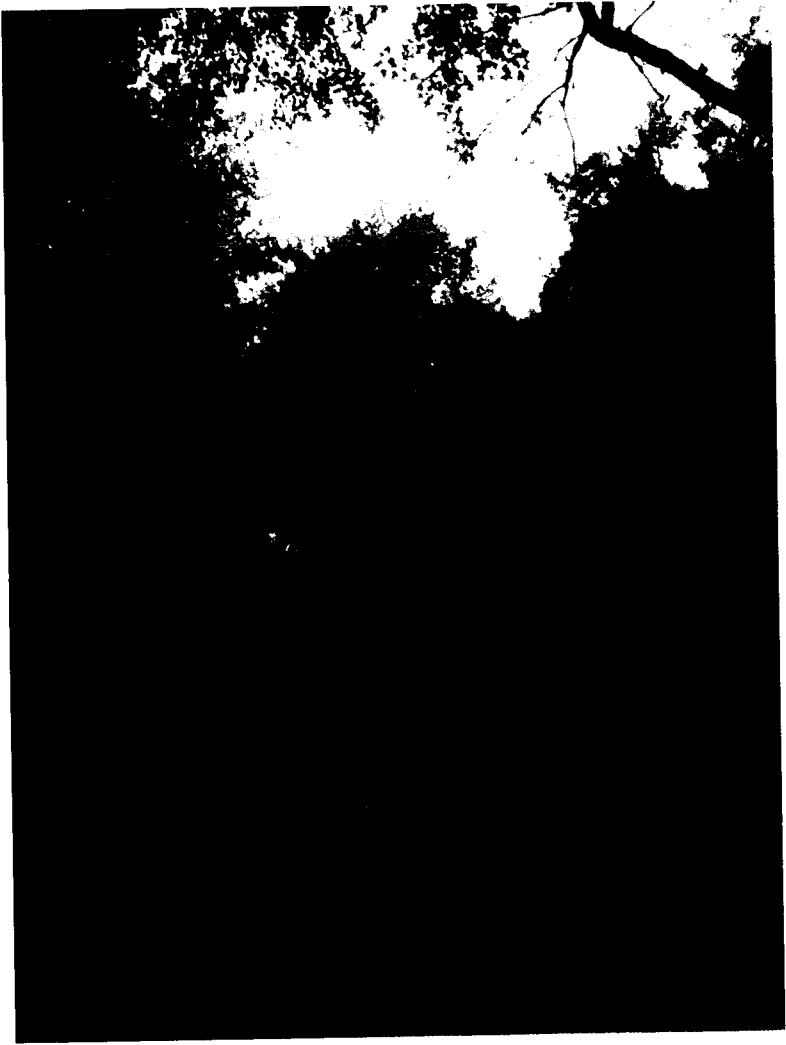
Təklif: Təbii çinarlığın flora tarixinin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu cins əvvəllər çox geniş sahə tutduğu güman edilir. Bəzi müəlliflər çinarın təbii meşəsinin olmadığını da iddia edirlər. Lakin toplanmış materiallara əsasən, İ.S.Səfərov belə nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycanda çinarın təbii meşəsi olub və hazırkı qalıqlar təbii meşənin izləridir. Göründüyü kimi, flora tarixini və çinar meşəliyini öyrənmək üçün bu sahə gələcəkdə də böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Sahə çəpərə alınmaqla ciddi mühafizə edilməlidir.

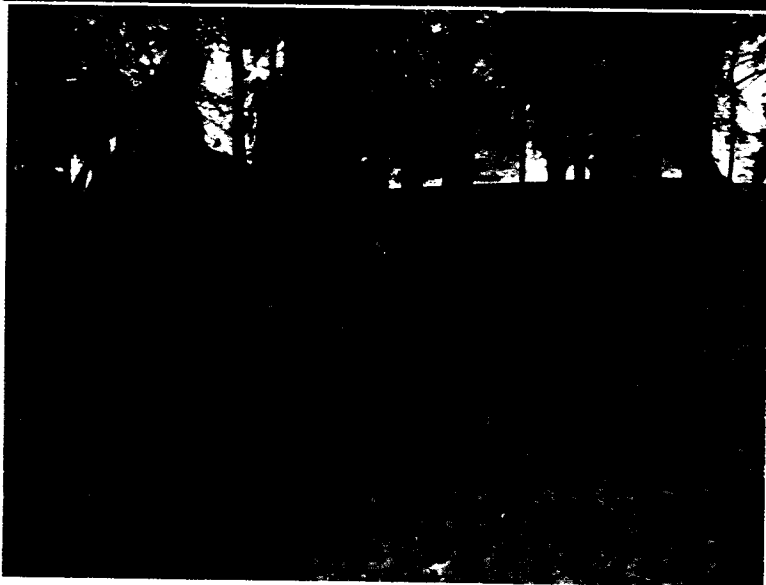
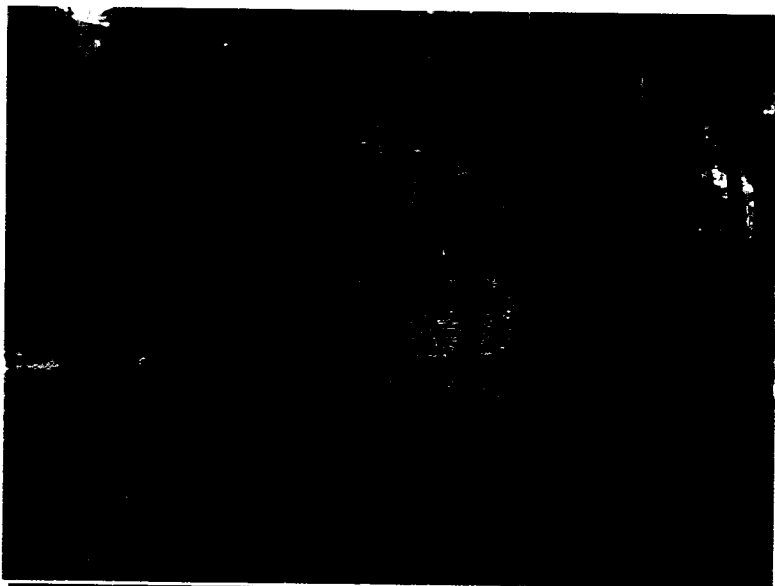
Şəkil 79. Qəbələ rayonu Həmzəli kənd qəbiristanlığının 1000-1200 yaşlı nəhəng qaraçöhrə ağacları

Səkil 80. Qəbiristanlıqdakı nadir meşəlikdən bir manzərə

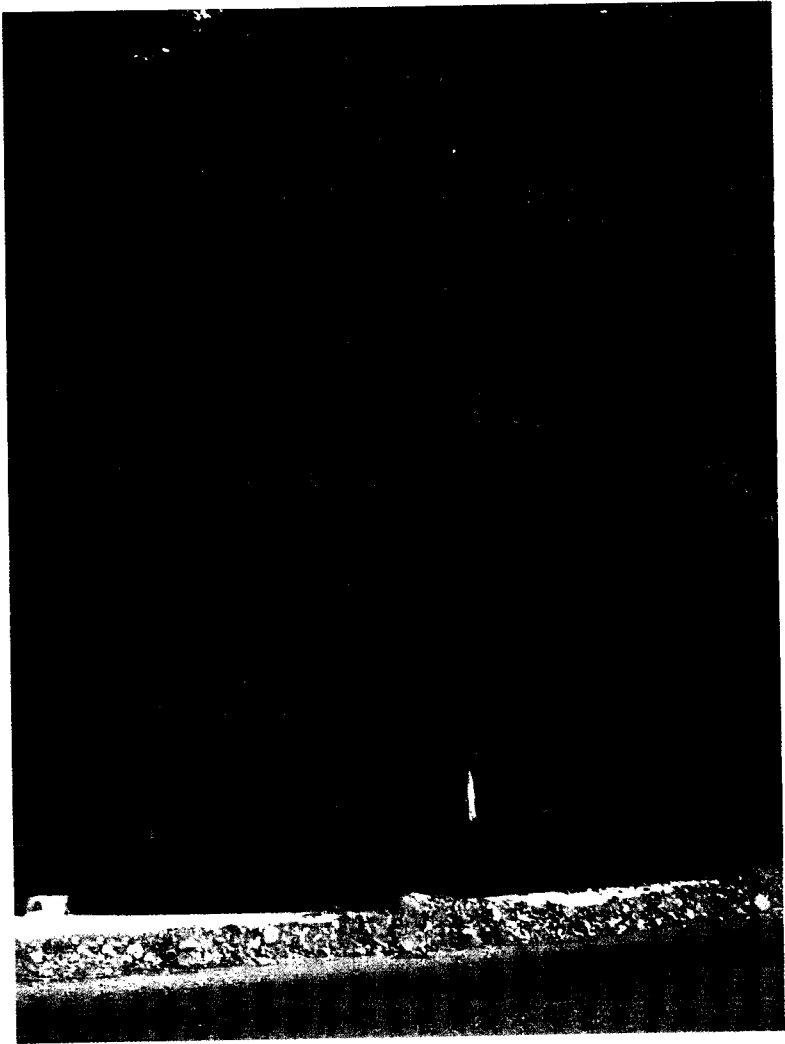

Şəkil 81. Həməzəli meşəliyinin floristik mənzərəsi

**Şəkil 82. Meşəlikdəki «Şeyx Molla Məhəmməd Piri» və
yıxılmış nəhəng palıdın kütüyü**

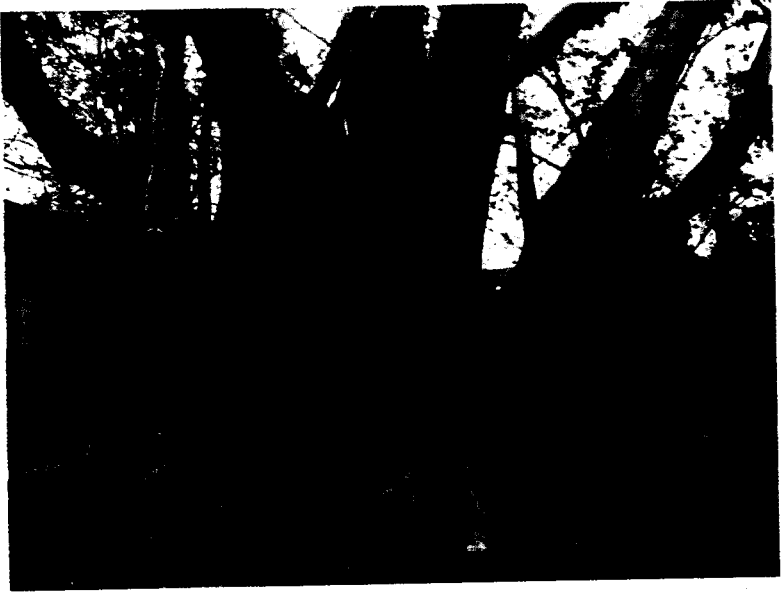

Şakil 83. Qəbələ şəhərinin girəcəyindəki pır meşəliyi

Şəkil 84. Oğuz şəhəri ərazisindəki 830 yaşlı əzəmətli çinar

Şəkil 85. Qocaman «Oğuz Çınarı»nın gövdəsinin görünüşləri

Şekil 86. Oğuz şehrindeki qedim alban kilisesinin «çiçek açmış» divarları ve arazidaki qedim dağdağan

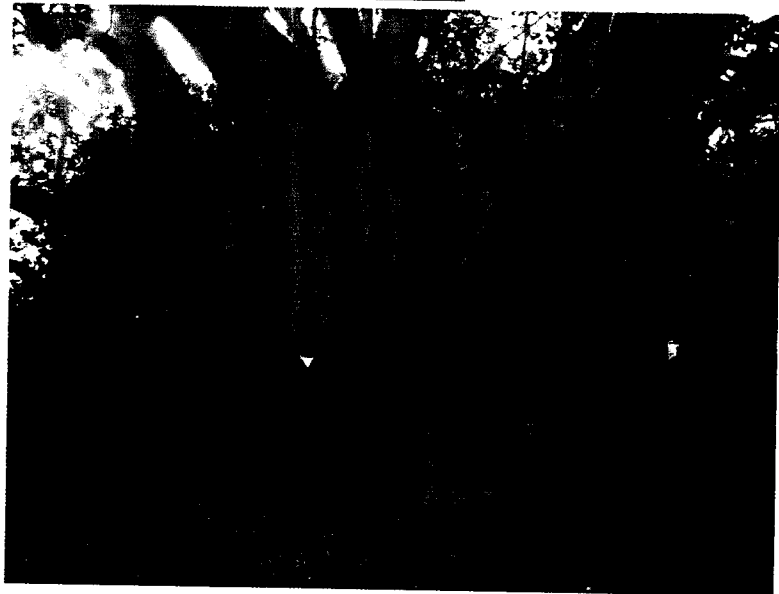

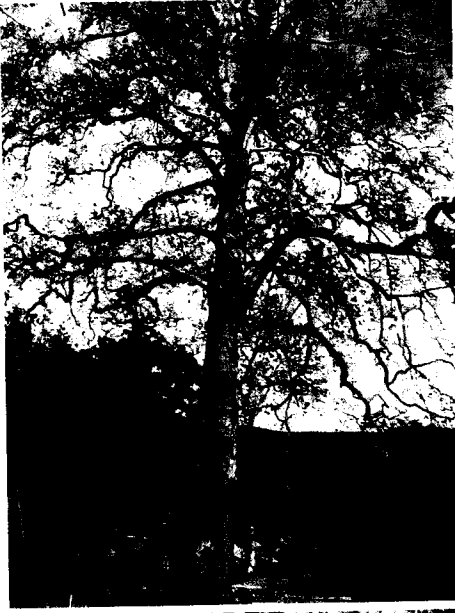

Şekil 87. Oğuz rayonu Çalud kəndi ərazisindəki çinar

Şakil 88. Oğuz rayonu
«Diş ağrısı Piri»nin
«Stomatoloq Çinarı»

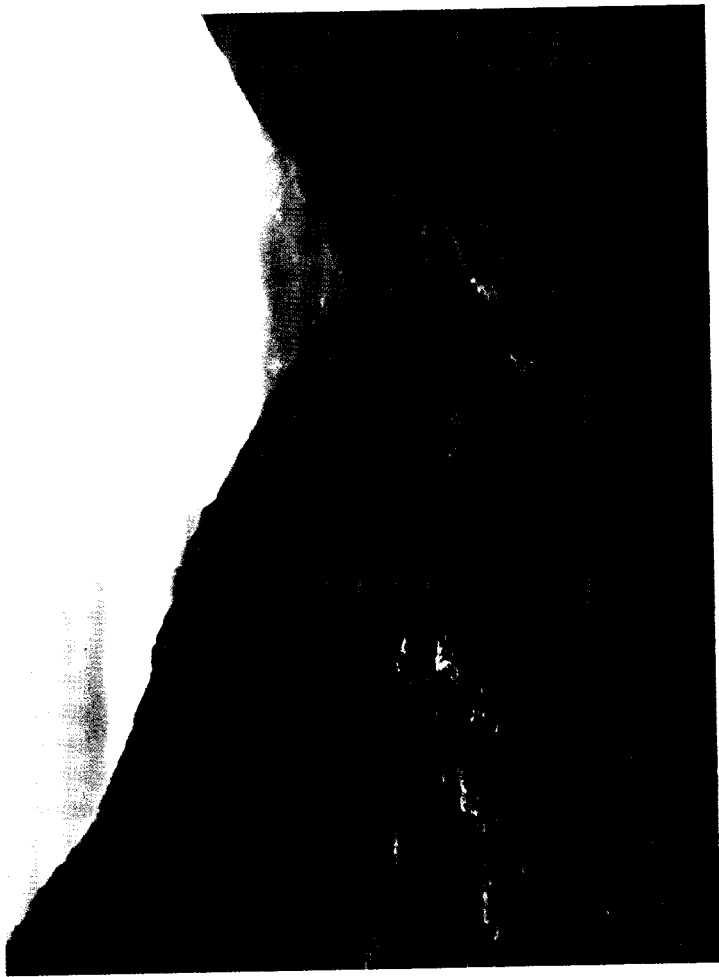
Şekil 89.
**Şeki Xan Sarayının
380 yaşlı çinarları**

Şəkil 90. Qax rayonunun əsrarəngiz İlisu mənzərələri

Şəkil 91. Müridlər müşahidə qülləsi olan «Şeyx Şamil Qalaçası»ndan İlisu-Sarıbaş istiqamətinə nəzarət edirmişlər

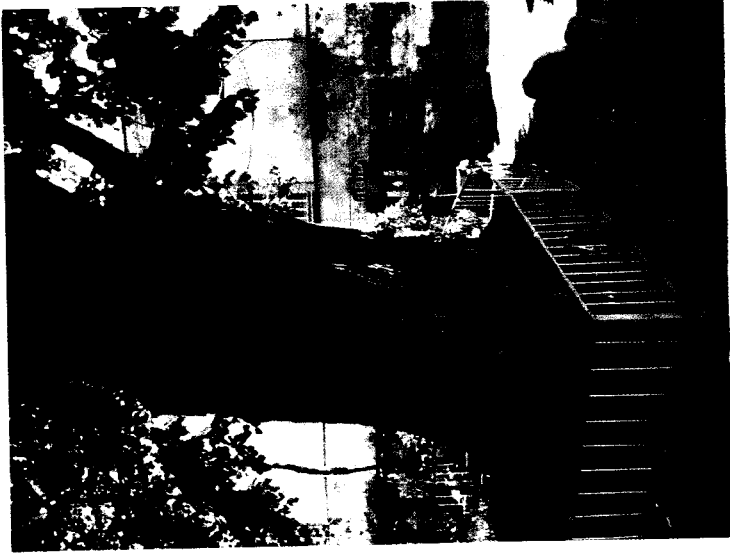
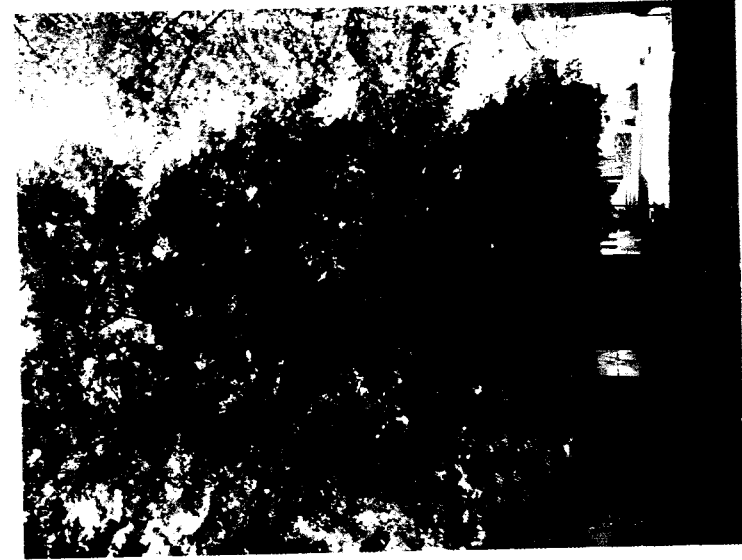
Səkil 92. Qax şəhərindəki gürcü kilsəsi həyatında zamanadan şikayət edən 380 yaşlı qoca dağdağan

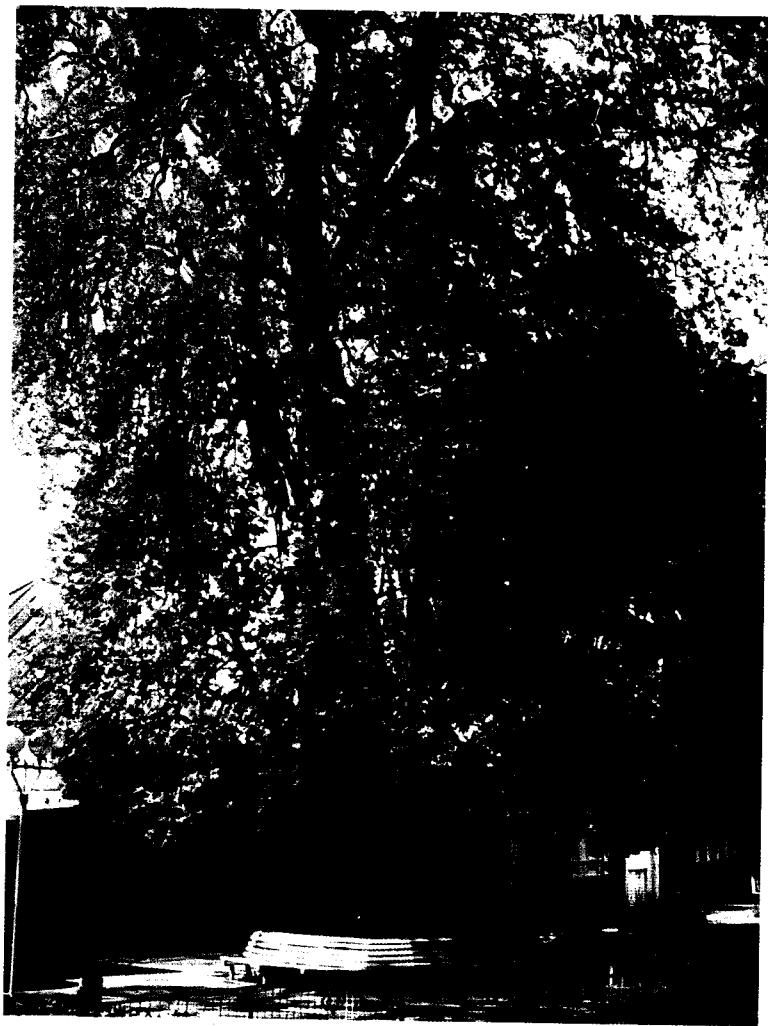
Şəkil 93. Zaqatala şəhəri Qala Düzü ərazisindəki qocaman ağacları

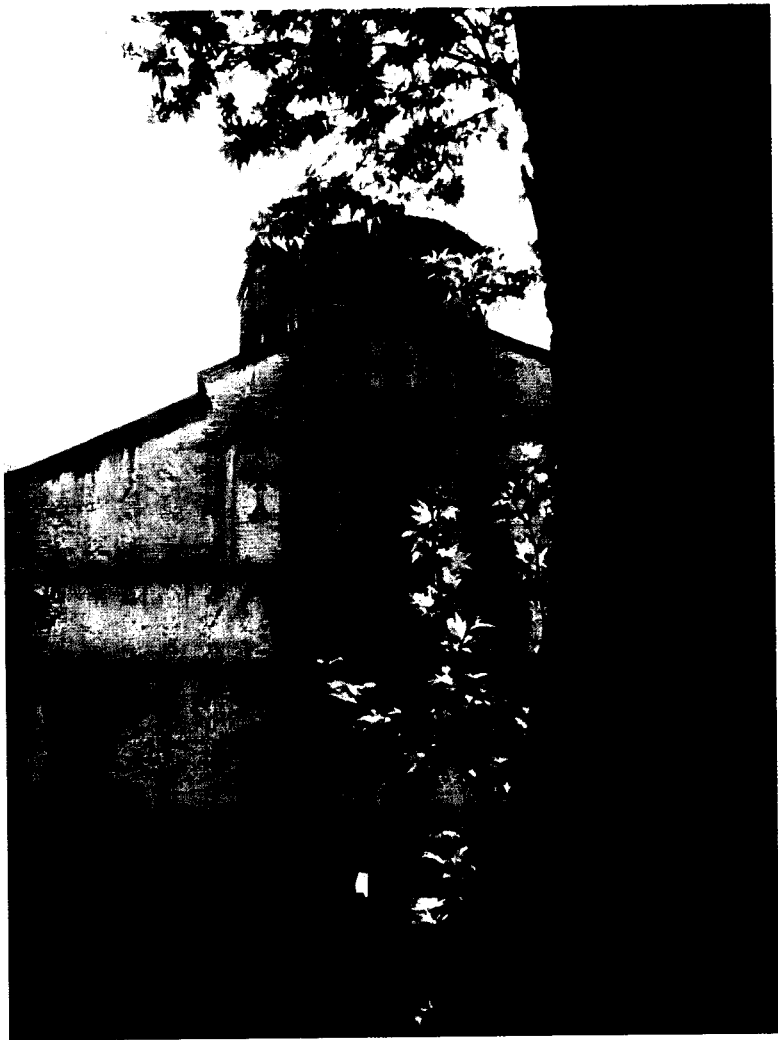
Şekil 94. Zağatala şehir meydanı arazisinin qocaman ağaçları

Şekil 95. Zaqatala şəhər meydan ərazisindəki qocaman ağaclar

Şəkil 96. Zaqatala şəhər meydanı ərazisindəki nəhəng çinar

*Şəkil 97. Zaqatala şəhərində alban kilsəsi
ərazisindəki 269 yaşlı şərq çınarı*

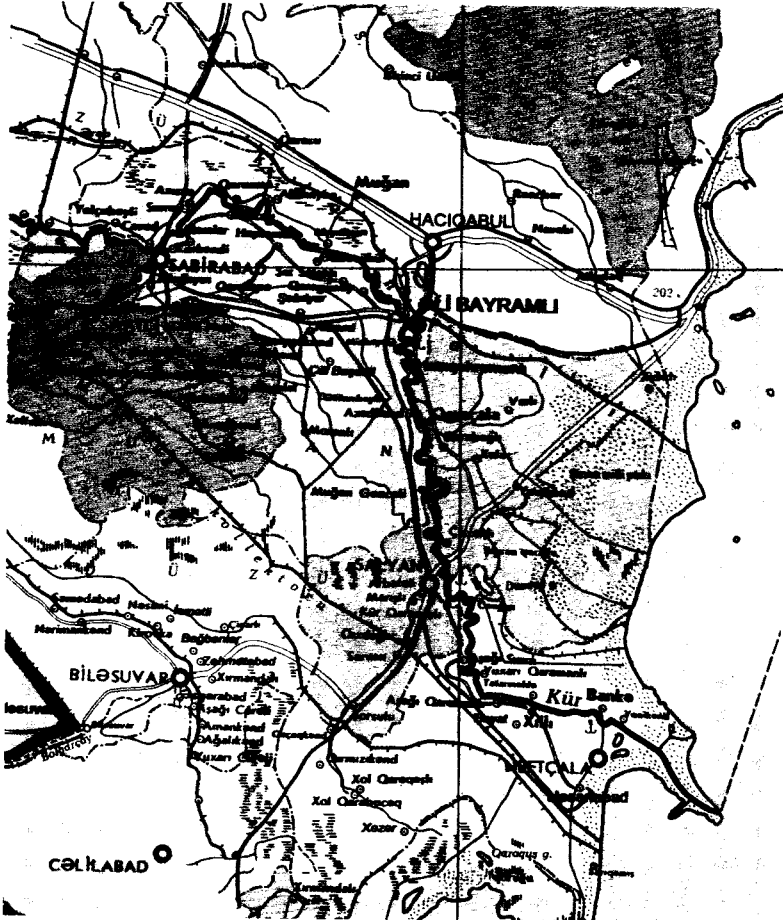
II BÖLMƏ

Aran iqtisadi-coğrafi vilayəti

Kür iqtisadi-coğrafi rayonu
Orta Kür iqtisadi-coğrafi rayonu

2.1. Kür iqtisadi-coğrafi rayonu

Şəkil 98. Kür iqtisadi-coğrafi rayonunun xəritəsi

Kür iqtisadi-coğrafi rayonuna Neftçala, Salyan, Hacıqabul, Biləsuvar, Saatlı, Sabirabad və Əli-Bayramlı rayonlarının əraziləri daxildir.

Cədvəl 43
Kür iqtisadi-coğrafi rayonunun inzibati ərazilər üzrə əsas iqlim göstəriciləri

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu, °C	Ən isti ayın orta temperaturu °C
Neftçala	132	200	3 və çox	26 və çox
Salyan	132	200	3 və çox	26 və çox
Hacıqabul	132	200	3 və çox	26 və çox
Biləsuvar	132	200	2-3 və çox	26-dan çox
Saatlı	132	200	1-3	26-dan çox
Sabirabad	132	200	1-3	26-dan çox
Əli-Bayramlı	132	200	3 və çox	26-dan çox

İl ərzindəki günəş parıltısının miqdarı 2400 saatdır. Ən soyuq ayın orta temperaturu baxımından qışın sərtliyi ərazi üçün çox yumşaq (2.5-0°C) və həddən çox yumşaq (5-2.5 °C) şəraitdə keçir. Ölkəmizin ən az yağıntılı (200-400 mm) ərazilərindəndir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 800-1000 mm tərtibindədir. İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5-25 gün ətrafında tərəddüd edir. Küləyin orta illik sürəti 2-4 m/san və az olur. İqlim kontinentalığı orta (205-ə qədər əmsalla) kontinentalıq intervalında səciyyəlidir. İl ərzində şaxtasız dövrün davamiyyəti 225-250 gün və daha çox, havanın temperaturunun 0°C-dən aşağı olan günlərin sayı isə 10-20 gün və az təşkil edir. İl ərzində qar örtüyü olan günlərin sayı 10-20 gün və az olur.

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. **Parlaq kladotexa** (*Cladochaeta candidissima* (Bieb.) DC.) – Qafqazın endem növü olub ovalıqdan subalp qurşağına kimi, çay kənarı çınqıllıqda və dəniz sahili qumluqda rast gələrək Sabirabad rayonunun Taliş kəndi ətrfində yayılmışdır.

2. **Şanagüllə** (*Nelumb nuciferum* Gaertn. (*Nelumbium caspicum* Fisch.)) – nadir tropik bitki növü olub 2 m-ə qədər dərinlikli axmaz və yaxud yavaş axan su sahələrində bitir. Salyan rayonu ərazisində Aquşa çayı, Saatlı rayonunun Sarısu gölü hövzələrində yayılmışdır.

3. **Uzunyarpaq tozbaş səhləb** (*Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch) – arealı kiçilməkdə olan az rast gəlinən növ olub aşağı və orta dağlıq qurşaqlarının meşələri və kol pöhrəliklərində yayılmışdır. Cəlilabad rayonunun Bəcrəvanc kəndi ətrafında yayılmışdır.

Əli-Bayramlı rayonu

Rayonun mərkəzi olan Əli-Bayramlı şəhəri respublikamızda ən cavan şəhərlərdən biridir. Buradakı park, bağ və xiyabanlarda əkilmiş ağaclar çox cavandır. Yaşlı abidə kimi qeyd ediləsi ağaclar rayonun yaşayış məntəqələrində və digər sahələrində təsadüf edilmir. Bu baxımdan meşə ərazisindəki 1 ədəd ağ qovaq diqqəti daha çox cəlb edir.

Ağ yarpaq qovaq (*Populus hybrida* M.B.):

Hacı Qəhrəmanlı meşə sahəsində yerləşir. Hündürlüyü 23 m, diametri 90 sm, yaşı 150 ildir, çətiri 320 m² sahəni tutur. Ağac hər tərəfdən açıq sahədə olub, forması kürəşəkillidir. Elə ona görə də meşə qırılarkən bu ağaca toxunulmamışdır.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunub saxlanılması məsləhətdir.

Aşağıdakı cədvəldə Əli-Bayramlı rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 44
Əli-Bayramlı rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, pədə	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Palıd	2	Musabəyli kəndi	150	20	500
Palıd	1	Talış kəndi	180	22	600
Qovaq	1	Novcu kəndi	150	21	300

Bu rayonlar hal-hazırda Ağsu rayonu nəzdindədir.

Sabirabad rayonu

Azərbaycanın görkəmli satirik şairi, mütəfəkkir, ictimai xadim və müəllimi Mirzə Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadənin (1862-1911) şərəfinə adlandırılmış bu rayon Kür-Araz ovalığının Muğan, Şirvan və qismən Mil düzündə yerləşir. Ərazisi dəniz səviyyəsindən aşağıdadır. Əsas çayı ərazidən keçən Kürdür. Sarısu göllərinin bir hissəsi buradadır. Mərkəzi Sabirabad şəhəridir. Kür və Araz çaylarının qovuşduğu ərazidə, Muğan düzünün şimal hissəsində yerləşən bu şəhər 1931-ci ilədək Petropavlovka adlanırdı. Əsasən, boz-çəmən torpaqları yayılmışdır. Yarımsəhra bitkiləri üstünlük təşkil etməklə yanaşı tuqay meşələri də vardır.

Rayon ərazisində 3 ağac abidəsi qeydə alınmışdır. Onlar hər üçü, əsasən, az ömürlü olmasına baxmayaraq Sabirabad rayonu şəraiti üçün abidə kimi göstərilməsi məqsədə uyğundur. Qeydə alınmış ağac abidələrin səciyyəsi aşağıda verilir:

Ağyarpaq qovaq (*Populus hybrida* M.B.):

Pokrovka dəmir yolu stansiyasının bağında yerləşir. 30 il əvvəl onun hündürlüyü 24 m, diametri 120 sm, yaşı – 110 il olmuş, çətiri 190 m² sahəni tuturdu.

Rəvayət – yaxın keçmişdə burada qovaq, söyüd, qarağac və s. ağaclardan ibarət meşəlik olmuşdur. Kənd təsərrüfat bitkiləri əkmək məqsədilə meşəlik qırılmış və 1 ədəd qovaq saxlanılmışdır.

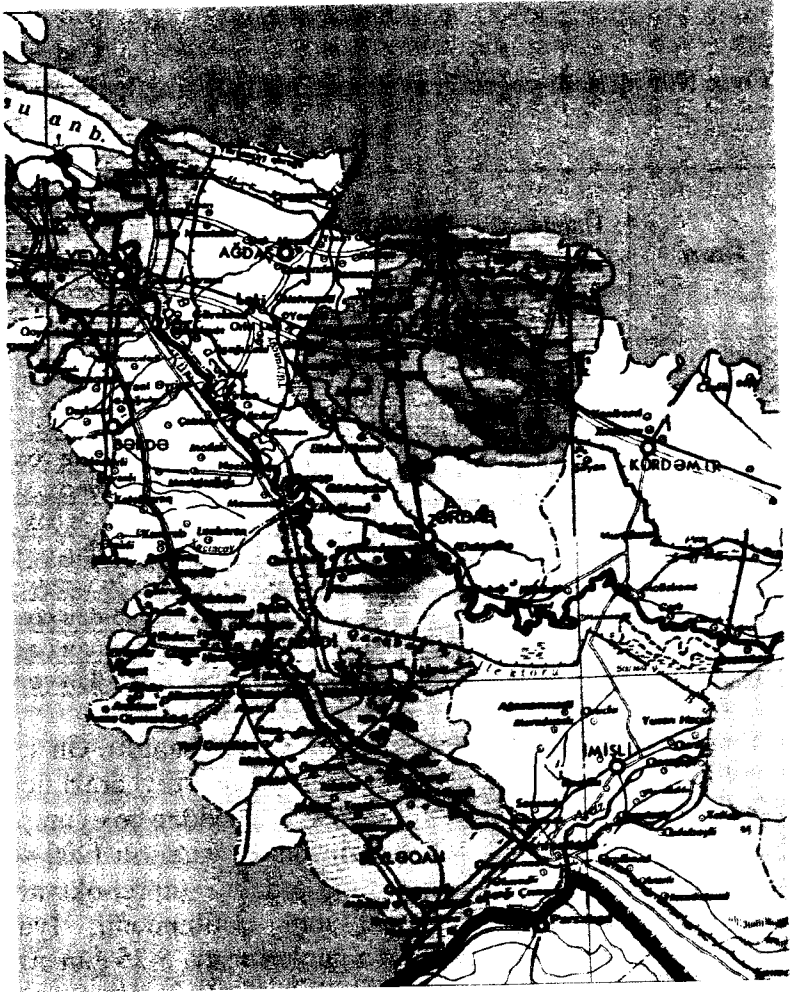
Təklif – yerli əhəmiyyətli abidə kimi saxlamaq. Onun kök və gövdəsini mexaniki zədələnmədən qorumaq vacibdir.

Ağyarpaq qovaq (*Populus hybrida* M.B.):

Sabirabad-Saatlı şosse yolunun solunda, Sabirabaddan 13, Saatlıdan isə 3 km aralıda yerləşir. 30 il əvvəl hündürlüyü 17 m, diametri 180 sm, yaşı 100 il, çətiri 340 m² idi.

Rəvayət – Keçmişdə meşə sahəsi olduğu və meşənin qırılıb bu ağacın kölgəlik üçün saxlandığı söylənilir.

2.2. Orta Kür iqtisadi-coğrafi rayonu

Şəkil 99. Orta Kür iqtisadi-coğrafi rayonunun xəritəsi

Orta Kür iqtisadi-coğrafi rayonuna İmişli, Kürdəmir, Beyləqan, Zərdab, Ucar, Göyçay, Ağcəbədi, Bərdə, Ağdaş, Yevlax, Mingəçevir əraziləri daxil edilmişdir.

Cədvəl 45

Orta Kür iqtisadi-coğrafi rayonunun inzibati ərazilər üzrə əsas iqlim göstəriciləri

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu °C	Ən isti ayın orta temperaturu, °C
İmişli	132	200	1-3	26-dan çox
Kürdəmir	132	200	1-3 və çox	26-dan çox
Beyləqan	132	200	1-3 və çox	26-dan çox
Zərdab	132	200	1-3	26-dan çox
Ucar	132	200	1-3	26-dan çox
Göyçay	132	200	1-3 və çox	26 və çox
Ağcəbədi	132	200	1-3 və çox	26-dan çox
Bərdə	132	200	1-3 və çox	26 və çox
Ağdaş	132	200	1-3 və çox	26-dan çox
Yevlax	132	200	1-3 və çox	26-dan çox
Mingəçevir	132	200	1-3 və çox	26-dan çox

İl ərzindəki günəş parıltısının miqdarı 2400 saatdır. Ən soyuq ayın orta temperaturu baxımından qışın sərtliyi ərazi üçün yumşaq (0; -5°C), çox yumşaq (2.5-0°C) və həddən çox yumşaq (5-2.5 °C) şəraitdə keçir. Ölkəmizin ən az yağıntılı (200-400 mm) ərazilərindəndir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 800-1000 mm tərtibindədir. İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5-25 gün ətrafında tərəddüd edir. Küləyin orta illik sürəti 2 m/san və az olur. İqlim kontinentallığı orta (205-ə qədər əmsalla) kontinentallıq intervalında səciyyəlidir.

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. **Adi nar** (*Punica granatum L.*) – nadir, təbii sahələrdə miqdarı azalan növ olub, quraq yamaclarda, çay vadilərində bitir. Ağdaş şəhəri ətrafında rast gəlinir.

2. **Ağriyli ardıc** (*Juniperus foetidissima Willd.*) - nadir növ olub dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə qədər aşağı və orta dağlıq qurşaqların daşlı-qayalı, quru yamaclarında bitərək Ağdaş rayonu Türyançay Qoruğu ərazisində yayılmışdır.

3. **Ağ suzanbağı** (*Nymphaea alba L.*) – nadir bitki növü olub durğun şirin su və zəif axarlı su sahələrində bitir. Zərdab rayonu Qarasu çayı sahəsində yayılmışdır.

4. **Qafqaz ilankölgəsi** (*Ferula caucasica Korov.*) – nəslə kəsilmək üzrə olan nadir endem bitki olub kserofil kolluqlarda tək-tək rast gələrək Ağdaş rayonunun bozqır yaylasında yayılmışdır.

5. **Qafqaz qaş səhləbi** (*Ophrys caucasica Woronow ex Grossh.*) - nadir Qafqaz endem növü olub orta dağlıq qurşağın qayalıqları arasında, otlu yamaclarda, meşə kənarında, kolluqlarda bitir. Kür-Araz ovalığında rast gəlməmişdir.

6. **Qafqaz xanımotu** (*Atropa caucasica Kreyer.*) - nadir Avropa mənşəli növ olub dağ fıstıq meşəliyində, meşə talalarında, yol kənarında, dərələrdə, dağ çayı yataqlarında bitir. Göstərilən ərazidə Göyçayın Bıgır kəndi ətrafında rast gəlinir.

7. **Qırmızı tubulqa** (*Pyraecantha coccinea Roem.*) – Şərqi Aralıq dənizi sahillərinə məxsus nadir növdür. Çay boyu çınqıllıqlarda, seyrək meşələrdə, kolluqlarda, dəniz səviyyəsindən 1800 m-ə qədər daşlı yamaclarda rast gəlinir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Ağdaş rayonu ərazisində Bozdağ silsiləsində və Türyançay boyu yayılmışdır.

8. **Qışda çiçəkləyən şternbergiya** (*Sternbergiya colchiciflora Waldt ex Kit.*) – nadir, məhdud sahədə yayılan endem növ olub aşağı dağlıq qurşağın quru yamaclarında bitən bu bitki Göyçay rayonu Qaraməryəm kəndi ərazisində yayılmışdır.

9. **Natam limodorum** (*Limodorum abortivum* (L.) SW.) - monotip cinsli çox nadir bitki növü olub aşağı-dağlıq qurşağın seyrək meşələrində kolluqlar arasında, meşə kənarlarında rast gəlinir. Göstərilən ərazidə Ağdaş rayonu və Bərdə şəhəri ətrafında rast gəlinir.

10. **Nazikçiçək tıs-tıs** (*Acantholimon tenuiflorum* Boiss.) - Azərbaycanın məhdud areallı endem növü olub quru-gilli, çınqıllı yamaclarda bitir. Ağdaş ərazisində Bozdağın ətəyində Kür çayı vadisində rast gəlinir.

11. **Şanagüllə** (*Nelumb nuciferum* Gaertn. (*Nelumbium caspicum* Fisch.)) - nadir tropik bitki növü olub 2 m-ə qədər dərinlikli axmaz və yaxud yavaş axan su sahələrində bitir. Zərdab rayonu ərazisində Qarasu çayının qolu, Kürdəmir rayonunun Şilyan və Şor-sor ətrafındakı su hövzələrində yayılmışdır.

Göyçay rayonu

Göyçay rayonu ərazisi əvvəllər Çar Rusiyası İmperiyası dövründə 1867-ci ildən Bakı Quberniyası tərkibində 1929-cu ilədək Göyçay Qəzası kimi yaradılmış, mərkəzi Göyçay məntəqəsi olaraq 1930-cu ildən təşkil olunmuşdur.

Səthi, əsasən, Şirvan düzünün şimal kənarı olub düzənlikdir. Şimal hissəsi 650 m hündürlüyədək qalxıb Bozdağ silsiləsinə daxildir. Rayonun şərqində Qaraməryəm tirəsi uzanır. Ərazisinin bir hissəsi dəniz səviyyəsindən alçaqda yerləşir. Əsas çayı Göyçaydır. Boz çəmən, dağ boz-qəhvəyi, şabalıdı, açıq-şabalıdı və s. torpaqlar yayılmışdır. Bitki örtüyü, əsasən, efemerli-yovşanlı və yovşanlı-şoranotulu yarımşəhra, dağlıq kserofil (friqanoid) bitki qruplarından ibarətdir. Rayon ərazisində seyrək püstə-ardıc meşələri, arid kolluqlar vardır.

Rayonun mərkəzində 200-dən artıq çinarın olduğu bildirilir. Mərkəzi küçələrin hamısı demək olar ki, çinar xiyabanı ilə yaşıllaşdırılmışdır. 30 il əvvəl onların hündürlüyü 25-35 metr, diametri 70-130 sm, yaşı 130-180 il olmuşdur.

Buradakı yaşlı çınarların XIX əsrin ortalarında təbiətə, yaşıllığa, gözəlliyə xüsusi münasibət bəsləyən bir zabit tərəfindən əskildiyi bildirilir.

Aşağıdakı cədvəldə Göyçay rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 46

Göyçay rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	200	Göyçay şəhəri	110	25	150
Şərq çınarı	3	Caxırlı kəndi	200	35	400

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Göyçay çayının sol sahilində, Göyçay-Kürdəmir yolunun sağında, yoldan 100 m aralı, Cəyirli kəndi yaxınlığında, tarla sahəsində 3 ədəd çınar olduğu qeyd edilmişdir. Onların ikisi qoşa, biri isə 70 m aralıda yerləşir və «Qoşa çınar» adlanır. 30 il əvvəl hündürlüyü 33-35 m, diametri – 120-200 sm, yaşı 200 il idi.

Onların inkişafı çox yaxşı olduğu, yerli əhali tərəfindən qorunduğu və xidmət edildiyi bildirilir.

Rəvayət: Ağaclar keçmişdə sahibkarlar arasında əkin sahələrinin sərhəddini müəyyən edirmiş, torpaqlar ümumiləşdirildikdən sonra toxunulmadan saxlanmışdır. 1950-ci ildə bir pambıq briqadiri bu ağacları çıxarmaq istəmiş, lakin təbiəti sevən Hüseynov fəsiləli raykom katibi (indiki icra başçısı vəzifəsinə yaxındır) razılıq verməmiş. Həmin dövrdən etibarən bu ağaclara toxunulmamışdır.

Yevlax rayonu

Yevlax rayonu 1935-ci ildə təşkil edilmiş, 1963-cü ildə ləğv edilərək ərazisi müxtəlif rayonlar arasında paylanmış, 1965-ci ildə yenidən bərpa edilmişdir.

Yevlax rayonunun səthi, əsasən, düzənlik (Gəncə-Qazax düzənliyinin cənub-şərqi, Qarabağ və Şirvan düzlərinin şimal-qərb kənarları), qismən tirəli-təpəlidir. Ən yüksək hündürlüyü 500 m-dir. Əsas çayları Kür və onun qolları olan Əlican, Korçay və İncəçaydır. Boz-çəmən, allüvial çəmən-meşə, şorakətvari boz-qonur və s. torpaqlar yayılmışdır. Bitki örtüyü, əsasən, yarımşəhra tiplidir. Kür çayı sahilində tuqay meşələri vardır.

Aşağıdakı cədvəldə Yevlax rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 47

Yevlax rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	2	Xaldan kəndi	80	27	100
Şərq çınarı	2	Xaldan-Şəki yolunun kənarı	200	30	200

Yevlax rayonunun mərkəzi hissəsində abidə hesab ediləcək ağac nümunələri yoxdur. Lakin onun ətraf kənd və qəsəbələrində bəzi nümunələrə təsadüf edilir. Bu rayonda 2 ağac abidəsi qeydə alınmışdır. Onlar Xaldan qəsəbəsində yerləşir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xaldan qəsəbəsi, Xaldan-Şəki şossesinin solunda, Cəyir çayının sağ tərəfində, əsas yoldan 200 metr kənarında qəbiristanlığın kənarı və içərisində yerləşir. Burada bir-birindən 25-

30 metr aralı 3 ədəd çinar yerləşir. Onların ikisi qoşa, biri isə təkdir, 30 il əvvəl hündürlüyü 23-27 metr, diametri 60-80 sm, yaşı 70-100 il idi.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi mühafizə etmək.

Ağyarpaq qovaq (*Populus hybrida* M.B.):

Xaldan qəsəbəsində, Xaldan Şəki şossesinin solunda, benzin doldurma məntəqəsinin yaxınlığında, köhnə qəbiristanlıqda 12 ədəd iri gövdəli ağac vardır. Onlardan 2-si boyları və formasına görə daha tez nəzərə çarpır. 30 il əvvəl bu ağacların hündürlüyü 27-30 metr, diametri 140-200 sm, yaşı 150-200 il, çətirləri 180-195 m² idi.

Rəvayət – Əvvəllər tuqay meşəsinin bir hissəsi olub, zaman keçdikcə meşələr qırılıb, bura kəndə yaxın və qəbiristanlıq olduğuna görə qırılmayıb qalır.

Təklif – Ətrafı çəpər edilsin, yerli əhəmiyyətli ağac abidəsi kimi saxlanılsın.

Beyləqan rayonu

Beyləqan rayonu 1939-cu ildə təşkil edilərək bolşevik inqilabçısı Andrey Aleksandroviç Jdanovun (1896-1948) şərəfinə Jdanov rayonu adı ilə fəaliyyət göstərmiş, 1963-cü ildə ləğv edilərək İmişli rayonuna verilmiş, 1964-cü ildən bərpa edilmiş, ölkəmiz özünün ikinci müstəqilliyini qazandıqdan sonra indiki tarixi adına sahib olmuşdur.

Beyləqan rayonu Mil düzü ərazisində yerləşərək (cənub-qərb hissəsi) səthi meyilli düzənlikdən ibarətdir. Ərazinin şimal-şərq hissəsi dəniz səviyyəsindən aşağıdadır. Boz və bozçəmən torpaqlar yayılmışdır. Yovşanlı və yovşanlı-şoranotlu bitkilər geniş sahə tutmaqla bərabər meşə sahələri də mövcuddur. Bu rayon respublikamızın başqa rayonlarına nisbətən ağır torpaq və iqlim şəraitinə malikdir. Yaşıllaşdırmada istifadə edilən əsas ağac cinsləri çinar və şamdır. Bu ağaclar şəhərə gözəllik verən və onun yaranması tarixinin ilk şahidləri adlandırıla bilər.

Aşağıdakı cədvəldə Beyləqan rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 48

Beyləqan rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqda-ri, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	50	Beyləqan şəhəri	70	27	50
Şam	13	Beyləqan ş., S.Qızıyeva meydanı	60	25	50
Saqqız	1	Şərq qəsəbəsi	76	7	500

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şəhərin mərkəzi küçələrində 50 ədəd çınar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl hündürlüyü 27 metr, diametri 30-70 sm, yaşı 50 il olmuş, bəzilərinin uç budaqlarının qurumağa başladığı bildirilmişdir. Bunun səbəbini torpağın təkrar duzlaşması ilə izah etmək olar.

Şam

Beyləqan şəhərinin mərkəzi küçələrindən birində və Sevil Qızıyeva adına bağda 13 ədəd şam qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl onların hündürlüyü 21-25 metr, diametri 40-60 sm, yaşı isə 50 il qiymətləndirilmişdir.

Təklif –Yerli əhəmiyyətli ağac abidəsi kimi saxlamaq tövsiyyə edilmişdir.

Saqqız ağacı (*Pistacia mutica* F.et M.)

Tarla kənarında yerləşdiyi bildirilir. «Tək saqqız» adı ilə yerli əhaliyə çoxdan məlumdur. Hündürlüyü 7 metr, yaşı 500 il qiymətləndirilmiş, diametri 76 sm, çətiri 150 m² sahəni tutur.

Rəvayət – Sultanbud saqqız ağacı meşəsinin davamı və keçmiş meşənin yadigarıdır. İllərdən bəri Mil düzündə tək qaldığı üçün yerli əhali tərəfindən «pir» kimi qorunur.

Tikansız lələk (*Gleditschia t.f. inermis*):

Beyləqan şəhərində 1 ədəd olmaqla çox yaxşı formaya malik olduğu bildirilir. 30 il əvvəl hündürlüyü 20 metr, diametri 24 sm, yaşı 20 ildir, çətirinin proyeksiyası 35 m² sahəni tuturdu.

Rəvayət – kim tərəfindən, haradan və nə vaxt gətirilməsi və əkilməsi məlum deyildir. Ekzot ağacdır, meyvələri və yarpaqlarına görə bizim fikrimizcə tikansız lələkdir (qledisiya).

Ağcabədi rayonu

1930-cu ildə yaradılan Ağcabədi rayonu 1963-cü ildə ləğv edilərək Ağdam rayonuna verilmiş, 1965-ci ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Relyefi düzənlik olub tədricən yüksələn ərazidə şor sulu gölər çoxdur. Boz-çəmən, boz və çəmən-boz, şor və şorakət torpaqlar yayılmışdır. Bitkiləri çöl və yarımsəhra tiplidir. Kür sahilində kolluqlar və seyrəlmiş tuqay meşələri vardır.

Ağcabədi rayonu ərazisinin bir hissəsi Mil, digər hissəsi isə Qarabağ düzünə aiddir. Mil düzündə yerləşən digər rayonlara nisbətən burada qocaman ağac abidələr çoxdur. Tədqiqat zamanı rayon ərazisində 12 yerdə ağac abidəsi qeydə alınmışdır. Onlardan səkkizi çinar, biri saqqız ağacı, ikisi dağdağan və bir sahədə palıd qarışıq saqqız ağaqlığı olmuşdur.

Aşağıdakı cədvəldə Ağcabədi rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Ağcəbədi rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	4	Kəhrizli kəndi	96	25	100
Şərq çınarı	1	Bala Kəhrizli kəndi	180	24	350
Şərq çınarı	1	Ağabəyli kəndi	76	24	150
Şərq çınarı	1	Kürdlər kəndi	140	25	300
Şərq çınarı	3	Sarıcalı kəndi	120	23	200
Şərq çınarı	2	Sarıcalı kəndi	120	23	150
Saqqız	20	Göyük kəndi	60	9	400
Saqqız	2	Sarıcalı kəndi	60	7	300
Dağdağan	5	Kürdlər kəndi	40	7	300
Dağdağan	1	Boyat kəndi	70	9	600

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Kəhrizli kəndində, məktəbin həyətinə 4 ədəd çinar olduğu bildirilir. 30 il əvvəl onların hündürlüyü 23-25 m, diametri 46-96 sm, yaşı 100 il idi. Kötük və digər əlamətlərə görə müəyyən etmək olur ki, bunlar əvvəllər 8 ədəd olub, ondan dördü müxtəlif səbəblərdən sıradan çıxmış, dördü isə qalmışdır. Bu ağaclar qrup şəklində, bir-birindən 1.5-2.0 metr aralı bitmişdir.

Rəvayət: XIX əsrin axırlarında burada rus Əhməd deyilən bir nəfər ziyalı yaşamışdır. O, öz həyatında bu ağacları əkmış və becərmişdir. O, öləndən sonra həyat yoldaşı Həmidə xanım kəhrizlər çəkdirmiş, fabriki tikdirmişdir. Böyük satirik yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə 1907-1912-ci illərdə bu evdə yaşayıb yaratmışdır.

bu çınarın dibində gecələyirmiş, yaşı keçdiyi və sonralar xüsusi qulluq göstərilmədiyi üçün quruyub sıradan çıxmışdır. Qurumuş qocaman çınarın pöhrəsindən indi təsvir edilən cavan çınarlar əmələ gəlmişdir.

Təklif – Ətrafı çəpər edilsin, mal-qara və digər mexaniki zədələnmədən qorunsun, vaxtaşırı suvarılsın və yerli əhəmiyyətli abidə kimi saxlanılsın.

Şərqi çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Hüsülü kəndinin cənub hissəsində, Muğanlı kəndinə gedən yolun sağında, magistral şosse yolundan 1 km aralı, tarla sahəsində yerləşib, 3 ədəddir. Bunlar keçmişdə diametri 250 sm olan ağacın pöhrələrindən törəmişdir. Onların hündürlüyü 11-13 metr, diametri 46-54 sm, yaşı 50-60 ildir. Çətiri birlikdə 100 m² sahəni tutur. Toxum verir və inkişafı yaxşıdır.

Rəvayət – Yaşlı sakinlər əvvəllər bu sahənin meşə ilə örtülü olduğunu göstərirlər. Meşə qırıldıqdan sonra təkcə çınar qalmışdır. Geniş ərazidə tənha qalan qocaman çınar qurumuş və onun kök pöhrəsindən indiki cavan ağaclar əmələ gəlmişdir.

Təklif – Ətrafına çəpər çəkmək, yay aylarında suvarmaq və yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorumaq lazımdır.

Şərqi çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Kürdlər kəndində həyətyanı sahədə yerləşir. Çınarın hündürlüyü 25 metr, diametri 140 sm, yaşı isə 300 ilə yaxındır. Çətiri 190 m² sahəni tutur. İnkişafı yaxşıdır, külli miqdarda toxum verir.

Təklif – Ətrafını çəpərləmək, yerli əhəmiyyətli abidə kimi qoruyub saxlamaq.

Şərqi çınarı (*Platanus orientalis* L.):

3 ədəd olub, Sarıçalı kəndinin yaxınlığında, pambıq tarlasının kənarında bitərək qoşa olduğu üçün «Qoşa çınar» adlandırılır. 30 il əvvəl «Qoşa çınarın» hündürlüyü 23 metr, diametri 110, 120 sm, yaşı 200 il qiymətləndirilmişdir. Çətiri yu-

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Bala Kəhrizli kəndində, köhnə su dəyirmanının yanında, kəndarası yolun sağında bitir. 30 il əvvəl onun hündürlüyü 24 metr, diametri 180 sm, yaşı 350 ildir, çətiri 150 m² sahəni tuturdu.

Rəvayət – Ağcabədi rayonunda ən yaşlı çınardır. Həmidə xanımın babası tərəfindən əkildiyi söylənir. Vaxtilə çinar bağ ətrafında olub, kəhriz suyu hesabına yaxşı inkişaf etmişdir.

Təklif – Ətrafında çəpər çəkməli, altında mal-qara saxlanması qadağan edilməli, açıq köklərini üstünə torpaq tökməli, vaxtaşırı suvarmalı və yerli əhəmiyyətli ağac abidəsi kimi qorumaq.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Ağabəyli kəndində yerləşir. 30 il əvvəl hündürlüyü 21 metr, diametri 76 sm, yaşı 150 il idi. Çətirinin bir hissəsi yerli əhali tərəfindən bir neçə dəfə kəsilib. Ona görə çətinin forması güllə qabını xatırladır.

Rəvayət – yaxın keçmişdə kəndin ətrafında meşə, çınarın ətrafında isə bağ olduğu söylənir. Əvvəllər bu meşəlik Kəbirli Ağabəyin adına imiş. Meşəlikdə hər cür heyvan və quşlar var imiş.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması tövsiyyə edilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Minəxorlu kəndinin yaxınlığında, magistral şosse yolundan 10-15 km aralıda əkin sahəsində yerləşir. Əvvəllər burada bir ədəd nəhəng ağac olub, onun diametri kök boğazında 250 sm idi. Bu ağac tələf olduqdan sonra kök boğazından 2 ədəd pöhrədən əmələ gəlmiş çınardır. Geniş düzənlik sahədə vahid ağac nümunəsidir. 30 il əvvəl hündürlüyü 7 metr, diametri 30-34 sm, yaşı 40-50 il, çətiri 15-20 m² idi.

Rəvayət – Qarabağ xanlığı dövründə İran-Şamaxı dəvə karvanı yolunun (ticarət yolu) kənarında olmuşdur. Karvan

murtavaridir. Tək çinar isə 13 metr hündürlüyə, 54 sm diametrə malik olub, çətiri kürə şəkillidir.

Sərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

2 ədəd olub, Sarıçalı kəndində yerləşir. Onlardan birinin hündürlüyü 30 il əvvəl 23 metr, digərinin isə 17 metr, diametrləri uyğun olaraq 120 və 60 sm təşkil edirdi. Bunlar eyni yaşlı (150) olub, biri digərindən yaxşı inkişaf etmişdir.

Təklif – Yaxınlıqda olan arteziyan suyunun gölləşməsinin qarşısını almaq, ağacda qurumuş budaq və gövdəni kəsməklə onun pöhrə verməsinə şərait yaratmaq lazımdır. Kök boğazının taptaq edilməsinə son qoymaq və yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorumaq məsləhətdir.

Saqqız ağacı (*Pistacia mutica* F.et M.)

Köyük kəndində həyətəni sahədə və onun ətrafında 20 ədəd saqqız ağacı, 5 ədəd uzunsaplaq palıd ağaqlığı vardır.

Saqqız ağaclarının hündürlüyü 30 il əvvəl 7-9 metr, diametri 40-60 sm, çətiri 20-90 m² sahəni tuturdu. Palıd ağacları 9-13 metr hündürlüyə, 40-90 sm diametrə çatır, çətiri 50-130 m² sahəni tuturdu. Ağaqlığın yaşı 350-400 il qiymətləndirilmişdir.

Rəvayət – Keçmişin palıd-saqqız ağacı meşəsinin qalığıdır. Palıd-saqqız meşəsi əvvəllər bütün Muğanlı ətrafı ərazilərdə mövcud olmuşdur. Sonra tədricən qırılmış və sahəsi kiçilmişdir.

Saqqız ağacı (*Pistacia mutica* F.et M.)

Sarıçalı kəndinə girəcəkdə, Tərtər-Ağcabədi yolunun sağındakı qəbiristanlıqda 2 ədəd saqqız ağacı qeydə alınıb. 30 il əvvəl ağacların hündürlüyü 6-7 metr, diametri 40-60 sm, yaşı isə 400-ə yaxın idi. Onlar qoşa bitir, çox güman ki, eyni kökdən çıxır. Müasir vəziyyəti və inkişafı yaxşı olduğu, yerli əhali tərəfindən müqəddəs ağac kimi qorunduğu bildirilir. Çətiri birlikdə 90 m² sahəni əhatə edirdi.

Keçmiş meşədən qalma ağaclardır. Qəbiristanlıq ərazisinə düşdüyü üçün qorunub saxlanılır.

Təklif – Vaxtaşırı suvarmaq, dibində hevanların yatmasını qadağan etmək və yerli əhəmiyyətli ağac abidəsi kimi qorumaq zəruridir.

Dağdağan (*Celtis glabrata* Stev.)

Kürdlər kəndi yaxınlığındakı qəbiristanlıqda yerləşib, 5 ədəddir. 30 il əvvəl hündürlüyü 6-7 metr, diametri 40-70 sm, yaşı 250-300 il idi. Kiçik bir çökəklik sahədə yerləşir. Burada nar və qaratikan kolları da vardır.

Rəvayət – Keçmiş meşə qalığı olub, hazırda müqəddəs ağac kimi qorunur.

Təklif – Ətrafını çəpərləmək, yerli əhəmiyyətli abidə kimi qoruyub saxlamaq vacibdir.

Dağdağan (*Celtis glabrata* Stev.)

30 il əvvəl hündürlüyü 9 metr, diametri 70 sm, yaşı 250 il idi. Kürəşəkili çətirə malik olub, 60 m² sahəni əhatə edirdi. İnkişafı və vəziyyəti yaxşıdır. Müqəddəs ağac kimi yerli əhali tərəfindən qorunur.

Təklif – altında heyvan saxlanmasını qadağan etmək və yerli əhəmiyyətli ağac abidə kimi qorumaq lazımdır.

Bərdə rayonu

Bərdə şəhəri Azərbaycanın qədim şəhərlərindəndir. Qədim şəhərin xarabalığı indiki Bərdə şəhərinin yaxınlığında yerləşir. Makedoniyalı İsgəndər, Selevkilər, Arşakilər və Qədim Roma İmperiyaları dövrünə aid olan pul tapıntıları Bərdənin mühüm sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir. Ərəb tarixçisi Bəlazuri (IX əsr) Bərdənin Sasani hökmüdarı I Qubad (488-531) tərəfindən salındığını göstərir. Qədim Alban tarixçisi Movses Kalankatuyklu Bərdənin Alban hökmüdarı II Vaçenin dövründə salındığını bildirir. Sasanilər dövründə Bərdə canişinlik mərkəzi (V əsr), Qafqaz Albaniya-

sının paytaxtı, Alban kilsəsinin mərkəzi (VI əsr), Arran vilayətinin paytaxtı (VIII əsr), III ərəb əmirliyinin mərkəzi olmuşdur. Mühüm strateji məntəqə olan Bərdənin VII əsrdə əhalisi 100 min nəfərdən çox idi. Bərdədə pul kəsilirdi.

Dahi Nizami Bərdənin təbiətini xüsusi pafosla tərənnüm etmişdir. Bəşəri miqyaslı mütəfəkkir dühalardan olan, əsərlərindəki məntiqinin peyğəmbərlərə xas dərinliyi ilə insanları heyran qoyan Nizami Gəncəvinin elmin digər sahələrində olduğu kimi ekoloji təfəkkürünün də öz dövrünü yüz illərlə qabaqladığını nəzərə alaraq bu mövzu üzərində bir qədər dayanmaq istəyirik.

Nizaminin toxunduğu çox dərin və incə problemlərdən biri də insanla təbiətin dərin bağlılığı və oxşayışlı olması fikridir. Nəinki Şərqdə, Qərbdə də bu fikri ilk dəfə diqqət müstəvisinə çıxaran da Nizami Gəncəvi olmuşdur. O, «Sirlər Xəzinəsi»ndə bu mühüm məsələyə bir hissə həsr etmişdir. Şairin fikrinə görə bütün təbiət-bütöv və bölünməz bir orqanizmdir. Bu orqanizmin hər bir hissəsi özünün əvəzolunmaz funksiyasını həyata keçirir. Bu orqanizmdəki hər hansı bir həlqənin pozulması bütün orqanizmə xələl gətirərək nəticədə bəşər taleyində fəlakətlərə səbəb olar. Onun fikrincə təbiətdə faydasız canlı yoxdur, heyvanlar da insanlar kimi hissiyata malikdirlər. Şair «Fıridunla ceyranın hekayətində» oxunun ceyranın izinə bata bilməməsini, atının ceyranın tozuna çata bilməməsini qınayan padşaha bu canlılara qayğı və mərhəmətin gərək olduğunu deyir. Çünki, onları məhv etdikcə insan təbiəti məhv edir. Axı insan da təbiətin bir hissəsidir. Təbiəti məhv edib onu kasıblaşdırdıqca insan da gözəllikdən məhrum olaraq mənəvi kasıblaşır.

Bərdə şəhəri ilə bağlı dahi mütəfəkkir «İskəndərnamə» poemasında onun gözəlliyini belə vəsf edir:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
 Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
 Yayında dağlara lalələr səpər,
 Qışını baharın nəsimi öpər.
 O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
 Şən ətəklərinə bağlamış kövsər.
 Söyüdlük çöllərə vermişdir zinət,
 Ağ bağı elə bil həqiqi cənnət.

Qırqovul yuvası hər sərv ağacı,
 Oxuyur kəkliyi, ötür turacı...
 Reyhanı yaşıldır illər uzununu,
 Hər çeşid naz-nemət bürümüş onu.
 Yem üçün gələr quş bu gözəl yurda,
 İstəsən quş südü taparsan burda.
 Torpağı yoğrulmuş qızıl suyundan,
 Elə bil hər yanda bitmiş zəfəran.

Fəqət sonralar bu ərazilərin insanların baxımsızlığı ucba-
 tından solduğunu, meşələrin quruyaraq sel yumuş dərələrə
 çevrildiyini ürək ağrısı ilə qeyd edir:

İndi o dərğahın taxtı alçalmış,
 İpəyi, qumaşı küləklər çalmış.
 Təzə nar gülləri tökülüb solmuş,
 O narlar, nərgizlər dönüb toz olmuş.
 İndisə yerində bu gözəl yurdun,
 Var sel yumuş dərə, qurumuş odun.

Rus təbəəliyinə daxil olmamışdan öncə gözəl təbiətli, bağlı-
 baxçalı Bərdə Qarabağ Xanlığına daxil idi.

Səthi azmeyilli və dalğalı düzənliklərdən ibarət olan Bərdə
 rayonunun ərazisi Qarabağ düzünün mərkəzi hissəsində yerləşir.
 Əsas çayları Kür, Xaçın və Tərtərçaydır. Əsasən, boz və
 boz-çəmən torpaqları yayılmışdır. Təbii bitki örtüyü, əsasən,
 quru çöl və yarımşəhra tiplidir. Kür çayı sahilində seyrək tu-
 qay meşələri vardır. Qədim Bərdə torpağı yaşlı ağac abidələrlə
 zəngindir. Bərdə rayonu ərazisinin nadir və qiymətli təbiət
 abidələrindən biri Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Meşəçilik İnsti-
 tutunun 1959-cu ildə 120 ha sahədə yaradılmış Bərdə Dendro-
 loji Bağıdır. Bir zamanlar bu park keçmiş SSRİ məkanının ən
 zəngin və qiymətli dendrobağlarından olub buraya gələnləri
 valeh edirdi. 1968-ci ildə bağda 65 fəsiləyə, 175 cinsə və 454
 növə aid olunan ağac və kol nümunələri böyüyür, məhsuldar
 toxum verirdi (*Млокозевич Б.В., Зубарева Л.М., 1966. Зуба-*

рера Л.М., 1968). Onların içərisində dünyanın nadir ağacları olan veymut şamı, həmişəyaşıl sekvoyya, mamont ağacı, ginkqo, kriptomeriya və s. ağaclar introduksiya olunmuşdu. Lakin bu nadir inci mənfur erməni faşistlərinin azərbaycan millətinə vurduğu dolayı ziyanların qurbanı oldu. Ev-əşiklərindən didərgin düşmüş azərbaycanlılar məcburən burada məskunlaşmış, nəticədə bağa ciddi ziyan vurulmuşdur. Bir anda bütün əmlaklarını itirərək çöllərə düşmüş, soyuqdan donan soydaşlarımız qismən ehtiyac ucbatından, qismən ekoloji mədəniyyətin arzuolunan səviyyədə olmaması və icra orqanlarının səriştəsizliyi nəticəsində on illər ərzində yüzlərlə meşəçi mütəxəssisin bilik və səyləri sayəsində yetişdirilmiş bu nadir eksponatların böyük əksəriyyəti amansızcasına məhv edilmişdir.

Cədvəl 50 (əlavə 1)

Bərdə rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	Bərdə şəhəri, Nizami küçəsi	60	17	120
Şərq çınarı	5	Bərdə meşə təsərrüfatı id.	80	21	150
Şərq çınarı	1	Dendropark	140	23	180
Şərq çınarı	1	Bərdə ş., Nizami küç., ev 97	160	25	300
Şərq çınarı	4	Məhkəmə binasının həyəti	140	24	200
Şərq çınarı	5	Füzuli və Aslanov küç. kəs.	160	24	200
Şərq çınarı	1	Televiziya qülləsinin yanında	160	24	300
Şərq çınarı	10	Şirvanlı kəndi	220	25	400
Şərq çınarı	2	Şirvanlı kəndi	86	20	180
Şərq çınarı	9	Əliyanlı kəndi	120	25	150
Şərq çınarı	1	Bərdə pambıq zavodu həyəti	140	21	150
Şərq çınarı	6	Mollalı kəndi	100	24	200
Şərq çınarı	14	Alpout kəndi	100	24	200
Şərq çınarı	3	Güloğlular kəndi	100	24	200
Şərq çınarı	11	Cumalar kəndi	100	20	180
Cökə	1	«Siqnal» ərazisi, Katex	200	29	150
Şərq çınarı	27	Kolayır kəndi	140	12	150

Qafqaz florasının mahir tədqiqatçısı olmuş dünya şöhrətli Lüdviq Franseviç Mlokoseviçin nəvəsi B.V. Mlokoseviç bu bağın yaranması və burada introduksiya olunmuş ağaclar haqqında zəngin məlumatlar vermişdir (*Млокосевич Б.В., Зубарева Л.М., 1966*). Bağda təkcə qovaq cinsinin 66, söyüd cinsinin isə 56 növ və forması olmuşdur. Bundan başqa Dendrobağda qızılgülkimilər fəsiləsi 49, paxlalılar 39, doqquzdon fəsiləsi 23, ağcaqayın fəsiləsi 12, zeytun fəsiləsi isə 22 növ ilə təmsil olunurdular.

50-ci cədvəldə Bərdə rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 50 (əlavə 2)

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Palıd-qarağac meşəsi	62	«Xan meşəsi» ərazisi	Təbii 180-200 illik ağaclardan ibarət palıd-qarağac meşəsidir. Tərkibində palıd, qarağac, yunan qozu, yemişan üstünlük təşkil edir. Ağacların orta diametri 30-32 sm, hündürlüyü 18 m olmuşdur.
Palıd meşəsi	1.5	Balabəy meşəsi	180-200 illik təbii palıd-qarağac meşəsi olub tərkibinə palıd, qarağac, yunan qozu, yemişan və s. ağaclar daxildir. Ağacların gövdələrinin orta diametri 30-32 sm, hündürlüyü 18 m olmuşdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Bərdə şəhərinin Nizami küçəsində bir çinar bitdiyi, üstündə mağaza quraşdırıldığı bildirilir. 30 il əvvəl bu ağacın diametri 60 sm, boyu 17 m (yarı quru haldır) yaşı 120 il olub çətiri 50 m² sahə tuturdu. Vəziyyətinin qənaətbəxş olmadığı, əsas gövdəsinin qurumağa başladığı bildirilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Məşə təsərrüfatı qəsəbəsində 5 çinar bitdiyi bildirilir. 30 il əvvəl ağacların diametri 50-80 sm, boyu 19-21 m, yaşları 100-150 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Keçmiş Azərb.ETMTİ-nun Dendrari Bağında bir ədəd çinarın olduğu bildirilir. 30 il əvvəl onun diametri 140 sm, boyu 23 m, yaşı 180 il olmuş, çətiri 150 m² sahə tuturdu. Yerli əhəlinin sözlərinə görə həmin sahə vaxtilə qoz, palıd və çinar meşəsi olub.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Bərdə şəhərində Nizami küçəsindəki 97 №-li evin həyətinə bir çinarın bitdiyi bildirilir. 30 il əvvəl diametri 160 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 300 il idi. Çətiri 250 m² sahə tuturdu. Sağlam çinar olmuş, yerli əhəlinin sözlərinə görə xanlıq dövründə əkilmiş çinardır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Məhkəmə binası yerləşən binanın önündə 4 ədəd çinar olduğu bildirilir. Çinarların diametri 120-140 sm, boyu 24 m, yaşı 180-200 il olmuş, çətiri ayrılıqda 170 m² sahə tutmuş.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Füzuli və H.Aslanov küçələri ətrafındakı dalan və həyətlərdə müxtəlif ölçüdə 5 ədəd çinarın olduğu qeyd edilir. 30 il əvvəl bu ağacların diametri 120-160 sm, boyları 20-24 m, yaşı 150-200 il olduğu hesablanmışdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Nizami küçəsində 30 il əvvəl diametri 80 sm, boyu 13 m, yaşı 100 il, çətiri 20 m² sahə tutan bir ədəd çinar vardı. Keçmişdə bağ sahəsi olmuşdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Televiziya qülləsinin yanında 30 il əvvəl diametri 160 sm, boyu 24 m, yaşı 300 ilə yaxın, çətiri 100 m² sahə tutan bir ədəd çınarın olduğu bildirilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şirvanlı kəndi ərazisində 10 çinar olduğu bildirilir. Bu ağac-
ların 30 il əvvəl diametri 90-220 sm, boyu 20-25 m, yaşları 180-
400 il hesablanmışdır. Çınarlar – keçmiş «26 Bakı komissar-
lığı» kolxozunun sahəsində Şirvanlı kənd sakinlərinin həyətin-
də və s. yerlərdə qeydə alınmışdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Boyəhmədli kəndində «Köbər arx» adlı yerdə su arxı boy-
unca 71 ədəd çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl bu çınarların
diametri 80-220 sm, boyu 20-25 m, yaşları 150-400 il olduğu
hesablanmışdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Uğurbəyli kəndində, məktəb həyətinə diametri 30 il əvvəl
96 sm olan iki çinar olduğu bildirilir. Boyu 20 m, yaşı 180 il
olub, çətiri ayrılıqda 70 m² sahə tuturdu.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Əliyanlı və Şirvanlı kəndlərinin arasındakı tarla sahəsində
9 ədəd çinar olduğu bildirilir. Bu çınarların diametri 30 il əvvəl
50-120 sm, boyu 20-25 m, yaşları 100-150 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Bərdə şəhərində keçmiş pambıq zavodunun həyətinə dia-
metri 30 il əvvəl 140 sm, boyu 21 m, yaşı 150 il, çətiri 100 m²
sahə tutan bir ədəd çinar var idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Mollalı kəndində 6 çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl bunların diametri 60-100 sm, boyu 20-25 m, yaşı 100-200 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Alpout kəndində 14 ədəd çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl bunların diametri 60-100 sm, boyu 20-24 m, yaşı 100-200 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Güloğlular kəndində 3 ədəd çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl diametri 50-100 sm, boyu 20-24 m, yaşı 100-200 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Çumalar kəndi ərazisində 11 ədəd çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl ağacların diametri 50-100 sm, boyu 17-20 m, yaşı 100-150 il idi.

Palıd meşəsi – Bərdə meşə təsərrüfatı ərazisində şəhərə yaxın (Tərtər çayının sağ sahili) «Xan meşəsi» adlı 62 ha meşə sahəsi vardır. Ağaclığın tərkibində uzunsaplaq palıd, qarağac, qoz, yemişan və s. bitkilər bitir. 30 il əvvəl ağaclığın diametri 32 sm, boyu 18 m, yaşı 200 ilə yaxın idi. Vaxtilə Bərdə zadəganlarının istirahət və ov yeri olduğu üçün «Xan meşəsi» adlanır.

Palıd meşəsi – Balabəy meşəsi adı ilə tanınır. Palıd, çəkil və qarağac qarışıqlı kiçik (1.5 ha) meşədir. Vaxtilə bəylər tərəfindən istifadə edilir və xüsusi təsərrüfat kimi istismar olunmuş. 30 il əvvəl ağaclığın orta diametri 36 sm, boyu 18 m, yaşı 200 ilə yaxın idi.

Ağdaş rayonu

1930-cu ildən təşkil olunmuş Ağdaş rayonunun səthi, əsasən, düzənlik və dağlıqdır (Hündürlüyü 700 m-ə qədər olan Bozdağ silsiləsi). Əsasən, boz-çəmən torpaqları yayılmışdır. Başlıca bitkiləri çöl və yarımsəhra tiplidir. Kür çayı sahillərin-

də tuqay meşələri, rayonun şimal hissəsində (Türyançay Dövlət Qoruğu ərazisi) ardic (arçan) və saqqız ağaclarından ibarət seyrək arid meşələr vardır.

Aşağıdakı cədvəldə Ağdaş rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 51

Ağdaş rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çinarı	4	Bakı-Tbilisi şossesi kənarı	120	28	250
Şərq çinarı	1	Qəsil kəndi	300	25	450
Şərq çinarı	1	Mürsəl kəndi	80	23	150
Şərq çinarı	1	Zeynallı kəndi	80	21	150

Şərq çinarı (*Platanus orientalis* L.):

Ağdaş qəsəbəsindən 500 m şərqdə Bakı-Tbilisi şosse yolunun (köhnə yolun) sağ və solunda körpünün yanında baş suvarma kollektorunun kənarında, dəniz səviyyəsindən 120 m yüksəklikdə yerləşir. 4 ədəddir. 30 il əvvəl böyük nüsxəsinin diametri 100-120 sm, hündürlüyü 28 m, yaşı 250 il, iki qoşa çinarın birlikdə çətiri 800 m² idi.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması məsləhətdir.

Şərq çinarı (*Platanus orientalis* L.):

Türyançayın sol sahilində, Qəsil kəndi yaxınlığında, Bakı-Tbilisi şosse yolunun solunda, yeməxana yanında, dəniz səviyyəsindən 120 m yüksəklikdə yerləşir. Yerli əhali arasında «Qəsil çinarı» kimi tanınır. Bəzən «Yolçular çinarı» da deyilir. Çinar çox nəhəngdir. Əvvəllər onun koğuşunda çayxana anba-

rı yerləşirdi. Bu çınarın parametrləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Dirək gövdəsindən pöhrələr verir. Ağacın üzərində 1490-cı il qeyd edilmişdir (şəkil 100-101).

Cədvəl 52
Qəsil çınarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d,sm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974		942	300		25	500
2004	514	973	310	10	25	500

Qəsil çınarı əzəmətli görkəmi ilə yoldan keçən sərnəşinlərin diqqətini özünə cəlb edir. Onu ilk dəfə görənlər təəccübünü gizlətmir, vüqarına, əzəmətinə heyran qalırlar.

Rəvayət – Bakı-Tbilisi şosse yolu çəkilərkən çınarın kəsilməsi barədə söz-söhbət yayılır. Yerli əhali qətiyyətlə çınarı müdafiə edirlər. Bəlkə də bu hadisədən təsirlənən xalq şairi S.Vurğun çınarın şikayəti şerini yazmışdır. Şərdə çınarın diliylə aşağıdakı misraları oxuyuruq:

«Bu qoca dünyanın şahidiyəm mən
Kölgəmdə dincəlik hər gəlib gedən.
Kötüyüm dünyanın sirrillə dolu,
Dolanmış başıma karvanlar yolu.
Yayda kölgəliyim dağlardan sərin,
Yaylağı olmuşam biçinçilərin...»

Şair çınarın şikayətini eşitdikdən sonra yazır:

«Mən bu şikayəti duyduqca dərin,
Dedim ki, haqlısan qocaman çınar.
Bizdə təbiətə zülm edənlərin
Nə insan duyğusu, nə də haqqı var».

Təklif: Kök boğazından dövrəsi yumşaldılmalı, ətrafında 0.5-1.0 m aralıda dairəvarı skamya düzəldilməli və yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunmalıdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Zeynəddin kəndində bir çınar qeydə alınmış. 30 il əvvəl diametri 80 sm, hündürlüyü 21 m, yaşı 150 il, çətirinin proyeksiyası 150 m² idi.

Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması tövsiyyə edilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Mürsəlkənddə qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl diametri 80 sm, hündürlüyü 23 m, yaşı 150 il, çətiri 110 m² olmuşdur. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması tövsiyyə edilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Aşağı Nemətabad kəndində iki çınar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl bunların diametri 70 sm, boyu 20 m, yaşı 100 il, çətiri 70 m² idi.

**Şəkil 100. Ağdaş rayonu Qəsil kəndi yaxınlığındakı
630 yaşlı «Qəsil Çinarı»**

Şəkil 101. 630 yaşlı «Qəsili Çinar»nın gövdəsi və pöhrələri

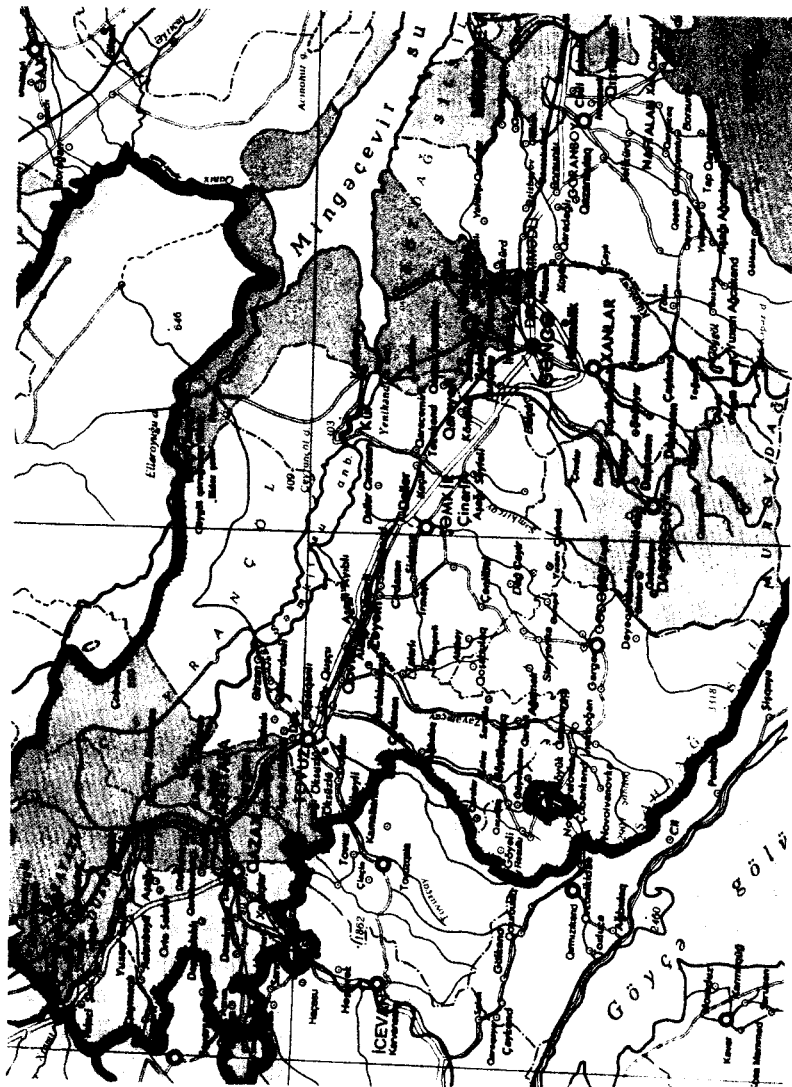
III BÖLMƏ

Kiçik Qafqaz iqtisadi-coğrafi vilayəti

Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonu
Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonu
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonu

3.1. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonu

Şəkil 102. Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunun xəritəsi

Respublikanın qərbində yerləşən Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun tərkibinə Goranboy, Samux, Xanlar, Şəmkir, Tovuz, Ağstafa, Qazax, Daşkəsən, Gədəbəy, Naftalan, Gəncə inzibati rayonları daxildir. Sahəsi 12.3 min km² olan bu ərazidə 9 şəhər, 16 şəhər tipli qəsəbə, 3 qəsəbə vardır. Relyefi, əsasən, dağlıqdır (Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsi, Ceyrançöl, Gəncə Bozdağı silsiləsinin qərb hissəsi və s.). Kür çayının sağ sahili boyunca Gəncə-Qazax düzənliyi uzanır. Şimal-qərbdə Qarayazı düzü yerləşir. Ən hündür zirvələri Gamış (3724 m) və Hinaldağdır (3367 m). Yura-Antropogen sistemlərinin çöküntüləri yayılmışdır. Əsas çayları Kür və onun qolları olan Ağstafaçay, Axıncaçay, Şəmkirçay, Gəncəçay və s. çaylardır. Ərazidə bir sıra su anbarları mövcuddur. Mingəçevir su anbarının qərb hissəsi bu əraziyə aiddir. Dağ gölləri Göy-göl, Maral-göl və s. Torpaq örtüyü şabalıdı, qəhvəyi və qonur dağmeşə, çimli dağ-çəmən və s. torpaq tiplərindən ibarətdir.

Cədvəl 53

Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonunun əsas iqlim göstəriciləri

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu °C	Ən isti ayın orta temperaturu, °C
Goranboy	128-132	200	1-3 və çox	26 və çox
Samux	124-128	200-400	1-3 və çox	26 və çox
Xanlar	128-132	400	-2.5-1	20-26
Şəmkir	124-128	200-400	-2.5-1	20-26
Tovuz	124-128	200-400	-2.5-1	20-26
Ağstafa	124	200-400	-2.5-1	24-26
Qazax	124-128	200-400	-2.5-1	20-26
Daşkəsən	132-144	400-600	-10-0	5-20
Gədəbəy	132-144	400-600	-10-0	5-20
Naftalan	128	200	2-3	24
Gəncə	128	200	1-2	24

Bitki örtüyü. Yarımsəhra və quru çöl bitkiləri üstünlük təşkil edir. Meşələrin ümumi sahəsi keçən əsrin səksəninci illərində 131 min ha idi. Subalp və alp çəmənliklərindən yay otlağı kimi, Ceyrançöl və Qarayazı düzündən isə qış otlağı kimi istifadə edilir.

İl ərzindəki günəş parıltısının miqdarı 2000-2400 saatdır. Ən soyuq ayın orta temperaturu baxımından qışın sərtliyi ərazi üçün çox yumşaq ($2.5-0^{\circ}\text{C}$), yumşaq ($0; -5^{\circ}\text{C}$), mülayim ($-5; -10^{\circ}\text{C}$), mülayim-soyuq ($-10; -15^{\circ}\text{C}$) şəraitdə keçir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 200-1000 mm tərtibindədir (ən aşağı göstəricilər Daşkəsən, Gədəbəydə 400-600, ən yuxarı göstərici isə Samuxda 1000 olur). İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5-25 gün və az olur. Küləyin orta illik sürəti 2 m/san və daha az olur. İqlim kontinentallığı zəif (130-dan az), mülayim (165-ə qədər əmsalla) və orta (205-ə qədər əmsalla) kontinentallıq intervalında səciyyələnir. İl ərzində şaxtasız dövrün davamiyyəti 100-225 gün, havanın temperaturunun 0°C -dən aşağı olan günlərin sayı isə ərazi üzrə 10-150 gün intervalında olub Goranboy, Şəmkir, Tovuz, Ağstafa və Qazaxda 10-50, Naftalan və Samuxda 10-20, Gəncə və Xanlarda 20-50, Daşkəsən və Gədəbəydə isə 50-150 gün təşkil edir. İl ərzində qar örtüyü olan günlərin sayı ərazinin əksər rayonlarında 10-40 və az gün təşkil etdiyi halda Daşkəsəndə bu göstərici 40-160 günə çatır.

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. Alp vudsiyası (*Woodsia alpina Gray.*) – çox nadir növ olub arкто-alp reliktidir. Yuxarı dağlıq və alp qurşaqlarında qaya çatlarında və kölgəliklərində, daşlı və qayalı yerlərdə bitir. Xanlar rayonunda Göygöl ətrafında yayılmışdır.

2. Azərbaycan ağgülü (itburnu, dərgül) (*Rosa Azerbajdzhanica Novopokr et Rzazade*) – Azərbaycanın nadir endem növü olub orta dağlıq qurşağın daşlı, çınqıllı yamacların-

da bitir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Gədəbəyin Slavyanka kəndi ətrafında, Xanlarda Göygöl ətrafında rast gəlinir.

3. **Biberşteyn dağlaləsi** (*Tulipa Biebersteiniana* Schult.) – arealı tükənən növ olub quru otlı yamac və kolluqlarda bitir. Tovuz rayonunun Xatınlı kəndi ətrafında yayılmışdır.

4. **Eldar armudu** (*Pyrus eldarica* Grossh.)- Azərbaycanın nadir, məhdud arealı endem növü olub quru qayalı yamaclar, eldar şamı və ağacəoxşar ardıc komaları ilə bir yerdə bitir. Xanlar rayonu Eldar oyuğu dağında yayılmışdır.

5. **Eldar şamı** (*Pinus eldarica* Medw.)- nadir Azərbaycan endemi olub dəniz səviyyəsindən 400-600 m yüksəklikdə dağ silsiləsinin şimal yamaclarında ardıc ilə birlikdə seyrək arid meşəliyi əmələ gətirir. Təxminən 400 ha sahəni əhatə edərək Xanlar rayonu Qabırçı (İori) çayının sağ sahilində, Ellər (Eldar) oyuğu dağı ərazisində rast gəlinir.

6. **Eyxler dağlaləsi** (*Tulipa eichleri* Regel.)- Şərqi Qafqazın nadir endem növü olub quru, otlı yamaclarda bitir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi ərazidə Qazax rayonunun Ceyrançöl, Molladağ, Mollacəfərli kəndləri ətrafında yayılmışdır.

7. **Fır-fır səhləb** (*Orchis purpurea* Huds.) – nadir bitki növü olub orta dağlıq qurşağa kimi kolluqlarda, meşədə, meşə talalarında rast gəlinir. Göstərilən ərazidə Daşkəsən rayonunun Bayan kəndi ətrafında rast gəlinir.

8. **Giləmeyvəli qaraçöhrə** (*Taxus baccata* L.)- nadir relik bitki növü olub dəniz səviyyəsindən 1900 m yüksəkliyə qədər fıstıq-vələs meşələrində meşəaltı kimi, müxtəlif fıstıq meşə tiplərində təsadüf edilir. Göstərilən ərazidə Xanlar rayonunda Göygöl ətrafında rast gəlinir.

9. **Gözəl telekiya** (*Telekia speciosa* (Schreb.) Baumg.) – nadir bitki növü olub orta dağlıq və subalp qurşaqlarının meşələri, hündür otluq və dağ çəmənlərində rast gəlinir. Gədəbəy rayonunun Qalakənd kəndi ərazisində, Xanlar rayonunun Murut kəndi və Göygöl ətrafında yayılmışdır.

10. **Gürcü süsəni** (*Iris iberica Hoffm.*) – endem növ olub dəniz səviyyəsindən 600 m yüksəklikdə, aşağı dağlıq qurşağın daşlı və çınqıllı yamaclarında rast gəlinərək Qazax rayonunun Qıraçkəsəmənli, Poylu kəndləri, Qırmızı Körpü ətrafları, Tovuz rayonu Qazangöl ətrafında yayılmışdır.
11. **Kamilla süsəni** (*Iris camillae Grossh.*) – nadir məhdud endem növdür. Quru, çınqıllı, daşlı yamaclarda bitərək göstərilən ərazidə Tovuz şəhəri ətrafında, Qazax rayonunda Qazangöl ətrafında yayılmışdır.
12. **Kox şamı** (*Pinus kochiana Klotz. ex C.Koch. (P. hamata (Stev.) Sosn.)*) – nadir Qafqaz növü olub dəniz səviyyəsindən 1800-2000 m yüksəklikdə daşlı-qayalı sahələrdə bitir. Subalp qurşaqda repressiv yamaclarda edifikator olmaqla yanaşı, çıpaqlaşan ərazilərin pioneridir. Göstərilən ərazidə Tovuz rayonunun Şamlıq və Böyük Qışlaq kəndləri ərazisində, Xanlar rayonunun Göygöl ərazisində yayılmışdır.
13. **Qaya dovşanalması** (*Cotoneaster saxatilis Pojark.*) – Azərbaycanın nadir endem növüdür. Daşlı yamaclarda, koluqlarda bitir. Xanlar rayonu Çaykənd ərazisində rast gəlinir.
14. **Nazikçiçək tıs-tıs** (*Acantholimon tenuiflorum Boiss.*) – Azərbaycanın məhdud areallı endem növü olub quru-gilli, çınqıllı yamaclarda bitir. Naftalan qəsəbəsi, Xanlar rayonunun Zurnabad kəndi ətrafında rast gəlinir.
15. **Nizami ağgülü** (*itburnu, dərgül*) (*Rosa nisami Sosn.*) – Azərbaycanın nadir endem növü olub orta dağlıq qurşağın meşə kənarlarında bitir. Daşkəsən rayonunun Yoldaşdağ-Murovdağ silsiləsinin şimal qolu ətrafında yayılmışdır.
16. **Paradoksəl süsən** (*Iris paradoxa Stev.*) – aşağı dağlıq qurşağın quru, daşlı yamaclarında bitən bu bitki Cənubi Qafqazın nadir endem növüdür. Qazax rayonunun Ağköynək kəndi, Tovuz dəmiryolu stansiyası ətrafında rast gəlinir.
17. **Uzunyarpaq tozbaş səhləb** (*Cephalanthera longifolia (L.) Fritsch*) – arealı kiçilməkdə olan, az rast gələn növ olub aşağı və orta dağlıq qurşaqlarının meşələri və kol pöhrəliklərində yayılmışdır. Xanlar rayonu Göygöl ətrafında yayılmışdır.

dır. Bu ərazidə, əsasən, palıd, fıstıq və vələs meşələri üstünlük təşkil edir.

Ağstafa rayonu

Ağstafa rayonu 1939-cu ildə təşkil olunmuş, 1959-cu ildə ləğv edilərək Qazax rayonuna daxil edilmiş, sonra yenidən müstəqil rayon elan edilmişdir. Bu rayon, əsasən, geoloji təbiət abidələrlə zəngin, bioloji təbiət abidələri nisbətən kasıbdır.

Sərq çınarı (Platanus orientalis L.):

Ağstafa şəhərində S.Vurğun adına mədəniyyət və istirahət parkında əkilmişdir. Ümumi sayı 40 ədəddir. 30 il əvvəl diametri 30-70 sm, hündürlükləri 20-22 m, yaşları 50-140 il idi. Çınarların sistemlə əkilməsi hər yerdə nəzərə çarpmır. Yalnız cavan nüsxələrin sistemlə (cərgədə) əkildiyi müşahidə olunur. Bura əvvəllər sahəcə kiçik bağ olub, sonra genişləndirilmiş və abadlıq işləri aparılmışdır.

Sərq çınarı (Platanus orientalis L.):

Ağstafa şəhərində dəmiryolu vağzalının yaxınlığında yerləşərək 30 il əvvəl diametri 70 sm, hündürlüyü 22 m, yaşı 100 il çətiri 70 m² idi.

Sərq çınarı (Platanus orientalis L.):

Ağstafa qəsəbəsində dəmiryol parkında başqa çınarlarla yanaşı, 30 il əvvəlki diametri 50-70 sm, hündürlüyü 20-22 m, yaşı 80-100 il olan 8 ədəd çınar qeydə alınmışdır.

Qazax rayonu

Ərazinin adı buradakı Qazax sultanlığının dominant tayfası olan türk mənşəli qazax tayfasının adından götürülmüşdür. Məhəmməd Həsən Baharlı qazax tayfalarının qədim mənbələrdə «kasoq» adlandırılan qədim xəzər tayfalarından olduğunu bildirir. Qazax sultanlığı (Qazax-Şəmşəddil sultanlığı) xırda

feodal torpaq sahibliyi olub Qarabağ (Gəncə) Bəylərbəyliyiinin tərkibində idi. Qazax sultanlığının hakimləri sultan titulu daşıyır və irsi hakimiyyətə malik idilər. Zəyəm Mahalı və ondan qərbdəki ərazi hələ Şah İsmayıl Xətayi dövründən Şəmsəddinli (Şəmsəddil) tayfasının (Zülqədər türk tayfasının bir qolu) irsi vilayəti hesab olunurdu. Sonralar Şəmsəddil Mahalı adlanan bu ərazidə Şəmsəddil sultanlığı yarandı (təxminən indiki Borçalı, Tovuz, Ağstafa, Gədəbəy, Şəmkir rayonları əraziləri). 1819-cu ildə hər iki sultanlığı ərazisi ləğv edilərək Qazax və Şəmsəddil məntəqələrinə (distansiyalarına) bölündü.

Əsasən, geoloji təbiət abidələrinin zənginliyi ilə seçilən (Göyüzən Dağı, Avey mağarası, Damcılı Bulaq və s.), səthi, əsasən, düzənlik olan (Gəncə-Qazax düzənliyi, Qarayazı düzü) Qazax rayonu 1930-cu ildə təşkil olunmuşdur. Mərkəzi Qazax şəhəridir (1909). Azərbaycanda müəllim hazırlayan ilk tədris müəssisələrindən biri – Qazax müəllimlər seminariyası - burada açılmışdır (1918). Çar Rusiyasının «Qafqaz və Zaqafqaziya ölkələrinin idarə olunmasının dəyişdirilməsi haqqına» fərnəsinə əsasən (1867) Yelizavetpol quberniyasının tərkibində Qazax qəzası yaradılmış, 1929-cu ildə ləğv olunmuşdur. 1911-ci ildə əhalisi 129 885 nəfər olmuşdur.

Əsasən, dağ-şabalıdı, dağ boz-qəhvəyi, şabalıdı, açıq şabalıdı və qismən karbonatlı qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Yovşanlı-şoranotulu yarım səhra və bozqır bitkilər, Kiçik Qafqaza aid olan hissəsində dağ meşələri, Kür çayı sahilində tuqay meşələri vardır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qazax şəhərində avtobus vağzalının ərazisində 30 il əvvəl gövdəsinin diametri 80 sm, boyu 23 m, yaşı isə 100 il olan bir ədəd çınar qeydə alınmışdır. Çətiri 180 m² sahə tuturdu.

Təklif - Yerli əhəmiyyətli abidə xarakterinə malikdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Bizim tərəfimizdən Yuxarı Salahlı kəndinin kənarında «Qara bulaq» ərazisində əvvəllər qeyd olunmayan iki ədəd əzəmətli çınar qeydə alınmışdır (şəkil 116).

Tovuz rayonu

Tovuz rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmiş, 1963-cü ildə ləğv edilərək Qazax rayonuna qatılmış, 1964-cü ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Rayonun cənub hissəsini Kiçik Qafqaz dağları, mərkəzini Gəncə-Qazax düzənliyi, bir hissəsini Ceyrançöl tutur. Əsasən, şabalıdı, açıq-şabalıdı, qəhvəyi dağ-meşə, dağ tünd-şabalıdı, qonur dağ-meşə, dağ qara, Kür sahillərində isə allüvial-çəmən torpaqları yayılmışdır. Şimal və mərkəzi hissəsinin bitki örtüyü bozqır və yarımsəhra tiplidir. Dağlıq ərazilərdə palıd və vələs meşələri, subalp və alp çəmənləri mövcuddur. Rayonun şimal-şərq kənarındakı Ellər oyuğu ərazisində Azərbaycanın endem bitkisi olan eldar şamı bitir.

Aşağıdakı cədvəldə Tovuz rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 54 (əlavə 1)

Tovuz rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, pəpə ədəd	Məkani	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	«Qaradaş» ərazisi	220	32	450
Şərq çınarı	1	Azaplı kəndi	140	28	300
Şərq çınarı	1	Qovlar kəndi	90	20	180

Cədvəl 54 (əlavə 2)

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Şam meşəliyi	10.0	Böyük qışlaq kəndi	Dəniz səviyyəsindən 1500 m yüksəklikdə yerləşir. Ağacların diametrləri 16-24 sm, hündürlüyü 10-14 m, yaşı 60-130 ildir. Tərkibində fıstıq, gürcü palıdı, şərq palıdı və s. ağaclara rast gəlinir. Yüksək elmi və təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir.
Şam-vələs meşəliyi	12	Şamlıx kəndi	Zəyəmçayın sağ sahilində dəniz səviyyəsindən 1200 m yüksəklikdə yerləşmişdir. Meşə ağaclarının 90%-i şam, 10%-i gürcü palıdı, fıstıq və vələsdən ibarətdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.) :

Tovuz şəhərindən 8 km aralıda, Əsrək çayının sağ sahilində, Aşağı Quşçu kəndi ilə Azaplı kəndi arasında, Qaradaş adlanan yerdə tənha halda, torpağı yuyulmuş yamacda, çay kənarında bitib. 30 il əvvəl diametri 220 sm, hündürlüyü 32 m, yaşı 450 il olub, çətiri 600 m² idi.

Yerli əhalinin sözlərinə görə, əvvəllər çınarlar qoşa olmuş və kölgəsi karvan köç məskəni imiş. Sonralar bir çinar baxımsızlıq üzündən kökü yandırılıb və yıxılmışdır.

Ətrafının yumşaldılması, 1000 m² sahədə tor çəpər çəkiməsi zəruridir.

Təklif - Yerli əhəmiyyətli abidə xarakterinə malikdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Azaplı kəndinin girəcəyində yerləşmiş bu ağacın 30 il əvvəlki diametri 140 sm, hündürlüyü 28 m, yaşı 300 il, çətinin sahəsi 400 m² idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qovlar qəsəbəsində köhnə su hovuzunun yanında 4 yol ayrıcında qeydə alınıb. Diametri 90 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 180 il, çətiri 120 m² idi.

Təklif - Yerli əhəmiyyətli abidə xarakterinə malikdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Hətəmollar kəndində iki ədəd qoşa çinar qeydə alınıb. 30 il əvvəl diametri 80 sm, hündürlüyü 18 m, yaşı 120 il, çətiri ayrı-ayrılıqda 60 m² idi.

Qarmaqvari şam (*Pinus hamata* D. Sosn.):

Yuxarıda qeyd olunan ağac abidələrdən başqa Tovuz rayonunda iki yerdə təbii qarmaqvari şam meşəsi vardır. Qarmaqvari şam meşəsi Çırdaxan çayı hövzəsində Böyük Qışlaq kəndi yaxınlığında dəniz səviyyəsindən 1500 m yüksəklikdə cənubi qərb və cənub yamaclarda yerləşib. Ümumi ərazisi 10 ha yaxın sahə tutur. Şam ağaclarının diametri 16-24 sm, hündürlüyü 10-14 m, yaşı 60-130 ilə yaxındır. Ağaclığın sıxlığı 0.5-dir. Meşənin tərkibində tək-tək fıstıq ağacına, şərq və gürcü palıdlarına təsadüf edilir. Digər şamlıq massivi Yanıxlı kəndi yaxınlığında, Zəyəm çayının sol sahilində dəniz səviyyəsindən 1200 m yüksəklikdə cənub-qərb yamacda şamlıq adlanan yerdə, təqribən 12 ha sahədə qeydə alınıb. Burada ağaclığın tərkibi, əsasən, 90% şam, 10% isə gürcü palıdı və fıstıqdan ibarətdir. Ağaclığın sıxlığı 0.7, orta yaşı 100 il, orta diametri 26 sm, orta hündürlüyü 17 m olmaqla sağlamdır. Ətrafda fıstıq, palıd, vələs meşəliyi yayılmışdır. Qocaman sakinlərin dediklərinə görə əvvəllər bu yerlərdə şam meşəliyi geniş ərazidə yayılıbmış. Şam ağacları indikilərə nisbətən daha irigövdəli və uca boylu olub. Zaqafqaziya dəmir yolunun çəkilməsi ilə əlaqədar olaraq şam ağacları doğranaraq onlardan dəmir yol şpali hazırlanmışdır. Beləliklə, qırılmış meşənin yerini az məhsuldar enliyarpaqlı dəmirqara, vələs və s. cinslər tuturdu. Hər iki şam meşə massivi çox böyük elmi və təsərrüfat əhəmiyyəti-

nə malik olduğuna görə respublika əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınıb qorunmasına ehtiyac vardır.

Şəmkir rayonu

Şəmkir rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Rayonun şimal-şərq hissəsini Ceyrançöl, mərkəzi hissəsini Gəncə-Qazax düzənliyi, cənubunu Kiçik Qafqazın şimal-şərq ətəkləri tutur. Dağ-qara, qəhvəyi dağ-meşə, dağ tünd-şabalıdı, şabalıdı, açıq-şabalıdı və allüvial çəmən-meşə torpaqları yayılmışdır. Kollu və seyrək meşəli çəmənlər, dağ meşələri, yovşanlı-şoranotulu yarımsəhra və bozqır bitkiləri, Kür çayı sahilində tuqay meşələri vardır. Şəmkir şəhəri Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindəndir. Şəmkir rayonunun mərkəzi olan Şəmkir şəhəri çinarlarla zəngindir. Şəhərdə Sabir adına küçədə 93 ədəd, H.Aslanov küçəsində 87 ədəd, mərkəzi küçədə 65 ədəd, üç küçədə cəmi – 245 ədəd çinar olduğu müəyyən edilmişdir. Bu çinarlardan ən böyükləri abidə kimi qeydə alınmışdır.

Cədvəl 55

Şəmkir rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	93	Şəmkir şəhəri, Sabir küçəsi	130	32	250
Şərq çınarı	87	Şəmkir ş., H.Aslanov küç.	120	30	250
Şərq çınarı	65	Şəmkir şəhəri	100	28	200
Şərq çınarı	1	Qaracəmirli kəndi	120	30	200
Şərq çınarı	1	Qaracəmirli kəndi	120	30	200
Şərq çınarı	1	Qaracəmirli kəndi	130	30	250
Şərq çınarı	1	Qovlar qəsəbəsi	200	30	350

Çınardan başqa Şəmkir şəhərində 5 ədəd daş palıdı şəhər parkında 50-60 yaşlı küknar və sərv, Çınarlı qəsəbəsində (keçmiş Leninkənd) parkda sərv, küknar müxtəlif şam növləri vardır. 55-ci cədvəldə Şəmkir rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şəmkir şəhərində Sabir küçəsində, diametri 130 sm, hündürlüyü 32 m, yaşı 250 il olub, çətiri 100 m² idi. Küçənin başlanğıcında yerləşir və ən böyük çınardır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qaracəmirli kəndində, qəbiristanlığın yuxarı tərəfində el arasında «Yuvalı çınar» adı ilə tanınır, 30 il əvvəl diametri 120 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 200 il, çətiri 400 m² idi. «Yuvalı çınar» adı ağacın başında çoxlu quş yuvası olduğuna görə verilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qaracəmirli kəndinin Kür çayı tərəfdən girəcəyində, 1 km aralıda yerləşir. El arasında «Əzim ölən çınar» kimi tanınır. 30 il əvvəl bu çınarın diametri 120 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 200 il, çətiri 200 m² idi.

Rəvayətə görə Əzim adlı bir kişi çınarın dibində qəflətən vəfat etmişdir. Odur ki, ağaca «Əzim ölən çınar» adı verilmişdir. Əzimin kim olması, fəmiliası və atasının adını bilən olmadı.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qaracəmirli kəndi ilə Qapanlı kəndi arasında, yolun solunda açıq sahədə bitib. 30 il əvvəl diametri 130 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 250 il, çətiri 400 m² idi. El arasında «Məmməd çınarı» kimi tanınır. El arasında «Pis Məmmədin çınarı» deyilir. Nə üçün belə adlandırıldığı bilinmir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Çınarlı qəsəbəsində, avtomobil dayanacağında su arxının yanı. 30 il əvvəl diametri 200 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 350 il, çətirinin proyeksiyası 300 m² idi.

Gəncə şəhəri

«Kitabi Dədə Qorqud»da adı çəkilən Gəncə (mənası «açıq-gey yer», digər versiyaya görə «xəzinə» olduğu güman edilir) Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olmaqla yanaşı, Ön Asiyanın mühüm iqtisadi, ticarət mərkəzlərindən biri olmuşdur (e.ə. IV – b.e. VI əsrlərdə salındığı güman edilir). Gəncə Qafqaz Albaniyasının ən mühüm şəhəri, Arranın ikinci şəhəri, Salarilərin Arran valisinin iqamətgahı, Şəddadilər dövlətinin paytaxtı, Qarabağ Bəylərbəyliyi və Gəncə Xanlığının mərkəzi olmaqla bərabər həm də məşhur elm və sənətkarlıq mərkəzi olmuşdur. XIII əsrdə Gəncə əhalisi 300 min nəfərdən çox olmuşdur.

Gəncə Xanlığı Rusiyanın Qafqaz istilasına, sonralar isə bolşevik işğalına qarşı şiddətli müqavimət göstərən, müstəqillik uğrunda daim istiqlal mücadiləsi aparan Azərbaycan dövlətlərindən, ərazilərindən olmuşdur. Gəncə Xanlığı Rusiya İmperiyasına birləşdirildikdən sonra, əvvəlcə Yelizavetpol dairəsi (1804), Yelizavetpol qəzası (1840), sonra Yelizavetpol quberniyası (1867) adlandırılmışdır. Şəhər isə 1804-1918-ci illərdə Rusiya imperatoru I Aleksandrın xanımı Yelizavetanın şərəfinə Yelizavetpol, 1935-ci ildə məşhur inqilabçı-bolşevik, Azərbaycanda bolşevik çevrilişinin əsas təşkilatçılarından biri olan Kirovun (Kostrikov Sergey Mironoviç) şərəfinə Kirovabad adlandırılmışdır. Məşhur Gəncə darvazası – orta əsr Azərbaycan bədii sənətkarlıq nümunəsi ilə tanınırdı (Şəddadi hökmüdarı Şavurun əmri ilə 1063-cü ildə azərbaycanlı usta İbrahim İbn Osman tərəfindən hazırlanmış, 1139-cu ildə gürcü çarı I Demetri zəlzələ nəticəsində dağılmış və zəifləmiş Gəncəyə hücum edib darvazanı qəsb edərək Gelati monastırına apar-

miş, XVIII əsrdə monastır təmir olunarkən darvazanın bir tayı dam örtüyündə istifadə edilmiş, digər tayı monastırın cənub hasarına-IV Davidin qəbri qarşısındakı divara bərkidilmişdir). Azərbaycanda müəllimlər hazırlayan ilk təhsil müəssisələrindən biri – Gəncə Milli Müəllimlər Seminariyası (1919) burada yaradılmışdır.

Respublikamızın ikinci sənaye və mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhəri ağac abidələrin miqdarına görə çox zəngindir. Burada qədim mədəniyyət abidələrinin ətrafında, küçə və bağlarda yaşlı çinarlar olduqca çoxdur. Elə buna görə də haqlı olaraq Gəncə çinarlar şəhəri adlanır. Qafqazda ən qədim istirahət parkı hesab edilən «Xan bağı» təkcə Gəncə şəhərinin deyil, respublikamızın bəzəyi və şöhrətidir. V.Tutayukun (1968) məlumatına görə Gəncədə təsadüf edilən ağac və kol növlərinin ümumi miqdarı 109 olub bundan 65-i ağac növləridir. Gəncənin torpaq və iqlim şəraiti burada yaşıllaşdırma işlərində müxtəlif ekzot ağac cinslərindən istifadə olunmasına şərait yaradır. Odur ki, şəhər bağ və parklarında elə ağac növlərinə təsadüf edilir ki, bu növdən demək olar ki, respublikamızın başqa rayonlarında yoxdur. Buraya himalay sidri, veymut şamı, arizon sərvə və s. daxildir. Çinar xiyabanı – M.Əzizbəyov adına küçə boyunca 27 ədəd çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl bu ağacların diametri 50-180 sm hündürlükləri 21-27 m, yaşları isə 100-150 il arasında tərəddüd edirdi. Ağaclar çox yaxşı inkişaf edir, sağlamdır və çoxlu toxum verir. «Xan bağı»nın çinar alleyasında 60 ədəd müxtəlif yaşlı və ölçülü çinarlar vardır. Bu çinarların diametri 50-130 sm, hündürlükləri 20-25 m, yaşı 100-250 ildir. Parkda Himalay sidri, veymut şamı, luzitan və arizon sərvələri kimi ekzot ağac növləri vardır (**şəkil 103-106**). Firdövs küçəsində 18 ədəd çinar vardır. 30 il əvvəl bunların diametri 60-110 sm, hündürlükləri 20-24 m, yaşları 100-250 il arasında dəyişirdi. Çaparidze küçəsi boyunca – başqa ağac cinsləri ilə yanaşı 20 ədəd çinar alleyası vardır. 30 il əvvəl buradakı ağacların diametri 80-160 sm, hündürlüyü 19-25 m,

yaşları 150-300 il arasında idi. Ağaclara yaxşı xidmət olunur, sağlam və güclü toxumu var.

Mərkəzi meydanda– Gəncə Dövlət Pedaqoji Universitetin qarşısında 22 ədəd çinar vardır. 30 il əvvəl bunların diametri 40-120 sm, hündürlükləri 21-25 m, yaşı 100-150 il arasında dəyişirdi. Burada cökə, maqnoliya və iynəyarpaqlı ağaclar vardır. Respublika əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınıb qorunmalıdır. Mərkəzi küçə boyunca çinar alleyasında müxtəlif ölçüdə 70 çinar vardır. 30 il əvvəl bu ağacların diametri 50-120 sm, hündürlükləri 20-25 m, yaşları 80-250 il arasında dəyişirdi. Bağbanlar qəsəbəsində – 17 ədəd çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl bu çinarların diametri 50-120 sm, hündürlükləri 19-24 m, yaşları 80-250 il arasında tərəddüd edirdi.

Aşağıdakı cədvəldə Gəncə ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 56

Gəncə ərazisinin dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, pədə ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çinarı	18	Firdövsi küçəsi	110	24	250
Şərq çinarı	20	Caparidze küçəsi	160	25	300
Şərq çinarı	27	Əzizbəyov küçəsi	170	27	150
Şərq çinarı	60	Xan bağı	130	25	250
Şərq çinarı	22	Mərkəzi meydan	120	25	150
Şərq çinarı	70	Şəhərin mərkəzi küçəsi	120	25	250
Şərq çinarı	17	Bağbanlar məhəlləsi	120	24	250
Şərq çinarı	2	Tarix muzeyinin önü	300	31	600
Şərq çinarı	1	Mehmanxananın yanı	120	25	250
Şərq çinarı	1	Bağbanlar qəsəbəsi	300	25	600
Şərq çinarı	1	Gəncə-Şəmkir yolunun kənarı	100	20	200
Şərq çinarı	1	Nizami küçəsi	110	24	250

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Tarix muzeyinin qarşısında (Şah Abbas məscidinin önündə) iki qocaman çinar vardır. 30 il əvvəl bunların diametri 280-300 sm, hündürlüyü 12 m (ağacların başı sındığı üçün onların boyu kiçikdir) yaşı 500-600 ilə yaxın qiymətləndirilmişdir.

Bəzi məlumatlara əsasən, çinarlar məscid binasının inşasından sonra (məscid 1603-cü ildə inşa edilib) əkilib. Başqa bir rəvayətə görə məscid binası həmin çinarlara görə orada inşa edilib. Müqəddəs ağac olduğu üçün ətraf rayonlarda və şəhərdə əkilən çinarların bir çoxunun qələmi həmin çinarlardan götürüldüyü güman edilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şəhər mehmanxanasının önündə bir çinar vardır. 30 il əvvəl bu çinarın diametri 120 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 250 il idi. Çətiri 200 m² sahə tuturdu.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Bağbanlar qəsəbəsində Gəncəvi küçəsində 7 qardaş çinar. 30 il əvvəl bu çinarın diametri 300 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 500 il idi. Vaxtilə çinarın 7 yoğun budağı (gövdəsi) varmış. Odur ki, xalq arasında «7 qardaş çinar» kimi tanınır. Hazırda 4 gövdə qalmışdır. Çətirinin proyeksiyası 250 m² sahə tuturdu.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Gəncə-Şəmkir yolunun sağında, şəhərdən 7 km Şəmkirə tərəf bir çinar var. 30 il əvvəl bu ağacın diametri 100 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 200 il idi. Çinarın gövdəsində 1 mərtəbəli pavilyon var idi. Ağacın çətiri 250 m² sahə tuturdu.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Nizami küçəsində, Şəmkir yolunda 4 ədəd bir-birinə yaxın çinar vardır, 30 il əvvəl bunların diametri 60-110 sm, hündürlükləri 19-24, yaşları 100-250 il arasında dəyişirdi.

Goranboy rayonu

1930-cu ildə təşkil edilmiş Goranboy rayonu əvvəllər, ilk bolşeviklərdən olan, müsavət əks-kəşfiyyatçısı, fəhlə diktaturası nəzəriyyəsinin banisi V.İ.Leninə alma sovqatı göndərərək əvəzində çap maşını almış, müsavətçilər tərəfindən Gəncə şəhərində öldürülmüş İsmayılov Qasım İsmayıl oğlunun (əsl fəmiliası Sultanov) şərəfinə Qasım İsmayılov adlanırdı. Səthi, əsasən, düzənlikdir (Gəncə-Qazax düzənliyinin cənub-şərq kənarı). Bir hissəsi Kiçik Qafqazın ətəkləri, bir hissəsi isə Gəncə Bozdağı tirəsinin mərkəzi hissəsini tutur. Burada dünyada yeganə müalicə nefti yatağı (Naftalan) vardır. Əsas çayları Kürək, Goran, Korçay və s. Şabalıdı, tünd şabalıdı, dağ tündşabalıdı, dağ boz-qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır.

Cədvəl 57

Goranboy rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, pəpə	Məkani	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	Goranboy şəhəri	120	35	250
Saqqız ağacı	1	Qızılhacılı kəndi	36	8	150
Saqqız ağacı	1	Qızılhacılı kəndi	36	8	150
Şərq çınarı	3	Qacdar yeri	250	35	500
Şərq çınarı	1	Qacdar yeri	160	32	400
Şərq çınarı	2	Qacdar yeri	360	35	600
Şərq çınarı	22	Borsunlu kəndi	200	25	500
Şərq çınarı	2	Tap Qaraqoyunlu kəndi	100	25	200
Şərq çınarı	14	Çelaberti kəndi	100	25	200
Şərq çınarı	9	Qaradağlı kəndi	100	23	150
Şərq çınarı	11	Səfikürd kəndi	120	25	200
Şərq çınarı	7	Goranboy şəhəri	140	30	200
Şərq çınarı	16	Əzizbəyov kəndi	140	30	200
Şərq çınarı	4	Qarqucaq kəndi	140	30	200
Şərq çınarı	4	Muzdurlar kəndi	140	30	200

Əsas bitki örtüyü yovşanlı və yovşanlı-şoranotlu yarım səhra bitkilərindən, meşəliklərdən ibarətdir. 57-ci cədvəldə Goranboy rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin-qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Saqqız ağacı (*Pistacia mutica* Fisch. et Mey.):

Bakı-Tbilisi yolunun solunda Yevlax-Goranboy ərazisində əsas yoldan Goranboy rayonunun Qızılhacılı kəndinə ayrılan yolun sağında pambıq tarlasının içində tək bir saqqız ağacı bitib. Bu ağacın gözəl bir çətiri, cazibəli xarici görkəmi vardır. 30 il əvvəl ağacın diametri 36 sm, hündürlüyü 8 m, yaşı 150 il, çətirinin tutduğu sahə 64 m² olmuşdur. Rayonun yaşlı sakinlərinin sözlərinə görə həmin sahə vaxtilə saqqız ağacı meşəliyi olmuşdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qızılhacılı kəndi tərəfindən rayon mərkəzinə girəcəkdə (Goranboy şəhərinə girəcəkdə) bitmişdir. 30 il əvvəl diametri 120 sm, hündürlüyü 35 m, yaşı 250 il, çətiri 800 m² idi. Ağacın başında 89 ədəd quş yuvası qeydə alınmışdır. Buna qonşu bir çinar baxımsızlıq üzündən qurumuşdur. Lakin kök pöhrələri olmuşdur.

Rəvayətə görə həmin çinar bu yerlərdə qaçaqlıq etmiş Qatır Məmmədin həyatını xilas etmişdir. Qatır Məmmədin evə gəldiyindən Çar rusiyası jandarmları xəbər tutur və böyük dəstə ilə evə hücum edirlər. Bu zaman Qatır Məmməd evdən çıxaraq çınarın arxasında gizlənir. Gödək İbrahim adlı bir həmyerlisi silahı Məmmədə çatdırır və o, atışma zamanı dəstənin heyli hissəsini məhv edir. Sonralar kimsə atı Məmmədə tərəf buraxır, atın yaxınlaşdığını gören Məmməd tez ata minib aradan çıxır. Qatır Məmmədin şərəfinə həmin ağac «Qəhrəman çinar» adlanır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Gəncə-Yevlax yolunda Goranboy şəhərinə gedən yol ayrıcında «Pavilyon çinar» vardır. Burada 3 ədəd bir-birinə oxşar çinarlar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl ən böyük çinarın diametri 250 sm, hündürlüyü 35 m, yaşı 500 il, çətiri 900 m² idi. Ətrafda çoxlu (18 ədəd) 100-150 yaşlı çinarlar vardı.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

«Pavilyon» çinardan cənuba, 40-50 m kənardə iki böyük çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl bunlardan ən böyüyünün diametri 300 sm, hündürlüyü 35 m, yaşı 600 il, çətiri 900 m² idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Yenə də həmin sahədə, lakin bu çinarın ölçüləri nisbətən aşağıdır. Belə ki 30 il əvvəl diametri 180 sm, hündürlüyü 32 m, yaşı 400 il, çətiri 600 m² idi.

Yuxarıda qeyd olunan çinarlar haqda yalnız bir rəvayət vardır ki, bu haqda aşağıda qeyd edilir. Borsunlu kənd sakinlərinin sözlərinə görə bir vaxtlar həmin çinarların yeri çinar meşəliyi olmuşdur. 1947-ci ildə Qazanbulaq neft mədənlər idarəsi həmin çinarları kəsib yerində idarə binası tikmək istəmişlər. Lakin yerli əhali ağacları kəsməyə qoymamışlar. Goranboy rayonunda çinar əkib becərənlər vardır. Bunlardan Ədil İsgəndər oğlunun (1974-cü ildə 95 yaşında vəfat etmişdir) əkdiyi çinarlar indi onun adını daşıyır.

Bundan əlavə Goranboy rayonunda keçmiş rayon təbiəti mühafizə cəmiyyətinin sədr müavini Q.Ələkbərov tərəfindən 96 ədəd çinar qeydə alınmışdır. Bunlar növbəti cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 58
Goranboy rayonunda qeydə alınmış ağac abidələr

№	Kəndlər	Miqdarı (ədəd)	Yaşı (il)
1	Nizami	1	100
2	Borsunlu	22	300-500
3	Tap Qaraqoyunlu	2	250
4	Çalabertli	14	150 - 200
5	Qarabağlı	9	120 - 150
6	Səfikürd	11	150 - 200
7	Qızıl hacılı	3	150 - 200
8	Qarqucaq	4	150 - 200
9	Qırıqlı	3	120 - 180
10	Əzizbəyov	16	150 - 200
11	Muzdurlar	4	160 - 200
12	Goranboy	7	150 - 200

Goranboy rayonunun qocaman çinarları 111-114 sayılı şəkillərdə verilmişdir.

Aşağı Ağcakənd qəsəbəsi (keçmiş Şaumyan qəsəbəsi)

Burada geniş ərazidə (8522 ha) təbii meşəliyin olduğu göstərilir. Bu meşələrdə palıd, vələs, fıstıq, cökə, ağcaqayın və s. cinslər yayılmışdır. Rayon ərazisinin 15% meşə ilə örtülüdür. Burada geniş ərazidə (300 hek) ardıc meşəliyi vardır. Ardıc meşəsi Baş kəndi yaxınlığında Başkənd çayının sol sahilində dəniz səviyyəsindən 1300-1800 m yüksəkliyi olan ərazidə yayılıb. Burada bir qocaman çinar qeydə alınıb.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Başkənd kəndi yaxınlığında çayın vadisində köhnə su dəyirmanının yanında «Pir çinar» adı ilə tanınır. 30 il əvvəl bu ağacın diametri 150 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 250 il, çətiri 300 m² olmuşdur.

Gədəbəy rayonu

Kiçik Qafqazın orta və yüksək dağlıq qurşaqlarında yerləşən Gədəbəy rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Sıx çay sisteminə malik olan bu ərazi Şahdağ silsiləsinin şimal yamacını, Başkənd-Dəstəfur çökəkliyini və Şəmkir dağ massivinın bir hissəsini əhatə edir. Ən hündür zirvələri Qoşabulaq (3549 m), Qocadağ (3317 m) yüksəklikləridir. Qonur dağ-meşə, çimli dağ-çəmən torpaqlar yayılmışdır. Orta dağlıqda kollu və seyrək meşəli çəmənliklər, enliyarpaqlı meşələr (palıd, fısdıq, vələs), yüksək dağlıqda subalp və alp çəmənlikləri geniş yer tutur. Burada 80-100 yaşlı palıd, şam, küknar və fıstıq əkinləri vardır ki, respublikamızda belə yaşlı meşə əkinlərinə çox az təsadüf edilir. Qarakənd meşəliyinin Kollu, Gədəkdərə və Leşkər adlanan yerlərində ümumi sahəsi 6 ha olan fıstıq-şam-palıd əkini var. Burada ağacların yaşı 80-100 ildir. Meyilliyi 15-20° olan dağ döşündə əl üsulu ilə terraslar düzəldilmiş, həmin terraslarda şam-fıstıq və palıd qarışıq əkin aparılmışdır. 30 il əvvəl ağacların orta diametri 28 sm, orta hündürlüyü 24 m olub, vəziyyəti çox yaxşı idi.

Dağ yamaclarında meşə salmaq təcrübəsini tədqiq edib öyrənmək üçün çox əlverişli obyektidir. Bundan başqa Qalakənd meşəçiliyində, Şəmkir çayının sağ sahilində adi şam və küknar qarışıqlı 100 yaşlı meşə əkinləri də vardır. Şəmkir çayının sol sahilində, «Qamış» adlanan yerdə palıd-şam qarışıqlı 95 yaşlı əkinlər vardır ki, həmin əkinlərin Respublika əhəmiyyətli abidələr kimi qorunub saxlanmasına ciddi ehtiyac vardır. Bundan əlavə, Gədəbəy rayonunun meşələrində qaracöhrə ağacı da geniş yayılmışdır və rütubətli fıstıq meşələrində meşə altı kimi tək-tək nüsxələrinə tez-tez təsadüf edilir. Həmin bitkinin də qorunmasına ehtiyac vardır.

Aşağıdakı cədvəldə Gədəbəy rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qiymətli meşəliklərin parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 59

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Fıstıq-göyrüş,	2.0	Kollu k.	Süni meşəlik olub 80-100 il öncə 15-20 ⁰ meylliyə malik dağ yamaclarında əkilmişdir. Meşələr, əsasən, göyrüş, fıstıq, palıd və şam ağaclarından ibarətdir.
Palıd, şam, fıstıq	2.0	Gödəkdərə k.	Dağ yamaclarındakı süni meşələrin etalon forması kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. 30 il əvvəlki diametrləri təxminən 36 sm, hündürlükləri 27-30 m, yaşları 80-100 il qiymətləndirilmişdir.
Şam, küknar	1.0	«Şamlıq» ər.	
Şam, palıd, fıstıq	1.0	Qalakənd, «Qamış meşə»	

Samux rayonu

Aşağıdakı cədvəldə Samux rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 60

Samux rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, pədə	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	Kolayır kəndi	730	42	1500

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Kolayır kəndində (Gəncə şəhərinin 6 km-liyində) bir çınar bitir. 30 il əvvəl bu çınarın diametri 730 sm, yaşı 1500 il olub, çətiri 750 m² idi. El arasında «Düldülü çınar» adlanır.

Ağacla bağlı maraqlı rəvayət mövcuddur. Bildirilir ki, 1340 il bundan qabaq ərəblərin Azərbaycana hücumu zamanı xalq qəhrəmanlarından biri «Düldülü» adlı atını bu çınara bağlamışdır. Ona görə də el arasında çınar «Düldülü çınar» adlanır. Pambıq sahəsi kənarında yerləşən bu ağacın 1967-ci ildə hündürlüyünün 42 m, yaşının 1500 il olduğu müəyyən edilmişdir (*Tutayuk V.X., 1968*). Hal-hazırda ağacın ətrafında kənd qəbiristanlığı salınmışdır. Vətən uğrunda canlarını qurban vermiş Qarabağ qəhrəmanları ağacın yaxınlığında dəfn olunmuşlar. Ağacın pöhrələrinə bağlanmış niyyət parçaları onun yerli əhali tərəfindən pir kimi ziyarət edildiyini göstərir. 2004-cü il tarixə ağacın hündürlüyü 45 m, 1.3 m yüksəklikdə gövdəsinin çevrə uzunluğu 1200 sm, diametri 382.2 sm olmuşdur (şəkil 106-110).

Cədvəl 61
«Düldülü çınarı»nın dendroxronoloji parametrləri

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1967			238			
1974	1500		730		42	
2004	1530	1200	382.2		45	

Digər rəvayətə görə bu ad ağaca islam dininin müqəddəslərindən sayılan İmam Əlinin atının şərəfinə verilmişdir. Əlbəttə, İmam Əlinin Azərbaycanda olması mübahisəlidir. Lakin digər tərəfdən Abşeron ərazisindəki «Müqəddəs Əli Ayağı» birinci fikrə üstünlük verən faktorlardandır. Təəssüf ki, mühafizəsi qənaətbəxş deyildir. «Düldülü çınarı» hal-hazırda Respublika ərazisinin ən qədim bioloji abidələrindən olduğuna

görə respublika əhəmiyyətli abidə kimi daha ciddi qorunmalıdır.

Xanlar rayonu

Xanlar rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmiş, 1938-ci ilədək Nərimanov rayonu adlandırılmışdır. Rayonun mərkəzi 1938-ci ilədək Yelenendorf adlanırdı. Rayonun cənub hissəsini Gəncə-Qazax düzənliyi tutur. Kür çayından şimalda yerləşən hissəsi Ceyrançölə daxildir. Eldar çölü, Acınohur ön dağlarının və Gəncə Bozdağının qərb qurtaracaqları da bu rayonun əraziləri hesab olunur. Ən yüksək nöqtəsi Murovdağ silsiləsinin Gamiş dağıdır (3724 m).

Əsas çayları Kür hövzəsi çayları olan Qabırrı, Gəncə, Qoşqar, Qanix çaylarıdır. Boz-çəmən və çəmən-boz, əksər hallarda şorakətvari, şorakərvarı boz-qonur, şabalıdı, açıq-şabalıdı, qəhvəi dağ-meşə, dağ tünd-şabalıdı, qonur dağ-meşə, çimli dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır.

Bitki örtüyü şimalda və mərkəzi hissədə, əsasən, bozqır və yarımsəhra tiplidir. Cənub ərazilərin dağlıq sahələrində dağ çölləri, fisdıq meşələri, subalp və alp çəmənləri vardır. Xanlar rayonunda meşələr 12872 ha sahəni əhatə edir. Rayon ərazisinin 6.2% meşələrlə örtülüdür. Xanlar rayonunda flora tərkibinin və iqlim, torpaq şəraitinin müxtəlif olmasına baxmayaraq uzun ömürlü qocaman ağac abidələr növ tərkibinə görə azlıq təşkil edir.

Aşağıdakı cədvəldə Xanlar rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Xanlar rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	3	Xanlar şəhəri, Sabir küçəsi	120	21	250
Şərq çınarı	150	Xanlar xiyabanı	200	25	400
Şərq çınarı	10	Qarayeri qəsəbəsi	100	24	200

Xanlar rayonunda qeydə alınmış ağac abidələr aşağıdakılardan ibarətdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

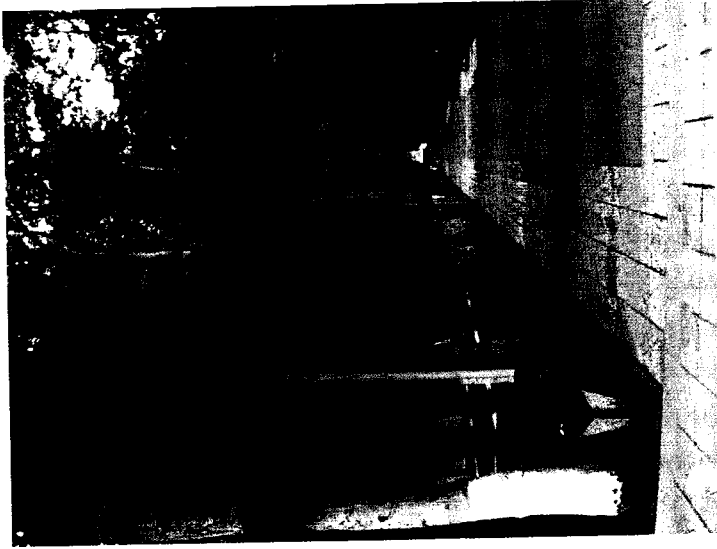
Sabir küçəsində üç qonşu çinar vardır. 30 il əvvəl bu ağac-
ların diametri 70-120 sm, hündürlüyü 17-21 m, yaşları 150-250
il arasında idi. Güclü toxum verirdi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

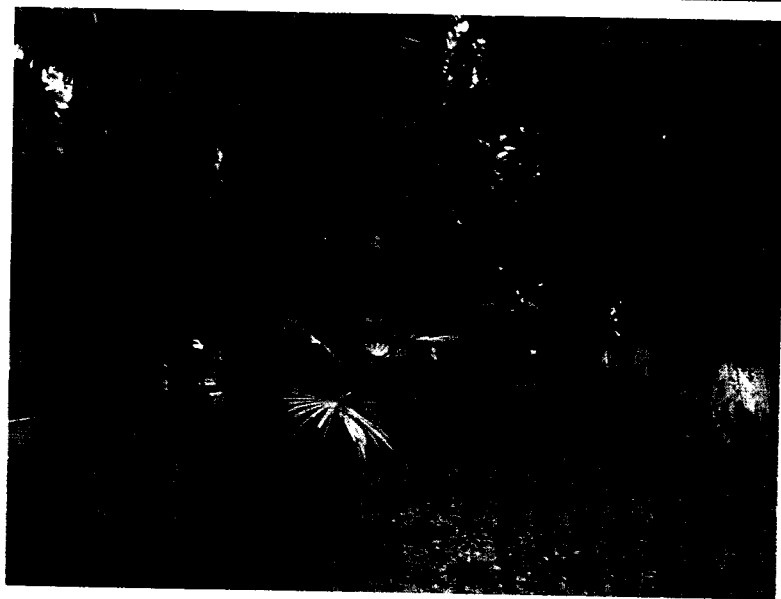
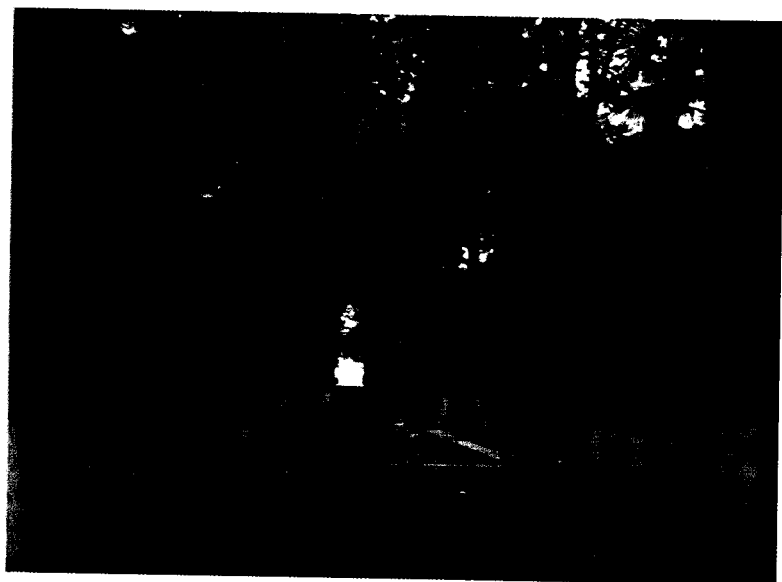
Keçmiş «Azərbaycan sovxozu»nun ərazisində 10 ədəd çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl bu ağacların diametri 50-100 sm, hündürlükləri 17-24 m, yaşı 150-200 il arasında dəyişirdi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

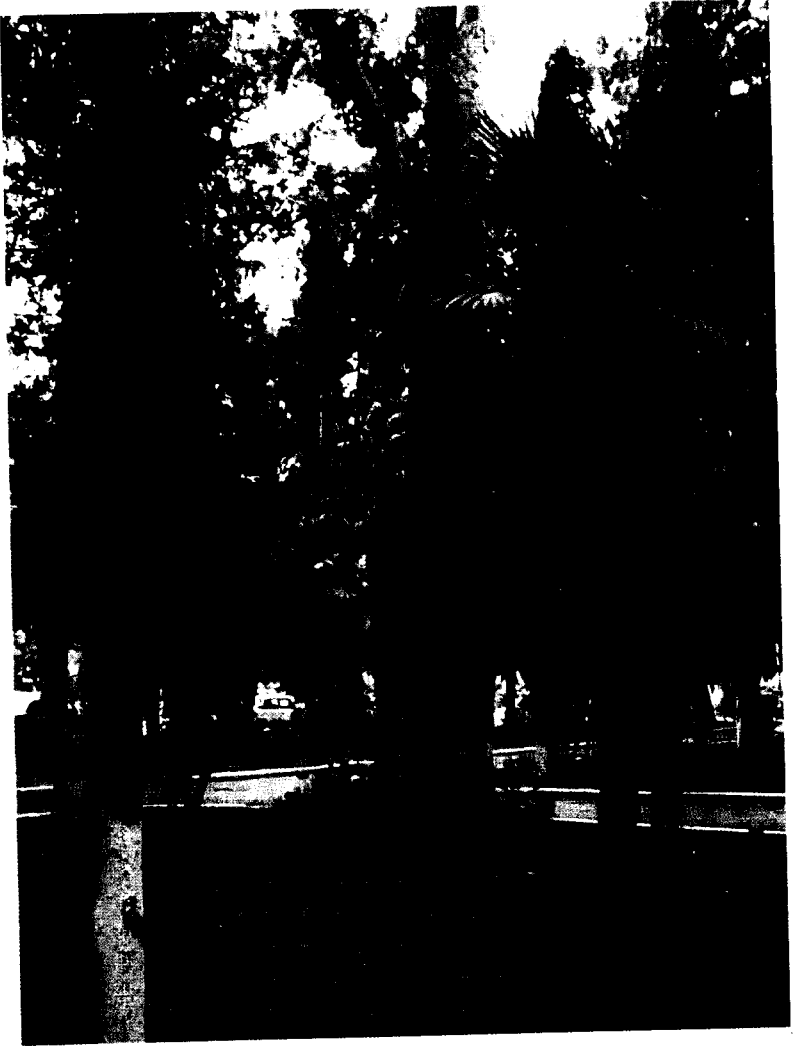
Xanlar şəhərində, Gəncə-Xanlar yolunda, xiyaban şəklində və küçələrdə 150 ədəddən çox çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl bu çinarların diametri 50-200 sm, hündürlükləri 20-25 m, yaşları 100-400 il arasında tərəddüd edirdi. Xanlar şəhərində köhnə qəbiristanlıqda çoxlu piramida şəkilli sərvi ağaclarından ibarət alleya və başqa yaşıllıqlar vardır. Şəhərdə kiçik (0.5 ha) sahədə yeni üslubda salınmış cavan park vardır. Beləliklə, Xanlar rayonu üzrə 6 obyektə 164 ədəd çinar qrupu və ya alleyası qeydə alınmışdır.

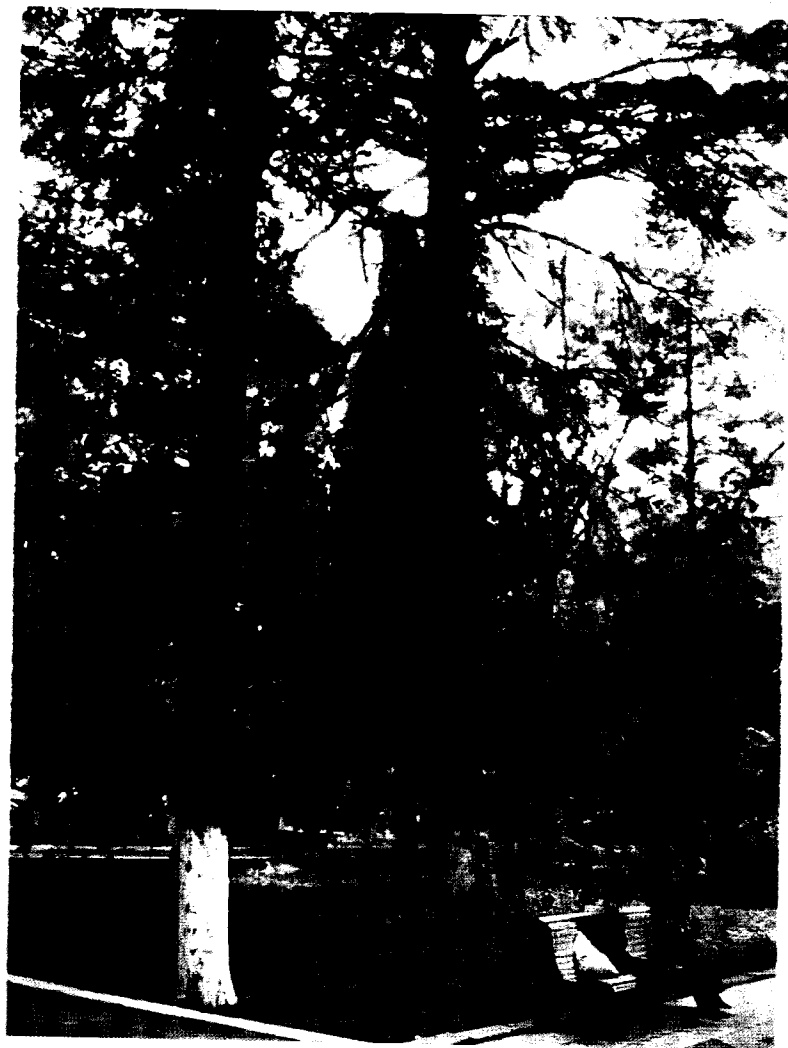
Şəkil 103. Gəncə şəhərinin «Xan Bağ»

Şakil 104. Gəncə şəhərinin “Xan Bağı”

Şəkil 105. «XanBağ»nın digər mənzərəsi

Şakil 106. «XanBağı»nın introduksiya olunmuş nadir ağacları

**Şəkil 107. Samux rayonu Kolayır kəndinin «Düldülü Çinarı»
1974 və 2004-cü illərdə**

Şakil 108. «Düldülü Çinar»ın digər görünüşü

Şekil 109. «Düdülü Çınar»ın gövdesinin görünüşü

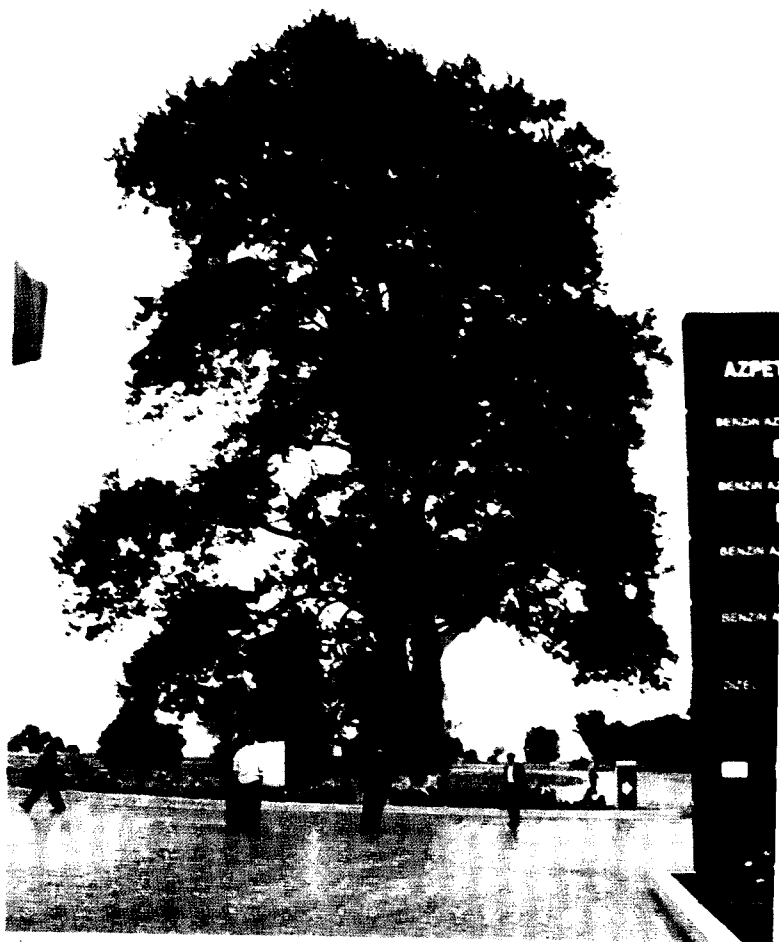

Şəkil 110. «Düldülü Çinar» digər rakursdan

Şəkil 111.
**Kolayır kəndinin
digər qocaman çinarı**

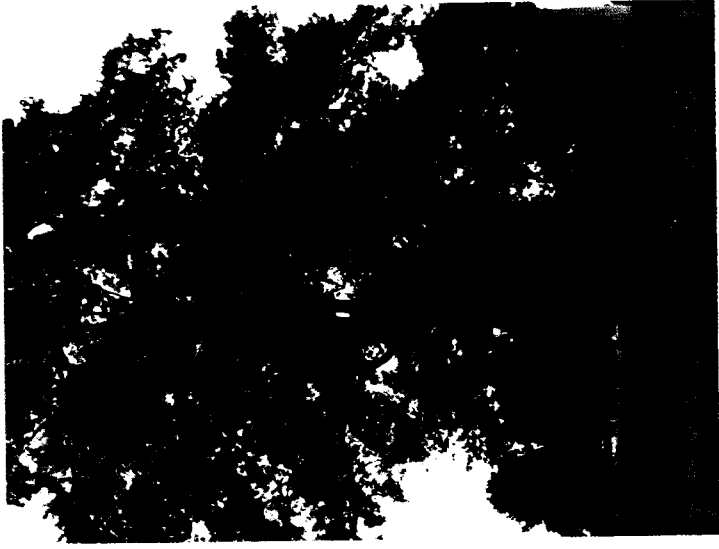
Şəkil 112. Goranboy rayonu şosse kənarındakı nəhəng çinar

Şəkil 113. Goranboy rayonu ərazisindəki digər nəhəng

Şəkil 114. Həmin çinarın yaxın məsafədən görünüşü

Şekil 115. «Goranboy Gydelenleri»

**Şəkil 116. Tovuz rayonu ərazisində Azaplı-Çatax istiqamətində
unikal biogeoloji təbiət abidəsi**

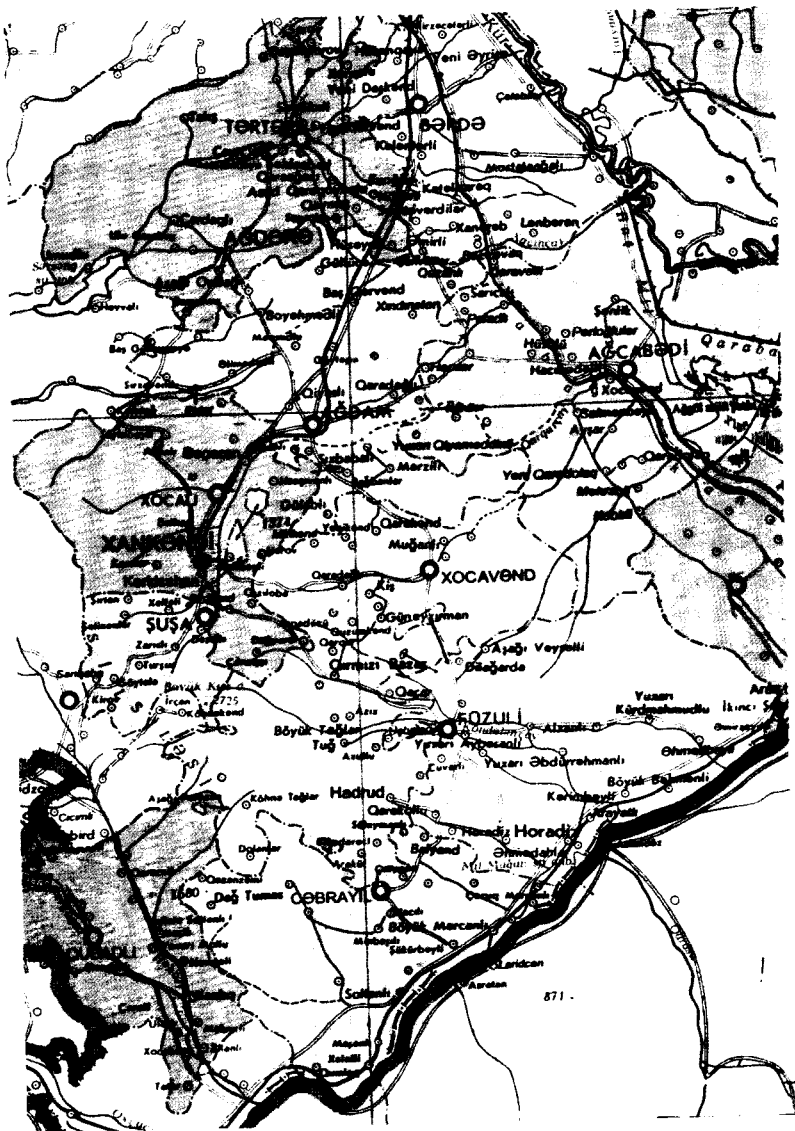
Şəkil 117. Qazax rayonu Yuxarı Salahlı kəndinin kənarında, Avey dağı ətrafında ilkin xristianlıq dövrünə aid qədim alban məbədi olan «Qarabulaq» ərazisindəki nəhəng çinar

Səkil 118. Məşhur «Dəmcili Bulaq» (Qazax rayonu, Yuxarı Salahlı kəndi)

3.2. Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonu

Şəkil 119. Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonunun xəritəsi

Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsində yerləşən bu rayona Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, Ağdam, Xocalı, Tərtər, Şuşa, Xankəndi əraziləri daxildir. Relyefi, əsasən, dağlıqdır. Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonunun şimal hissəsini Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq ətəkləri və Murovdağ silsiləsinin (Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvəsi Gamiş dağının hündürlüyü 3724 m-dir) cənub yamaqları, mərkəzi, qərb və cənub hissələrini Qarabağ silsiləsinin şərq yamaqları (Qızqala dağı-2843 m, Qırxqız dağı-2827 m, Böyük Kirs dağı-2725 m), şimal-şərq və şərq hissəsini Qarabağ və Mil düzənliklərinin qərb kənarları tutur. Cənub və cənub-şərqdə İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir. Murovdağ və Qarabağ silsilələri Qarabağ və Mil düzlərinə tərəf alçalan bir neçə yan qola ayrılmışdır. Silsilə və onların yan qollarının çaylarla parçalanması nəticəsində dərin və sıldırım yamaqlı dərələr əmələ gəlmişdir. Orta dağlıqda çay dərələrinin genişləndiyi sahələrdə dağarası çökəkliklər vardır.

Geoloji quruluşunda Kiçik Qafqazın ikinci dərəcəli tektonik elementlərindən Murovdağ, Qarabağ, Ağdam antiklinoriumları və onları bir-birindən ayıran Torağayçay və Xocavənd sinklinoriumları əsas yer tutur. Antiklinoriumların tağı Orta Yuranın vulkanik süxurları, tağın uzaq qanadları və onları mürəkkəbləşdirən sinklinal strukturlar isə Üst Yuranın əhəngdaşı, Təbaşirin vulkanogen və çökmə süxurlarından təşkil olunmuşdur. Onlar da bəzən intruziyalarla kəsilir. Düzənliklərdə və çay dərələrinin aşağı hissələrində Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Orta temperatur yanvarda düzən və dağətəyi yerlərdə 2-0.5°C-yə, yüksək dağlıqda -4;-13°C arasında, iyulda müvafiq olaraq 25-26 və 15-14°C olur. Yüksək dağlıqda illik yağıntı 800-900 mm-dən çox olur. Murovdağ silsiləsinin yüksək zirvələri bəzən il boyu qarlı olur. Əsas çayları Kür, onun qolları - Tərtər, Xaçın, Qarqar və Araz, onun qolları olan Köndələnçay, Quruçay, Qozluçay və digər çaylardan ibarətdir.

Torpaq örtüyü. Şabalıdı, açıq şabalıdı, dağ-tünd şabalıdı, qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə, qaramtıl dağ-çəmən və s.

torpaqlar geniş yayılmışdır. Ağdam rayonu ərazisinin torpaqları əsasən, şabalıdı, açıq şabalıdı və qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarıdır.

Bitki örtüyü. Zəngin bitki örtüyünə malik olan ərazidə 2000-dən çox bitki növünə rast gəlinir. Düzən yerlərdə yovşan, yovşanlı-şoranotlu yarımşəhra, dağ ətəklərində daşdayan, şibyə, yovşanlı-darağotlu bozqır və yarımbozqır bitkiləri, dağ yamaclarında kolluqlar, enliyarpaqlı meşələr (fıstıq, palıd və s.) geniş yer tutur. Dəniz səviyyəsindən 2000-2300 m-dən yüksəklikdə subalp və alp çəmənlikləri mövcuddur.

Cədvəl 63
Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonunun inzibati ərazilər üzrə əsas iqlim göstəriciləri

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu °C	Ən isti ayın orta temperaturu, °C
Cəbrayıl	132	200-600	1-3	26 və çox
Füzuli	132	200-400	1-3	26 və çox
Xocavənd	132	200-400	1-3	20-22
Ağdam	128-132	200-400	0-1	22
Xocalı	128-132	400	0-1	20-22
Tərtər	128-132	200-400	1-3	22-24
Şuşa	132-140	600	-5	5-20
Xankəndi	132	400	-2.5	22

İl ərzindəki günəş parıltısının miqdarı 2000-2400 saatdır. Ən soyuq ayın orta temperaturu baxımından qışın sərtliyi ərazi üçün çox yumşaq (2.5-0°C), yumşaq (0; -5°C) şəraitdə keçir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 400-800 mm tərtibindədir. İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5-25 gün və az olur. Küləyin orta illik sürəti 2-3 m/san və daha az olur. İqlim kontinentallığı zəif (130-dan az),

mülayim (165-ə qədər əmsalla) və orta (205-ə qədər əmsalla) kontinentallıq intervalında səciyyəlidir. İl ərzində şaxtasız dövrün davamiyyəti 150-225 gün, havanın temperaturunun 0°C-dən aşağı olan günlərin sayı isə ərazi üzrə 10-100 gün intervalında olub Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, Ağdam və Tərtərdə 10-50, Xocalı və Xankəndində 20-50, Şuşada isə 50-100 gün təşkil edir. İl ərzində qar örtüyü olan günlərin sayı ərazinin əksər rayonlarında 10-120 gün olur.

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. **Adi meşə gilası (*Padus racemosa* (Lam) Gilib)** – yoxa çıxmaq təhlükəsi altında olan nadir növ olub orta və yuxarı dağlıq qurşaqlarında, meşə kənarında, daha çox enliyarpaqlı meşələrin tərkibində bitir. Göstərilən ərazidə Ağdərə rayonunun Şırşır vadisi ərazisində yayılmışdır.

2. **Adi şabalıd (*Castanea sativa* Mill.)** – arealı tədricən azalan relik növ olub dəniz səviyyəsindən 600-1100 m yüksəkliklərdə, aşağı dağlıq qurşağın şimal yamaclarında, dağ vadiləri və dərələrinin yamaclarında, rütubətli qonur-gilicəli torpaqlarda bitir. Xankəndinin Moşxmat kəndi ətrafında rast gəlinir.

3. **Ağriyli ardıc (*Juniperus foetidissima* Willd.)** - nadir növ olub dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə qədər aşağı və orta dağlıq qurşaqların daşlı-qayalı, quru yamaclarında bitərək Cəbrayıl rayonunun Çullu, Qazanzəmi, Şıxlar kəndləri ərazisində yayılmışdır.

4. **Alp vudsiyası (*Woodsia alpina* Gray.)** – çox nadir növ olub arкто-alp reliktidir. Yuxarı dağlıq və alp qurşaqlarında qaya çatlarında və kölgəliklərində, daşlı və qayalı yerlərdə bitir. Cəbrayıl rayonunun «Xoca Əlif» ərazisində yayılmışdır.

5. **Fişer şternbergiyası (*Sternbergiya fischeriana* (herb.) Roem.)** - nadir, arealı azalan növ olub, əsasən, orta və aşağı dağlıq qurşaqların quru yamaclarında bitərək göstərilən ərazi-

də Şuşa rayonunun Topxana ərazisində, Ağdam rayonunun Göytəpə, Füzuli rayonunun Dövlətyarlı kəndləri ətrafında (Qaraköpəktəpə və Yelligədik ərazisi) yayılmışdır.

6. **Giləmeyvəli qaraçöhrə** (*Taxus baccata* L.)- nadir relikt bitki növü olub dəniz səviyyəsindən 1900 m yüksəkliyə qədər fıstıq-vələs meşələrində meşəaltı kimi, müxtəlif fıstıq meşə tiplərində təsadüf edilir. Göstərilən ərazidə Hadrud rayonunun Domu kəndi ətrafında rast gəlinir.

7. **Gözəl təkəsaqqal** (*Scorzonera pulchra* Lomak.) – çox nadir endem növ olub orta dağ qurşağından başlayaraq subalp qurşağına kimi qayalı-çınqıllı yamaclarda rast gəlinir. Ziyarət dağı, Ağcakənd, Əsgəranda Topxana ərazisində yayılmışdır.

8. **Hirkan ənciri** (*Ficus hyrcana* Grossh.)-Azərbaycanın endem bitki növü olub aşağı dağlıq qurşağın rütubətli-mülayim iqlim şəraitində bitir. Şuşa, Xankəndi ətrafında yayılmışdır.

9. **Hirkan şümşəsi - pırkal** (*Ilex hyrcana* Pojark.)- nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan relikt növ olub (Qafqaz və İran İslam Respublikası endemi) dağınıq halda fıstıq, fıstıq-vələs və qarışıq meşələrdə, kolluq kimi rast gəlinərək Xankəndinin Badara və Daşaltı kəndi ətrafında rast gəlinir.

10. **İtikənarlı süsən** (*Iris acutiloba* C.A.Mey.) – nadir, məhdud areallı Qafqaz endemidir. Quru gilli-qumlu, daşlı yamaclarda və dənizkənarı qumluqlarda bitərək Xocavənd (Kuropatkino kəndi ətrafı) və Şuşa ətrafında (Topxana) yayılmışdır.

11. **Kamilla süsəni** (*Iris camillae* Grossh.) –nadir məhdud endem növdür. Quru, çınqıllı, daşlı yamaclarda bitərək göstərilən ərazidə Ağdam və Əsgəran ətrafında yayılmışdır.

12. **Kuznetsov əsməsi** (*Anemone kusnetzowii* Woronow ex Grossh.) – yoxa çıxmaqda olan Cənubi Qarabağ endem növü olub aşağı dağlıq qurşaq, kolluqlar arasında bitərək keçmiş SSRİ məkanında yalnız Azərbaycanda - Cəbrayıl rayonunun Daşkəsən və Güzləh kəndləri arasında rast gəlinirdi.

13. **Qafqaz xədicəgülü** (*Galanthus caucasicus* (Baker), A. Grossh.) – arealı azalmaqda olan nadir növ olub meşələrin nisbətən açıq hissələrində və kənarlarında, ağac və kolların ətrafında bitərək Şuşanın Keçəl Qaya kəndi və Topxana ətrafında, Füzulinin Dövlətyarlı kəndi ətrafında rast gəlinir.

14. **Qafqaz qaş səhləbi** (*Ophrys caucasica* Woronow ex Grossh.) – nadir Qafqaz endem növü olub orta dağlıq qurşağın qayalıqları arasında, otlu yamaclarda, meşə kənarında, kolluqlarda bitir. Dağlıq Qarabağ ərazisində rast gəlməmişdir.

15. **Qarabağ dağlaləsi** (*Tulpa karabachensis* Gross.) – Cənubi Qafqazın nadir endem növü olub dəniz səviyyəsindən 1800 m yüksəkliyə qədər daşlı-çınqıllı yamaclarda bitir. Şuşa ətrafında, Əsgəran (Topxana) ərazisində, Domu, Tağ və Tuğ kəndləri ətrafında yayılmışdır.

16. **Qırmızı tubulqa** (*Pyracantha coccinea* Roem.) – Şərqi Aralıq dənizi sahillərinə məxsus nadir növdür. Çay boyu çınqıllıqlarda, seyrək meşələrdə, kolluqlarda, dəniz səviyyəsindən 1800 m-ə qədər daşlı yamaclarda rast gəlinir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Şuşa rayonunun Daşaltı kəndi ətrafında yayılmışdır.

17. **Meşə üzümü** (*Vitis silvestris* Gmel.) – arealı azalmaqda olan nadir növ olub çay subasarları və düzən meşələrində rast gəlinir. Göstərilən ərazidə Hadrud rayonunun Domu kəndi ərazisində yayılmışdır.

18. **Məxməri gərməşov** (*Euonymus velutina* Fisch. et Mey.) – nadir relik növüdür. Dəniz səviyyəsindən 1800 m yüksəkliklərdə işıqlı meşələr, dağ yamaclarında və dərələr boyunca yayılaraq Hadrud ətrafında rast gəlinir.

19. **Nazikçiçək tıs-tıs** (*Acantholimon tenuiflorum* Boiss.) – Azərbaycanın məhdud areallı endem növü olub quru-gilli, çınqıllı yamaclarda bitir. Tərtər rayonunun Borsunlu kəndi ətrafında rast gəlinir.

20. **Sağsağan gülxətmisi** (*Alcea sachsachanica* Iljin.) – Azərbaycanın nadir endem növü olub dəniz səviyyəsindən 1700 m-ə qədər yüksəkliklərdə quru, daşlı yamaclarda bitir.

Şuşa ərazisində Sağsağan dağı və Cıdır düzü, Hadrud rayonu-nun Domu kəndi ətrafında rast gəlinir.

21. **Şərq çınarı** (*Platanus orientalis* L. (*P. digitifolia* Palb.))- ehtiyatı azalmaqda olan reliktdir növ olub çay sahilləri, dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə kimi dərələr boyunca kifayət qədər qurultularının rütubətləndirdiyi sahələrdə bitir. Ağdərə rayonu ərazisində Tərtərçayın hövzəsində rast gəlinir.

22. **Şmidt dağlaləsi** (*Tulipa schmidtii* Fomin)- Cənubi Qafqazın tükənməkdə olan endem növü olub quru, otlu yamaclarda, kolluqlar arasında bitir. Göstərilən ərazidə Cəbrayıl rayonunun Soltanlı qəsəbəsi, Ağdərə rayonunun Kuropatkin kəndi yaxınlığındakı Qaraçul dağında, Əsgəranda (Topxana) yayılmışdır.

23. **Təkdənli buğda** (*Triticum monococcum* L.) – çox nadir növ olub quru, çınqıllı, gilli, qumlu yamaclar, az münbit torpaqlarda bitir. Şuşa ətrafında, Xankəndi ərazisində Şuşakənd və Topxana ətrafında rast gəlinir.

24. **Uzunyarpaq tozbaş səhləb** (*Cephalanthera longifolia* (L.) Fritsch) – arealı kiçilməkdə olan az rast gəlinən növ olub aşağı və orta dağlıq qurşaqlarının meşələri və kol pöhrəliklərində bitir. Xankəndi şəhəri ətrafında yayılmışdır.

25. **Vələyarpaq azat** (*Zelkova carpinifolia* (Pall.) C. Koch. (*Z. hyrcana* Grossh. et Jarm.))- Qafqazın və İranın nadir reliktdir növü olub dəniz səviyyəsindən 1300-1500 m yüksəklikdəki qurşaqlarda təmiz və ya qarışıq meşələr yaradır. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Xankəndi və Şuşa ətrafları, Hadrudun Domu, Axullu kəndləri, Füzulinin Hoqa kəndi ətrafında yayılmışdır.

26. **Yuliya dağlaləsi** (*Tulipa schmidtii* Fomin) – Şimali İran mənşəli nadir növ olub quru əhəngli və daşlı yamaclarda bitir. Göstərilən ərazidə Cəbrayıl rayonu Soltanlı qəsəbəsi ətrafında yayılmışdır.

Xankəndi

Xankəndi – əvvəllər Qarabağlı İbrahimxəlil xanın şəxsi malikanəsi olub xana məxsus cins atlar və sağmal heyvanlar saxlanan məntəqə olmuşdur. 1899-cu ildən Çar Rusiyası buranı hərbi qərargaha çevirmiş, 1918-20-ci illərdə ADR hərbi hissələri yerləşmişdir. Sovet Azərbaycanı dövründə 1923-cü il 10 avqust fərmanı ilə irticaçı-daşnak S. Şaumyanın şərəfinə Stepanakert adlandırılmış və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi elan edilmişdir.

Rayonun səthi, əsasən, dağlıqdır. Ərazinin qərb sərhəddi boyu Qarabağ silsiləsi uzanır. Silsilənin Qarabağ və Mil düzlərinə tərəf enən şərqi yamaqları dərin çay dərələri ilə parçalanmış və erozion dağ qolları yaratmışdır. Ən yüksək zirvələri Qızqala (2843 m) və Qırxqızdır (2827 m). Əsas çayı Qarqardır. Qəhvəyi dağ-meşə, dağ-çəmən və çimli dağ-çəmən toraqları yayılmışdır. Ərazinin təqribən 40%-i meşədir (palıd, fısqıq və s.) Yüksək dağlıq sahələr subalp və alp çəmənləri ilə örtülüdür.

Cədvəl 64

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkani	Xarakteri
Pırkal meşəliyi	20.0	Badaraçay hövzəsi,	Pırkal döşənəklili fısqıq-palıd meşəsidir.

Xocavənd (keçmiş Martuni)

Xocavənd rayonunun səthi qərbdə alçaq dağlıq (Qarabağ silsiləsinin cənub-şərqi qolları), şərqdə isə düzənlikdir (Mil düzünün dağətəyi hissəsi). Şabalıdı və qəhvəyi dağ-meşə toraqları yayılmışdır. Bitki örtüyündə yarımşəhra və quru bozqır bitkiləri üstündür. Kolluqlar və enliyarpaq meşələr vardır.

Aşağıdakı cədvəldə Xocavənd rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 65 (əlavə 1)
Xocavənd rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, dəpə	Məkani	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	Dəmir yolu stansiyası yax.	600	25	1000
Şərq çınarı	1	Qırmızı Bazar qəsəbəsi	600	25	2000

Cədvəl 65 (əlavə 2)
Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkani	Xarakteri
Azat meşəliyi	0.5	Qarakənd kəndi	Üçüncü Dövrün reliktd ağacdır. Keçmiş SSRİ-nin nadir ağaclar siyahısında olmuşdur. Ağacların orta yaşı 100 il, diametri 24 sm, hündürlüyü 12 m olmuşdur.

Ağdərə (keçmiş Mardakert)

1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Səthi, əsasən, dağlıq, şərqdə isə düzənlikdir (Qarabağ düzü). Şimalda Murovdağ silsiləsi uzanır. Dağ-şabalıdı, qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə, dağ çəmən torpaqlar yayılmışdır. Ərazisinin 44%-i meşədir (palıd, fisdıq, vələs, saqqız ağacı, ardıc). Subalp və alp çəmənlikləri vardır. Ərazinin şərq hissəsində ot bitkiləri yayılmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə Ağdərə rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 66 (əlavə 1)

Ağdərə rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	4	Ağdərə qəsəbəsi	120	25	200

Cədvəl 66 (əlavə 2)

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Çınar meşəliyi	5.0	Tərtərçayın hövzəsində	Qiymətli qarışıq palıd-fıstıq meşəliyi

Tərtər rayonu

1930-cu ildə təşkil edilmiş, 1963-cü ildə ləğv edilərək Bərdə roayonuna verilmiş, 1965-ci ildə bərpa edilmişdir. Kür-Araz ovalığının qərb hissəsində yerləşərək səthi düzənlik və qərbdən şərqə doğru meyillidir. Əsas çayları Tərtərçay, İncəçay və Xaçınçaydır. Şabalıdı, boz və çəmən-boz torpaqları yayılmışdır. Yovşanlı-şoranotlu yarımşəhrələr, seyrək kollu çəmənliklər yayılmışdır. Meşə sahələri də vardır.

Bu rayonda təbii meşələr çox az olub ərazinin 0,6%-ni tutur. Buna baxmayaraq Tərtər şəhəri yaşıllıqlara bürünmüş və qocaman ağac abidələrlə zəngindir.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan KP MK və Nazirlər Sove-tinin 1982-ci il 16 mart tarixli 167 №-li qərarının 1 №-li əlavə-sinə əsasən Tərtər rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələri-nin-qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri ve-rilmişdir.

Tərtər rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	Poçt idarəsinin yanı	220	28	450
Şərq çınarı	2	İcra hakimiyyəti binası önü	190	28	380
Şərq çınarı	1	Hərbi komissarlıq binası önü	120	25	250
Şərq çınarı	2	Borsunlu kəndi	180	10	350
Şərq çınarı	21	Əli-Bayramov küçəsi	120	22	200
Şərq çınarı	2	Mamırlı kəndi	100	29	200
Şərq çınarı	1	Qaradağlı kəndi	180	28	350
Şərq çınarı	1	«Namaz çinar»	250	35	350

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Tərtər şəhərində Mərkəzi Poçt binasının qarşısında dəniz səviyyəsindən 300 m yüksəklikdə eyni ölçüdə iki qoşa çinar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl çinarların diametri – 220 sm, hündürlüyü 28 m, çətiri 80 m², yaşı 450 il idi. Dirək gövdəsində çoxlu pöhrələri var.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Rayon İcraiyyə Komitəsi binasının önündə bir çınarın bitdiyi bildirilir. 30 il əvvəl bu ağacın diametri 190 sm, hündürlüyü 28 m, yaşı 380 il olmuşdur. Çətirinin dairəsi 100 m² sahə tutmuş.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Rayon İcraiyyə Komitəsi binasının məhləsində eyni ölçüdə iki çinar vardır. 30 il əvvəl bunların diametri 190 sm, hündürlükləri 28 m, yaşı 380 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Rayon Hərbi Komissarlığı yerləşən binanın önündə bitir. 30 il əvvəl ağacın diametri 120 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 250 il, çətiri 360 m² idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Borsunlu kəndinin girəcəyində bir-birindən 100 m aralı iki çinar vardır. Bunların ayrılıqda diametri 100 sm, hündürlüyü 10, (baş budağı sınımışdır, odur ki, boyu alçaqdır) yaşı 350 il olmuşdur.

Rəvayət – Borsunlu kənd sakinlərinin sözlərinə görə həmin çınarı Hüseynov Hüseyn adlı bir nəfər təqribən 350 il bundan qabaq əkib. Hüseyn kişinin nəvəsi Qurban 131 yaşında 1969-cu ildə vəfat edib, o ölərkən babasının yadigarı çınarın qorunmasını vəsiyyət edib. Deyilənlərə görə həmin çınarın qələmi Gəncə şəhərində Şah Abbas məscidinin qarşısındakı çinardan götürülmüşdür. Bütün kənd əhli həmin çınarı müqəddəs ağac kimi qoruyur və təzə evlənən bəylə-gəlinin şərəfinə toy günü kənd cavanları çınarın dövrəsində yallı oynayırlar. Hüseynov Hüseynin nəticəsi Hüseynov Hüseyn (ona babasının adını qoyublar) Bakı şəhərində yaşayır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Tərtər şəhərində Sülh küçəsindəki 41 №-li evin məhləsində iki çinar bitir. 30 il əvvəl bunların diametri 60 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 100 ildir, çətiri 25 m² idi.

Rəvayət – Tərtər şəhər sakinlərinin sözlərinə görə həmin çinarlar 1870-1875-ci illərdə əkilib. Çinarların qələmlərinin Gəncə şəhərindən gətirildiyi bildirilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Əlibayramov adına küçədə iki ədəd çinar vardır. 30 il əvvəl diametri 120 sm, hündürlüyü 22 m, yaşı 200 il idi. Çətiri 36 m² sahə tutmuş. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınıb qorunması vacibdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Sülh küçəsində 80 №-li evin həyətidə iki çınar əkilib. 30 il əvvəl ağacların diametri 60 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 100-110 il idi. Çətiri 25 m² sahə tuturdu.

Rəvayət – Deyilənlərə görə həmin çınarları Qəndilov Seyidəliş Seyidhəsən oğlu təxminən 1870-ci ildə əkib. Seyidəliş kişi 98 yaşında 1939-cü ildə vəfat etmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xalq məhkəməsi yerləşən binanın önündə bir çınar vardır. 30 il əvvəl diametri 60 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 120 il, çətiri 25 m² olmuşdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Tərtər-Ağdam yolunda Mamırlı kəndinə girəcəkdə bir çınar var. 30 il əvvəl çınarın diametri 100 sm, boyu 23 m, yaşı 200 il, çətiri 50 m² olmuşdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qaradağlı kəndində su dəyirmanının yanında iki çınar bitir. Çınarların arasında çayxana düzəldilib. Ağacların diametri 180 sm, boyu 28 m, yaşı 350 il, çətiri 150 m² idi. Dəyirman işləmir. Ağaclar susuzluqdan korluq çəkir. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınıb qorunmağa ehtiyacı vardır. Su dəyirmanının yanında 100 yaşlı başqa çınarlar da vardır.

Qaradağlı kənd sakinlərinin sözlərinə görə 100 yaşlı çınarları Əliyev Əvəz adlı bir kişi əkib (Əliyev Əvəz 90 yaşında 1940-cü ildə vəfat edib). Əvəz kişi öz övladlarının toyunu çınar kölgəsində etmək arzusu ilə gəncliyində həmin çınarları əkir. Lakin Əvəz kişinin övladı olmur. Əvəz kişi həmin çınarları özünə övlad hesab edir və ömrünün son çağlarında «mənim oğullarım çınarlar əmanəti» deyər vəsiyyət etmişdir. Kənd adamları həmin çınarları Əvəz kişinin yadigarı kimi qoruyub

saxlayırlar. El arasında həmin ağaclar «Əvəz çınarı» kimi tanınır.

Təklif: Çınarların dibini yumşaltmaq, vaxtaşırı suvarmaq, qorunmasını gücləndirmək və yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə almaq lazımdır. •

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Borsunlu kəndində «Namaz çınarı» adı ilə məşhur bir ağac var. 30 il əvvəl diametri 250 sm, hündürlüyü 35 m, yaşı 350 il, çətiri 400 m² olmuşdur. Çinar İncəçayın sağ sahilindəki həyatı sahədə bitir. Deyilənlərə görə Namaz adlı bir kişi əkib, odur ki, «Namaz çınarı» kimi tanınır.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınıb qorunmalıdır.

Beləliklə, Tərtər rayonunda 11 obyektə 19 çinar qeydə alınmışdır. Həmin çınarların hamsının yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması təklif edilir.

Füzuli rayonu

Səthi çox yerdə Araz çayına doğru alçalan maili düzənlik, qərbdə isə alçaq dağlıq (Qarabağ silsiləsinin cənub-şərq ətəkləri) olan, əsas çayları Köndələnçay, Quruçay və Qozluçaydan ibarət Füzuli rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Boz və çəmən-boz, şabalıdı və açıq-şabalıdı, dağ-şabalıdı, dağ boz-qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır.

Bitkisi, əsasən, yarımşəhra tiplidir. Füzuli şəhəri Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biridir. 1827-ci ildən şəhər statusuna malik olan bu məntəqə 1959-cu ilədək Qaryagin adlanırdı. Rayon ərazisində çox yaşlı ağac abidələrindən aşağıdakı 7 çinar qeydə alınmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə Füzuli rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin-qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Füzuli rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	İşıqlı kənd körpüsü ərazisi	250	25	500
Şərq çınarı	1	Dədəlin kəndi	450	25	900
Şərq çınarı	5	Mandıllı kəndi, Mustafa yeri	150	40	300
Şərq çınarı	1	Böyük Bəhmənli	100	20	200
Şərq çınarı	1	Seyidəhmədli k., «İbə piri»	250	25	550
Şərq çınarı	1	Seyidəhmədli k., «İbə piri»	520	30	1400
Şərq çınarı	1	Mandıllı kəndi, Vahid yeri	180	45	400

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Füzuli şəhərindən 3 km məsafədə, İşıqlı kəndindədir. 30 il əvvəl diametri 250 sm, hündürlüyü 25 m, çətinin dairəsi 750 m², yaşı 500 il idi. Çınarın gövdəsində oyuqlar olmuşdur. Altından maşın yolu keçirmiş.

Rəvayət. Çınar haqda heç bir rəvayət yoxdur. Lakin İşıqlı kəndinin sakinlərinin sözlərinə görə, vaxtı ilə çınarın dibindən gur çay axırmış, adamlar üstündən bərə ilə keçirmişlər.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

İşıqlı kəndində, birinci çınardan 50-60 m aralıda, 30 il əvvəl diametri 450 sm, hündürlüyü 30 m, çətiri 750 m², yaşı 900 il idi. Yerli sakinlərin sözlərinə görə çınarın koğuşuna 40 baş davar yerləşirmiş.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Füzuli şəhərindən 12 km aralıda yerləşən Merdinli kəndində üzüm bağının ortasında idi. 30 il əvvəl çınarın diametri 150 sm, hündürlüyü 40 m, çətinin dairəsi 1000 m², yaşı 300 il idi.

Çinar 4 gövdədən ibarət idi.

Rəvayət – Yerlilər çinara bəzən «5 qardaş çinarlar» deyirlər.

Merdinli kəndinin sakinlərinin sözlərinə görə, keçmişdə burada Mustafa adlı bir kişi yaşayırmış. Bu çinarları Mustafa kişi əkibmiş. Odur ki, çinara «Mustafa çinarı» deyirlər.

Çar rusiyası əsgərləri Mustafa kişiye deyirlər ki, bizə bir qoyun ver. Kişinin də qoyunu olmur ki, versin. Odur ki, Mustafa kişini öz əkdiyi ağaca bağlayıb ölənə qədər döyürlər. Bundan sonra çinar bir müqəddəs ağac kimi şöhrət tapır və heç kəs ona toxunmur. Deyirlər ki, çinarın gövdəsini yandıran adamın oğlu çinar yanandan bir neçə gün sonra ölür. Bu hadisə çinarı daha da «müqəddəsləşdirir». Çinar el arasında «Müqəddəs Mustafa» çinarı adlanır.

Sərq çinarı (*Platanus orientalis* L.):

Böyük Bəhmənli kəndində, İİR-Azərbaycan sərhəddində bitib. 30 il əvvəl diametri 100 sm, hündürlüyü 25 m, çətirinin dairəsi 500 m² olub, yaşı 200 il idi.

Sərq çinarı (*Platanus orientalis* L.):

Seyidəhmədli kəndindəki «İbə piri»nin yanındadır. Burada böyük qəbiristanlıq vardır. 30 il əvvəl çinarın diametri 520 sm, kök boğazından çevrə uzunluğu 20 m, hündürlüyü 30 m, çətirinin dairəsi 750 m², yaşı 1400 il olmuşdur.

Çinarın gövdəsi koğuşdur. Budaqları yazılmışdır. Dibində heyvanlar kölgələnir. Buradan çıxan su çinarı su ilə təmin edir.

Sərq çinarı (*Platanus orientalis* L.):

Seyidəhmədli kəndində «İbə piri»nin yanındadır. Yuxarıda göstərilən çinarla qoşadır. 30 il əvvəl diametri 250 sm, hündürlüyü 25 m, çətirinin dairəsi 500 m², yaşı 500 il olmuşdur.

Çinarın budaqlarına müxtəlif adlar yazılmışdır. Gövdəsinə balta ilə zədə vurulmuşdur, üstündə qurumuş budaqları vardır. Bəzi kökləri səthə çıxmışdır.

El arasında bu iki çınara «İki qardaş çınarı» deyirlər.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Merdinli kəndindədir. 30 il əvvəl çınarın diametri 180 sm, hündürlüyü 45 m, çətirinin dairəsi 750 m² olub, yaşı 400 il olmuşdur. Çınar yaxşı inkişaf edirdi. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınması məqsədə uyğundur.

Təklif: Çınar heç bir tədbir tələb etmir. Ona çox əla qulluq edilir. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi hesaba alınmalıdır. Beləliklə Füzuli rayonunda 7 obyektə 15 çınar qeydə alınmışdır.

Cəbrayıl rayonu

Əvvəllər Yelizavetpol quberniyasının Cəbrayıl qəzası olan Cəbrayıl rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Səthi, əsasən, maili düzənlik (İncəçöl, Gəyan çölü), şimalda alçaq dağlıqdır. Əsas çayları İncəçay və Çaxmaqçaydır.

Torpaq örtüyü: Dağ-şabalıdı, şabalıdı və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Yarımsəhra, dağ-kserofil bitki örtüyü üstün olmaqla bərabər meşə sahələri də vardır.

Cəbrayıl rayonu öz qədim çınarları ilə məşhurdur. Burada 1000-3000 yaşlı çınarlara rast gəlinir. Xanım Tutayuk, Horovlu kəndində 1000 yaşlı, Fuqanlı kəndində 2800-3000 yaşlı, Karxulu kəndində isə 3000 ildən çox olan çınarların olduğunu qeyd edərək fotolarını təqdim etmişdir (*Tutayuk V.X., 1968*).

Cəbrayıl rayonunda 9 ədəd çox yaşlı çınar və bir ədəd söyüdyarpaq armud qeydə alınmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə Cəbrayıl rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 69

Cəbrayıl rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	Cəbrayıl şəhəri	250	30	500
Şərq çınarı	1	Hacılı kəndi	350	30	700
Şərq çınarı	6	Hacılı kəndi	800	45	1600
Şərq çınarı	1	Karxulu kəndi	90	25	200
Şərq çınarı	1	Fuqanlı kəndi	450	30	900
Şərq çınarı	1	Fuqanlı kəndi	370	30	750
Şərq çınarı	1	Horovlu kəndi	400	30	800
Şərq çınarı	1	İsaxlı kəndi, «Şirin bulaq»	400	25	800
Armud	1	Xələfli kəndi	60	9	300

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Cəbrayıl şəhərinin mərkəzindədir. Yerlilər ona «Xan çınar» adı vermişlər. 30 il əvvəl diametri 250 sm, hündürlüyü 30 m, çətiri 1000 m² sahə tutur, yaşı 500 il idi.

Rəvayət – Çınar haqda heç bir rəvayət söyləyən olmadı. Lakin ona «xan çınar» deyirlər.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Mahmudlu stansiyasından 2 km aralıda yerləşən Karxunlu kəndindədir. 30 il əvvəl diametri 350 sm, hündürlüyü 30 m, çətirinin dairəsi 1000 m², yaşı 700 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Mahmudlu stansiyası yanındakı Karxunlu kəndindədir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz çınarla Qoşa olub 6 gövdədən ibarət idi. 30 il əvvəl diametri 800 sm, hündürlüyü 40 m, çətirinin dairəsi 2500 m², yaşı 1600 il idi.

Böyük bir gövdəsi sınımış, çınardan 25 m aralıdan zəif bu-
laq çıxır. Bu da çınarı su ilə təmin edirdi.

Rəvayət: sakinlərin sözlərinə görə keçmişdə bütün dini bay-
ramları bu çınarın dibində keçirirlərmiş. Gecə səhərə qədər heç
kəs yatmırmış ki, çınarın budaqlarının yerə dəyməsini
görsünlər. Guya kim bu çınarın budaqlarının yerə dəyməsini
görsə o, xoşbəxt olacaq və bütün arzuları yerinə yetəcəkdir.
Son dövrlərdə xalq el bayramlarını burada keçirir və şənlenir-
dilər.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Karxanlı kəndində su dəyirmanının yanındadır. 30 il əvvəl
diametri 90 sm, hündürlüyü 25 sm, çətirinin diametri 500 m²,
yaşı 200 il idi.

Çınarın gövdəsindən, axırıncı budaqlarına qədər müxtəlif
adlar yazılmışdı. Demək olar ki, gövdə və budaqlar qabıqdan
məhrum olmuşdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Fuqanlı kəndində, Cəbrayıl-Mahmudlu şosse yolundan 25
m aralıda, dərənin sol kənarında yerləşirdi. 30 il əvvəl diametri
450 sm, hündürlüyü 30 m, çətirinin dairəsi 750 m², yaşı 300 il
idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Fuqanlı kəndində dərənin sol kənarında idi. 30 il əvvəl
diametri 370 sm, hündürlüyü 30 m, çətirinin dairəsi 600 m²,
yaşı 750 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Cəbrayıl qəsəbəsinin 18 km-liyində yerləşən Horovlu kən-
dində orta kəhriz deyilən yerdə idi. 30 il əvvəl diametri 400 sm,
hündürlüyü 30 m, çətiri 1400 m², yaşı 800 il idi.

Çınar gövdəsindən çox nəhəngdir. Kök boğazının çevrə
uzunluğu 19 m-dir. Kəndin sakinləri söyləyir ki, çınarın kölgə-

sində 500 qoyun yerləşir. Çınarın kökləri çox yerdə səthə çıxmışdır. Dərə kənarında bitmişdi.

Rəvayət: Horovlu kəndinin yaşlı sakinləri deyirmişlər ki, yaxınlıqda «Gavur kəhrizi» vardır. Bəlkə də bu çınarı «gavurlar» əkməmişdir, guya bu çınarın dibinə «Abu kövsər» suyu töküblər. Odur ki, çınar qurumur. Söyləyirlər ki, keçmişdə Məmməd həsən adlı bir nəfər bu çınarın dibində dincəlir. Gədən zaman kənd camaatını yığır ki, kim çıxıb çınarın üstündəki yüvadan quzunu düşürə bilər. Kişinin sözünə heç kəs inanmır. Camaat onun quzu yox, hacı ilə yuvaya yaxınlaşanda var qüvvəsi ilə çıxır ki, burada əjdaha var. Lakin Məmməd həsən kişi təkidlə deyir ki, sən onu götür. Kişi qorxa-qorxa əjdahanı tutub yerə düşür. Əjdaha yerə düşən kimi quzuya çevrilir. Sonra o, deyir ki, aparıb yerinə qoyun, yuvaya qoyulan quzu yenidən dönüb əjdaha olur. Bu hal bir neçə dəfə təkrarlanır. Hadisədən uzun müddət keçdiyinə baxmayaraq nəsilədən nəslə gəlib keçən bu rəvayət nəticəsində hər kəs ürək edib çınara toxunmur. O, bir müqəddəs ağac kimi Horovlu camaatı tərəfindən qorunur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

«İşıqlı qışlağı» adlanan yerdə bulağın kənarında idi. 30 il əvvəl diametri 400 sm, hündürlüyü 25 m, çətirinin dairəsi 500 m² sahə tutur, yaşı 800 il idi. Çınar olduqca yaxşı inkişafda olub su ilə yaxşı təmin olunurdu.

Ağdam rayonu

Relyefi, əsasən, düzənlik və qismən dağlıq olan, Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq ətəkləri və Kür-Araz ovalığında yerləşən Ağdam rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Ərazidə geniş yer tutan Qarabağ və Mil düzləri cənub-qərbdən şimal-şərqə doğru tədricən enir. Ərazisində Xaçın və Qarqar çayları axan rayonun cənub-qərbində Qarabağ silsiləsinin şərq qolunda maksimal hündürlük 1365 m-ə çatır. Şabalıdı və açıq şabalıdı,

dağ tünd-şabalıdı və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Bitkiləri, əsasən, kol, quru çöl və yarımsəhra (ağot, yovşan, qarağan və s.) tiplidir. Meşə sahələri də vardır. Ağdam rayonunda, xüsusən Ağdam şəhərində çoxlu cavan çinar və başqa yaşıllıqlar vardır.

Cədvəl 70 (əlavə 1)

Ağdam rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	2	Ağdam şəhəri	80	25	150
Şərq çınarı	2	Ağdam şəhəri	90	25	200
Şərq çınarı	1	Şelli kəndi	100	25	250
Şərq çınarı	2	Ağdam şəhəri, Qaraağac yeri	90	25	250
Şərq çınarı	3	Seyidli kəndi	100	25	200
Şərq çınarı	2	Sarıhacılı kəndi	120	28	200
Şərq çınarı	2	Əliağalı kəndi	110	26	200
Şərq çınarı	71	Boyəhmədli kəndi	220	25	400

Cədvəl 70 (əlavə 2)

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Saqqız ağacları	732	Sultanbud	Mezofil meşə formasiyalarına xas olan unikal nəbatat obyektidir. Elmi-təcrübi əhəmiyyət daşıyan bu ağacların diamteri 25-32 sm, hündürlüyü 8-12 m, yaşı isə 370-400 il qiymətləndirilmişdir.

Təsvir olunan çinarların hamısının yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması lazımdır. 70-ci cədvəllərdə Ağdam rayonu

ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların və qiymətli meşəliklərin siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Pənah xanın imarətinin önündə 14 ədəd çinar qeydə alınıb. 30 il əvvəl bu çinarların diametri 36-60 sm, hündürlüyü 22-25 m, yaşları 100-120 il olmuşdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Ağdam şəhərində mərkəzi küçədə 2 ədəd çinar var idi. 30 il əvvəl bunların diametri 80 sm, boyu 25 m, yaşı 150 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

28 may prospektində iki ədəd çinar var idi. 30 il əvvəl diametri 90 sm, boyu 25 m, yaşı 200 ilə yaxın idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şelli kəndində bir çinar bitmişdi. 30 il əvvəl diametri 100 sm, boyu 25 m, yaşı 250 il, çətiri 100 m² idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qarağac qəbiristanlığında, Ağdam şəhərindən 5 km cənubda 2 ədəd çinar vardı. 30 il əvvəl bunların diametri 90 sm, boyu 25 m, yaşı 150 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Seyidli kəndində 3, Sarıhacılı kəndində 2 ədəd çinar vardı. 30 il əvvəl bunların diametri 100-120 sm, boyu 25 m, yaşı 200-250 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

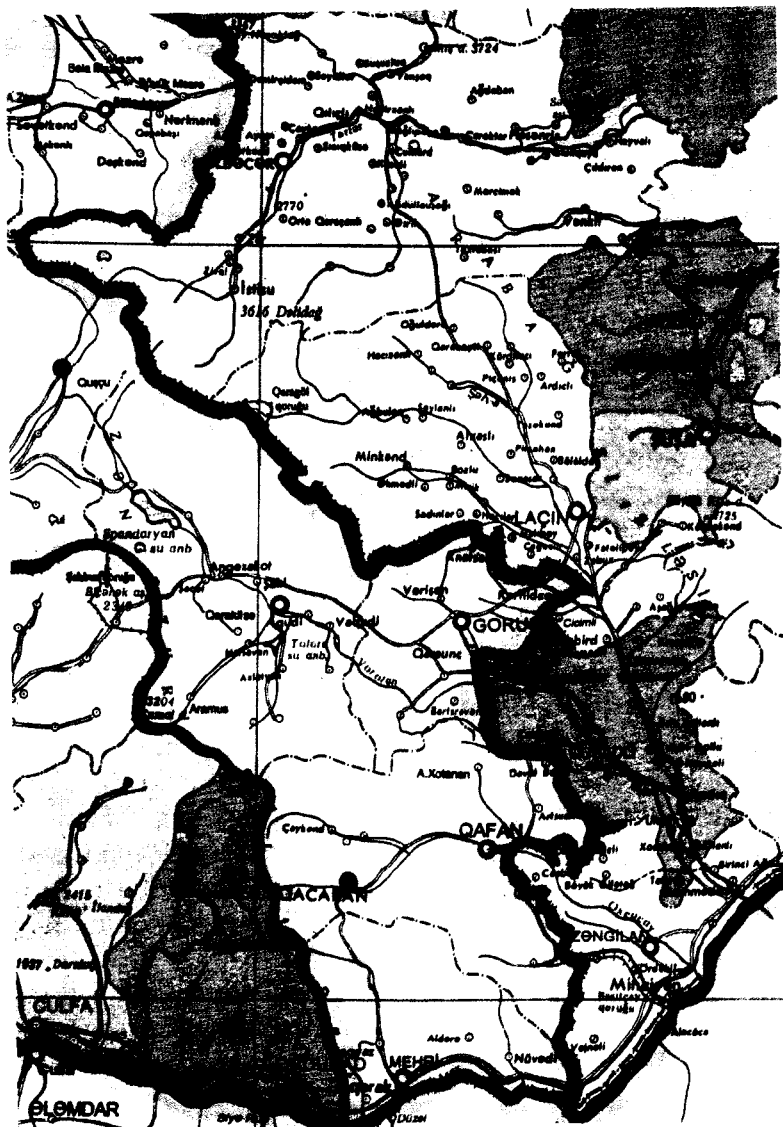
Əliağalı kəndində 2 ədəd çınar vardı. 30 il əvvəl bunların diametri 110 sm, boyu 26 m, yaşı 200 il olub, yaxşı qorunur və xidmət edilirdi.

Saqqız ağacı meşəsi (*Pistacia mutica* F.et M.)

Ağdam rayonu ərazisində 632 ha sahədə təbii saqqız ağacı meşəliyi yayılmışdır. Bu meşəlik respublikada saqqız ağacı meşəliyinin yeganə böyük massividir. Meşənin qorunması və təsərrüfat qaydalarının aparılması Bərdə meşə təsərrüfatına həvalə edilmişdir. Meşədə uzunsaplaq palıd və qarağac, saqqız ağacı ilə birlikdə bitir. Ağaclığın diametri 16-32 sm, boyu 8-12 m, yaşı 100-400 ilə yaxındır. Meşənin sıxlığı 0.3-0.5 olmaqla ərazisi və sıxlığı tədricən azalır.

3.3. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonu

Şəkil 120. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonunun xəritəsi

Bu iqtisadi-coğrafi rayon ölkəmizin cənub-qərb hissəsində olub tərkibinə Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər əraziləri daxildir. Sahəsi 4.6 min km² olub, iki şəhər (Kəlbəcər, Laçın) və iki şəhər tipli qəsəbədən (Qubadlı, İstisu) ibarətdir.

Relyefi, əsasən, dağlıqdır. Ərazisi şimal-qərbdə Şərqi Göyçə, şimalda Murovdağ, şərqdə Qarabağ silsilələri ilə qurşanır. Rayonun qərb hissəsini Qarabağ yaylası tutur. Mərkəzi hissədə Mıxtökən silsiləsi uzanır, cənub-şərq hissəsi Araz çayı dərəsinə tərəf alçalaraq maili düzənliklərə keçir. Ən yüksək zirvələri: Gamiş (3724 m), Dəlidağ (3616 m), Qızılboğaz (3562 m), Böyük İşıqlıdır (3552 m). Əsasən, Təbaşir, Paleogen, Neogen və Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. İqlimi düzənliklərdə və alçaq sahələrdə qışı quraq keçən mülayim isti, yüksək dağlıqda soyuqdur. Əsas çayları Bazarçay (Bərgüşad), Həkəri və onun qollarıdır. Gölləri Ala göllər, Qaragöl və s.

Torpaq örtüyü. Çimli dağ çəmən, qəhvəyi və qonur dağ-meşə və s. torpaqlar yayılmışdır.

Bitki örtüyü. Əsas bitki örtüyü subalp və alp çəmənliklərindən ibarətdir. Meşələr (ümumi sahəsi 74.7 min ha olmuşdur) Murovdağ silsiləsinin cənubunda, Qarabağ silsiləsinin qərb yamaclarında yayılmışdır.

Böyük kurort-rekreasiya potensialına malikdir. Mineral sərvtərlə zəngindir. Bu iqtisadi coğrafi rayonun ərazisinin 21.9% meşə və kolluqdan ibarətdir. Burada mürəkkəb iqlim və torpaq şəraiti mövcud olmaqla, soyuğa davamlı tozağacı və istisevən ardıc-saqqız ağacları meşələrinə təsadüf olunur. Meşələrdə fıstıq, vələs, palıd, ağcaqayın, tozağacı bitkiləri ilə yanaşı cır badam, ardıc, qaracöhrə, ayı fındığı və s. kimi nadir bitkilər də yayılmışdır.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonu erməni işğalı altında olduğundan oradakı nadir bitkilərin və abidə ağacların müasir vəziyyəti bizə məlum deyildir.

Cədvəl 71

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonunun inzibati ərazilər üzrə əsas iqlim göstəriciləri

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu °C	Ən isti ayın orta temperaturu, °C
Zəngilan	132-136	400	0-1	26 və çox
Qubadlı	132-136	400-500	0-1	20-24
Laçın	132-144	600	-10-1	5-20
Kəlbəcər	132-144	600	-10-1	5-20

İl ərzindəki günəş parıltısının miqdarı 2000-2400 saatdır. Ən soyuq ayın orta temperaturu baxımından qışın sərtliyi ərazi üçün çox yumşaq, yumşaq, yumşaq-mülayim, mülayim-soyuq şəraitdə keçir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 200-1000 mm tərtibindədir. İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5-25 gün və az olur. Küləyin orta illik sürəti 2-4 m/san və daha az olur. İqlim kontinentallığı zəif (130-dan az), mülayim (165-ə qədər əmsalla) kontinentallığı intervalında səciyyəlidir. İl ərzində şaxtasız dövrün davamiyyəti 100-225 gün, havanın temperaturunun 0°C-dən aşağı olan günlərin sayı isə ərazi üzrə 10-100 gün intervalında olur. İl ərzində qar örtüyü olan günlərin sayı ərazinin əksər rayonlarında 10-120 gün təşkil edir.

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabına» daxil edilmiş nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. **Adi meşə giləsi (*Padus racemosa* (Lam) Gilib)** – yoxa çıxmaq təhlükəsi altında olan nadir növ olub orta və yuxarı dağlıq qurşaqlarında, meşə kənarında, daha çox enliyarpaqlı

meşələrin tərkibində bitir. Göstərilən ərazidə Laçın rayonunun Əyridağ ərazisində yayılmışdır.

2. Ağrıyli ardıc (*Juniperus foetidissima* Willd.) - nadir növ olub dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə qədər aşağı və orta dağlıq qurşaqların daşlı-qayalı, quru yamaclarında bitərək Zəngilan rayonunun Ağbənd, Şayıflı kəndləri ərazisində yayılmışdır.

3. Araz palıdı (*Quercus araxina* (Trautv.) Gross.)- nadir növ olub aşağı dağlıq qurşağın dəniz səviyyəsindən 1000-1300 m yüksəklikdə bitərək kserofit seyrək meşə əmələ gətirir. Zəngilan rayonu Bartaz, Göyəli, Ördəkli, Şayıflı, Keçikli kəndləri ətrafında yayılmışdır. Ölkəmizdən başqa, yalnız Ermənistanda və İran İslam Respublikasında bitir.

4. Ayı findığı (*Corylus colurna* L.) – nəsli kəsilməkdə olan relik növüdür. Orta dağlıq qurşağında, dəniz səviyyəsindən 1000-1700 m yüksəkliklərdə rast gəlinir. Kəlbəcər rayonunun Yanşaq kəndi yaxınlığında, Çiçəkli meşə sahəsində yayılmışdır.

5. Azərbaycan ağgülü (itburnu, dərgül) (*Rosa Azerbajdzhanica* Novopokr et Rzazade) – Azərbaycanın nadir endem növü olub orta dağlıq qurşağın daşlı, çınqıllı yamaclarında bitir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Kəlbəcər şəhəri ətrafında rast gəlinir.

6. Azşüalı dağçətiri (*Peucedanum pauciradiatum* Tamamsch.) – nadir endem növ olub (Qafqaz) aşağı və orta qurşağın quru daşlı və çınqıllı yamaclarında bitərək Zəngilan rayonunun Ağbənd kəndi ətrafında yayılmışdır.

7. Gözəl telekiya (*Telekia speciosa* (Schreb.) Baumg.) – nadir bitki növü olub orta dağlıq və subalp qurşaqlarının meşələri, hündür otluq və dağ çəmənlərində rast gəlinir. Kəlbəcər rayonunun Yuxarı Ayrıım kəndi ətrafında yayılmışdır.

8. Qaya dovşanalması (*Cotoneaster saxatilis* Pojark.) – Azərbaycanın nadir endem növüdür. Daşlı yamaclarda, kolluqlarda bitir. Zəngilan rayonu Ağbənd kəndi ərazisində rast gəlinir.

9. Meşə üzümü (*Vitis silvestris* Gmel.) – arealı azalmağa olan nadir növ olub çay subasarları və düzən meşələrində rast gəlinir. Göstərilən ərazidə Zəngilan rayonunun Ağbənd kəndi ərazisində yayılmışdır.

10. Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L. (*P. digitifolia* Palb.)) - ehtiyatı azalmağa olan reliktdən növ olub çay sahilləri, dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə kimi dərələr boyunca kifayət qədər qrunut sularının rütubətləndirdiyi sahələrdə bitir. Zəngilan rayonunun Bəsitçay və Oxçuçay hövzələrində rast gəlinir.

11. Şoranyer qarğasoğanı (*Gladiolus halophilus* Boiss. et Heldr.) – çox güman ki, nəslə kəsilməmiş növdür. Aşağı dağlıq qurşağda, quru yamaclarda yayılaraq Zəngilan şəhəri ətrafında rast gəlinmişdir.

12. Təkdənli buğda (*Triticum monococcum* L.) – çox nadir növ olub quru, çınqıllı, gilli, qumlu yamaclar, az münbit torpaqlarda bitir. Laçın rayonu ərazisində rast gəlinir.

Qubadlı rayonu

Səthi, əsasən, dağlıq olan Qubadlı rayonu 1933-cü ildə təşkil edilmiş, 1963-cü ildə ləğv edilərək Zəngilan rayonuna qatılmış, 1964-cü ildən yenidən müstəqil inzibati rayon olmuşdur. Ərazisi Qarabağ silsiləsinin cənub-qərb (Topağac dağı-2010 m, Pirdağ-1316 m), Bərgüşad silsiləsinin şərq (Qartız dağı-1277 m) və Qarabağ yaylasının cənub-şərq (Qurbantəpə dağı-1075 m) hissəsinə aiddir. Qarabağ yaylasının cənub-şərq qurtaracağı olan Yazı düzü ərazidə 450 m-dək enərək maili və dalğalı İncə düzünə keçir. İqlimi, əsasən, mülayim isti və quru subtropikdir. Əsas çayları Araz çayı hövzəsinə daxil olan Bazarçay, Bərgüşad, Meydandərəsi və Həkəri çaylarıdır. Rayonda, əsasən, qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Əsas bitki örtüyü kollu və seyrək meşəli çəmənlərdir. Dağ meşələri (fıdıq, palıd, vələs) vardır.

Aşağıdakı cədvəldə Qubadlı rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin – qocaman ağacların siyahısı verilmişdir.

Qubadlı rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqd. ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	2	Qubadlı rayonu	80	35	160
Şərq çınarı	1	Qubadlı rayonu	150	20	300
Şərq çınarı	2	Qubadlı rayonu	90	30	180
Şərq çınarı	1	Gödəklər kəndi	80	8	150
Şərq çınarı	3	Xanlıq kəndi	800	40	1600
Şərq çınarı	1	Zilanlı k. Daşlı adlı yerdə	150	35	300

Rayon ərazisində 10 ağac qeydə alınmışdır ki, bunun da 9 çinar, 2 ədəd saqqız ağacıdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Rayonun mərkəzi olan Qubadlı şəhərində idi. 30 il əvvəl diametri 80 sm, hündürlüyü 25 m, çətirinin diametri 300 m²-dir, yaşı 200 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qubadlı şəhərində idi. 30 il əvvəl diametri 90 sm, hündürlüyü 28 m, çətirinin dairəsi 300 m², yaşı 200 il idi. Sərbəst inkişaf etdiyi bildirilir.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə almaq təklif edilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Hacılı məhəlləsindədir. Qubadlı şəhərindən 3 km-də, Bərgüşad çayının sağında. Diametri 150 sm, hündürlüyü 20 m, çətiri 200 m², yaşı 300 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qubadlı şəhərində Polis İdarəsi ilə Təbiəti mühafizə Cəmiyyəti idarəsinin həyətində olmuşdur. 30 il əvvəl diametri 90 sm, hündürlüyü 30 m, çətirinin dairəsi 300 m², yaşı 200 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Qubadlı şəhərindədir. 30 il əvvəl diametri 90 sm, hündürlüyü 25 m, çətirinin eni 200 m², yaşı 150 il idi.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınması təklif edilmiş, müasir vəziyyəti haqqında məlumat yoxdur.

Saqqız ağacı (*Pistacia mutica* F.et M.)

Gödəklər kəndində şosse yolunun üstündə idi. 30 il əvvəl diametri 80 sm, hündürlüyü 8 m, çətiri 60 m² sahə tutur, yaşı 250 il idi.

Rəvayət: Gödəklər kəndinin sakinləri söyləyirlər ki, bu ağac pir olub arzu və niyyətləri çin edir. Ağacın üstündə çoxlu əski qırıqları vardır. Deyilənə görə o, əski qırıqları öz-özünə orada çürüyüb düşəndən sonra həmin adamın arzusu yerinə yetir. Ağacın yerə tökülmüş qurularına dəymirlər.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xanlıq kəndində, əkin sahəsinin ortasında, kiçik təpədə qeydə alınmışdır. Gövdələrindən çoxlu pöhrə verdiyi bildirilir. 30 il əvvəl gövdəsinin çevrə uzunluğu 14 m, diametri 500 sm, hündürlüyü 35 m, çətirinin dairəsi 1250 m², yaşı 1000 il olmuşdur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xanlıq kəndində, yuxarıda qeyd etdiyimiz çınarın yanında idi. 30 il əvvəl gövdəsinin çevrə uzunluğu 21 m, diametri 600 sm, hündürlüyü 40 m, çətirinin proyeksiyası 750 m², yaşı 1200 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Xanlıq kəndində yuxarıda qeyd olunan çınarların yanında-
dır. 30 il əvvəl çınarın çevrəsi 23 m-dir, diametri 800 sm,
hündürlüyü 45 m, çətirinin proyeksiyası 2500 m², yaşı 1600 il
olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç çınar yan-yanı idi.
Odur ki, bu çınarlar bir-birini sıxmış və ortadakı çınar çox
qol-qanad atmamışdır. Diblərindən çoxlu pöhrə vermişdir.
Kəndin qocaman sakinlərinin sözlərinə görə onlar bu ağacları
belə görmüşlər. Heç kəs bu ağaclara toxunmur. Müqəddəs
ağac kimi hamı onları qoruyur. Deyilənə görə pirdir. Əgər ki-
min ağzı əyilsə bu ağaca nəzir deyir. Buraya gələrək öz dər-
dini danışaraq şəfa tapır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Mahrızlı kəndində «Daşlı yer» adlanan sahədədir. 30 il əv-
vəl diametri 150 sm, hündürlüyü 35 m, çətirinin dairəsi 500
m²-dir, yaşı isə 300 il idi. Mahrızlı kənd sakinlərinin sözlərinə
görə bu çınarı əkinin kötükəsi deyirmiş ki, çınarı Qulu adlı
babalarının babası əkməmişdir. Odur ki, kənddə çınara «Qulu
çınarı» da deyirlər. Çınarın kölgəsində yerli əhali dincəlirdi.
Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması məqsədə uyğun hesab
edilmişdir, müasir vəziyyəti haqqında məlumat yoxdur. Qu-
badlı rayonu ərazisində 10 obyektə 10 ədəd ağac qeydə alın-
mışdır. Bunlardan 8 çınar, 1 saqqız ağacı yerli əhəmiyyətli, 1
çınar isə respublika əhəmiyyətli abidələrdir.

Zəngilan rayonu

Mürəkkəb və parçalanmış səth quruluşuna malik olan, orta
və alçaq dağlıq sahədə yerləşən Zəngilan rayonu 1930-cu ildə
təşkil edilmişdir. Zəngilan şəhəri 1957-ci ilədək Pirçivan ad-
lanmışdır. Şimal-qərbdən əraziyə daxil olan Bərgüşad silsiləsi
(Süsən dağı-1304 m) enərək Bazarçay ilə Oxçuçay arasında
Ağqoyuq maili düzünü (400-600 m) əmələ gətirir. Şimal-
şərqdə Qarabağ silsiləsinin Araz və Həkəri çaylarına tərəf enən
yamacları təpəli Gəyan çölünə keçir. Qərbdə Mehri (Mehri-

Güney) silsiləsinin şərq kənarı (Bartaz dağı-2270 m) yerləşir. Düzən və dağətəyi sahədə dağ-şabalıdı, dağ boz-qəhvəyi, dağlıq sahədə qəhvəyi dağ-meşə, çay dərələrində çimli-çəmən torpaqları yayılmışdır. Bitki örtüyündə bozqır bitkiləri üstünlük təşkil edir. Quru çöl, dağ kserofil bitkiləri, kolluqlar, dağlıq hissədə enliyarpaqlı meşələr, Bəsitçayın dərəsində nadir çinar meşəsi (Bəsitçay Dövlət Qoruğu) vardır. Zəngilan rayonunda quru meşəbitmə şəraitində nar, saqqız ağacı, itburnu, yemişan, əncir, zirinc, qoz və s. dərman bitkiləri yayılmışdır. Nar-Oxuçay vadisində, Bartaz və Vejnəli kəndləri ətrafında yayılmışdır. Bir ha sahədə 430 ədəd nar kolu müəyyən edilib. Ümumi meyvə ehtiyatı 150 ton olduğu göstərilir. Yemişan-Meşələrin tərkibində 2979 ha sahədə müxtəlif növ yemişan kollarına təsadüf edilir. Bir hektarda 4 kol olmaqla hər kolda 3 kq məhsul (meyvə) götürmək şərtilə ümumi ehtiyat 35 tondan çox olduğu hesablanmışdır. İtburnu-Zəngilan rayonunda 1271 ha sahədə kolluqların tərkibində itburnu kolu yayılmışdır. Hər hektarda 2 kol olmaqla bir koldan orta hesabla 300 q meyvə götürmək şərtilə ümumi ehtiyat 763 kq olduğu hesablanmışdır. Aşağıdakı cədvəldə Zəngilan rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin-qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 73 (əlavə 1)

Zəngilan rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Dağdağan	2	Muğanlı kəndi	80	12	260
Dağdağan	1	Hacalı kəndi	50	8	250
Şərq çınarı	1	Mincivan qəsəbəsi	60	20	120
Şərq çınarı	1	Mincivan qəsəbəsi	100	30	300
Palıd	1	Ördəkli k., Zəmi yeri ərazisi	80	12	120

Cədvəl 73 (əlavə 2)

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Xarakteri
Araz palıdı	10 min	Aşağı məhsuldarlıqlı araz palından ibarətdir. Nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan növdür.

Dağdağan (*Celtis glabrata* Stev.)

Genanlı kəndində idi. 30 il əvvəl dağdağanın diametri 80 sm, hündürlüyü 12 m, çətirinin dairəsi 110 m², yaşı 40 il idi.

Təklif – Dağdağanın gövdəsinə yaxın heyvan buraxmamaq, dibini yumşaltmaq, daşları təmizləmək, qorunmasını təmin etmək və yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə almaq təklif edilmişdir.

Dağdağan (*Celtis glabrata* Stev.)

Genanlı kəndində yuxarıda qeyd etdiyimiz dağdağanın yanında sağ tərəfində 10-15⁰ meyilliyi olan yamacda. 30 il əvvəl diametri 70 sm, hündürlüyü 10 m, çətiri 110 m², yaşı 250 il idi.

Dağdağan (*Celtis glabrata* Stev.)

Hacallı kəndində, bulağın üst tərəfindədir. 30 il əvvəl diametri 50 sm, hündürlüyü 8 m, çətirinin proyeksiyası 48 m², yaşı 200 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Akara stansiyasında idi. 30 il əvvəl diametri 50 sm, hündürlüyü 20 m, çətirinin sahəsi 72 m², yaşı 29 il idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Akara stansiyasındadır. 30 il əvvəl diametri 0,6 m, hündürlüyü 20 m, çətinin dairəsi 8x10 m, yaşı 29 il idi.

Rəvayət – Çınarlar 1946-cı ildə Akara stansiyasında Təbiəti Mühafizə Komitəsinin inspektoru Hüseyn kişi tərəfindən salınmışdır. Odur ki, hamı çınarlara «Hüseyn çınarları» deyir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Mincivan qəsəbəsində, stansiyadan 100 m aralıqdadır. 30 il əvvəl diametri 60 sm, hündürlüyü 20 m, çətinin sahəsi 120 m²-dir, yaşı 130 il idi.

Çınarın yaxınlığında tikinti getdiyindən budaqları qırılmış və gövdəsinin qabığı soyulmuş, dibi asfaltlanmışdı.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Mincivan qəsəbəsində idi. 30 il əvvəl diametri 100 sm, hündürlüyü 35 m, çətinin sahəsi 500 m², yaşı 200 il idi.

Palıd (*Quercus longipes* Stev.):

Baharlı kəndi ilə Qaraüz kəndinin arasında, şosse yolunun alt hissəsində yerləşirdi. 30 il əvvəl diametri 80 sm, hündürlüyü 12 m, çətinin proyeksiyası 300 m², yaşı 260 il idi.

Rəvayət – Qaraüz kəndinin sakinləri söyləyirdilər ki, kəndin zəmi yerləri vaxtı ilə çox qalın meşə olmuş, onu qırıb əkin yeri etmişlər. Burada qalan tək-tək ağaclar isə həmin meşənin nişanəsidir. Onları kölgələnmək üçün saxlamışlar.

Beləliklə, Zəngilan rayonu üzrə 6 obyektə 3 dağdağan, 2 çinar və 1 palıd yerli əhəmiyyətli, ağac abidə kimi qeydə alınmışdır. Təbiət həvəskarı tərəfindən Akara stansiyasında əkilmiş iki çinar da əlavə qeydə alınmışdır.

Kəlbəcər rayonu

Azərbaycanda ilk yüksək dağlıq zonaya aid Tunc dövrünün yaşayış məskəni (Qaragöl və Zalxa gölləri sahillərində, Ayıçinqılı və Pəriçinqılı dağlarındakı e.ə. III minilliyə aid qaya

təsvirləri) olan Kəlbəcər rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Səthi dağlıqdır (Murovdağ, Şahdağ, Şərqi Göyçə, Vardenis, Mıxtökən və Qarabağ yaylasının bir hissəsi). Ən yüksək zirvələri Qamış dağı (3724m) və Dəlidağdır (3616). Əsrarəngiz 30-a qədər göllər sistemi olan Ala göllər qrupu vardır. Əsasən, çimli dağ-çəmən və qonur dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Rayonun mərkəzi və şərq hissəsində enliyarpaqlı meşələr (palıd, fısdıq, vələs), meşə-çöl bitkiləri, yüksək və qismən orta dağlıqda subalp və alp çəmənlikləri vardır.

Kəlbəcər rayonunda 29176 ha ümumi meşə fondu vardır. Bundan 21568 hektarı meşə ilə örtülüdür. Bu meşələrdə respublikamızın başqa rayonlarında geniş sahələrdə təsadüf edilməyən ayı fındığı vardır. Ayı fındığı Kəlbəcər meşələrində Lövçayın sol sahilində 37, 38, 40, 48, 50 və 51 №-li meşə kvartallarında 968 ha sahədə yayılıb.

Ayı fındığı dəniz səviyyəsindən 1500-2100 m yüksəkliklər arasında Çiçəkli meşəsində – Alalı, Tala, Böyük Quzey adlanan sahələrdə şimal, şimal-şərq, cənub-şərq yamaclarda yayılıb. Burada meşənin tərkibində ayı fındığı, palıd, vələs, qoz, cökə, fıstıq cinsləri ilə qarışıq halda bitir və ağaclığın 10-40% -ni təşkil edir. Ağaclıq III-VI yaş sinfinə, III-IV bonitet sinfinə daxil olub orta hündürlüyü 25 m, diametri (ayı fındığı) 48 sm (bəzən 120 sm diametri olan nüsxələri də vardır) olmuşdur. Ayı fındığı yayılmış meşələrin sıxlığı 0.6-0.7 olub, ehtiyatı 110-130 m³/ha təşkil edirdi. Çox yaxşı yeniyetmələri vardı. Ağacın böyüklüyündən asılı olaraq bir ağacdən 10-25 kq fındıq toxumu yığmaq olurdu. Beləliklə, 1 ha sahədən 1-5 ton toxum tədarük etmək mümkündür. Bundan əlavə Kəlbəcərdə cır badam, qaracöhrə, tozağacı və s. nadir ağac cinsləri yayılmışdır.

Aşağıdakı cədvəldə Kəlbəcər rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların, meşəliklərin siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 74 (əlavə 2)

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Ayı fındığı	968	37, 38, 40, 18, 19, 50, 55-ci kvartallar	Ayı fındığına Azərbaycanın digər meşələrində çox nadir hallarda rast gəlinir. Kəlbəcər ərazisində bu bitki dəniz səviyyəsindən 1500-2100 m yüksəklikdə yayılmışdır. Meşənin tərkibinə ayı fındığı, palıd, vələs, cökə, yunan qozu və fıstıq daxildir. Ayı fındığının ayrı-ayrı nümunələrinin hündürlüyü 25 m-ə, diametrləri 48-120 sm-ə çatır. Məhdud ərazidə yayılmış qiymətli bitki növü hesab edilir. Keçmiş SSRİ-nin qiymətli və nadir bitkilər siyahısına daxil edilmişdi.

Laçın rayonu

Səthi, əsasən, dağlıq olan Laçın rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Rayonun şərqində Qarabağ silsiləsinin cənub-şərq yamaqları, şimalında Mixtökən silsiləsi yerləşir. Ərazinin cənub-qərb hissəsində Qarabağ yaylası yerləşir. Rayonun ən yüksək nöqtəsi Qızılboğaz dağı (3594 m), əsas çayı Həkəri çayıdır. Əsasən, çimli dağ-çəmən, qəhvəyi dağ-meşə və karbonatlı dağ-qara torpaqları yayılmışdır. Bitki örtüyü kollu və seyrək meşəli çəmənliklərdən, enliyarpaqlı dağ meşələrindən (palıd, vələs, fıstıq), subalp və alp çəmənliklərindən ibarətdir. Alçaq dağlıq əraziləridə seyrək ardıc meşəlikləri vardır. Ərazi narzan tipli mineral bulaqlar, karst mağaraları kimi geoloji təbiət abidələri ilə çox zəngindir. Laçın rayonu meşələrində bir çox dərman əhəmiyyətli ağac və kollar yayılmışdır. Ayrı-ayrı

bitkilərin miqdarı yayıldığı yer aşağıdakılardan ibarətdir. **Zirinc-Alxaslı**, Kamallı, Köhnəkənd, Qışlaq, Ağbulaq, Minkənd, Mirik, Buzlu, Quşçu, Əhmədli və Alpout kəndləri ətrafındakı kolluqlarda bitirdi. Zirinc bitən kolluqların ümumi sahəsi 160 ha hesablanıb. Burada hər hektarda 45 ədəd zirinc kolu olduğu qeyd edilib. Beləliklə bir bitkidən 2 kq kök və 0,5 kq meyvə almaq şərtilə göstərilən ərazilərdən 1.4 ton yaş kök tədarük etmək olurdu. **Yemişan-Mığıdərə**, Təzəkənd, Cicimli və Zabux kəndləri ətrafında (600 ha sahədə) seyrək yemişan kolluğu yayılmışdır. Bir hektardan 180 kq meyvə tədarük etmək mümkün idi. Beləliklə, göstərilən sahələrdən 10.8 ton yaş yemişan meyvəsi olduğu hesablanıb. **Murdarça**-burada 200 ha sahədəki kolluqda hər hektarda 45 murdarça kolu olduğu müəyyən edilib. Bir koldan 370 qr meyvə hesabı ilə 1 hektardan 16.6 kq (yaş) meyvə toplamaq mümkündür. Beləliklə, rayondan 3320 kq (yaş) murdarça meyvəsi tədarük etmək mümkün idi. **Cökə**-rayonun meşələrində 40 ha sahədə, tərkibində cökə üstünlük təşkil edən ağaqlıq var idi. Burada ümumi çiçək ehtiyatı 0.6 ton olduğu müəyyən edilmişdir. Bundan başqa meşələrdə tək-tək cökə nüsxələrinə tez-tez təsadüf edilirdi. **Çaytikanı**-Həkəri çayı və onun qollarında geniş sahələrdə çaytikanı kolluğu vardır. Buradan təqribi hesablamalara görə 0.5 ton çaytikanı meyvəsi toplamaq mümkün idi. **İtburnu**-Hoçaz, Turşsu, Alxaslı, Minkənd, Mirik, Cicimli, Zabux, Qarıqışlaq və s. kəndlərin ətrafında 400 ha sahədə itburnu kolu yayılıb. Bir hektarda orta hesabla 45 itburnu bitkisi olduğu müəyyən edilib. Hər koldan 1.2 kq meyvə toplamaqla göstərilən sahələrdən 2.1 ton meyvə ehtiyatı idi. Yuxarıda qeyd olunan bitkilərdən əlavə ardıc, sumaq, sarağan və b. dərman bitkilərinə də meşə və kolluqların tərkibində təsadüf edilir. Lakin bu bitkilər geniş sahələrdə yayılmadığı üçün (ardıcdan başqa) ehtiyatı hesablanmayıb. Laçın rayonu təbiəti mürəkkəb flora tərkibinə malikdir. Burada ərazinin 16% meşələrlə örtülüdür. Əsas meşə əmələ gətirən cinslər palıd, vələs, ağcaqayın, göyrüş, qoz, ardıc və s. cinslərdir. Laçın meşələrində fıstıq və tozağacı

(tək-tək nüsxələr istisna olmaqla) meşələrinə təsadüf edilmir. Burada aşağıdakı ağac abidələr qeydə alınmışdır. Aşağıdakı cədvəldə Laçın rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin-qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 75 (əlavə 1)
Laçın rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, pəpək	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	Həkəri çayının sağ sahilində	210	26	400
Şərq çınarı	8	Məlxələf kənd körpüsü ətr.	220	22	250
Şərq çınarı	1	Zabux kəndi	210	25	400

Cədvəl 75 (əlavə 2)
Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Ardıc meşəliyi	1092	5, 6, 8, 10, 18, 32, 57-ci kvartallar	Ardıc – Üçüncü Dövrün istisevər bitkilərinin nadir reliktidir. Ardıc meşəsi Laçın şəhəri ətrafında dəniz səviyyəsindən 650-1100 m yüksəklikdə yayılmışdır. Dekorativ və eroziyaya qarşı əhəmiyyət daşıyır. Ağacların orta yaşı 100-150 ildir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Həkəri çayının sağ sahilində Laçın-Gorus yolunun solunda, Laçın şəhərindən 4 km aralı, dəniz səviyyəsindən 650 m yüksəklikdə bitib. 30 il əvvəl diametri 210 sm, hündürlüyü 26 m, yaşı 400 il, çətiri 300 m² idi. Zabux kəndi keçmiş «Kom-

somol» kolxozunun ərazisində yerləşdiyi qeyd edilir. Kök boğazından dövrəsi 12 m idi. Çoxlu pöhrəsi və toxumu olub, vəziyyəti yaxşı idi. Həmin çinarın qələmindən müxtəlif illərdə artırılmış və 20-60 sm diametri olan 17 ədəd şux qamətli çinarların kolxoz bağını bəzədiyi qeyd edilir.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınması və qorunub saxlanması tövsiyə edilmişdi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Laçın-Həkəri yolunda Malxələfli körpüsündən aşağıda 8 ağac qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl ağacların diametri 80-150 sm, yaşı 100-250 il, hündürlüyü 18-22 metr idi.

Çinar – Laçın rayonunun Zabux kəndində kəndin kənarında qeydə alınmışdır. Diametri 250 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 400 il hesablanmışdır. Çətiri 450 m² sahə tuturmuş. Kök boğazından dövrəsi 10 m, vəziyyəti yaxşı idi.

Ardıc meşəliyi – Ardıc Laçın rayonunda geniş sahədə yayılmışdır. Şəhərin ətraf hissəsində, cənub yamacda dəniz səviyyəsindən 650-1100 m yüksəkliklər arasında geniş ərazini tuturdu. Təkcə 5, 6, 8, 9, 18, 32 və 57 №-li meşə kvartallarında 1092 ha olan ümumi sahədən tərkibində ardıc ağacı üstünlük təşkil edən qarışıq meşələr yayılmışdır. Bu ağaclıq az məhsuldar olub, sıxlığı 0.2 - 0.6 arasında dəyişir. Əsasən, V-bonitet sinfinə daxildir. Diametri 8-24 sm, hündürlüyü 8-12 m olub, ağaclığın yaşı 100-150 il olduğu bildirilir. Burada ardıc ağaclarının seyrək və az məhsuldar olmasının başlıca səbəbi çətin iqlim və torpaq şəraiti ilə yanaşı antropogen amillərin təsiri olmuşdur. Bu sahələr təkcə flora yox, fauna cəhətdə də (ilan, kəklik) zəngindir. Bundan əlavə Laçın-Şuşa yolunun sağında 150 ha ardıc, qoz, dağdağan qarışıq meşə sahəsi olduğu bildirilir. Bu meşələrin böyük elmi, estetik və təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Laçın şəhəri ətrafında yaşıllıq zona kimi qorunub saxlanmasına ehtiyac vardır. Yaşlı sakinlərin dediklərinə görə Laçında ardıc meşələri vaxtilə sıx və geniş sahə tuturmuş.

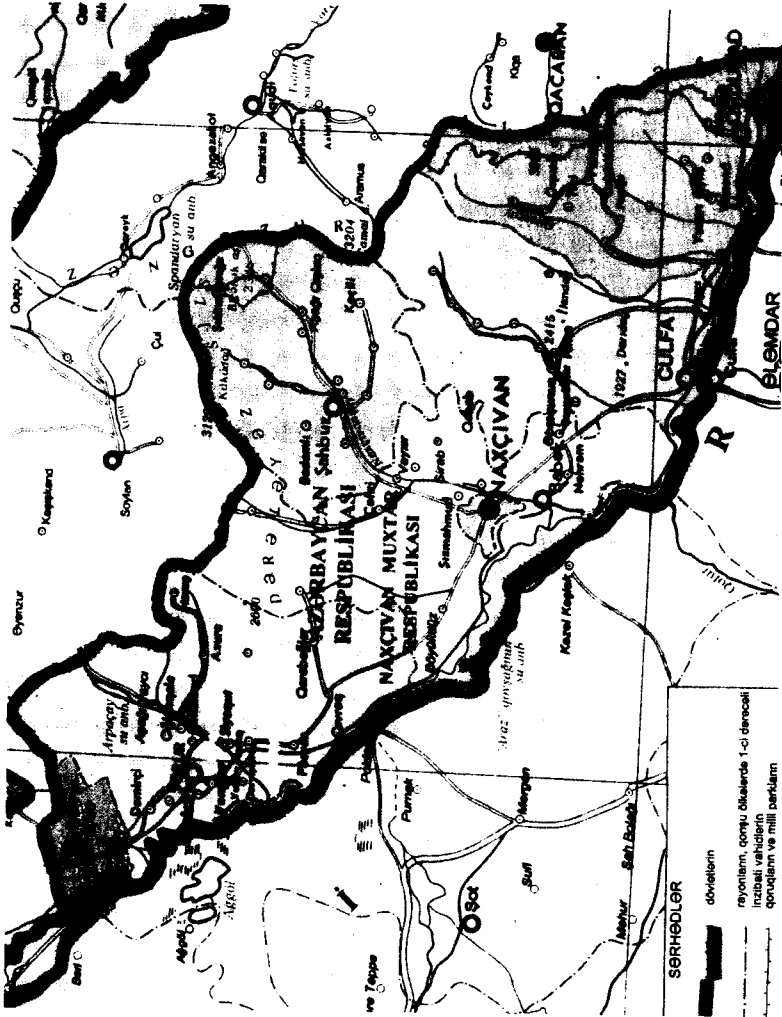

IV BÖLMƏ

Naxçıvan iqtisadi-coğrafi vilayəti

Naxçıvan Muxtar Respublikası

4.1. Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonu

Şəkil 121. Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonunun xəritəsi

Naxçıvan ərazisi ölkəmizin qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biridir. Kiçik Qafqazın Ordubad dağlarında, Qapıcıq dağının cənub və şərq yamaqlarında Nəbi yurdunda, Qaranquş yaylaqlarında «Gəmiqaya rəsmləri»nin – tək-tək, qoşa və sürü halında təsvir edilmiş keçİ, öküz, maral, it, bəbir, canavar və s. rəsmlərin 6 min ilədək yaşı olduğu bildirilir. 1841-ci ildə Naxçıvan qəza mərkəzinə çevrilmiş, 1918-ci ildə Azərbaycan özünün ilk müstəqilliyini elan etdikdən sonra Ermənistanın daşnak hökuməti Naxçıvanı özünə ilhaq etməyə cəhd göstərmiş, türk əsgəri qoşunları ilə yerli əhalinin şiddətli müqaviməti bunun qarşısını almış, 1918-ci ilin noyabrında bölgədə **Araz-Türk Respublikası** yaradılmış, 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələrinin (Rusiya Federasiyasının iştirakı ilə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə arasında) təsbiti əsasında 1924-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası yaradılmışdır. Muxtar dövlət 1920-1923-cü illərdə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-1924-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Diyarı, 1924-1990-cı illərdə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, 1990-cı ildən Naxçıvan Muxtar Respublikası adlanır.

Naxçıvan şəhəri Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindəndir. Bəzi mütəxəssislər Naxçıvanın e.ə. 1539-cu ildə salındığını bildirir. Şəhər haqqında ilkin məlumat tarixçi İosif Flaviyə (e.ə. I əsr) və Klavdiy Ptolomeyə (II əsr) mənsubdur. Ptolomeyin «Coğrafiya» əsərində Naxçıvanın adı «Naksuana» şəklində qeyd edilir. XII əsrdə Atabəylər Dövlətinin paytaxtı olan Naxçıvan orta əsrlərdə Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi və Osmanlı dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Nadir şahın ölümündən sonra (1747) Naxçıvan hakimi Heydərqulu xan şah naibini qovaraq özünü xan elan etmişdir. Naxçıvan 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinə görə Rusiya İmperiyasına birləşdirilmiş, İrandan və Türkiyədən minlərlə erməni ailəsi buraya köçürülmüşdür. Bunu əyani sübut etmək üçün rus diplomatı, Türkmənçay müqaviləsinin bağlanmasında fəal iştirak etmiş, Azərbaycanın idarə edilməsinin layihəsini hazırla-

mış, Rusiya İmperiyasının İrandakı səfiri A.S.Qriboyedovun rus general-feldmarşalı, rus qoşunlarının Qafqazdakı baş komandanı, Qafqazın canişini qraf İ.F.Paskeviçə göndərdiyi məktubun bir hissəsini orijinalda təqdim edirik (*Грибоедов А.С., 1988*).

Гр. И.Ф. Паскевичу

*1-го октября 1828 г.
Переправа на Араксе
Против Джульфы.*

В Нахичеванской области нашел я еще более беспорядка и притеснений от переселения армян, нежели в Эривани...Здесь армянам, пришельцам, лучше, нежели в ином месте, где я их встречал; но брожение и неудовольствие в умах татарских доходит до высочайшей степени. Насколько их жалобы основаны на справедливости, ваше сиятельство сами изволите усмотреть из нижеследующей таблицы. Я нарочно выбрал самые высшие пропорции между новопоселенными и старожилами, чтобы можно было судить об истинном отягощении последних. ..

	Старожилы армяне	Старожилы мусульмане	Новопоселен- ные армяне
В Неграме	-	193	93
Караханбеглю	-	81	26
Тубуле	9	62	12
В Яинджи	13	78	4
Кунтане	-	113	37
Казанче	10	58	-
Бананиаре	-	72	12
Аразине	-	61	7
Кузнуте	-	75	19
Вообще во всей провинции, кроме города	290	1632	943
В г. Нахичевани	114	392	285

Zaqafqaziya yaylasının cənub-şərqində yerləşən Naxçıvan Muxtar Respublikası Qafqazın ən cənub regionlarından olub çox zəngin floraya və bitki örtüyünə malikdir. Ərazinin 2/3-si

1000 m-dən yüksəklikdə yerləşir və ərazinin çox hissəsini *Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri*, onların Araz çayına tərəf ayrılan qolları tutur. Burada bir çox zirvənin hündürlüyü 3500 m-dən çoxdur (Muxtar Respublikanın ən yüksək zirvəsi olan *Qapıcıq dağı* – 3904 m, *Yağlıdərə dağı* – 3827 m, *Qazangöldağ* – 3814 m, *Sarıdərə dağı* – 3754 m, *Dəvəboynu dağı* – 3560 m və s.). Ərazinin dağ aşırımlarının mütləq hündürlüyü 2354 m (*Biçənək aşırımı*) 3699 m (*Ayçonqal aşırımı*) arasındadır. Ən yüksək zirvəsi *Kükü dağı* olan Dərələyəz silsiləsi nisbətən alçaqdır (3120 m). Ərazinin 1/3-ni bir-birindən dağ qolları və tirələri ilə ayrılan maili *Arazboyu düzənliklər* (*Sədarək, Şərur, Böyükdüz, Kəngərli, Naxçıvan, Culfa, Ordubad düzləri və s.*) tutur.

Naxçıvan iqtisadi-coğrafi vilayətinin ərazisi geoloji cəhətdən Kiçik Qafqazın Araz tektonik zonasında yerləşir, geoloji quruluşunda Paleozoydan (Orta Devonun Eyfel mərtəbəsindən) başlayaraq Antropogenə qədər olan bütün çöküntü kompleksləri iştirak edir. O, qədim (Devon-Trias) süxurların çıxışlarının yayılmasına, maqmatik proseslərin müxtəlifliyinə və çoxmərhələli təzahürünə (7 vulkanik, 9 plutonik proses), kalder quruluşların və s. törəmələrin olmasına görə ölkəmizin digər ərazilərindən fərqlənir. Ərazi geoloji və paleontoloji təbiət abidələri ilə də zəngindir. Ədəbiyyat materiallarına əsasən, Sarmat dövründə Duzdağ kompleksində qatırquyruğu, ağ şam, sarağan, ağcaqayın, innab, dəmirağacı, armud və s. ağac və kol bitkilərinin fossil qalıqları o dövrlər Naxçıvan ərazisinin dendroflorasının daha zəngin olduğunu sübut edir (*Sadıxov İ.D., Musayev S.H., 1998*).

Muxtar Respublikanın iqliminə onun coğrafi mövqeyi – ərazinin hər tərəfdən dağ silsilələri (*Koqnur-Alangöz, Zəngəzur və Dərələyəz*) ilə əhatə olunması və iri su hövzələrindən (Qara dəniz, Xəzər dənizi) uzaqda yerləşməsi çox təsir göstərir. Ərazinin iqlimi 5 tipə ayrılır:

1. **Yayı quraq keçən mülayim-isti yarımsəhra və quru çöl iqlimi** – Arazboyu düzənlikləri və qismən alçaq dağlıq sahələri (600-1100 m) əhatə edir. Burada orta illik temperatur 10-14°C,

orta illik yağıntı 300 mm-dək, mümkün buxarlanma 1200-1400 mm-dir. Ən isti ayın (iyul) orta temperaturu 29°C, ən soyuq ayın (yanvar) orta temperaturu isə -3; -6°C-dir. İl ərzində qar örtüyü 20-40 gün davam edir.

2. Qışı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl yarımsəhra və quru çöl iqlimi – alçaq dağlıq qurşağın yuxarı, orta dağlıq qurşağın aşağı hissəsini (1100-1600 m) əhatə edir. Orta illik temperatur 8-10°C, orta illik yağıntı 300-350 mm, mümkün buxarlanma 800-1100 mm-dir. Ən isti ayın (iyul) orta temperaturu 21-26°C, ən soyuq ayın (yanvar) orta temperaturu -4 ; -6°C-dir.

3. Yay quraq keçən soyuq yarımsəhra və quru çöl iqlimi – orta dağlıq qurşağın yuxarı, yüksək dağlıq qurşağın aşağı hissəsini (1600-2600 m) əhatə edir. Orta illik temperatur 6-10°C, ən isti ayın orta temperaturu 15-20°C, ən soyuq ayın orta temperaturu -6; -10°C-dir. Orta illik yağıntının miqdarı 400-800 mm arasında dəyişir.

4. Yay quraq və sərin keçən soyuq iqlim - yalnız Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamaclarında, yüksək dağlıq qurşağın mərkəz zolağında, 2600-3200 m yüksəkliklərdə yayılmışdır. Burada yağıntının orta illik miqdarı 600-700 mm-dir. Havanın orta illik temperaturu 1-3 °C, ən isti ayın orta temperaturu 8-12°C, ən soyuq ayın orta temperaturu -10; -13°C-dir.

5. Dağlıq tundra iqlimi - ərazinin yüksək dağ zirvələrini (3200 m-dən yuxarı) əhatə edir, qışın və yayın soyuq keçməsi, yağıntının isə özündən əvvəlki tipə nisbətən az olması və ifrat rütubətlənmə ilə səciyyələnir. Orta illik temperatur -3 ; -8°C, ən isti ayın orta temperaturu 2-8°C, ən soyuq ayın orta temperaturu -13; -16°C-dir.

Ərazinin günəş radiasiyasının ümumi miqdarı 150-160 kkal/sm² olub bütün Cənubi Qafqaz regionu üçün maksimal miqdar hesab edilir. Ərazinin mütləq minimum temperatur -31°C (Dərvişlər), mütləq maksimum temperatur 44°C (Culfa) ölkəmizin ərazisindəki qeyd olunmuş ən alçaq və ən yüksək temperatur hesab edilir (*Naxçıvan ensiklopediyası*, 2002).

Cədvəl 76

**Naxçıvan iqtisadi-coğrafi vilayətinin inzibati ərazilər üzrə
əsas iqlim göstəriciləri**

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu °C	Ən isti ayın orta temperaturu, °C
Ordubad	148-156	200-600	-10;-2.5	10-26
Culfa	152	200-400	-5;-2.5	26 və çox
Babək	148	200-400	-5;-2.5	26 və çox
Şərur	148	200	-5;-2.5	26 və çox
Sədərək	148	200-400	-5;-2.5	20-22
Şahbuz	152	400-600	-5;-2.5	15-22
Naxçıvan	148	200	-5;-2.5	26 və çox

Muxtar Respublikanın ərazisi, xüsusilə Araz dərəsi böyük su hövzələrindən uzaq düşdüyündən buraya rütubətli hava kütlələri daxil olmur, ona görə də Azərbaycanın digər regionları ilə müqayisədə bu ərazi atmosfer yağıntılarının məhdudluğu ilə səciyyələnir. Yağıntının çox hissəsi yaz mövsümündə, az hissəsi isə yay mövsümündə düşür. İyul, avqust və sentyabr ayları demək olar ki, tamamilə yağıntısız olur. Ərazidə, əsasən, yerli dağ-dərə küləkləri əsir. Küləyin orta illik sürəti 2-4 m/san olub yayda, əsasən, şərq və cənub-şərq, qışda isə qərb istiqamətində əsir.

Muxtar Respublika ərazisinin 1500 m-dən yüksəkdə yerləşən dağlıq hissəsində qar oktyabr-noyabrda düşür və mart ayınadək yerdə qalır. 2000 m-dən yüksək yerlərdə isə aprelin axırı-mayın ortalarına qədər qar örtüyü qalır. Dağlıq hissədə qar örtüyünün qalınlığı 0.2-1 m olur. Ərazinin düzənlik hissəsində qar dekabrda yağmağa başlayır və martadək yerdə qalır.

İllik yağıntı Arazboyu düzənliklərdə 200-300 mm, yüksək dağlıq yerlərdə 500-800 mm-dir.

Ərazinin çayları. Muxtar Respublika ərazisində ümumi uzunluğu 1.8 min km olan təxminən 400 böyük və kiçik çay

vardır. Bunlardan 334-ü 5 km-ə qədər, 31-i 6-10 km, 24-ü 11-25 km, 7-i 26-50 km, 3-ü (Naxçıvançay, Əlincəçay, Gilançay) 51-100 km, biri (Şərqi Arpaçay) isə 100 km-dən çox uzunluğa malikdir. Aşağıda ərazidəki çayların təsnifatı verilmişdir.

Çaylar	Uzunluğu (km)	Hövizinin sahəsi, (km ²)
Şərqi Arpaçay	126	2630
Naxçıvançay	81	1630
Əlincəçay	62	599
Gilançay	53	426
Bağırsaqdərə	33	117
Düylüncə	30	124
Vənəndçay	29	91
Paraçay	21	48
Küküçay	20	105
Ordubadçay	19	42

Ərazinin gölləri. Muxtar Respublikanın ərazisi quraq iqlimə malik olduğundan burada göllərin sayı az, sahəsi və həcmi isə kiçikdir. Qanlı göl və Salvartı gölü eyni adlı çayların mənbələrində, Göygöl isə Sağarsu çayının (Gilançayın sol qolu) mənbəyində, dəniz səviyyəsindən 3065 m yüksəklikdə yerləşir. Vilayət ərazisində 20-dək göl mövcuddur. Onların bəzilərinin parametrləri aşağıda verilmişdir.

Göllər	Dəniz səviyyəsindən hündürlüyü (m)	Su tutumu (mln. m ³)
Göygöl	3065	
Salvartı	2843	1.0
Qanlıgöl	2424	1.0
Batabat	2113	1.8

Ərazidəki su anbarlarının siyahısı aşağıda verilmişdir:

Su tutarları	Dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi (m)	Su tutumu (mln. m ³)
Araz	777	1254
Arpaçay	959	150
Heydər dəryaçası	1147	100
Bənənyar	1200	15
Uzunoba	1000	9
Sirab	1077	9
Nehrəm	900	6
Xok-1	800	3

Torpaq örtüyü. Ərazinin torpaq tipləri, yarım tipləri və digər taksonomik vahidlər relyef xüsusiyyətlərinin, torpaqəmələgətirən proseslərin təsiri altında formalaşmışdır. Müəyyən edilmiş torpaq tipləri fiziki-coğrafi şəraitə uyğun olaraq birbirindən aydın şəkildə fərqlənməklə, bütün səciyyəvi zonal əlamətlərə malikdirlər. Bölgədə yayılmış dağ və düzən torpaqları, əsasən, aşağıdakı torpaq tiplərinə bölünürlər:

1. İbtidai və torflu dağ-çəmən;
2. Çimli dağ-çəmən;
3. Bozqır dağ-çəmən;
4. Yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə;
5. Tipik qəhvəyi dağ-meşə;
6. Karbonatlı və qismən bozqırlaşan qəhvəyi dağ-meşə;
7. Mədəniləşmiş tünd və adi dağ-şabalıdı;
8. Qismən çürüntülü-sulfatlı (əhəngli) və tam inkişaf etməmiş dağ-şabalıdı;
9. Açıq dağ şabalıdı;
10. Suvarılan tipik boz;
11. Açıq və ibtidai boz-çəmən;
12. Suvarılan subasar-allüvial-çəmən;
13. Tipik və şoranlı şorakətlər.

Suvarılan tipik boz, açıq və ibtidai boz, çəmən-boz, yüksək humuslu boz-çəmən, orta və al humuslu boz-çəmən torpaqları

müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmışdır. Dağlıq ərazilərdə torpaqların şiddətli eroziyası, əsasən, bozqır dağ-meşə, yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə, tipik qəhvəyi dağ-meşə, karbonatlı və qismən bozqırlaşan qəhvəyi dağ-meşə, mədəniləşmiş tünd və adi dağ-şabalıdı, açıq dağ-şabalıdı torpaqlarda baş verir.

Arazboyu düzənliklərdə və alçaq dağlıq (1500 m-dək) sahələrdə boz, ibtidai-boz, boz-çəmən, boz-qonur, şoran, şabalıdı, açıq şabalıdı və s. torpaqlar yayılmışdır. Orta dağlıq (1500-2400 m) sahədə dağ-şabalıdı, dağ-açıq şabalıdı, dağ qəhvəyi, dağ-çəmən-meşə və s. torpaqlar üstünlük təşkil edir. Yüksək dağlıq (2400 m-dən yüksək) sahə üçün çimli dağ-çəmən-çöl, dağ-qəhvəyi torpaqlar, yuyulmuş sahələr, çıpaq qayalıq və daşlıqlar xarakterikdir.

Bitki örtüyü. Ərazi zəngin floraya və rəngarəng bitki örtüyünə malikdir. Bu, ilk növbədə buradakı təbii şəraitin, geoloji və geomorfoloji quruluşun son dərəcə mürəkkəbliyi ilə əlaqədardır.

Bitki örtüyündə iqlimin quraqlığı və kontinentallığı ilə əlaqədar friqana tipli kserofit bitki formasiyaları üstünlük təşkil edir. Arazboyu düzənliklərdə və qismən alçaq dağlıq sahələrdə (600-1200 m) səhra və yarımsəhra bitkiləri yayılmışdır (yovşan, şoran bitkiləri). Orta dağlıqda dağ kserofit bitki qruplaşmaları üstünlük təşkil edir. Ərazinin torpaq-iqlim faktorlarına uyğun olaraq kserofitlər 63.6%, mezofitlər 34.5%, hidrofittlər isə 1.8% təşkil edir. Naxçıvan çayı, Gilan və Əlincə çayları hövzələrində dəniz səviyyəsindən təxminən 1800-2400 m hündürlükdə parkşəkilli kiçik meşələr (palıd, göyrüş, yemişan, ağcaqayın, ardıc və s.) mövcuddur. Yüksək dağlıq sahədə dağ çölləri, qismən subalp və alp çəmənlikləri yayılmışdır. Naxçıvan düzənliyi 14 növ, Naxçıvan dağlıq sahəsi –65 növ və Naxçıvan yüksək dağlıq sahəsi 31 növ zəngin floristik müxtəlifliklə təmsil olunur (*Talıbov T.N., 2002*).

Naxçıvan florasının tədqiqi XVIII əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Məşhur fransız botaniki və səyyahı Turnefor Jozef

Pitton (1656 - 1708) Azərbaycan ərazilərində olarkən 1700-1702-ci illərdə Araz sahillərini tədqiq edərək yeni bitki növləri müəyyən etmiş, xeyli herbarilər hazırlamışdır. Əczaçı Şovits 1829-cu ildə Naxçıvançay vadisini və Qara-Baba kəndinin ətrafını tədqiq edərək xeyli yeni bitki növləri tapmışdır. Bu ərazilərin sonrakı tədqiqatları K. Kox (1843 – 1844-ci illər), İ. Radde (1871), V.İ. Lipski (1893), A.V. Lomakin (1895), V.Q. Levandovski (1896 –1899), A.V. Fomin (1900 - 1907), Y.N. Voronov (1914) və s. botanik - alim və səyyahlar tərəfindən aparılmışdır.

Tədqiqatların ikinci mərhələsi keçən əsrin otuzuncu illərindən başlayaraq, əsasən, Qrossheym A.A., Qaryagin İ.İ., İsayev Y.M., Qurviç N.Y., Prilipko L.İ., Heydman T.S., İlyin M.İ., Kirpiçnikov M.E., Çerepanov S.K. və başqaları tərəfindən həyata keçirilmiş, onlarla yeni bitki növləri aşkar edilmişdir.

Cədvəl 77

Naxçıvan ərazisinin bitki örtüyünün bioloji müxtəlifliyinin əsas fəsilələr üzrə müqayisəli sistematikası

№	Ölkə üzrə		Naxçıvan üzrə	
	fəsilələr	növlər	növlər	fəsilələr (ölkə üzrə %-lə)
1.	<i>Asteraceae</i>	549	278	50
2.	<i>Fabaceae</i>	449	223	50
3.	<i>Poaceae</i>	450	230	53
4.	<i>Brassicaceae</i>	240	160	66
5.	<i>Lamiaceae</i>	220	131	59
6.	<i>Caryophyllaceae</i>	200	113	56
7.	<i>Apiaceae</i>	180	98	74
8.	<i>Liliaceae</i>	146	68	45
9.	<i>Boraginaceae</i>	137	65	50
10.	<i>Chenopodiaceae</i>	100	60	60

Ərazinin bitki örtüyünün bioloji müxtəlifliyi və müasir vəziyyəti. Muxtar Respublika ərazisində 65 endem bitki növünə rast gəlinəndi qeyd edilir (*Sadıxov İ.D., Musayev S.H., 1998*). Bunların ən əsasları aşağıdakılardır:

Anabasis eugeniae, Campanula karakuschensis, Pyrethrum ordubadensis, Tragopogon nachitschevanicus, Galium atropatanum, Astragalus aznabjuricus, A. Nachitschevanicus, A. ordubadicus, Rosa karjagini, Salsola futilis, Miliium transcaucasicum, Melica schischkinii, Stipa nachitschevanica, S. Issajevii, Bromus tzvelevii, Elytrigia heidemaniae.

Muxtar Respublika ərazisinin bioloji müxtəlifliyinin araşdırmaları nəticəsində bir çox bitki növlərinin nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olduğu müəyyən edilmişdir (*Mycaev C.Γ., 1991*). Belə qiymətli, nadir, nəsli kəsilməkdə və arealı azalmaqda olan bitkilərə misal olaraq *Iris caucasica, Atraphaxis spinosa, Aellenia glauca, Salsola futilis, Anabasis eugeniae, Acanthophyllum versicolor, Amygdalus fenzlianana, Onobrychis cornuta, Reaumuria persica, Saivia scalarea, Caropodium platycarpum, Draba globifera, Gypsophilla aretioides, Euphorbia orientalis, Ficus carica, Boissiera sguarrosa, Heteranthelium piliferum, Zingeria trichopoda, Ribes biebersteinii, Hypericum scabrum* və s. göstərmək olar.

Digər nəsli kəsilməkdə olan və nadir bitkilərdən yabanı badamı, saqqız otunu, ilan kölgəsini, şərq yemişanını, öldürgəni göstərmək olar.

Naxçıvan ərazisində aparılmış alqoloji tədqiqatlar göstərir ki, yosunlar, əsasən, ərazinin mineral su mənbələri ətrafında daha geniş yayılmışlar. Araşdırmalara əsasən, demək olar ki, göstərilən ərazidə göy-yaşıl yosunların ən azı 112 növ və yarımnövü mövcuddur (*Рзаева С.Γ., 1998*). Onlardan ən geniş yayılmış növlər aşağıdakılardır:

Sınıf	Cins	Növ
Chroocophyceae	<i>Synechocystis</i>	<i>S. parvula</i> , <i>S. sallensis</i> , <i>S. aguaitilis</i> , <i>S. pevalekii</i>
		<i>S. cedrorum</i> , <i>S. elongatus</i> , <i>S. aeruginosa</i> , <i>S. major</i>
	<i>Rhabdoderma</i>	<i>Rh. Irregularare</i> , <i>Rh. lineare</i> ,
	<i>Tetrarcus</i>	<i>T. ilsteri</i>
	<i>Dactylocopsis</i>	<i>D. acicularis</i> , <i>D. Planctonica</i> , <i>D. irregularis</i> , <i>D. scenedesmoides</i> , <i>D. raphidioides</i> , <i>D. rupestris</i> , <i>D. mucicola</i> , <i>D. fascicularis</i>
		<i>Holopedia</i>
	<i>Merismopedia</i>	<i>M. minima</i> , <i>M. tenuissima</i> , <i>M. marssonii</i> , <i>M. punctata</i> , <i>M. elegans</i> , <i>M. major</i> , <i>M. trolleri</i> , <i>M. glauca</i> , <i>M. glauca f.</i>
		<i>Pseudocholopedia</i>
	<i>Tetrapedia</i>	<i>T. gothica</i> , <i>T. glaucescens</i>
	<i>Microcystis</i>	<i>M. aeruginosa</i> , <i>M. aeruginosa f.</i> <i>protocystis</i> , <i>M. grevilleri f. pulchra</i> , <i>M. muscicola</i>
	<i>Aphanothece</i>	<i>A. clathrata</i> , <i>A. saxicola</i> , <i>A. globosa</i>
		<i>Gloeocapsa</i>
<i>Coelosphaerium</i>	<i>C. dubium</i>	
Chamaesiphoneae	<i>Xenococcus</i>	<i>X. chroococcoides</i>
Hormogoneae	<i>Stratonostoc</i>	<i>S. linckia</i> , <i>S. linckia f. muscorum</i> , <i>S. verrucosum</i>
		<i>Rivularia</i>
	<i>Spelaeopogon</i>	<i>S. cavarae</i> ,
	<i>Amorphonostoc</i>	<i>A. paludosum f. longius</i>

	<i>Oscillatoria</i>	<i>O. kisselevii</i> , <i>O. animalis</i> , <i>O. formosa</i> , <i>O. terebriformis</i> f. <i>caucasica</i> , <i>O. acuminata</i> , <i>O. lemmermannii</i> , <i>O. tenuis</i> , <i>O. okenii</i> ,
	<i>Spirulina</i>	<i>Sp. jeneri</i> , <i>Sp. labyrinthiformis</i> , <i>Sp. major</i> , <i>Sp. laxissima</i>
	<i>Romeria</i>	<i>R. gracilis</i> , <i>R. chlorina</i>
	<i>Phormidium</i>	<i>Ph. valderiae</i> , <i>Ph. papyraceum</i> , <i>Ph. incrustatum</i> , <i>Ph. uncinatum</i> , <i>Ph. ambigum</i> ,
	<i>Lingbya</i>	<i>Lyngbya spirulinoides</i> L. <i>Inter-</i> <i>media</i> , <i>L. halophina</i> , <i>L. stagnina</i> , <i>L. termalis</i> , <i>L. putelis</i> , <i>L. nigra</i> , <i>L. aestuarii</i> , <i>L. aestuarii</i> f. <i>maeor</i> , <i>L. truncicola</i> , <i>L. criptovaginata</i> , <i>L. spiralis</i> , <i>L. cliarensis</i>
	<i>Schizothrix</i>	<i>Sch. fragillius</i> , <i>Sch. rubra</i> , <i>Sch. tenuis</i> , <i>Sch. funiculus</i>
	<i>Microcoleus</i>	<i>M. sociatus</i> , <i>M. subtorulosum</i>

Naxçıvan ərazisində müasir araşdırmaların nəticələrinə əsasən, Azərbaycan florasında təmsil olunan 4500 növdən çox ali sporlu, çılpaqtoxumlu və çiçəkli bitkilərin yarımından çoxuna rast gəlinir. 72-ci cədvəldə Naxçıvan ərazisinin bioloji müxtəlifliyinin müqayisəli xarakteristikası verilmişdir. Ərazinin flora müxtəlifliyinə daxil olan ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülü toxumlu bitkilərin təsnifatının tədqiqi buradakı bitki növlərinin 134 fəsiləyə, 773 cinsə və 2742 növə aid olduğunu göstərmiş, bu bitkilərin 110 növünün nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olduğu müəyyənləşdirilmişdir (*Talıbov T.N., 2002*). Bu növlərdən 68-i mədəni halda becərilir. Yabancı bitkilərin 123 fəsiləsi və 697 cinsi mövcuddur. Floristik bolluğuna görə ərazi 3 regiona bölünür: Arazboyu düzənliklər, orta

dağlıq və yüksək dağlıq qurşaqları. Ən yüksək bioloji muxtəliflik orta dağlıq qurşağa mənsubdur. Belə ki Arazboyu düzənliklərdə 1326 növ, yüksək dağlıqda isə 640 növ floraya rast gəlinir.

Aparılmış tədqiqatlar əsasında burada aşağıdakı bitki örtüyü və bitki tipləri ayrılmışdır:

- **səhrələr və yarımsəhrələr:** yovşanlıq (*Artemisieta*), şora-
ngəlik (*Salsoleta*);
- **friqanoid və bozqır bitkiliyi** (bozqırlarda çoxillik çim əmələ
gətirən taxıl və ot bitkiləri, friqanlarda kserofit kollar və
kolcuqlar üstünlük təşkil edir): tikanlı gəvənlər (*Astragalus
aureus*) və onların müxtəlif növləri (*Acontolimon*, *Ono-
brychis cornuta*), kəkotu (*Thymus*);
- **dağ çəmənləri və bozqırları:** topal, şibyə və s. ibarət dağ
bozqır senozları, quru bozqır bitkilərindən – *Thymus
Kotchyanus*, *Teucrium polium*, *Scutellaria scvanensis*, *Nepeta
Trautvetteri*, *Onobrychis transcaucasica*, *Allium Woronowii*,
Astragalus sp. Div., *Ajuga sp.* Div.;
- **hündür otluq, subalp və alp çəmənləri, alp xalıları:** baldırqan
bitkisinin müxtəlif növləri, xüsusilə *Heracleum Sosnovskii*,
Trisetum pratense, *Carum carvi*, *Festuca gigantea*, *Dactylis
glomerata*, *Telekia speciosa*, *Delphinium caucasicum*, *Rumex
acetosa*, həmçinin *Inula*, *Centaurea*, *Silene*, *Rheum*, *Vicia*
kimi digər cinslərin növlərinə rast gəlinir. Alp xalıları for-
masiyalarından ibarət olur. Alp xalıları *Carum caucasicum*
(*Careta*), *Alchimilla caucasica* (*Alchimilleta*), *Plantago saxa-
tilis* (*Plantagoeta*), *Taraxacum steveni*, daşlı qayalarda isə
Sibbaldia parviflora, *Campanula tridentata*, *Minuartia
aizoides* kimi xırda formasiyalar yaradır;
- **meşələr, oazislər, çaykənarı meşəciklər:** palıd meşəliyi
(*Quercus macranthera*) digər meşə formasiyalarına nisbətən
daha geniş yayılmışdır. Palıd meşəliyində adi göyrüş
(*Fraxinus excelsior*), ağcaqayın (*Acer iberica*), *Pyrus
sp.div.*, *Amygdalus*, *Lonicera iberica*, *Evonymus latifolia*,

Sorbus sp. Div., *Mespilus germanica*, *Prunus divaricata*, *Crataegus pentogyne*, ot bitkilərindən isə *Polugonatum*, *Bupleurum*, *Vicia*, *Poa*, *Dactylis* ən çox rast gəlinərək çox-komponentli meşə bitki örtüyü yaradır. Azkomponentli meşələrdə ardıcılıq (*Juniperetum*) və çaykənarı söyüd (*Salixetum*) meşələri xarakterikdir.

- **çöküntü və qaya bitkiliyi, su-bataqlıq bitkiliyi:** Kükü, Batabat gölü, Gəmiqaya, Qapıcıq, Soyuqdağ və s. ərazilərdə talalar şəklində hidrofıt-sucaq sahələrdə cil, əvəlik (*Rumex*), çəmənliçəyədən, alağ bitkilərindən isə *Cirsium*, *Stachys*, *Artemisia*, *Polygonum*, *Urtica*-dan ibarət olur. Qayalıqlarda xasmofıt və litofıt bitkilərlə yanaşı *Draba brunıifolia*, *Minuartia oreina*, *Campanula tridentata*, *Festuca ovina*, *Elyna schoenoides*, *Cerastium Szowitzis* kimi pioner bitkilərə də rast gəlinir.

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş nadir və nəslı kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. **Adi nar (*Punica granatum* L.)** – nadir, təbii sahələrdə miqdarı azalan relikտ növdür. Qurağ yamaclarda, çay vadilərində bitir. Nehrəm kəndi ətrafında rast gəlinir.

2. **Atropatan zümrüdçəyi (*Scilla atropatana* Grossh.)** – orta dağlıq qurşağın quru, daşlı-çınqıllı yamacları və uçurumlarında bitən çox nadir növdür. Ordubad rayonunun Dırnis və Nüsnüs kəndləri ətrafında yayılmışdır.

3. **Azərbaycan ağgülü (itburnu, dərgül) (*Rosa Azerbajdzhanica* Novopokr et Rzazade)** – Azərbaycanın nadir endem növü olub orta dağlıq qurşağın daşlı, çınqıllı yamaclarda bitir. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Şahbuzun Kükü kəndi ətrafında rast gəlinir.

4. **Azşüahlı dağçətiri (*Peucedanum pauciradiatum* Tamamsch.)** – nadir endem növ olub aşağı və orta qurşağın quru

daşlı və çınqıllı yamaclarında bitərək Ordubad ətrafındakı Sağar dağ ərazisində yayılmışdır.

5. **Bott zəravəndi** (*Aristolochia bottae* Jaub. Spach) – quru yamaclarda bitən nadir bitki növü olub ancaq Şahbuz rayonu Qarababa kəndi ətrafında rast gəlinir.

6. **Çılpaq dorema** (*Dorema glabrum* Fisch. et Mey.) – aşağı dağlıq qurşağın daşlı yamaclarında bitərək Naxçıvan şəhəri ətrafındakı Duzdağ, Şərurun Vəlidağ ərazisi, Sədərək və Babək rayonunun Nehrəm kəndi ətrafındakı ərazilərdə yayılmışdır.

7. **Daralagöz stenoteniya** (*Stenotaenia daralaghezica* Takht.) – nadir Qafqaz endemi olub dəniz səviyyəsindən 1800-1900 m yüksəklikdə, çəmən və kol cəngəlliklərində yayılaraq Şahbuz rayonu Arınc və Kükü kəndləri ətrafında rast gəlinir.

8. **Darləçək qlobulariya** (*Globularia trichosantha* Fisch. et Mey.) – çox nadir növ olub aşağı və orta dağ qurşağın kirəcli yerlərində yayılmışdır. Naxçıvan rayonunun Qaraqış, Qaraqurd dağlarında, Şərur rayonunun Axura kəndi ətrafında yayılmışdır.

9. **Florenski dağlaləsi** (*Tulipa florenkui* Woronow) – nadir Atropaten endem növü olub quru, daşlı yamaclarda bitir. Ordubad rayonunun Nüsnüs və Dırnıs kəndləri ətrafında yayılmışdır.

10. **Gözəl dazı** (*Hypericum formosissimum* Takht.) – Qafqazın nadir, məhdud areallı endemi olub aşağı dağlıq qurşağın əhəngli yamaclarında bitir. Azərbaycanda yalnız Babək rayonunun Çalxanqala kəndi ətrafında yayılmışdır.

11. **Xırda təkəsəqqal** (*Scorzonera pusilla* Pall.) – quru gilli və daşlı yamaclarda bitərək çox nadir növ olub respublikada ancaq Naxçıvanda Duzdağ və Şərur rayonunun Şahtaxtı kəndi (hal-hazırda Kəngərli rayonuna daxil edilmişdir) ərazisində yayılmışdır.

12. **İran ilankölgəsi** (*Ferula persica* Willd.) – nadir növ olub aşağı qurşağın gilli və daşlı yamaclarında bitərək Sədərək ərazisində Vəlidağ ətəklərində rast gəlinir.

13. **Karyagin ağgülü** (*itburnu, dərgül*) (*Rosa karjagini* Sosn.) – Cənubi Qafqazın çox nadir endem növü olub kolluqlarda, daşlı, çınqıllı yamaclarda bitərək Ordubadın Unus kəndi ətrafında yayılmışdır.

14. **Komarov birəotusu** (*Purethrum komarowii* Sosn.) – Azərbaycanın nadir endem növü olub alp qurşağı qayalarında rast gəlinir. Ordubad şəhəri və Parağa kəndi ətrafında, Qapıçıq dağında, Culfanın Ləkətağ kəndi, Şahbuzun Biçənək kəndi ərazilərində yayılmışdır.

15. **Koçi birəotusu** (*Pyrethrum kotschy* Boiss.)- alp qurşağındakı qayalıqlarda bitərək çox nadir növ olub respublikada ancaq Keçəldağ ərazisində Naxçıvançay ilə Arpaçay vadiləri arasında rast gəlinir.

16. **Qaya dovşanalması** (*Cotoneaster saxatilis* Pojark.) – Azərbaycanın nadir endem növüdür. Daşlı yamaclarda, kolluqlarda bitir. Şərur rayonu Axura kəndi ərazisində rast gəlinir.

17. **Qarağatvari rəvənd** (*Rheum ribes* L.)- ancaq Naxçıvanda rast gəlinmiş nadir İran növü olub orta dağlıq qurşağın quru daşlı, çınqıllı yamaclarında bitir. Naxçıvan ətrafında Duzdağda, Culfanın Darıdağ ərazisində, Şahbuzun Biçənək və Kükü kəndləri ətrafında rast gəlinir.

18. **Qəşəng süsən** (*Iris elegantissima* Sosn.)- nadir endem növdür. Aşağı və orta dağlıq qurşaqların quru, daşlı, çınqıllı yamaclarında rast gəlinərək Sədərək ətrafında yayılmışdır.

19. **Qırxbuğum cuzqun** (*Calligonum polygonoides* L.) – Qafqazın yoxa çıxmaqda olan növüdür. Qumlu sahələrdə bitir. Şərur rayonu ərazisində Vəlidağ ətrafında yayılmışdır.

20. **Grossheym südləyəni** (*Euphorbia grossheimii* Prokh.)- nadir endem növ olub aşağı dağlıq qurşağında, quru yamaclarda yayılmışdır. Ölkəmizdə yalnız Naxçıvan və Culfa ətrafındakı ərazilərdə rast gəlinir.

21. **Grossheym süsəni** (*Iris grossheimii* Woronow ex Grossh.) – Qafqazın məhdud areallı nadir növüdür. Dəniz səviyyəsindən 2400-3000 m yüksəkliklərdə orta və yuxarı dağlıq

qurşaqların otlu yamaclarında rast gəlinərək Ordubad rayonunun Şıxyurdu və Soyuqdağ yamaclarında yayılmışdır.

22. Qurduqlağı süsən (*Iris lycotis* Woronow) - nadir, məhdud areallı endem növdür. Aşağı dağlıq qurşaqda, düzənliklərdə, quru gillicəli və çınqıllı yamaclarda, yovşanlı yarımsəhra ərazilərdə rast gəlinərək Babək rayonunun Çalxanqala kəndi, Culfanın Əbrəqunis kəndi və Darıdağda, Şahbuzun Qarababa kəndi, Ordubadın Aza kəndi ətrafında yayılmışdır.

23. Quru bozqovqaç (*Physoptychis gnaphalodes* (D.C.) Boiss.) - alp qurşağının qayalıqlarında yayılaraq nadir və az öyrənilmiş növ olub Ordubad rayonunun Duşurrıdağ və Gəmiqaya dağları arasında və Zəngəzur dağ silsiləsində Yağlıdərə ilə Ağyurd arasında rast gəlinmişdir.

24. Maqakyan cincilimcəsi (*Stellerosis magakjani* (Sosn.) Pobed.) - nadir, endem və az öyrənilmiş Qafqaz növü olub subalp qurşağı ərazilərində bitərək Şahbuz rayonunun Kükü kəndi ətrafında yayılmışdır.

25. Naxçıvan gəvəni (*Astragalus nachitschevanicus* Rzazade.) - Azərbaycanın məhdud arealında yayılmış endem növü olub aşağı dağlıq qurşağın quru, daşlı yamaclarında bitir. Şahbuz rayonunun Qarababa, Kolanı və Keçili kəndləri ətrafında rast gəlinir.

26. Nizami ağgülü (*itburnu, dərgül*) (*Rosa Nisami* Sosn.) - Azərbaycanın nadir endem növü olub orta dağlıq qurşağın meşə kənarlarında bitir. Şahbuz rayonunun Biçənək və Kükü kəndləri ətrafında yayılmışdır.

27. Oraqmeyvə karopodium (*Caropodium platucarpum* (Boiss. Et Hansskn.) Schishk) - nadir və nəsli kəsilməkdə olan növ olub orta və yuxarı dağlıq qurşaqların quru otlu yamaclarında kiçik cəngəlliklər əmələ gətirərək Şahbuz rayonunun Arınc, Biçənək və Kükü kəndləri, Ordubad rayonunun Parağa və Unus kəndləri ərazilərində bitir.

28. Oşe lələklivəsi (*Smyrniopsis oneberi* Boiss.) - çox nadir növ olub orta və yuxarı dağlıq qurşaqların quru, daşlı ya-

maclarında yayılaraq Şahbuz rayonunun Keçili, Biçənək və Kükü kəndləri ətrafında rast gəlinir.

29. Paradoksal gəvəni (*Astragalus paradoxus Bunge.*) – nadir, məhdud areallı növ olub qumlu səhralarda, çay sahillərində bitir. Ölkəmizdə yalnız Babək rayonunun Nehrəm kəndi və Ordubad rayonunun Çənnəb kəndi ətrafında rast gəlinir.

30. Prilipko gəvəni (*Astragalus prilipkoanus Grossh.*) – ölkəmizin məhdud areallı endem növü olub orta dağlıq qurşağın quru daşlı, çınqıllı yamaclarında yayılmışdır. Ordubad rayonu Biləv və Parağa kəndləri ətrafında rast gəlinir.

31. Prilipko süsəni (*Iris prilipkoana Kem.-Nat.*)- Cənubi Qafqazın nadir endem növü olub orta dağlıq qurşaqda, dağ çəmənliklərində və meşə kənarlarında rast gəlinir. Şahbuz rayonunun Biçənək və Kükü kəndləri, Batabat gölü ətrafında yayılmışdır.

32. Şovits ilankölgəsi (*Ferula szowitsiana D.C.*) – nadir növ olub (Qafqaz və İran İslam Respublikası əraziləri) karbonatlı, gilli və quru daşlı yamaclarda bitərək Naxçıvan şəhəri ətrafındakı Duzdağ, Şərunun Vəlidağ ərazisi, Sədərək və Babək rayonunun Nehrəm kəndi ətrafındakı ərazilərdə yayılmışdır.

33. Şüahlı zəngçiçəyi (*Campanula radula Fisch. et Tchih.*) – nəslə kəsilməkdə olan, orta dağlıq qurşağın çay dərələri boyunca, əhəngdaşlı yamaclarda bitərək ölkəmizdə ancaq Babək rayonunun Çalxanqala kəndində yayılmışdır.

34. Turnefor qundeliyası (*Gundelia tournefortii L.*) – nadir Ön Asiya növü olub quru gilli, daşlı yamaclar və orta dağlıq qurşağında, dəniz səviyyəsindən 1800 m yüksəklikdə yayılmışdır. Azərbaycanda ancaq Ordubadın Parağa və Biləv kəndləri ətrafında rast gəlinir.

35. Taxtacan südləməsi (*Lactuca takhtadzhanii Sosn.*) – Qafqazın endem növü olub orta dağlıq qurşağın quru çınqıllı yamaclarında bitərək respublikada ancaq Naxçıvanın Novruz kəndi ətrafında tapılmışdır.

36. Tamamşyan şorangəsi (*Salsola tamamschjanae Iljin.*) – nadir və məhdud yayılan növ olub qumlu səhra, təpəli qum-

luqlarda yayılaraq Şərur rayonunun Vəlidəğ ərazisində rast gəlinir.

37. Transqafqaz canavargiləsi (*Dapne transcaucasica* Pobed.) - arealı kiçilməkdə olan nadir bitki növü olub orta dağlıq qurşaqdan başlamış dəniz səviyyəsindən 2800 m-ə qədər yüksəkliklərdə, kirəcli-əhəngdəşli, quru yamaclarda bitir. Babək rayonunun Paiz və Çalxanqala kəndləri, Şahbuz rayonunun Biçənək və Kükü kəndləri ətrafında yayılmışdır.

38. Üçfütlu nektaroscordumu (*Nectaroscordium tripedale* (Trautv.) Grossh.) – sayı azalmaqda olan nadir endemik növ olub Ordubad rayonunda, Zəngəzur dağ silsiləsinin Dəmirli və Soyuq dağlarında yayılmışdır. Əsasən, orta dağlıq qurşaq, qayalıqlar arasındakı yerlərdə bitir.

39. Yevgeni öldürgəni (*Anabasis eugeniae* Iljin) – məhdud areallı nadir və endem bitki növü olub gipsli, gilli torpaqlarda yayılmışdır. Ölkəmizdə ancaq Culfa rayonunun Dizə kəndi ətrafında rast gəlinir.

40. Yuliya dağlaləsi (*Tulipa schmidtii* Fomin) – Şimali İran mənşəli nadir növ olub quru əhəngli və daşlı yamaclarda bitir. Şahbuz rayonu Biçənək kəndi ətrafında yayılmışdır.

41. Yumurtavari ilankölgəsi (*Ferula oopoda* (Boiss. et Bushe) Boiss.) – nəsli kəsilmək üzrə olan çox nadir bitki olub gipsli yamaclarda bitərək Naxçıvan şəhəri ətrafındakı Duzdağ ərazisində yayılmışdır.

Ağac cinsləri və meşə sahəsinə görə Naxçıvan MR yurdu-muzda axırncı yerlərdə durur. Vilayətdə olan meşə ilə örtülü sahələr kolluqlarla birlikdə ümumi ərazinin 0.6%-i təşkil edir. Buradakı meşələrin əksər hissəsi Şahbuz rayonu ərazisində yayılmışdır. Muxtar Respublika ərazisi keçmişin qalığı olan ağac abidələrinə görə xeyli zəngindir. Burada çinar və nalbənd ağacları əsas obyektlərdir. **Yemişan** – Muxtar Respublikada mövcud olan 2500 hektara yaxın, Biçənək meşə yaylasında tək-tək və ya qrup halında bitir. Onlara həm də palıd meşəliyinin tərkibində təsadüf edilir. Kütləvi şəkildə Biçənək meşə yaylasının «Bata-bat» sahəsində yayılmışdır. Hər il külli mi-

qdarda meyvə verir. Bundan əlavə, ərazinin düzənlik hissəsindəki oazislərdə mədəni şəkildə bitən, yerli ağac növlərindən olan **nalbənd (Ulmus densa)** – qarağac fəsiləsinin qarağac cinsinin nümayəndəsi geniş yayılmışdır. Sıx şarşəkilli çətirə malik ağacın hündürlüyü 20 m-ə çatır. Uzunsov yumurtaşəkilli və ya uzunsov-lansetşəkilli yarpaqları çətirin kənar hissəsində daha sıx yerləşir. Çiçəkləri ikicinsli olub yarpaqlamazdan əvvəl, mart ayında açılır. Quraqlığa, istiyə, şaxtaya davamlı, torpağa az tələbkar olan nalbənd ağacının 300 ilə qədər yaşayan nüsxələri Babək rayonunun Qahab kəndində rast gəlinmişdir.

Ordubad rayonu

Naxçıvan MR-nın inzibati rayonu olan Ordubad 1930-cu ildə təşkil edilmiş, 1963-cü ildə ləğv edilərək Culfa rayonuna birləşdirilmiş, 1965-ci ildə yenidən bərpa edilmişdir. Rayonun səthi, əsasən, dağlıq olub çox hissəsini Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamaqları və Araz çayına doğru ayrılan qolları tutur. Muxtar Respublikanın ən yüksək nöqtəsi olan Qapıcıq dağı (3904 m) burada yerləşir. Araz çayı boyu Arazboyu düzənliklər (Ordubad düzənliyi) uzanır. Əsas çayları Gilan, Vənənd və Ordubad çaylarıdır. Boz, çəmən-boz, allüvial-çəmən, dağ-meşə, çimli dağ-çəmən torpaqlar yayılmışdır. Arazboyu düzənliklər və qismən alçaq dağlıq sahələr (600-1200) səhra və yarım səhra kserofit bitkiləri, yüksək dağlıq sahələr subalp və alp çəmənlikləri ilə örtülüdür.

Ordubad Azərbaycanın qədim ərazilərindən, Ordubad şəhəri isə ölkəmizin çox qədim mədəniyyət mərkəzlərindəndir. Bir sıra müəlliflər Ordubad şəhərində qədimdən qalma tarixi çinarların olduğunu qeyd etmişlər. Xanım V. Tutayuk şəhərin qədim Sərşəhər adlanan mərkəzi meydançasında koğuşunda 20 nəfərin durduğu, hündürlüyü 45 m, 950-1000 yaşlı çinarın, digər qocaman ağacın Mingis meydançasında olduğunu qeyd edir (*Tutayuk V.X., 1968*).

Aşağıdakı cədvəldə Ordubad rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 78 (əlavə 1)

Ordubad rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaş (il)
Şərq çınarı	1	Mərkəzi küçədə	240	36	450
Şərq çınarı	1	Bazar ərazisində	320	36	600
Şərq çınarı	1	Mərkəzi meydanda	400	31	800
Şərq çınarı	4	Yuxarı Ambaras ərazisində	260	35	400
Şərq çınarı	1	Əylis kəndində	220	25	400

Cədvəl 78 (əlavə 2)

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Biçənək meşələri	200	Naxçıvan şəhəri	Nadir ağac və kollardan ibarətdir. Tərkibinə palıd, vələs, ağcaqayın, yemişan, əzgil və s. bitkilər daxildir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Şəhərin mərkəzi küçəsində köhnə məscidin (indiki xəstəxana) həyətinə bir çınar bitib. 30 il əvvəl onun hündürlüyü 36 metr, diametri 240 sm, yaşı isə 450 il olmuş, çətiri dağınıq olub 400 m² sahəni tuturdu. Kök boğazına qədər asfalt örtüklə örtülmüş və kökləri hər tərəfdən taptanır. Bu əlamət onun gələcəyini təhlükə altında qoyur. Toxum verir və inkişafı yaxşıdır (şəkil 121).

Rəvayət: Çınarın əkilmə tarixi məscidin tikilmə tarixi ilə bir olduğu güman edilir.

Təklif: Dövrəsində olan asfalt örtüyü götürmək, vaxtaşırı sulamaq və qorumaq lazım olduğu bildirilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Ordubad şəhərində, bazar həyətidə bir ağac vardır. 30 il əvvəl bu ağacın hündürlüyü 36 metrə, diametri 320 sm-ə, yaşı 600 ildən artıq, çətiri 550 m² idi.

Təklif: Kök boğazından 1-2 m aralı asfalt örtük sökülməli və yerli abidə kimi qorumaq lazım olduğu bildirilir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Ordubad şəhərinin mərkəzində, şəhər meydanı adlanan yerdə (əvvəl məscidin həyətidə) yerləşir. Gövdəsi düz olmayan qocaman ağacdır. Onun yarı hissəsi özək çürüməsi və yandırılması nəticəsində yıxılıb tələf olub. 30 il əvvəl onun qalan hissəsinin hündürlüyü 31 metr, diametri (tələf olan hissə ilə birlikdə) 400 sm, yaşı isə 800 il idi. Özək çürüməsi davam edir, kök boğazı asfalt örtüklə örtülüb. Rəvayətə görə ağac sınımazdan əvvəl onun koğuşunda çayxana olmuşdur. Ordubad məscidlərindən biri əvvəllər burada imiş. Son vaxtlar məscid sökülüb dağılıb indi onun yalnız izi qalmışdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

4 ədəd olub, Ordubad şəhərinin «Yuxarı Ambaras» adlanan məscidin həyətidə (indi divarlar götürülüb, küçədədirlər) yerləşir. Onların 30 il əvvəl hündürlüyü 33-35 metr, diametri 200-260 sm, yaşı isə məscidin tarixi ilə əlaqədar olaraq 400 ilə yaxın idi. (Məscidin tarixi XVII əsrin əvvəlidir). Ağaclar birbirindən 25-10 metr aralı yerləşirdi. Onların çətiri böyük bir meydanı, küçə və həyəti tutur. Vəziyyəti və inkişafı yaxşı idi.

Rəvayət: Əvvəllər burada daha çox çınar olmuşdur, zaman keçdikcə onların bir hissəsi tələf olmuş, bu çınarlar isə keçmiş yadigarı olaraq qalmışdır.

Təklif: Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorumaq məsləhət görülmüşdür.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Yuxarı Əylis kəndində yerləşir. 30 il əvvəl hündürlüyü 25 metr, diametri 220 sm, yaşı 400 il idi.

Təklif: Ətrafını çərbənd etmək, təmizliyini gözləmək və yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorumaq təklif edilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Yuxarı Əylis kəndində, «Bazar yeri» adlanan sahədə yerləşir. 30 il əvvəl hündürlüyü 23 metr, diametri 100 sm, yaşı 200 il, çətiri 250 m² idi. İnkişafının yaxşı olduğu, toxum verdiyi bildirilir. Rəvayətə görə bura əvvəllər Ordubad rayonunun məşhur bazarı olmuş, sinarlar da tacirlər tərəfindən əkilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Vənənd kəndində meydanda 3 ədəd çinar qeydə alınıb. Onlardan biri çərbəndə alınmış, 2-si isə əvvəllər məscidin həyətinə olmuş və indi küçənin kənarında yerləşir. 30 il əvvəl buradakı ən qocaman çınarın diametri 400 sm, hündürlüyü 23 metr, yaşı isə 800 il idi. Onun əsas gövdəsində özəyi çürümüş və koğuş olmuş, çınarın koğuşundan qəssab dükanı kimi istifadə olunurmuş. İçəridə kürsülər düzəldib oturlarmış. Digər çinarlar bunun törəmələri olub, 22-24 m hündürlüyə və 140-180 sm diametrə 350-360 yaşa malik idi.

Rəvayət: Buradakı məscid XVIII əsrdə bərpa edilib. Əvvəllərdə burada başqa məscid olduğu güman edilir. Təbii ki, birinci ağacın tarixi hazırkı məscidin tarixindən xeyli əvvəldir.

Şərur rayonu

Eramızdan əvvəl məskunlaşmış Şərur ərazisi «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında Şəruk kimi hallanır. 1930-cu ildə yaradılan rayon 1964-cü ilədək Noraşen, 1991-ci ilədək İliç adlan-

mışdır. Səthi şimalda və şərqdə dağlıq, Arazboyu hissədə Şərur, Qarabağlar, Kəngərli, Sərdar və Tənənəm düzü kimi maili düzənliklərdən ibarət olub Dərələyəz silsiləsi əsas yer tutur. Ən yüksək nöqtəsi Dərələyəz silsiləsinin Qalınqaya dağdır (2775 m). Boz və çəmən-boz, şorakətvarı boz-qonur, dağ-şabalıdı və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Bitki örtüyü, əsasən, yarımsəhra bitkilərindən və dağ-kserofitlərindən ibarətdir. Şərur rayonunun kəndlər və rayon mərkəzinin səciyyəvi ağacı qarağac fəsiləsinin qarağac cinsinə aid olan nalbənddir. Xanım Tutayuk Axura kənd məktəbinin yanında 600 yaşlı, Qahab və Naxış Nərgiz kəndlərində 200-400 yaşlı nalbəndin, 300 yaşlı iri ağ tut ağacının olduğunu qeyd edir (*Tutayuk V.X., 1968*). Bu ağacın nalbənd adlandırılmasının maraqlı tarixçəsi vardır: vaxtilə bu ağacların kölgəsində nal bəndləyənlər yolçuların yük heyvanlarını nalladıqlarından bu ağac nalbənd ağacı adlandırılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə Şərur rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin-qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 79

Şərur rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Nalbənd	1	Xok kəndi	66	12	250
Nalbənd	2	Mahmudkənd	60	11	200
Tut	1	Cəlilkənd	210	13	300

Bu rayonda 45 ağac abidə qeydə alınmışdır. Onlardan üçü nalbənd, biri tut ağacından ibarətdir.

Nalbənd (*Ulmus densa*)

Naxçıvan-Ermənistan şosse yolunun solunda, Xök kəndinin yaxınlığında açıq səhrada yerləşir. 30 il əvvəl onun hündürlüyü 12 metr, diametri 66 sm, yaşı 200 ilə yaxın idi. Çətiri kürəşəkilli olub, bir hissəsi uzaqdan baxanda dəvənin boyunu xatırladırdı. Ətrafında su quyusu və göl vardır. Keçmişdə burada kiçik bir kənd və ya qışlaq olduğu bildirilirdi. Çox güman ki, qışlaq olub.

Təklif: Ətrafını çəpər etmək, qurumuş budaqlarını kəsmək və yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorunması vacibdir.

Nalbənd (*Ulmus densa*)

Mahmud kənddə «Üç nalbənd» adlanan əkin sahəsində 2 ədəd ağac bitmiş, 30 il əvvəl ağacların diametri 60 sm, hündürlüyü 9-11 m, yaşı 200 il olmuşdur.

Ağ tut (*Morus alba*):

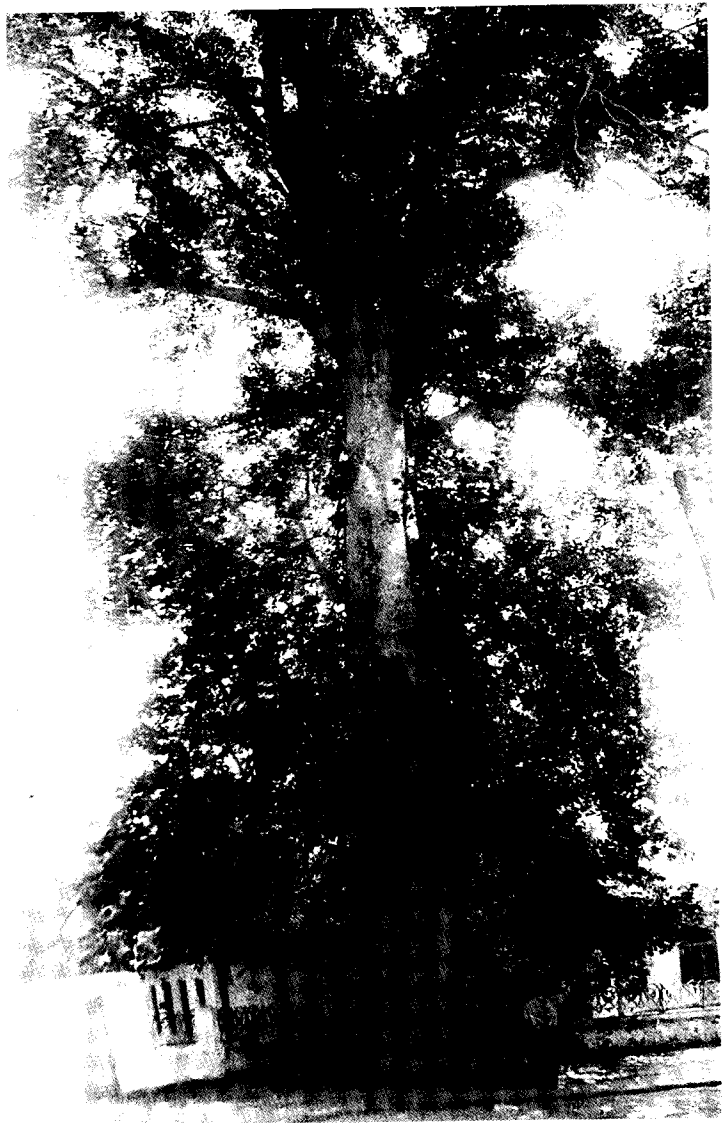
Cəlilkənddə kəndarası yolun kənarında yerləşir. 30 il əvvəl hündürlüyü 13 metr, diametri 210 sm, yaşı isə 300 ilə yaxın, çətiri 410 m² olmuşdur. Ağacın yanında su quyusu olmuş, su arxı keçdiyi bildirilir. Vəziyyəti və inkişafının yaxşı olduğu bildirilir.

Rəvayət: Keçmişdə meşə sahəsi olub. Təsvir etdiyimiz ağac isə meşənin qalığı olduğu söylənilir.

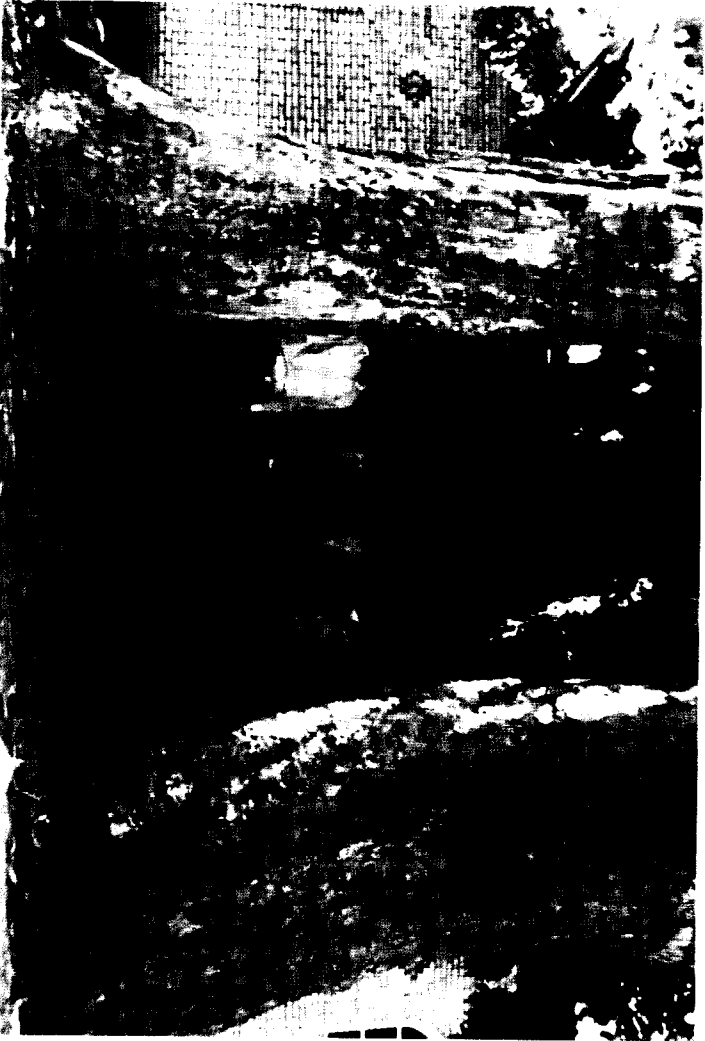
Təklif: Ətrafına çəpər çəkmək, quru budaqlardan təmizləmək, yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorumaq təklif edilmişdir.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Culfa dəmir yolu vağzalında, bağın kənarında 4 ədəd çınar qeydə alınmışdır. 30 il əvvəl onların hündürlüyü 16-19 metr, diametri 40-60 sm, yaşı 80-100 il, çətiri 60-130 m² idi.

Şəkil 122. Ordubad şəhərinin Mərkəzi küçəsindəki
480 yaşlı çinar 30 il əvvəl.

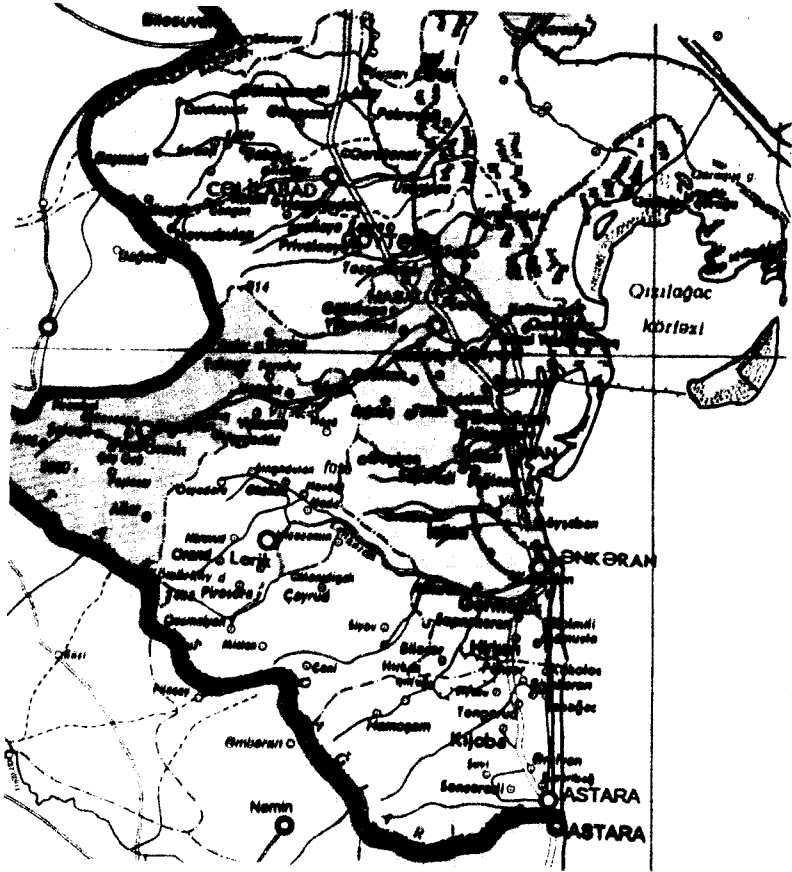
Səkil 123. Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Ordubad rayonunun Vənənd kənd meydanındakı 1000 yaşlı çinar.

V BÖLMƏ

Talış iqtisadi-coğrafi vilayəti

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu

5.1. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu

Şəkil 124. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun xəritəsi

Respublikanın cənub-şərqində yerləşən, şimaldan Xəzər dənizi, cənubdan İran İslam Respublikası ilə əhatələnən Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonuna Cəlilabad, Masallı, Yardımlı, Astara, Lənkəran və Lerik rayonları daxil edilmişdir. Sahəsi 5.3 min km²-dir. Ərazidə 6 şəhər, 10 şəhər tipli qəsəbə mövcuddur. Səthi, əsasən, dağlıq (Talış dağları), şərqdə və şimal-şərqdə ovalıqdır (Lənkəran ovalığı). Lənkəran ovalığının səthi hamar olub Antropogen sisteminin qumlu-gilli, gilçəli-çaqıldaşlı dəniz və allüvial-prolüvial çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Ovalığın iqlimi çox yerdə yayı quraq keçən mülayim isti, rütubətli subtropik tipli, torpaqları isə, əsasən, qleyli-podzollu sarı torpaqlardan ibarətdir.

Buranın bitki örtüyü meşənin yerində əmələ gəlmiş kollu və seyrək meşəli çəmənlərdən və Hirkan tipli meşələrdən (dəmirağac, şabalıdyarpaq palıd, azat və s.) ibarətdir.

Dağlıq yerlərdə, əsasən, Paleogen, ovalıqda isə Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Gil yataqları və mineral bulaqlarla zəngindir.

Çox sıx çay şəbəkəsi sisteminə malikdir. Əsas çayları Lənkəran, Viləş, Astara və s. çaylardır. Lənkəran rayonu ərazisində Xanbulançay su anbarı yaradılmışdır. Rayonun ümumi ərazisi 5331 kv km-dir. Onun 30.2%-ni meşə və kolluqlar təşkil edir.

İqlim xüsusiyyətləri. İl ərzindəki günəş parıltısının miqdarı 2000-2400 saatdır. Ən soyuq ayın orta temperaturu baxımından qışın sərtliyi ərazi üçün çox yumşaq və yumşaq şəraitdə keçir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 1000 mm tərtibindədir. İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5-10 gün ətrafında tərəddüd edir. Ərazinin əsas iqlim göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun inzibati rayon-
lar üzrə əsas iqlim göstəriciləri

Ərazi	Ümumi günəş radiasiyası, kkal/sm ²	Orta illik yağıntının miqdarı, mm	Ən soyuq ayın orta temperaturu °C	Ən isti ayın orta temperaturu, °C
Cəlilabad	132	400-600	2-3	22-24
Masallı	128-136	400-600	2-3	22-24
Lənkəran	128-136	1000	2-3	22-24
Astara	128-136	1600	1-3	20-24
Yardımlı	132-140	200-600	-2.5-1	10-22
Lerik	132-140	200-600	-2.5-1	10-22

Küləyin orta illik sürəti 4-6 m/san və daha yüksək olur. İqlim kontinentallığı mülayim (165-ə qədər əmsalla) və orta (205-ə qədər əmsalla) kontinentallıq intervalında səciyyəlidir. İl ərzində şaxtasız dövrün davamiyyəti 150-250 gün və daha çox, havanın temperaturunun 0°C-dən aşağı olan günlərin sayı isə Cəlilabad, Masallı və Lənkəranda 10-50 gün, Astarada 10-100 gün, Lerik və Yardımlıda 20-100 gün təşkil edir. İl ərzində qar örtüyü olan günlərin sayı ərazi üçün 10-120 gün olaraq Cəlilabad, Masallı və Lənkəranda 10-40, Astarada 10-80, Yardımlı və Lerikdə isə 40-120 gün çəkir.

Talış florası öz bitki örtüyünün zənginliyinə görə təkə və tənimizdə yox, bütün dünyada məşhurdur. Burada floramızın şöhrəti hesab edilən dəmirağac, şabalıdyarpaq palıd, azat, Xəzər lələyi, Lənkəran (ipək) akasiyası, Hirkan şümşadi, Hirkan ənciri, Hirkan qovağı, Hirkan bigəvəri və danaya kimi relikt ağac və kollar bitir.

Ərazinin Respublikanın «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkiləri

1. **Adi nar** (*Punica granatum L.*) – təbii sahələrdə miqdarı azalan nadir növ olub quraq yamaclarda, çay vadilərində bitir. Astara rayonunun Alaşa kəndi, Lənkəran rayonunun Alekseyevka kəndi ətrafında rast gəlinir.

2. **Ağaran danaqıran** (*Merendera candissima Miscz. ex Grossh.*)- məhdud areallı Azərbaycan endem növüdür. Quru otlu, daşlı, çınqıllı yamaclarda bitərək ancaq Lerik rayonunun Qosmalyan kəndi ətrafında yayılmışdır.

3. **Ağ suzanbağı** (*Nymphaeca alba L.*) – nadir bitki növü olub durğun şirin su və zəif axarlı su sahələrində bitir. Lənkəran rayonu Liman qəsəbəsi yaxınlığındakı Martso gölünün şimal hissəsində yayılmışdır.

4. **Alp vudsiyası** (*Woodsia alpina Gray.*) – çox nadir növ olub arktoloji reliktdir. Yuxarı dağlıq və alp qurşaqlarında qaya çatlarında və kölgəliklərində, daşlı və qayalı yerlərdə bitir. Lerik şəhərindən 8-10 km cənubda, Yardımlının Vərgədüz kəndi ətrafında yayılmışdır.

5. **Ayı fındığı** (*Corylus colurna L.*) – nəsli kəsilməkdə olan relik növüdür. Orta dağlıq qurşağında, dəniz səviyyəsindən 1000-1700 m yüksəkliklərdə rast gəlinir. Lənkəran rayonunun Seyidəkəran kəndi ətrafında yayılmışdır.

6. **Aptek dəfnəgilanarı** (*Laucerasus officinalis M. Roem.*) – arealı azalmağa başlayan nadir növ olub aşağı və orta dağlıq qurşağın meşəaltı ərazilərində bitir. Göstərilən ərazidə Astara şəhəri ətrafında yayılmışdır.

7. **Buasye armudu** (*Pyrus Boissieriana Buhs*)-çox nadir cənubi Hirkan növü olub aşağı dağlıq qurşağın meşələrində bitir. Göstərilən ərazidə Lənkəran rayonunun Yuxarı Apo kəndi, Astara rayonu Maşxan kəndi ətrafında yayılmışdır.

8. **Budaqlı danaya** (*Danae racemosa (L.) Moench.*) - arealı azalan relik növ olub dəniz səviyyəsindən 1200 m yüksəklikdə aşağı və orta dağlıq qurşağın rütubətli-kölgəli me-

şələrində, qayalıqlarda və dərələrdə yayılmışdır. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayon ərazisində Astara şəhəri və rayonun Şuvi kəndi, Lənkəranın Alekseyevka, Aşağı və Yuxarı Apo kəndləri, Lerikin Lerik və Vistən kəndləri ətrafında yayılmışdır.

9. Dəmirağac (*Parrotia persica* (D.C.) C.A. Mey.)- relik Hirkan növü olub dəniz səviyyəsindən 400-600 m yüksəklikdə, tək-tək halda 1200 m-ə qədər yüksəkliklərdə, rütubətli dağ ətəkləri və alçaq dağlıq yerlərdə bitir. Talış meşələrində edifikator olub dəmirağacı meşələri əmələ gətirir. Lənkəran rayonunun Alekseyevka, Təngivan kəndləri, Astara rayonunun Maşxan kəndi, Masallının İmanlı kəndi ətrafında, Yardımlı və Masallının Viləşçay vadilərində yayılmışdır.

10. Fişer şternbergiyası (*Sternbergiya fischeriana* (herb.) Roem.) - nadir, arealı azalan növ olub, əsasən, orta və aşağı dağlıq qurşaqların quru yamaclarında bitərək göstərilən ərazidə Lənkəran rayonunun Çınarlı və Zəhmətabad kəndləri ətrafında yayılmışdır.

11. Giləmeyvəli qaraçöhrə (*Taxus baccata* L.)- nadir relik bitki növü olub dəniz səviyyəsindən 1900 m yüksəkliyə kimi fıstıq-vələs meşələrində meşəaltı kimi, müxtəlif fıstıq meşə tiplərində təsadüf edilir. Göstərilən ərazidə Lerik rayonunun Hamarat və Veri kəndləri ətrafında rast gəlinir.

12. Güləbrişin, ipək akasiya, lənkəran akasiyası (*Albizia julibrissin* Durazz.)- Hirkan subtropik kompleksinin nadir relik növüdür. Dəniz səviyyəsindən 600 m yüksəkliyə kimi aşağı qurşağın dağlıq meşələrində yayılaraq keçmiş SSRİ məkanında yalnız ölkəmizdə – Lənkəranın Alekseyevka və Səidətürbə kəndləri, Astaranın Şuvi kəndi ərazisində rast gəlinir. İran, Hindistan, Çin və Yaponiyada da bitir.

13. Hirkan armudu (*Pyrus hyrcana* Fed.) – arealı kiçilməkdə olan nadir Hirkan növü olub meşə və meşə talalarında, keçmiş SSRİ məkanında yalnız ölkəmizdə bitir. Astara rayonunun Şuvi və Astara kəndləri, Yardımlının Perimbel kəndi, Lənkəranın Alekseyevka kəndi ətrafında yayılmışdır.

14. Hirkan bigövəri (*Ruscus hyrcanus* Woronow.) - nadir relikt növüdür. Hirkan dəmirağacı meşələri kolluqlarında, əsasən, aşağı dağlıq qurşağın dağ çayları dərələrində, vadilərinə, gilli-sarı az gilli torpaqlarla rast gəlinir. Astara rayonu Diqo, Maşxan, Təngərüd kəndləri, Lənkəran rayonu Alekseyevka və Xanbulan kəndləri ətrafında yayılmışdır.

15. Hirkan xıncilosu (*Ornithogalum hyrcanum* Gross.) – məhdud areallı endem Hirkan növü olub orta dağlıq qurşaq meşələrində bitir. Lerik şəhəri ətrafında, rayonun Orand və Şinəband kəndləri arasında yayılmışdır.

16. Hirkan ənciri (*Ficus hyrcana* Grossh.)-Azərbaycanın endem bitki növü olub şabalıdyarpaq palıd, dəmirağacı, azat, göyrüş, xurma, Lənkəran akasiyası kimi cinslərin əmələ gətirdiyi qarışıq meşələrin tərkibində, aşağı dağlıq qurşağın rütubətli-mülayim iqlim şəraitində bitir. Lənkəranın Alekseyevka və Alazəpin kəndləri, Astaranın Maşxan kəndi ətrafında yayılmışdır.

17. Hirkan sufındığı (*Trapa hyrcana* Woronow) – çox nadir, Hirkan relikt növüdür. Dərinliyi 2-3 m olan su hövzələrində yayılaraq yarpaqları sahəni örtməsi nəticəsində digər bitki növlərini sıxışdırıb çıxarır. Lənkəran rayonu ərazisində Kiçik Qızılağac körfəzində yayılmışdır.

18. Hirkan şümşadı (*Buxus hyrcana* Pojark.)- miqdarca azalan relikt növ olub MDB məkanında yalnız Talışda – Astara (Maşxan, Züngüləş, Təngərüd, Şuvi), Lənkəran (Aşağa Apo, Yuxarı Apo, Rvo) və Lerikdə 40-cı kilometr sahəsi və Siov kəndi ətrafında bitir. Hirkan meşələrində ikinci yarus və həmişəyaşıl meşəaltı kimi bitir. Rütubətli kölgəli dərələrdə, humusla zəngin torpaqlarda rast gəlinir.

19. Hirkan şümşəsi - pırkal (*Ilex hyrcana* Pojark.)- nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan relikt növ olub (Qafqaz və İran İslam Respublikası) dağınq halda fıstıq, fıstıq-vələs və qarışıq meşələrdə, kolluq kimi rast gəlinərək Astara rayonunun Maşxan, Züngüləş, Təngərüd və Şuvi kəndlərində, Lerik rayonunun Lerik və Məstan kəndlərində, Lənkəranın Aşağı Apo və

Yuxarı Apo kəndlərində, Masallı ilə Yardımlı arasında, Yardımlının Perimbel kəndi ətrafında və Viləşçay vadisində rast gəlinir.

20. Xəzər zəfəranı (*Crocus caspicus* Fisch. et Mey.) – nadir növ olub keçmiş SSRİ ərazisində yalnız Azərbaycanda rast gəlinir. Qayalıq və daşlıq yerlərdə bitərək Lənkəran rayonu Molla kəndi, Astara rayonunun Maşxan kəndi və Lerik rayonunun Zuvand ərazilərində yayılmışdır. Ölkəmizdən xaricdə yalnız İran İslam Respublikası və Türkiyə ərazilərində bitir.

21. Xəzər lələyi (şeytanağacı) (*Gleditsia caspia* Desf.) – keçmiş SSRİ məkanında yalnız ölkəmizdə yayılmış, dənizkənarı ovalıqda, çay vadilərində və dəniz səviyyəsindən 150 m yüksəklikdə rast gəlinən arealı azalmağa olan nadir növdür. Təbii halda Astaranın Maşxan və Alaşa kəndləri, Lənkəranın Alekseyevka kəndi ətrafındakı ərazilərdə bitir.

22. İriçiçək lələvər (*Fritillaria grandiflora* Grossh.) – Azərbaycanın nadir, məhdud areallı endem növdür. Orta dağlıq qurşağın meşələrinin qayalıq yerlərində yayılaraq Lerik şəhəri, rayonun Orand və Şinəband kəndləri ətrafında rast gəlinir.

23. İriyarpaq kövrək mürdəşər (*Frangula grandifolia* (Fisch. Et Mey.) Grub.) - nadir relik növ olub orta dağlıq qurşağa qədər olan sahələrdə çay sahillərində və dərələr boyunca, enliyarpaqlı meşələrdə, açıqlıq sahələrdə, meşə çətiri altında, istisəvən, torpağa tələbkar növdür. Keçmiş SSRİ məkanında ancaq Azərbaycanda yayılmışdır. Lənkəran rayonunun Ələzəpin, Aşağı və Yuxarı Apo, Girdəni kəndləri, Lerik rayonunun Siöv kəndi ərazilərində rast gəlinir.

24. Qafqaz xanımotusu (*Atropa caucasica* Kreyer.) - nadir Avropa mənşəli növ olub dağ fıstıq meşəliyində, meşə talalarında, yol kənarında, dərələrdə, dağ çayı yataqlarında bitir. Göstərilən ərazidə Lənkəran rayonunun Alekseyevka kəndi ətrafında rast gəlinir.

25. Qafqaz xədicəgülü (*Galanthus caucasicus* (Baker), A. Grossh.) – arealı azalmağa olan nadir növ olub meşələrin

nisbətən açıq hissələrində və kənarlarında, ağac və kolların ətrafında bitərək Cəlilabad rayonunun Musalı kəndi ətrafında rast gəlinir.

26. Qafqaz xurması (xurnik) (*Diospyros lotus* L.) – tədricən arealı kiçilən nadir və relikտ növ olub dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliyə qədər olan aşağı və orta dağlıq qurşağın qarışıq meşələrində yayılmışdır. Lənkəran rayonunun İstisu, Apo və Alekseyevka kəndləri, Lerik rayonunun 40-cı kilometr, Astara rayonunun Siyakeş, Maşxan kəndləri ətrafında, eləcə də Viləşçayın Yardımlı və Masallı ərazilərindəki, Təngərüdçayın Astara ərazisindəki vadilərində rast gəlinir.

27. Qafqaz qaş səhləbi (*Ophrys caucasica* Woronow ex Grossh.)- nadir Qafqaz endem növü olub orta dağlıq qurşağın qayalıqları arasında, otlu yamaclarda, meşə kənarında, kolluqlarda bitir. Talış dağları ərazisində rast gəlinir.

28. Qanadmeyvə yalanqoz (*Pterocarya pterocarpa* (Mich.) Kunth. ex I. Iljinsk.)- relikտ növ olaraq çay yataqlarının aşağı sahələrində, dərələrlə, dəniz səviyyəsindən 1000-1200 m yüksəkliklərə qədər yayılır. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayon ərazisində Lənkəran rayonunun Alekseyevka, Haftoni və Təngivan kəndləri ətrafında yayılmışdır.

29. Qar suzanbağı (*Nymphaea candida* Presl.) – yox olmaq həddinə çatmış çox nadir növdür. Durgun və ya sakit axan şirin su tutarlarında yayılmışdır. Ölkəmizdə yalnız bir yerdə - Lənkəran rayonu Liman qəsəbəsi ərazisində Mortso gölünün şimal hissəsində yayılmışdır.

30. Qəşəng ilansoğanı (*Muscari elegantulum* Schchian.)- nadir, məhdud areallı endem Hirkan növü olub orta dağlıq qurşağın stepli yamaclarında yayılmışdır. Lerik rayonunun Orand və Şinəband kəndləri ətrafında, Sibardu və Talış dağlarında rast gəlinir.

31. Qəşəng qayısləçək (*Himanthoglossum formosum* (Stev.) C.Koch) - nadir Qafqaz endem növü olub meşə kənarında, aşağı dağlıq qurşağın kolluqları arasında bitərək Lənkəran şəhəri ətrafında rast gəlmişdir.

32. **Qrossheym təkəsəqqalı** (*Scorzonera grossheimii* (Vass.) Lipsch.) – çox məhdud Hirkan endem növü olub quru çınqıllı yamaclarda rast gəlinir. Lerik rayonunun Orand kəndi ətrafında Sibirdu dağı yaxınlığında yayılmışdır.
33. **Ledebur zanbağı** (*Lilium ledebourii* (Baker) Boiss.) – nadir, məhdud areallı endem bitki növüdür. Orta dağlıq qurşağın dəniz səviyyəsindən 600-1600 m hündürlükdə olan meşə və kol cəngəlliklərində bitir. Lerik şəhəri, rayonun Kürdəsər və Vılıq kəndləri ətrafında yayılmışdır.
34. **Lənkəran gülxətmisi** (*Alcea lenkoranica* Iljin.) – Azərbaycanın nadir endem növü olub qumlu ovalıqlarda və dağ ətəklərində bitir. Lənkəran rayonunun Alekseyevka kəndi, Masallının Kalinovka kəndi ətrafında yayılmışdır.
35. **Meşə üzümü** (*Vitis silvestris* Gmel.) – arealı azalmaqda olan nadir növ olub çay subasarları və düzən meşələrində rast gəlinir. Göstərilən ərazidə Astara rayonunun Maşxan kəndi ərazisində yayılmışdır.
36. **Məxməri gərməşov** (*Euonymus velutina* Fisch. et Mey.) – nadir relik növüdür. Dəniz səviyyəsindən 1800 m yüksəkliklərdə işıqlı meşələr, dağ yamaclarında və dərələr boyunca yayılaraq Lerik rayonunun Hamarat kəndi, Lənkəran rayonunun Alekseyevka və Rvo kəndləri, Astaranın Züngüləş kəndi ətrafında rast gəlinir.
37. **Mlokoseviç pionu** (*Paeonia mlokosevitchii* Lomak.) – Qafqazın nadir endem bitki növü olub meşə talalarında, meşə kənarında bitir. Göstərilən ərazidə Lerik rayonunun Şinəband və Orand kəndləri ətrafında, Orand çayı dərəsində rast gəlinir.
38. **Natam limodorum** (*Limodorum abotivum* (L.) SW.) – monotip cinsli çox nadir bitki növü olub aşağı-dağlıq qurşağın seyrək meşələrində kolluqlar arasında, meşə kənarlarında rast gəlinir. Göstərilən ərazidə Lənkəran rayonunun Alekseyevka kəndi ətrafında rast gəlinir.
39. **Nazikyarpaq anoqramma** (*Anogramma leptophylla* (L.) Link.) – çox nadir növüdür. Qaya yarpaqlarında, dəniz səviyyəsindən 500 m yüksəklikdə dəmirağacı-palıd meşəliyində rast

gəlinir. Lənkəran rayonunun Nasuaki dağında, Astara rayonunun Pensər kəndi ətrafında yayılmışdır.

40. Nizami ağgülü (*itburnu, dərgül*) (*Rosa nisami Sosn.*) – Azərbaycanın nadir endem növü olub orta dağlıq qurşağın meşə kənarlarında bitir. Lerik rayonunun Halabin kəndi ətrafında yayılmışdır.

41. Pastuxov daşsarmaşığı (*Hedera Pastuchowii*) – ovalıqdan başlamış orta dağlıq qurşağına qədər ərazidə, meşələrdə, əsasən, açıqlıq və talalarda, torpaq boyu sürünməyərək ağaclara sarmaşmış şəkildə rast gəlinən bu bitki nadir relik növü olub Astara, Lənkəran, Masallı ərazilərində yayılmışdır.

42. Radde ayıdöşəyisi (*Dryopteris Raddeana Fomin.*) – nadir Hirkan endem növü olub aşağı və orta dağlıq qurşağın kölgəli meşə formasiyalarında rast gəlinir. Lənkəran və Astara rayonları ərazilərində yayılmışdır.

43. Sarı şternbergiya (*Sternbergiya lutea (L.) Spreng*) – aşağı dağlıq qurşağın quru yamaclarında bitərək göstərilən ərazidə Lerik rayonu Axsaqılar kəndi ətrafında yayılmışdır.

44. Satirvari stveniella (*Stevniella satyrioides (Stev.) Schlecter*) – çox nadir və tükənməkdə olan bitki növü olub aşağı və orta dağlıq qurşaqların meşələrində, kolluqları arasında bitir. Lerik rayonu Zərdoni kəndi və Lerik şəhəri ətrafında rast gəlinir.

45. Sərttükli marsiliya (*Marsilea Strogosa Willd.*)- yoxa çıxmaqda olan növ olub ovalıqda, çəltik əkinlərində bitir. Masallı rayonunun Xırmandalı kəndi ətrafında yayılmışdır.

46. Şabalıdyarpaq palıd (*Quercus castaneifolia C.A.Mey.*)- arealı azalmaqda olan relik növü olub keçmiş SSRİ ərazisində yalnız ölkəmizdə bitməklə, Talış dağlarında, dəniz sahili ovalıqdan başlamış 2000 m yüksəkliyə kimi əsas meşələr əmələ gətirir. Astaranın Maşxan, Pensər kəndləri, Lənkəranın Təngivan, Alekseyevka, Xanbulan, Şovu və Aşağı Nüvədi kəndləri, Lerikin Orand kəndi, Masallının İsi və Qəriblər kəndləri, Yardımlı şəhəri və Perimbel kəndi ətrafında yayılmışdır.

47. **Şmidt dağlaləsi (*Tulipa schmidtii* Fomin)**- Cənubi Qafqazın tükənməkdə olan endem növü olub quru, otlu yamaclarda, kolluqlar arasında bitir. Göstərilən ərazidə Cəlilabad rayonunun Oğrubulaq, Zəhmətabad, Ləkin kəndləri ətrafında yayılmışdır.

48. **Təkdənli buğda (*Triticum monococcum* L.)** – çox nadir növ olub quru, çınqıllı, gilli, qumlu yamaclar, az münbit torpaqlarda bitir. Yardımlı rayonu ərazisində rast gəlinir.

49. **Torlu süsən (*Iris reticulata* Bieb.)** – otlu, daşlı və çınqıllı yamaclarda yayılmış, ölkəmizdə az rast gəlinən bitkidir. Lerik rayonunun Hiveri kəndində rast gəlinir.

50. **Ürəkvariarpaq qızılağac (*Alnus subcordata* C.A.Mey.)** – nadir və relik növ olub çay vadiləri və dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəkliklərdə olan aşağı dağlıq qurşağı ərazilərində rast gəlinir. Keçmiş SSRİ məkanında ancaq ölkəmizdə, Lənkəran rayonunun Haftoni, Xanbulan, Təngivan, Alekseyevka, Bəlləbur və Rvo kəndləri ərazilərində, Lerik rayonunun Biləvar və Siyov kəndlərində, Yardımlının Şovut kəndi ətrafında yayılmışdır.

51. **Vələyarpaq azat (*Zelkova carpinifolia* (Pall.) C. Koch. (*Z. hyrcana* Grossh. et Jarm.))**- Qafqazın və İranın nadir relik növü olub dəniz səviyyəsindən 1300-1500 m yüksəklikdəki qurşaqda təmiz və ya qarışıq meşələr yaradır. Göstərilən iqtisadi-coğrafi rayonda Lənkəranın Alekseyevka, Mamusta kəndləri, Masallının İsi, İmanlı kəndləri, Lerik şəhəri, Astaranın Maşxan və Təngərüd kəndələri, Yardımlının Perimbel və Şovut kəndləri ətrafında yayılmışdır.

52. **Zərif meşənovruzgülü (*Cyclamen elegans* Boiss. et Buse.)**- çox nadir aralıq dənizi növü olub keçmiş SSRİ ərazisində ancaq bu iqtisadi-coğrafi rayonda bitir. Palıddəmirağacı, fıstıq-vələs, cökə meşə sahələrində, eləcə də qarışıq meşələrdə və çay ətrafı meşələrdə rast gəlinir. Lənkəran şəhəri və rayonun Alekseyevka kəndi ətrafında, Lerik rayonunun 20-40-cı kilometrində yayılmışdır.

Astara rayonu

Relyefi qərbdə dağlıq (Peştəsər və Taliş silsilələri), şərqdə düzənlik (Lənkəran ovalığı) olan Astara rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Dağlıq hissədə bəzi zirvələrin hündürlüyü 2000 m-ə çatır. Ərazinin bu hissələri çay dərələri ilə parçalanmışdır. Respublikanın ən çox yağıntılı yerlərindəndir. Qleyli-podzollu sarı, qonur dağ-meşə, çimli dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Hirkan Milli Parkının bir hissəsi Astara ərazisində yerləşir. Çox zəngin floristik müxtəlifliyə malik olan Hirkan meşələrində relikտ şabalıdyarpaq palıd, dəmirağac, ipək akasiya, azat, həmçinin palıd, vələs, fisdıq bitir. Bu meşələrin floristik müxtəlifliyinin öyrənilməsi üzrə akademik V. Hacıyevin rəhbərliyi ilə geniş tədqiqatlar aparılmışdır (*Yusifov E.F., Hacıyev V.C., 2004*).

Hirkan meşələri (Taliş meşələri) özünün zəngin meşə sərvətləri ilə ölkədən çox-çox uzaqlarda məşhur idi. İsveç sahibkarları Lüdviq və Robert Nobel qardaşlarının Azərbaycana gəlməsinin əsas səbəbi neft yox, məhz bu ərazilərdə geniş yayılmış qoz (*Juglans regia L.*) və dəmir ağacları (*Parrotia persica C.F.Mey.*) olmuşdur. Lüdviq Nobel Rusiya İmperiyasından 500 min tufəng qundağı hazırlamaq haqqında çox sərfəli bir sifariş almışdı (*Osbrink B., 2003*). Burada bitən ağaclardan hazırlanmış əşyalar şah saraylarını bəzəyirdi. Şirvanşahlar səltənətinin ali hakimiyyətinin əsas atributlarından olan şah taxtı buna əyani misaldır.

Şirvanşah dövlətinin ən qüdrətli hökmdarlarından olan I İbrahim (1382 - 1417) taxtı Hirkan ərazisində bitən qoz və dəmir ağaclarından hazırlanmışdı. Dövrünün məşhur zərgəri Hacı Sülhəddin Şirvani tərəfindən hazırlanmış, hündürlüyü 1.7 m, çəkisi 60 kq olan bu taxt qızıl və qiymətli daşlarla bəzədilmişdir. Taxtın arxa ayaqları və söykənilən hissəsi dəmirağacdən, qalan hissələri isə qoz ağacından hazırlanmış, ümumilikdə bəzək işlərinə 9 kq qızıl və 200 ədəd brilyant sərf edilmişdi. Taxt ornament oymalar, «Allahu Əkbər» («Allah Böyükdür») və digər Qurani-Kərim ayələrindən götürülmüş ifadələrlə işlənmişdi. Məmurların və hərbcilərin uzun-uzadı hesabatlarını və xarici qonaqları qəbul

edərkən şahın yorulmaması üçün taxtın oturacağı qu tükü ilə doldurularaq yaşıl rəngli məxmərlə üzlənmişdir. 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətai I İbrahimin nəvəsi Fərrux Yasarı məğlub edərək taxtı Təbrizə gətirmiş, Fərəhabadın hakimi olan qardaşı Müzəffər xana hədiyyə etmişdir. Təxminən yüz il sonra dəniz qulduru olan rus kazakı Stepan Razin (1630 - 1671) Fərəhabadı qəfil basqınla qəsb edərək taxtı Samaraya gətirmişdir. Razin Quldur Hərəkatı yatırıldıqdan sonra taxt əldən-ələ keçmiş, nəhayət rus milyonçusu Savva Morozov tərəfindən alınaraq Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinin 300 illiyi münasibəti ilə rus çarı II Nikolaya hədiyyə edilmişdir. Taxt bu minvalla çarın Qış Sarayına (Ermitaj muzeyi) düşərək hal-hazırda orada saxlanır. Çox böyük təəssüf hissi ilə qeyd edirik ki, YUNESKO-nun dünya mədəni irsi abidələri siyahısına salınmış Şirvanşah sarayı öz əsas atributunun yolunu hələ də gözləyir. Aleksandr Düma Talış meşələrində məskən salmış pələnglərin Araz çayından keçib Qarabağa qədər gedib çıxdıklarını, bu ərazilərdə bəbirlərin geniş yayıldığını, insanların bəbirləri əhliləşdirərək onları yəhərin qaşına bağlayıb ceyran ovuna çıxdığını qeyd edir (*Düma A., 1985*).

Cədvəl 81

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Şümşadlıq	3	Maşxan ərazisi	Hirkan florasının ən qədim nümayəndələrindən olub, üçüncü dövrün relikt meşəliyi kimi qalmışdır. Həmişəyaşıl Hirkan şümşadının qaraçöhrə, pırkal, danaya və bigövər birlikləri daha qiymətlidir. Şümşad ağaclarının orta yaşı 200-300 il, hündürlüyü 8-15 m, diametrləri isə 10-36 sm qiymətləndirilmişdir.
	6	Alasa ərazisi	
	1.5	Ovaç, Böyük Ovaç və Miki	

Yardımlı rayonu

1930-cu ildə yaradılmış, 1938-ci ilədək Vərgədüz rayonu adlandırılan Yardımlı rayonu Talış dağlarının şimal-qərbində yerləşir. Talış və Peştəsər silsilələrinin şimal-qərbi, Burovar silsiləsinin mərkəzi hissəsində olduğundan səthi dağlıqdır. Əsas çayı Viləşdir. Qonur və qəhvəyi dağ-meşə, qismən çimli dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Kollu və seyrək meşəli çəmənlər geniş yer tutur. Dağ-kserofil bitkiləri bitir. Meşələrində palıd, fısdıq, vələs, şabalıdyarpaq palıd, azat ağacları üstünlük təşkil edir. Keçmiş SSRİ ərazisində üçüncü böyük meteorit (ən böyük qəlpəsinin çəkisi 127 kq olmuşdur) 1959-cu ildə rayonun Arus və Jiy kəndləri yaxınlığında düşmüşdür.

Bitki örtüyü və meşə sahələrinə görə Yardımlı rayonu başqa rayonlardan heç də geri qalmır. Burada meşə ilə örütlü sahə 17120 ha olub, ərazinin 23.4%-i təşkil edir. Rayonun ərazisindəki əsas ağac abidə çinarlardan ibarətdir. Burada 6 obyekt qeydə alınmışdır. Onlardan 5-ni çinar, 1-ni isə azat ağacı təşkil edir. Aşağıdakı cədvəldə Yardımlı rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin–qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 82

Yardımlı rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, dəpə	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	1	Ökü kəndi	600	17	1200
Şərq çınarı	1	Urağaran kəndi	230	22	400
Şərq çınarı	1	Çayüzü kəndi	180	16	400
Palıd	7	Mirikənd, Yeddiqardaş	32	20	150
Şərq çınarı	1	Avun kəndi	180	18	400
Şərq çınarı	1	Horoni kəndi	160	30	400
Azat ağac	2	Ökü kəndi	180	17	500

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Ökü kəndinin girəcəyində, bulağın yanında yerləşir. Bu də- niz səviyyəsindən 870 metr yüksəklikdədir. 30 il əvvəl ağacın hündürlüyü 17 metr, diametri isə 600 sm, yaşı isə 1200 il idi. Çınar hər il mexaniki zədələrə məruz qalır. Onun koğuşunda tez-tez ocaq yandırılır, iri budaqları sınıb düşür, dibi heyvan yatağı kimi istifadə edilir. Buna görə də ağacın boyu yaxşı artmır və yaşına görə çox qısadır, çətiri 440 m² sahəni tutur.

2004-cü ilin ölçmələri əsasında birinci hissənin çevrə uzun- luğu 1043 sm, ikincininki isə 845 sm olmuşdur. Cədvəldən göründüyü kimi ağac 30 il ərzində artmamışdır.

Ökü Çınarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinami- kəsi

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Dia- metri (sm)	Artım (mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	1200	1884	600		17	
2004	1230	1888	601	10	15	400

Abidənin müasir vəziyyəti çox pisdır. Bütün yay fəslində onun kölgəsində mal-qara, xırda davar və b. heyvanlar dincə- lir. Heyvanlar kök və gövdədən əmələ gələn pöhrələri yeyir, zədələyir və ya sındırır. Əsas gövdənin geniş koğuşunda çə- banlar və uşaqlar tez-tez ocaq qalayır, kəsir və sındırırlar (şəkil 131-133).

Rəvayət – Uzaq keçmişdə burada qalın meşələr olub. Şah Abbas (1587-1629) İrandan Lənkərana gedərkən Viləşçayın sol sahilindəki bu meşədən keçmiş və həmin çınarın çubuqla- rından qələm hazırlatdırıb çayın hər iki sahilində əkdirmişdir və əkinlərə qulluq etməyi yerli əhaliyə tapşırılmışdır. İndi həmin çınarlardan Vilyaşçay ətrafında 4 ədədi qalır.

Təklif: Ətrafı çəpərlənməli, payızda torpaq yumşaldılmalı, kök və gövdə pöhrələrinin əmələ gəlməsinə şərait yaradılmalı, yayda suvarmalı və toxumdan artırmalı. Gövdənin içərisində

ocaq yandırılmasını və dibində heyvan saxlanmasını qadağan etmək lazımdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Urağaran kəndində, kəndarası yolun kənarında, həyətəni sahənin kənarında yerləşirdi. Bura dəniz səviyyəsindən təqribən 850 metr yüksəklikdədir. 30 il əvvəl ağacın hündürlüyü 22 metr, diametri 230 sm, yaşı isə 400 il idi. Onun çətirinin proyeksiyası 250 m² sahəni tuturdu. Abidənin müasir vəziyyəti qənaətbəxşdir, ona mexaniki ziyan vurulmur. Toxum verir, inkişafı yaxşı idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Viləşçayın köhnə yatağında, Çayüzü kəndində yerləşirdi. 30 il əvvəl onun hündürlüyü 16 metr, diametri 180 sm, yaşı 400 il, çətirinin proyeksiyası 320 m² idi. Əsas gövdənin özəyi çürümüşdür, əvvəllər kökündə ocaq yandırılıb. Abidə kimi əhali tərəfindən toxunulmur.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Avun kəndi yaxınlığında, Yardımlı meşə təsərrüfatı ərazisində yol kənarında yerləşirdi, Çinar bulaq adlanır. 30 il əvvəl hündürlüyü 18 metr, diametri 180 sm, yaşı 400 il idi. Çətirinin forması şarvari olub proyeksiyası 56 m² idi, toxum verir, vəziyyəti yaxşı idi.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Yardımlı-Masallı yolunun 16 km-də, Horoni kəndi yaxınlığında Viləşçayın köhnə yatağında dəniz səviyyəsindən 780 metr yüksəklikdə yerləşirdi. 30 il əvvəl hündürlüyü 30 metr, diametri 160 sm, yaşı isə 400 il idi. Yaxınlığında çay axır, çətiri altında mal-qara dincəlirdi. Çətirinin diametri 210 m² sahəni tuturdu, onun forması yarımşarvaridir (şəkil 130).

Horoni Çinarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Dia- metri (sm)	Artım (sm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	400	502	160		30	210
2004	430	520	166	6	35	240

Rəvayət – Yerli əhalinin sözlərinə görə sonuncu 4 çinar abidəsi Şah Abbasın İrandan Lənkərana 1-ci səfəri zamanı onun müşayiətçiləri tərəfindən nişangah kimi əkilmişdir. Bu çinarlar təsvir etdiyimiz 1-ci çinarın tingləri və ya budaqları vasitəsilə əkildiyi söylənilir.

Azat (Nil) (*Zelkova hyrcana* Grossh. et Jarm.):

Ökü kənd qəbiristanlığında, dəniz səviyyəsindən 870 metr yüksəklikdə iki ağac yerləşir. 30 il əvvəl ağaclardan birinin hündürlüyü 12, digərininki 13 metr, diametri uyğun olaraq 140 və 180 sm, yaşları isə 500 il idi. Çətirləri 126,143 m² idi.

Ökü azat ağacının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Dia- metri (sm)	Artım (sm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	500	565	180		13	143
2004	530	580	184	4	15	150

Rəvayət – Keçmişdə fıstıq, vələs və azat qarışıq meşə olmuşdur. Zaman keçdikcə meşələr qırılıb tələf edilmiş və həmin yerdə qəbiristanlıq olduğu üçün 2 ədəd azat qorunub saxlanmışdır (şəkil 134 - 135).

Masallı rayonu

Səthi, əsasən, ovalıq (Lənkəran ovalığı), qismən dağlıq olan Masallı rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Ərazinin hündürlüyü 917 m-ə qədərdir. Podzollaşmış və sarı dağ-meşə, allüvial çəmən, bataqlıq-çəmən torpaqları yayılmışdır. Ovalıq ərazilərində meşənin yerində əmələ gəlmiş kollu və seyrək meşəli çəmən bitkiləri üstündür. Dağlıq və dağətəyi hissədə enliyarpaqlı (palıd, fısqıq, vələs) və Hirkan meşələri (dəmirağac, şabalıdyarpaq palıd və s.) vardır.

Bitki örtüyü və meşə sahəsinə görə zonanın başqa rayonlarından o qədər də fərqlənməyir. Meşə ilə örtülü sahəsi 15552 ha, meşəlik faizi isə 21,6% təşkil edir. Meşələrdəki əsas və məhsuldar ağac növləri şabalıdyarpaq palıd və fısqıqdır. Onların təmiz dəmirağac, azat, vələs və digər ağaclarla qarışıq meşələri də çoxdur. Rayon ərazisində 4 yerdə ağac abidəsi qeydə alınmışdır. Onlar 2 palıd və 2 azat ağacından ibarətdir.

Aşağıdakı cədvəldə Masallı rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 83 (əlavə 1)

Masallı rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkan	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Palıd	1	Musakücə və Lürən kəndləri arasında	84	14	200
Palıd	2	Kolatan kəndi	120	22	200
Azat ağac	6	Kolatan kəndi	70	23	250
Şümşad	15	Kolatan kəndi	20	7	200
Azat ağac	3	Hişqədərə kəndi	120	23	400
Palıd	6	Hişqədərə kəndi	100	21	350
Azat ağac	22	Babaser kəndi	60	8	250

Cədvəl 83 (əlavə 2)

Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Şümşad meşəliyi	1.0	Yenikənd kəndi	Üçüncü Dövrün relik meşəliyidir. Həmişəyaşıl ağacların yaşları 200-300 il, hündürlükləri 8-18 m-dir.

Pahd (*Quercus castaneifolia* Mey.):

Musaküçə və Lürən kəndləri arasında əkin sahəsində (yolun sağ tərəfində) yerləşir. 30 il əvvəl onun hündürlüyü 14 metr, diametri 84 sm, yaşı 200 il idi. Çətirinin forması yarım kürə, proyeksiyası 208 m² sahəni əhatə edirdi. Vəziyyəti və inkişafı yaxşıdır. Ətraf sahələrdə torpağın səthi düzəldildiyinə görə ağacın özü həmin səthdən bir metrə qədər yüksəkdedir. Yaxın keçmişdə burada meşə olmuş, kənd təsərrüfat bitkiləri yetişdirmək üçün meşələr qırılmış, tək bu ağac qalmışdır.

Təklif – qorunması üzrə nəzarəti artırmaq, ətrafını çəpərləmək, yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorumaq məsləhət görülmüşdü.

Pahd (*Quercus castaneifolia* Mey.):

Kolatan kəndinin kənarında, qəbiristanlıqda 2 ədəd iri gövdəli pahd (hündürlüyü 22 m, diametri 120 sm), 6 ədəd azat (hündürlüyü 17-23 m, diametri 50-70 sm) və 15 ədəd şümşad (hündürlüyü 5-7 m, diametri 14-20 sm) bitirdi. Bu ağacların yaşı 200-250 il idi. Vəziyyəti və inkişafı yaxşı idi. Sahədə təbii bərpa əsasən, şümşadın hesabına təmin olunurdu. Yerli əhali tərəfindən «pir» kimi qorunur.

Rəvayət: Keçmişdə burada olan meşənin qalığıdır. Kəndin salınması ilə əlaqədar olaraq meşələr qırılıb sıradan çıxarılıb, bu sahə isə qəbiristanlıq olduğu üçün pir kimi (türbə) qorunub saxlanmışdır.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorumaq təklif olunmuşdu.

Azat (*Zelkova hircana* Grossh. et Jarm.):

Hişqədərə kəndinin qəbiristanlığında 3 ədəd azat və 6 ədəd palıd ağacından ibarət kiçik meşə var idi. Azat ağacları 21-23 metr hündürlüyə və 80-120 sm diametrə malikdir. Palıd ağacları isə uyğun olaraq 19-21 m, 60-100 sm-dir. Ağaclığın yaşı 350-400 ildir. Burada yemişan, qaratikan, alça, itburnu və digər meşəaltı kollar mövcuddur (şəkil 136).

Hişqədərə azat ağacının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (sm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	400	377	120		23	
2004	430	424	135	15	25	200

Rəvayət – Keçmiş meşənin qalığıdır. Qəbiristanlıq salındığı üçün qorunub saxlanmışdır. Həmin dövrdən bəri pir kimi qorunur.

Təklif – yanğından qorumaq, yerli əhəmiyyətli abidə kimi saxlamaq vacibdir.

Hişqədərə Palıdının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası (şəkil 137)

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (sm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	350	314	100		21	
2004	380	335	107	7	20	

Azat (*Zelkova hyrcana* Grossh. et Jarm.):

Dəlləkoba kəndinin kənarında, köhnə qəbiristanlıqda (2 ədəd olub) qrup şəklində azat ağacları bitirdi. 30 il əvvəl ağacların hündürlüyü 6-8 metr, diametri 40-60 sm, yaşı 250 il idi. Müasir vəziyyəti qənaətbəxşdir. Sahədə mal-qara otlayır.

Rəvayət: Keçmişin meşə qalığıdır. Əvvəllər mövcud olan meşələr qırılmış, qəbiristanlıq olduğu üçün bura saxlanmış və kənarlarında dərin xəndək qazılmışdı.

Təklif – Kənarını çəpərləmək, köhnə xəndəyi doldurmaq, mal-qaradan və yangından qorumaq. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi nəzarət etmək, mühafizəsini gücləndirmək vacibdir.

Lerik rayonu

Talış dağları ərazisində yerləşən Lerik rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmiş, 1938-ci ilədək Zuvand rayonu adlanmışdır. İranla sərhəd boyu Talış silsiləsi, bundan şimalda Peştəsər silsiləsi, ərazinin şimalında isə Burovar silsiləsi uzanır. Talış və Peştəsər silsilələri arasında Zuvand (Diabar) çökəkliyi yerləşir. Ən yüksək zirvələri Talış silsiləsindəki Kömürköy (2492 m) və Qızıyurdudur (2433 m). Dağ-sarı, qonur və qismən qəhvəyi dağ-meşə, çimli dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Bitki örtüyü, əsasən, kollu və seyrək meşəli çəmənlərdən və dağ meşələrindən (palıd, vələs, fısdıq) ibarətdir. Dağlıq kserofil (friqanoid) bitkiləri və qismən subalp çəmənləri vardır.

Rayonun ərazisi dağ və dərələrdən ibarətdir. Bitki örtüyünün zənginliyinə görə başqa rayonlardan xeyli fərqlənir. Meşə ilə örtülü sahə 31517 ha və ərazinin 14.4% təşkil edir. Məhsuldar meşələri fıstıq, palıd və onların qarışıqlarıdır. Rayon ərazisində, əsasən, 3 ağac abidəsi qeydə alınmışdır. Onların tərkibi, əsasən, azat ağacından ibarətdir (**şəkil 138-142**).

Aşağıdakı cədvəldə Lerik rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin-qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 84 (əlavə 1)

Lerik rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Azat ağac	153	Cəngəmiran kəndi	120	17	400
Azat ağac	8	Cəbir yeri	100	17	400

Cədvəl 84 (əlavə 2)

Lerik rayonunun təbiət abidələrinin – dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Şümsad meşəliyi	7.0	«Babagil Piri» ərazisi	Üçüncü Dövrün relik meşəliyi kimi qalmışdır. Həmişəyaşıl ağacların hündürlüyü 8-18 m, yaşları 200-300 ildir.
Qaraçöhrə meşəliyi	3.0	Lələkçay ətrafı, Hamarat kəndi	Həmişəyaşıl giləmeyvəli qaraçöhrə, hirkan bigəvərindən ibarət qiymətli meşəlik.
Fıstıq meşəsi	50.0	Lənkərançayın sol qolu üstə	Qiymətli fıstıq meşəliyindən ibarətdir.

Azat (*Zelkova hircana* Grossh. et Jarm.):

Lerik rayonunun mərkəzindən 1.5 km aralı dəniz səviyyəsindən 1460 metr yüksəklikdə, Cəngəmiran qəbiristanlığında 153 ədəd azat (2.5 ha) ağacı var idi. Onların diametri 40-120 sm, hündürlüyü 13-17 metr, yaşı isə 300-400 il, vəziyyətləri yaxşı idi. İ.S.Səfərovun (1965) məlumatına görə əvvəllər burada böyük azat ağacı meşəliyi, 175 ədəd azat ağacı olmuşdur.

Keçən 10 il müddətində müxtəlif səbəblər üzündən ağacların 22 ədədi məhv olmuşdur.

Təklif – Sahəni bütövlükdə çəpərə almaq, mal-qaradan və ot çalımından mühafizə etmək, təbii bərpaya kömək etmək, Respublika əhəmiyyətli abidə kimi qoruyub saxlamaq məsləhətdir.

Azat (*Zelkova hyrcana* Grossh. et Jarm.):

Lerik rayonunun mərkəzindən 1.5 km aralıda Cabir qəbirstanlılığında 8 ədəd azat ağacı var idi (1.0 ha sahəni əhatə edir). Onların hündürlüyü 13-17 metr, diametri 60-100 sm, yaşı isə 350-400 il idi. Yaxınlığında benzin doldurma məntəqəsi vardır (şəkil 143).

Rəvayət: Keçmiş meşə qalığıdır. Əvvəlki azat meşəliyi ilə eyni sahədə olmuş, sonra qırılıb az bir hissədə, yalnız qəbirstanlıq olan yerdə nümunələri qalmışdır.

Təklif – Sahədə ot çalımı və mal-qara otarılmasını qadağan etmək, rayon əhəmiyyətli abidə kimi ciddi qorumaq lazımdır.

Palıd

Lerik rayonu «Baba Gil Piri» ərazisində əvvəllər qeyd edilmiş nəhəng müqəddəs palıd ağacı mövcuddur. Ağacın çevrə uzunluğu 510 sm, uyğun olaraq gövdəsinin diametri 162 sm-dir (şəkil 138-142).

Hirkan şümşadı (*Buxus hyrcana* Pojark.):

«Baba Gil Piri» ərazisindəki digər nəhəng şümşadın çevrə uzunluğu 442 sm, diametri 140 sm olmuşdur (şəkil 138-142).

Lənkəran rayonu

Rayonun səthi qərbdə dağlıq (Burovar və Peştəsər silsilələrinin cənub-şərq qurtaracaqları), şərqdə ovalıqdır (Lənkəran ovalığı). Hündürlüyü 1200 m-ə qədərdir. Əsasən, podzollu-sarı və dağ-sarı torpaqlar yayılmışdır. Bitki örtüyü müxtəlifdir. Ovalıq hissədə çəmən bitkiləri üstündür. Dağlıq və dağətəyi

yerlər meşələrlə örtülüdür. Bu rayon bitki örtüyünün zənginliyinə və meşəlik dərəcəsinə görə zonanın başqa rayonlarından fərqlənir. Burada ərazinin (24040 ha) 44.1% meşə ilə örtülüdür. Lənkəran meşələrində III Dövr relikտ ağac və kol bitkiləri daha çoxdur. Rayonun düzən və dağətəyi sahələrinin əsasını palıd və azat qarışıq dəmirağacı meşələri təşkil edir. Burada başqa rayonlarda rast gəlməyən qızılağac, yalanqoz, xəzər lələyi və s. cinslərdən ibarət meşə sahələri də vardır.

Hirkan Milli Parkı ərazisinin bir hissəsi bu rayona düşür. Hirkan ərazisi Zərdüşt dininin müqəddəs kitabı olan «Avesta»da «Vrkana» (Vehrkana) formasında baş allah olan Hörmüzdün şəxsən yaratdığı «gözəl torpaqlar və ölkələr» sırasında qeyd edilir. Qədim İrən hökmüdarı I Daranın həkk etdirdiyi «Bisütun Kitabələri»nin mixi yazılarında Hirkaniyadan bəhs edən lövhələr mövcuddur. Sonrakı dövrlərdə ərəb mənəbələrində bu yerlər Curcaniyyə, paytaxt şəhəri isə Curcan kimi qeyd edilir. Məşhur azərbaycan coğrafiyaçısı və səyyahı Əbdürrəşid İbn-Saleh İbn-Nuri Əl-Bakuvi (1402-1473) özünün məşhur «Təlxisül – əsər fi əcaibil - əqtar» («Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmüdarının möcüzələri») əsərində Curcanın Təbəristan vilayətinin məşhur və böyük şəhəri olduğunu, orada gəmilərin üzdüyünü, quru və su quşlarının məskunlaşdığı ərazi olduğunu qeyd edir. Abşeron yarımadasında, Zirə qəsəbəsindən təqribən 5 km şərqdə qədim yaşayış məskəni olan Gürqan ərazisi yerləşir. Yerli əhali buranı «Şəhri Gürqan» adlandırır. Deyilənlərə görə Xəzər dənizi səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar ərazi suyun altında qalmış, əhalisi isə indiki Zirə kəndinə köçmüşdür. Zirədən şərqə doğru gedən qədim yol xalq arasında «Gürqan yolu», yaxınlıqdakı üzümlüklər isə «Gürqan bağları» adlanır. Bir çox mütəxəssislər talış sözünün qədim Deyləmin «Tabalis» adlı ərazisindən yarandığını bildirirlər. Seyid Əli ibn Kazımbəy «Cəvahirnameyi-Lənkəran» əsərində yazır: «...«Qamus» kitabında talış sözü «Təyalisə» şəklində qeyd edilir. Talış Təyalis formasından ixtisara düşərək «Talıs» şəklini almış və yerə görə uyğunlaşdırılmışdır. Buradan məlum

olur ki, Təbalis Gilan ərazisindədir. Doğrudan da, Gilan Deyləm ölkəsinin şimalında yerləşir. Talış da onun bir hissəsidir...». Talış ərazisinin coğrafi, iqtisadi və siyasi tarixi barədə dəyərli məlumatlar verən əsərlərdən biri yuxarıda qeyd edildiyi kimi XIX əsr görkəmli azərbaycan tarixçisi Seyid Əli ibn Kazımbəyin 1869-cu ildə fars dilində yazdığı «Cəvahirnaməyi-Lənkəran» («Lənkəran cəvahirinə aid kitab») əsəridir.

Hal-hazırda Lənkəran sözünün etimologiyasının fars və talış versiyaları mövcuddur. Sözün mənası haqqındakı bir versiyaya görə «Lənkəran» farsca «Ləngər-kəran» - «lövbər salan» mənasının daşıyır. Liman şəhəri olduğundan buraya gəmilər yan alaraq, ləngər vurur, lövbər salırmış. Digər versiyaya görə «Lənkəran» talışca «lənəkan» sözündən yaranaraq «qamış evlər» mənasını daşıyır. Üçüncü versiyaya görə buralar bol yağıntılı yerlər olduğundan daim palçıqlı, hərəkətin çətinləşdiyi və ləngidiyi («ləng-kəran») ərazi hesab edilirmiş və «Ləngəkəran» – «ləngidən yer» deməkdir. Digər yerli versiya Lənkəran sözünün «lankon» ləngimək (farsca «ləng konət»; talışca «lanq kon») mənasını daşdığını bildirir. Bəzi mütəxəssislər «talış» sözünün mənasını da ərazinin bu xüsusiyyəti ilə bağlayırlar. Bu fikrə görə «talış» talış dilində - «toloş, tülüş» - torpaq, zığ sözündən yaranmışdır. Bəzi qaynaqlar indiki Lənkəranın yaxınlığında Lankon adlı kəndin olduğunu, Lənkəranın böyüdükcə həmin kəndin şəhərə qarışdığını bildirir. İndiki Lənkəranın tarixinə gəldikdə isə Nadir Şahın ölümündən sonra Talış Xanı Qaraxanın xanlıq mərkəzini Astaradan Lənkərana-indiki yerə köçürməsi ilə yaranmışdır. Lənkəran Gülistan Sülh Müqaviləsi əsasında 1813-cü ildə Rusiyaya qatılmışdır. O, 1840-cı ildən Talış uyezdinin mərkəzi kimi Kaspi vilayətinə, 1846-cı ildən Şamaxı quberniyasına, 1859-cu ildən isə Bakı quberniyasına daxil idi. Azərbaycanda yeni rus hakimiyyətinin yaranması ilə Avropanın müxtəlif xalqlarının bu ərazilərə, o cümlədən Talışa gəlməsi prosesi başlanmışdır. Lənkəran qəzasına gələn koloniyalar, əsasən, rüslardan ibarət idi. Bunlar «andi, kilsəni, dini mərasimi və ali hakimiyyəti qə-

bul etməyə» insanlar kimi çar hökuməti tərəfindən buraya sürgün edilmiş müxtəlif xristian təriqətçiləri (molokanlar, du-xoborlar, yəhudipərəstlər, babtistlər, subbotniklər və s.) idilər. Lənkəran qəzasına sürgün edilənlər subbotniklər olub Andreyevka, Astraxanka, Novoqolskoye, Pravoslavnoe, Privolnoe, Prişib, Vel və Nikolayevkada məskunlaşdırılmışdılar. 1914-cü ildə Bakıda çap olunmuş «Очерк сельского и лесного хозяйства Ленкоранского уезда Бакинской губернии» əsəri burada 13 rus kəndinin olduğunu; Privolnoyenin 1838-ci ildə, Andreyevka, Petrovskoe və Prişibin 1840-cı ildə, Nikolayevkanın 1841-ci ildə, Astraxankanın 1842-ci ildə, Novoqolkanın 1844, Vel kəndinin 1862, Pravoslavnoyenin 1864, Aleksyevka, Qriqoryevka və Pokrovkanın 1904, Burcalı kəndinin isə 1905-ci ildə yaradıldığını bildirir (*Yusifov E.F., Hacıyev V.C., 2004*).

Aşağıdakı cədvəldə Lənkəran rayonu ərazisindəki dövlət təbiət abidələrinin—qocaman ağacların siyahısı və dendroloji parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 85 (əlavə 1)

Lənkəran rayonunun dövlət əhəmiyyətli bioloji təbiət abidələri

Adı	Miqdarı, ədəd	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Şərq çınarı	8	Lənkəran şəhəri	110	32	250
Şabalıd	1	Lənkəran şəhəri	100	28	150
Ağcaqayın	6	Lənkəran şəhəri	90	26	200
Qara qoz	1	Lənkəran şəhəri	120	29	200
Lələk	25	Lənkəran şəhəri, Nizami bağı	70	31	80
Azat ağac	8	Böyük Bazar	100	12	80
Azat ağac	1	Xolmili kəndi	186	16	400

Cədvəl 85 (əlavə 2)
Ərazinin dövlət nəzarətinə götürülmüş xüsusi əhəmiyyətli meşə sahələrinin siyahısı

Obyektin adı	Sahə, ha	Məkanı	Xarakteri
Şümşad meşəliyi	3.0	Rvo k., ərazisi	Hirkanda qaraçöhrə və şümşaddan ibarət Üçüncü Dövrün reliktd meşəliyi saxlanmışdır. 300 il yaşa, 14-17 m hündürlüyə, 15-30 sm diametrə malik ağaclara rast gəlinir.
	5.0	«Exlon» ərazisi	

Rayon ərazisində 6 yerdə ağac abidəsi qeydə alınmışdır.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Lənkəran rayonu mərkəzi doğum evinin bağında 8 ədəd çinar, 6 ədəd nəhəng ağcaqayın və 1 ədəd adi şabalıd bitirdi. Çinarın hündürlüyü 28-32 m, diametri 90-110 sm, yaşı 150-200, ağcaqayının müvafiq olaraq 23-26, 70-90, 150-200, şabalıd isə 98, 100 və 150 il olmuşdu. Vəziyyəti və inkişafı yaxşı olmuşdur. Hal-hazırda bu ərazi Cihazqayırma zavodu ərazisidir. Ağaclar baxımsız vəziyyətdədir (şəkil 128-129).

Cədvəl 86

Cihazqayırma zavodu ərazisinin qocaman çinarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, sm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	250	345	110		32	
2004	280	510	162	52	36	250

Rəvayət – Keçmişdə bu sahə Mirəhməd xanın olub, indi də qoca sakinlər buranı yenə də «Mirəhməd xanın mülkü» adlandırırlar.

Təklif – Yerli əhəmiyyətli abidə kimi nəzarət etmək və saxlamaq.

Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.):

Cədvəl 86

Cihazqayırma zavodu ərazisinin digər çınarının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974						
2004	200	430	137		37	200

Qara-qoz (*Juglans nigra*):

Lənkəran şəhəri Soltanağa Bayramov adına küçədəki evin həyətinə (Kazımov Rəfailin mənzili) yerləşir. Hündürlüyü 29 metr, diametri 120 sm, yaşı isə 200 ildir. Vəziyyəti və inkişafı yaxşıdır, bol meyvə verir, çətiri 500 m² sahəni tutur (şəkil 127).

Cədvəl 87

Lənkəran qaraqozunun dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	200		120		29	500
2004	230	421	134	14	32	550

Rəvayət – həmin həyət keçmişdə Mirəhməd xanın olduğu və qozun isə onun tərəfindən gətirildiyi söylənilir (şəkil 129).

Cihazqayırma zavodu ərazisindəki şabalıd ağacının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	150	314	100		28	400
2004	180	336	107	7	35	400

Lələk (*Gleditschia triacanthos* L.):

Lənkəran şəhərində Nizami adına bağda yerləşir. Burada 25 ədəd lələk ağacı becərilmişdir. Onların hündürlüyü 23-31 metr, diametri 60-70 sm, yaşı 80-100 ildir. Hazırda bəzi nümunələrinin başı quruyur. Vəziyyəti qənaətbəxşdir. Bunların sayı əvvəllər bağda daha çox olub, lakin bir hissəsi quruyub, sınıb sıradan çıxıb.

Bağda digər ekzot ağac və kollar da var.

Təklif – yerli əhəmiyyətli abidə kimi hesaba alıb saxlamaq məsləhətdir.

Azat (*Zelkova hircana* Grossh. et Jarm.):

Lənkəran şəhəri yaxınlığında Bakı-Astara yolunun solunda «Böyük bazar qəbiristanlığı» adlı yerdə bitib. Burada 8 ədəd azat ağacları vardır. Onların hündürlüyü 9-12 metr, diametri 50-190 sm, yaşı 250-300 il idi.

Rəvayət – buranın keçmişdə başdan-başa meşə olması və sonralar tədricən meşənin qırıldığı söylənilir.

Təklif – yerli əhəmiyyətli abidə kimi qorumaq məsləhətdir.

Azat (*Zelkova hircana* Grossh. et Jarm.):

Lənkəran rayonu Xolmili kəndində, köhnə məscidin həyətinə yerləşir. Hündürlüyü 16 metr, diametri 186 sm, yaşı 400 ildir. Onun çətininin proyeksiyası 259 m² sahəni tutur. Kürəşəkilli çətirə malikdir. Çətiri altında mal-qara dincəlir, çox zaman yay fəslində çayxana düzəldilir. Gövdəsinin ətrafında

torpaq tapdalandığı üçün onun kökləri yer səthinə çıxmışdır (şəkil 124-126).

Cədvəl 89
Xolmili azat ağacının dendroloji parametrləri və inkişaf dinamikası

İllər	Yaşı (il)	Çevrəsi (m)	Diametri (sm)	Artım (d, mm)	Hündürlüyü (m)	Çətiri (m ²)
1974	400	584	186		16	259
2004	430	720	229	57	20	270

Rəvayət – Qədim meşə sahəsi olduğu söylənilir. Burada kənd salınandan sonra meşə sahələri tədricən sıradan çıxmış və meşənin nişanəsindən bu ağac yadigar qalmışdır. Belə güman etmək olar ki, məscidin tarixi ağacın tarixindən azdır.

Təklif – ətrafını çəpər etmək, üzə çıxmış köklərinin üzərinə torpaq atmaq, vaxtaşırı suvarmaq və yerli əhəmiyyətli abidə kimi saxlamaq məsləhətdir.

Lənkəran-Astara iqtisadi coğrafi rayonu ərazisində yayılan tək-tək abidə ağaclarından əlavə nəslə kəsilməkdə olan şümşad ağacları da vardır.

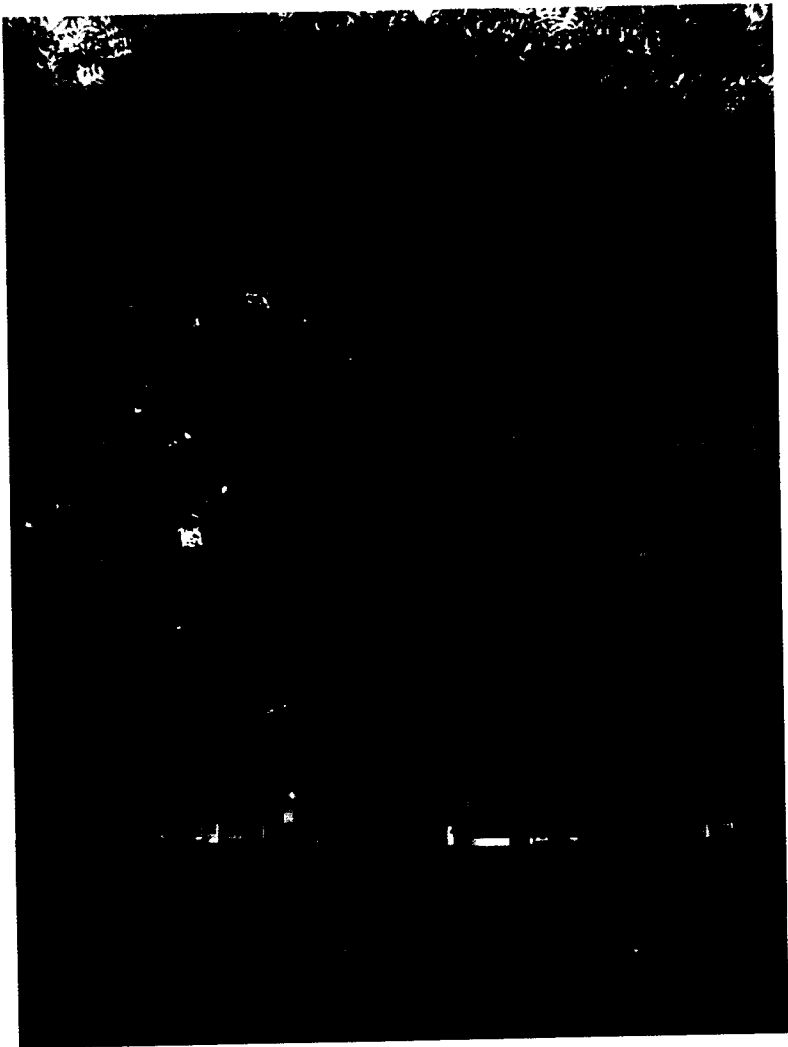
Hirkan şümşadı (*Buxus hyrcana* Pojark.):

Talışda yayılan endem növlərdən biridir. Şümşad müxtəlif meşə formasiyalarında meşə altlığını təşkil edən həmişəyaşıl bitkidir. Tədqiqatımızdan aydın olmuşdur ki, onun geniş sahələri, əsasən, meşələrin dərinliklərində, nəmliyi çox olan dərə, yamac və düzənliklərdə yayılmışdır. Rütubətli yalanqoz, dəmir-ağacı, azat, nəhəng ağcaqayın, qızılağac meşələrində bu cins bir qayda olaraq II və III mərtəbəni təşkil edir. Meşə çətiri altında toxumla yaxşı çoxalır.

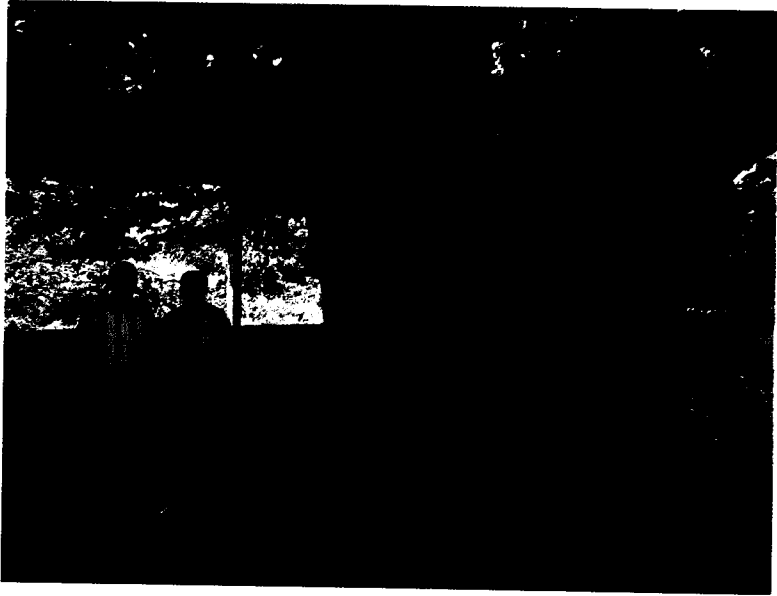
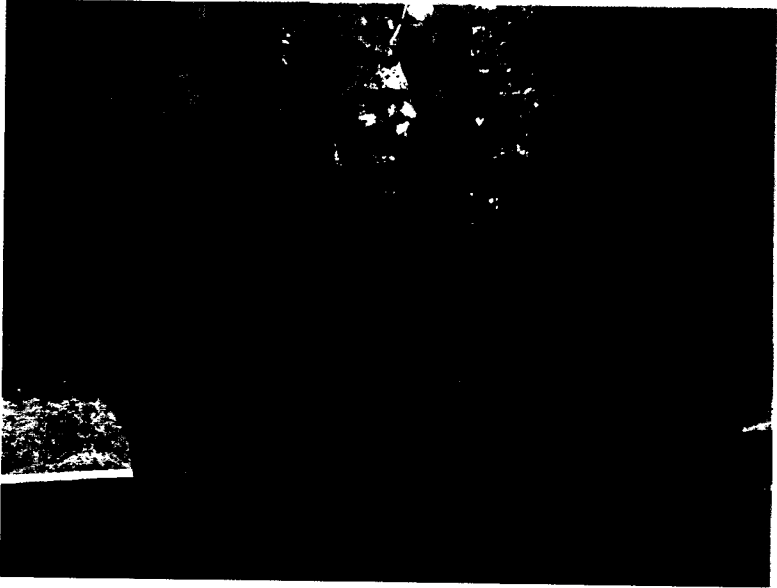
Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonda qeydə alınmış şümşad massivlərinin siyahısı aşağıdakı cədvəldə verilir.

Cədvəl 91
Lənkəran-Astara iqtisadi coğrafi rayonu meşələrindəki
şümsadlıqlar

№	Yerin adı	Sahəsi, ha	Hündürlük, m		Gövdəsinin diametri, sm		Şümsad mərtəbəsinin doluluğu	Sahənin xüsusiyyəti
			maks.	orta	maks s.	orta		
1	Ovaq, Böyük Ovaq, Miki	15	15	8	36	12	0,8-0,9	Meşə sahəsi
2	Bubu-Kızı	1	10	3,5	12	6	0,8-0,9	.*.
3	Əhməd-Kaqoy	4,25	12	6	16	10	0,8-0,9	.*.
4	Vəli	0,75	10	6	24	8	0,7-0,9	.*.
5	Çay-Ağzı	1,3	10	4,5	16	8	0,6-0,7	.*.
6	Xanbulan və Yuxarı Şuvi	5,1	10	3	12	8	0,9-1	.*.
7	Züngülüş	7,5	18	10	32	8	0,9-1	.*.
8	Züngülüş (ikinci)	10	20	10	24	10	1,0	.*.
9	Əsxənəkəran	3	20	10	28	8	1,0	.*.
10	Siğaloni (Astara)	5	17	10	18	10	0,9-1	.*.
11	Maşxan	3	12	4	14	3	0,6-0,7	Qəbiristanlığın yanı
12	Alaşa	6	8	3	10	4	0,8-0,9	.*.
13	Rvo (14-cü km)	3	14	6	30	12	0,9-1	.*.
14	Boboqil (40-cı km)	4	18	8	24	8	0,9-1	.*.
15	Yeni kənd (Masalılı)	1	9	3	14	6	0,7-0,8	.*.
16	20-ci km	3	8	3	10	4	0,8-0,9	.*.
Cəmi – 72.9 ha								

**Şəkil 125. Lənkəran rayonu Xolmili kənd məscidi
ərazisindəki 430 yaşlı azat ağacı**

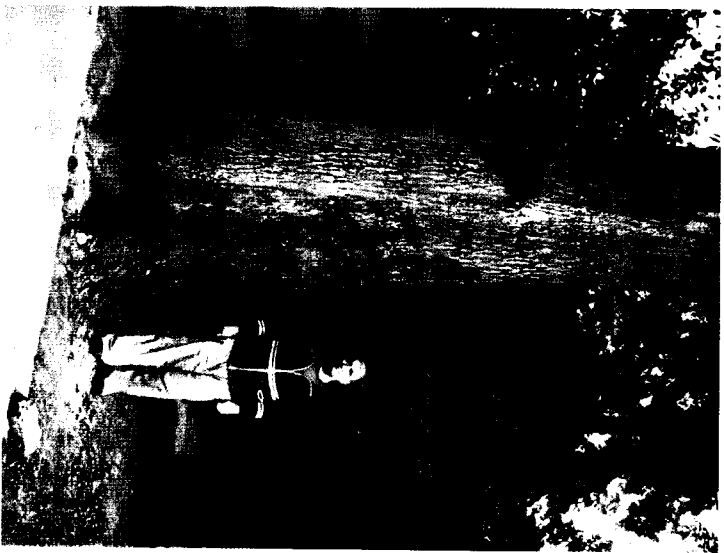
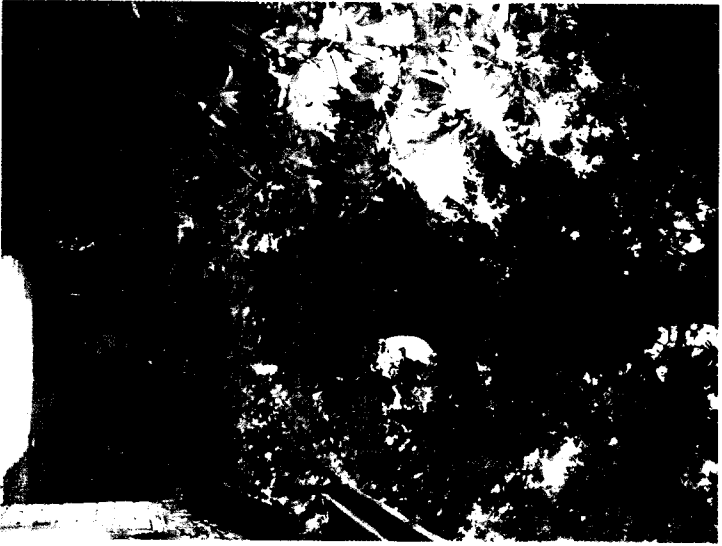

Şakil 126. «Xolmili Azat ağac»nın gövdəsinin görünüşü

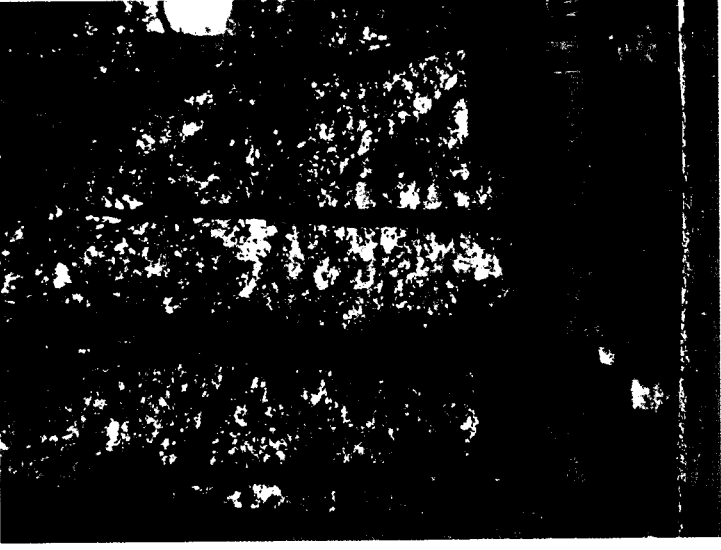

**Şəkil 127. Xolmili məscidi həyətidəki digər qocaman azat ağacı
(Zelkova hyrcana Grossh.)**

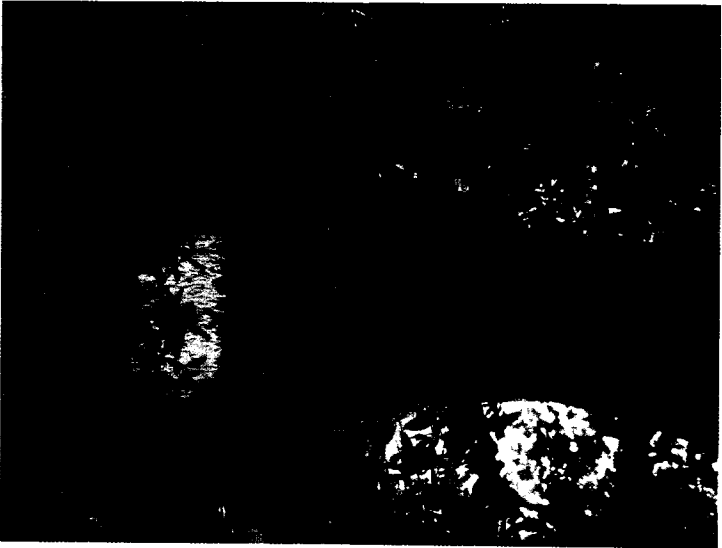
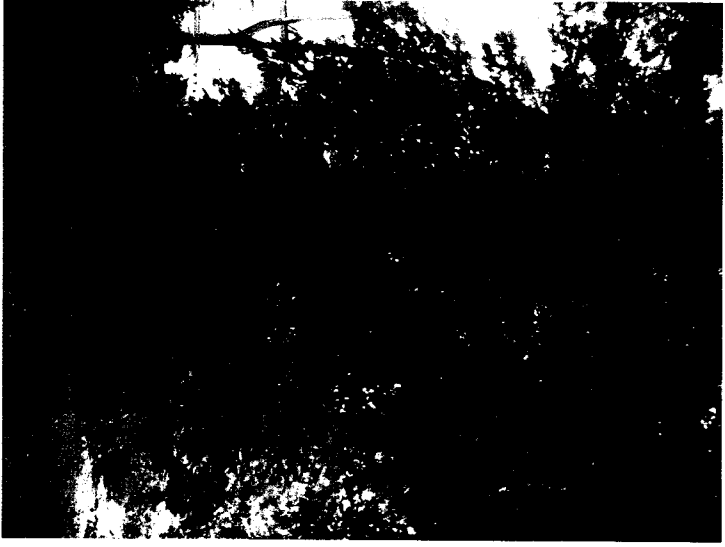

Səkil 128. Lankaran şəhərindəki şəxsi həyatda 230 yaşlı qara qoz (Juglans nigra)

Şəkil 129. Lənkeran şəhəri Cihazqayırma Zavodu ərazisindəki qocaman ağaclar

Səkil 130. Lankaran şəhəri Cihazqayırma Zavodu ərazisindəki qocaman şabalıd

Şekil 131. Yardımlı rayonu Horoni kandi arazisindeki 430 yaşlı şerq çınarı

Şəkil 132. Yardımlı rayonu Ökü kəndi ərazisindəki 1230 yaşlı şər q çinarının ümumi görünüşü

Şakil 133. Ökü Çınarının gövdəsinin görünüşü

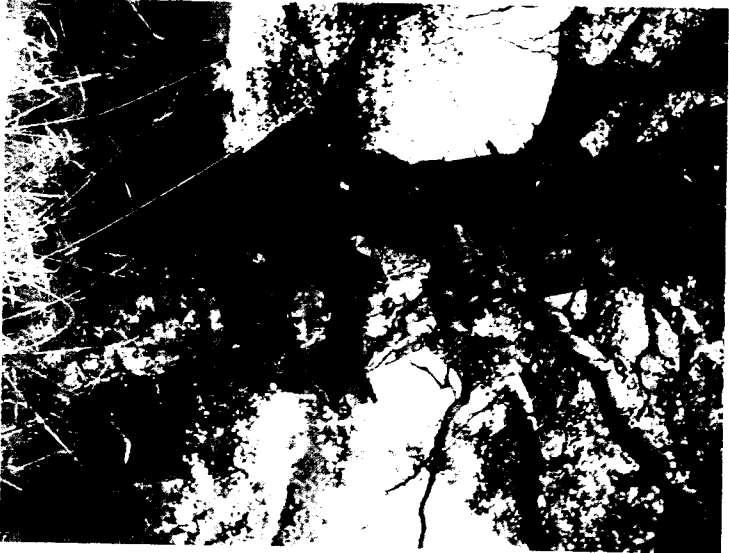
Şekil 134.
Ökü Çınarının koğuşu

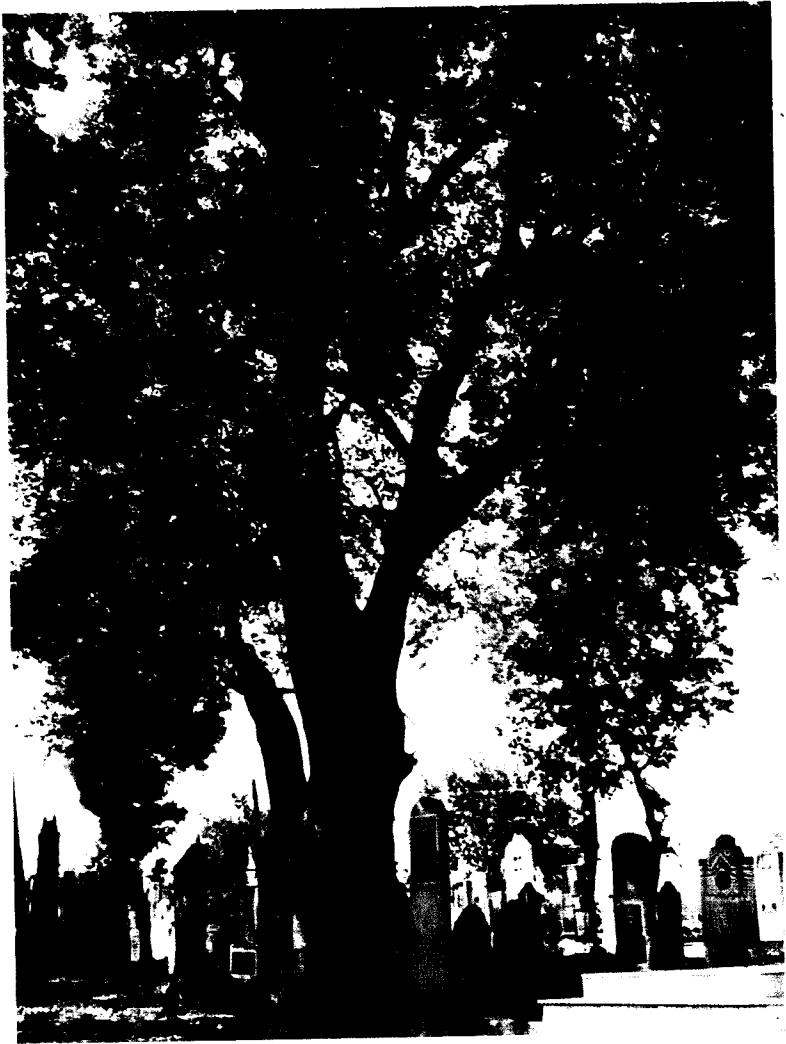

Şəkil 135. Yardımlı rayonu Ökü kənd qəbiristanlığı ərazisindəki 530 yaşlı azat ağacı

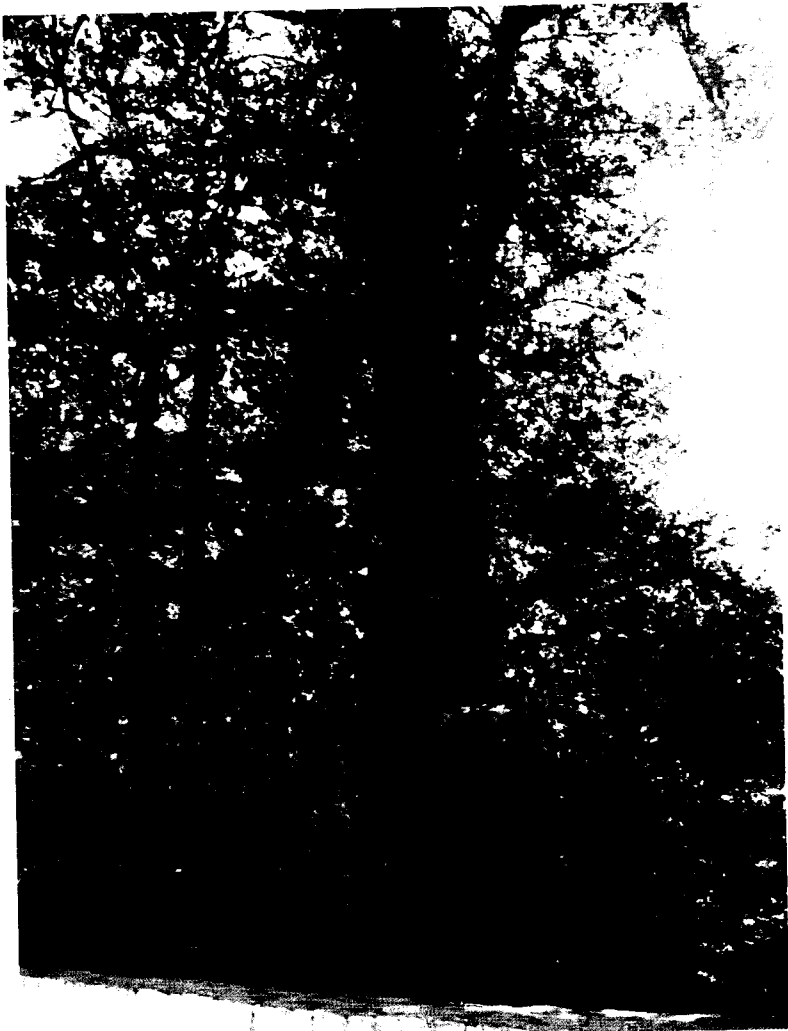
Şekil 136. «Ökü Azat ağacı» gövdesinin 1974 ve 2004-cü illardaki görünüşü

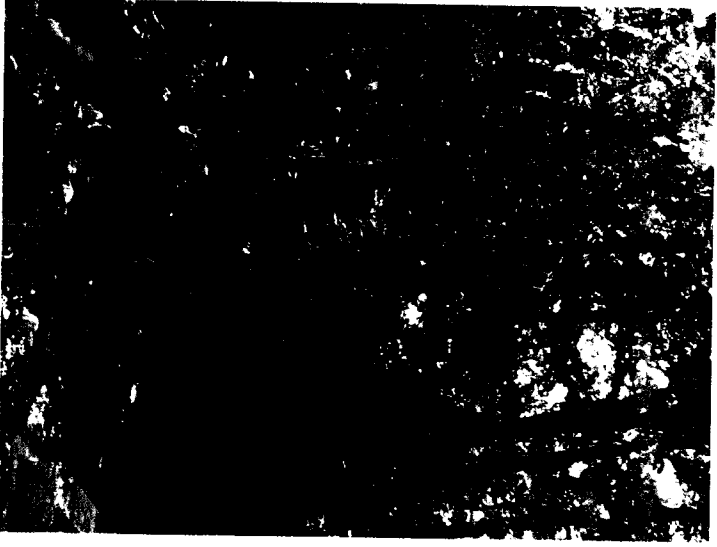
**Şəkil 137. Masallı rayonu Hişqədərə kənd qəbiristanlığında
430 yaşlı azat ağacı**

**Şəkil 138. Masallı rayonu Hişqədərə kənd qəbiristanlığındakı
380 yaşlı palıd ağacı**

**Şəkil 139. Lerik rayonu «Baba Gil Piri» ərazisindəki
nəhəng şümşad ağacı**

Sekil 140. «Baba Gil Pirri» şimşadlığı

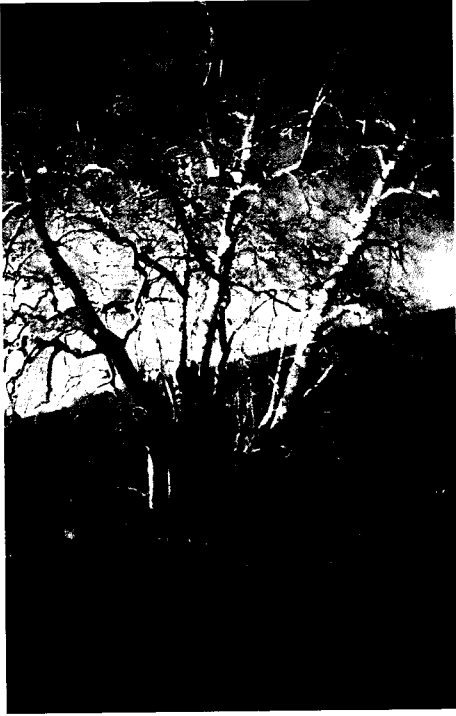

Şəkil 141. «Baba Gil Piri» ərazisindəki diametri
160 sm olan müqəddəs pahlı

Şakil 142.
«Baba Gil Piri»nin
ziyarətçiləri şümşadlıq
ərazisində

Şəkil 143.
Lerik rayonu
Su Dəyirmanı ərazisində
Nisomuya çayı yaxınlığında
qocaman çinar
(gövdəsinin çevrə
uzunluğu 17.75 m)

Baxtiyar Təhməzov (1957-ci ildə anadan olub) uzun illər «Təbiətin Mühafizəsi» Cəmiyyətində müxtəlif vəzifələrdə fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan təbiətinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsində xüsusi xidmətləri vardır. Hal-hazırda «Azərbaycan Ekologiya və Ətraf Mühitə Nəzarət Mərkəzi» İctimai Birliyinin Rəyasət Heyətinin sədridir. Onun bugünkü fəaliyyətində ekologiya və ətraf mühitin qorunması əsas məqsəd daşıyır. Bu gün Bakının və respublikanın ayrı-ayrı regionlarında orta məktəblərin həyatını sahələrində yeni yaşıllıq sahələrinin və bağların salınmasında rəhbərlik etdiyi İctimai Birliyin xidmətləri vardır, Birliyin təsis etdiyi «Cəmiyyət və Ekologiya» qəzeti əhalinin təbiət və ekologiya ilə əlaqədar maariflənməsinə xidmət edir. Bir sıra elmi-kütləvi məqalələrin və kitabların müəllifidir.

Elman Yusifov (1959-cu ildə anadan olub) humanitar elmlər magistri (beynəlxalq iqtisadi münasibətlər), fizika-riyaziyyat elmləri namizədi (biofizika); 30-dan çox elmi məqalənin, üç monoqrafiyanın müəllifidir. Rusiya EA Kristalloqrafiya İnstitutunun «Zülalların fəza strukturunun tədqiqi» şöbəsində çalışmış, zülalların kosmosda kristallaşdırılması layihəsinin iştirakçısı olmuş, AMEA Botanika İnstitutunda işləmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Elmi-Tədqiqat Meşəçilik İnstitutunun direktor müavini. Elmi maraqları bitkilərin ekologiyası və mühafizəsi, biomüxtəlifliyin iqtisadi dəyərinin qiymətləndirilməsi, ekoloji menecment, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin, təbii resursların və proseslərin idarə olunmasının müasir problemləri kimi sahələrdir. ISO 14001 standartları çərçivəsində ekoloji menecment sistemi üzrə məsləhətçidir.

Kərəm Əsədov (1932-ci ildə anadan olub) uzun illər AMEA Botanika İnstitutunda və «Azərbaycan Meşə» İstehsalat Birliyində çalışmışdır. Meşəçi-mühəndisdir. Xarkov Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun aspiranturasını bitirmişdir, kənd təsərrüfatı elmləri namizətidir; 100-dən çox elmi, kütləvi məqalənin, 18 kitabça və kitabların müəllifi, «Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı»nın tərtibçilərindən biri-ASE VI və sonrakı cildlərinin əsas müəlliflərindən olmuşdur. Elmi maraqları Kiçik Qafqazın şimal makroyamacının meşə tipləri və onların xarakterik xüsusiyyətləri, yaşıllıq və sağlamlıq, Azərbaycanın nadir ağac və kollarının, Böyük Qafqazın yabanı meyvə bitkilərinin tədqiqi, dendrologiyanın müasir problemləri kimi sahələrdir. Hal-hazırda Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyində məsləhətçi vəzifəsində çalışır.

ƏLAVƏLƏR

İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindəki təbiət abidələrinin siyahısı

*Qarşı yatan qara dağım yıxılıbdır,
Ozan sənın xəbərın yox!
Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdir,
Ozan sənın xəbərın yox!*
«Kütəbi- Dədə Qorqud»

a. İşğal olunmuş ərazilərdəki dövlət nəzarətinə götürülmüş əhəmiyyətli meşə sahələri, nadir və nəslı kəsilmək təhlükəsi altında olan bitkilər

№	Obyektin adı	Sahə, ha	Xarakteri
Kəlbəcər rayonu			
1.	Ayı fındığı <i>Corylus colurna L.</i>	968	Ayı fındığına Azərbaycanın digər meşələrində çox nadir hallarda rast gəlinir. Nəslı kəsilməkdə olan reliktdir. Kəlbəcər rayonunun Yanşaq kəndi yaxınlığında «Çiçəkli Meşə» sahəsində yayılmışdır. Ayı fındığının ayrı-ayrı nümunələrinin hündürlüyü 25 m-ə, diametrləri 48-120 sm-ə çatır. Məhdud ərazidə yayılmış qiymətli bitki növü hesab edilir. Keçmiş SSRİ-nin qiymətli və nadir bitkilər siyahısına daxil edilmişdi.
2.	Azərbaycan ağgülü <i>Rosa Azerbajdzhanica</i> Novopokr et Rzazade		Azərbaycanın nadir endem növü olub Kəlbəcər şəhəri ətrafında rast gəlinir.
3.	Gözəl telekiya <i>Telekia speciosa</i> (Schreb.) Baumg.		Nadir bitki növü olub Kəlbəcər rayonunun Yuxarı Ayrıım kəndi ətrafında yayılmışdır.
Laçın rayonu			
4.	Ardıc meşəliyi	1092	Ardıc – Üçüncü Dövrün istisevər bitkilərinin nadir reliktdir. Ardıc meşəsi Laçın

			şəhəri ətrafında, Həkəri çayının sağ və sol sahillərində dəniz səviyyəsindən 650-1100 m yüksəklikdə yayılmışdır. Dekorativ və eroziyaya qarşı əhəmiyyət daşıyır. Ağacla- rın orta yaşı 100-150 ildir.
5.	Adi meşə giləsi <i>Padus racemosa</i> (Lam) Gilib		Yoxa çıxmaq təhlükəsi altında olan nadir növ olub orta və yuxarı dağlıq qurşaqlarında, meşə kənarında, daha çox enliyarpaqlı meşələrin tərkibində bitir. Göstərilən ərazidə Laçın rayonunun Əyridağ ərazisində yayılmışdır.
6.	Təkdənli buğda <i>Triticum monococcum</i> L.		Çox nadir növ olub Laçın rayonu ərazisində rast gəlinir.
Zəngilan rayonu			
7.	Ağriyli ardıc <i>Juniperus foetidissima</i> Willd.		Nadir növ olub Zəngilan rayonunun Ağbənd, Şayıflı kəndləri ərazisində yayılmışdır.
8.	Azşüalı dağçətiri <i>Peucedanum pauciradiatum</i> Tamamsch.		Nadir endem növ olub (Qafqaz) Zəngilan rayonunun Ağbənd kəndi ətrafında yayılmışdır.
9.	Araz palıdı <i>Quercus araxina</i> (Trautv.) Gross.		Nadir növ olub Zəngilan rayonu Bartaz, Göyəli, Ördəkli, Şayıflı, Keçikli kəndləri ətrafında yayılmışdır. Ölkəmizdən başqa, yalnız Ermənistanda və İran İslam Respublikasında bitir.
10.	Qaya dovşanalması <i>Cotoneaster saxatilis</i> Pojark.		Azərbaycanın nadir endem növüdür. Zəngilan rayonu Ağbənd kəndi ərazisində rast gəlinir.
11.	Meşə üzümü <i>Vitis silvestris</i> Gmel.		Arealı azalmaqda olan nadir növ olub Zəngilan rayonunun Ağbənd kəndi ərazisində yayılmışdır.
12.	Şərq çınarı <i>Platanus orientalis</i> L.		Ehtiyatı azalmaqda olan relict növ olub Zəngilan rayonunun Bəsitçay və Oxçuçay hövzələrində rast gəlinir.
13.	Şoranyer qarğa-soğanı		Çox güman ki, nəslə kəsilməmiş növdür. Zəngilan şəhəri ətrafında rast gəlinmişdir.

	<i>Gladiolus halophilus</i> Boiss. Et Heldr.		
14.	Araz palıdı meş. <i>Quercus araxina</i> (Trautv.) Gross.	10 min	Aşağı məhsuldar meşələr araz palıdından ibarətdir. Nəslı kəsilmək təhlükəsi altında olan növdür.
Cəbrayıl rayonu			
15.	Ağırıylı ardıc <i>Juniperus foetidissima</i> Willd.		Nadir növ olub Cəbrayıl rayonunun Çullu, Qazanzəmi, Şıxlar kəndləri ərazisində yayılmışdır.
16.	Yuliya dağlaləsi <i>Tulipa schmidtii</i> Fomin		Şimali İran mənşəli nadir növ olub Cəbrayıl rayonu Soltanlı qəsəbəsi ətrafında yayılmışdır.
17.	Şmidt dağlaləsi <i>Tulipa schmidtii</i> Fomin		Cənubi Qafqazın tükənməkdə olan endem növü olub Cəbrayıl rayonunun Soltanlı qəsəbəsi ərazisində yayılmışdır.
18.	Alp vudsiyası <i>Woodsia mezofii</i> Gray.		Çox nadir növ olub arktı-alp reliktidir. Cəbrayıl rayonunun «Xoca Əlif» ərazisində yayılmışdır.
19.	Kuznetsov əsməsi <i>Anemone kusnetzowii</i> Woronow ex Grossh.		Yoxa çıxmaqda olan Cənubi Qarabağ endem növü. Keçmiş SSRİ məkanında yalnız Azərbaycanda – Cəbrayıl rayonunun Daşkəsən və Güzləh kəndləri arasında rast gəlinirdi.
Füzuli rayonu			
20.	Fişer şternbergiyası <i>Sternbergiia fischeriana</i> (herb.) Roem.		Nadir, arealı azalan növ olub Füzuli rayonunun Qaraköpəktəpə və Dövlətyarlı kəndləri ətrafında yayılmışdır.
21.	Qafqaz xədicəgülü <i>Galanthus caucasicus</i> (Baker), A. Grossh.		Arealı azalmaqda olan nadir növ olub Füzulinin Dövlətcarlı kəndi ətrafında rast gəlinir.
22.	Vələyarpaq azat <i>Zelkova carpiniifolia</i> C. Koch.		Qafqazın və İranın nadir reliktdir. Füzulinin Hoqa kəndi ətrafında yayılmışdır.

Şuşa rayonu		
23.	Fişer şternbergiyası <i>Sternbergiya fischeriana</i> (<i>herb.</i>) Roem.	Nadir, arealı azalan növ olub Şuşa rayonunun Topxana ərazisində yayılmışdır.
24.	Vələsarpaq azat <i>Zelkova carpini-folia</i> C. Koch.	Qafqazın və İranın nadir relik növü olub Şuşa ətrafında yayılmışdır.
25.	Təkdənli buğda <i>Triticum monococcum</i> L.	Çox nadir növ olub Şuşa ətrafında rast gəlinir.
26.	İtikənarlı süsən <i>Iris acutiloba</i> C.A.Mey.	Nadir, məhdud Qəzvi Qafqaz endemi olub Şuşa ətrafında (Topxana) yayılmışdır.
27.	Qafqaz xədicəgülü <i>Galanthus caucasicus</i> (Baker), A. Grossh.	Arealı azalmaqda olan nadir növ olub Şuşanın Keçəl qaya kəndi və Topxana rast gəlinir.
28.	Sağsağan gül-xətmisi <i>Alcea sachsanica</i> Iljin.	Azərbaycanın nadir endem növü olub Şuşa ərazisində Sağsağan dağı və Cıdır düzü ətrafında rast gəlinir.
29.	Qırmızı tubulqa <i>Pyracantha coccinea</i> Roem.	Şərqi Aralıq dənizi sahillərinə məxsus nadir növ olub Şuşa rayonunun Daşaltı kəndi ətrafında yayılmışdır.
30.	Hirkan ənciri <i>Ficus hyrcana</i> Grossh.	Azərbaycanın endem bitki növü olub Şuşa ətrafında yayılmışdır.
31.	Qafqaz qaş səhləbi <i>Ophrys caucasica</i> Woronow ex Grossh.	Nadir Qafqaz endem növü olub Dağlıq Qarabağ ərazisində rast gəlmişdir.
32.	Qarabağ dağlaləsi <i>Tulpa karabachensis</i> Gross.	Cənubi Qafqazın nadir endem növü olub Şuşa ətrafında yayılmışdır.

Ağdam rayonu			
33.	Saqqız ağacı meşəliyi	732	Mezofill meşə formasiyalarına xas olan unikal nəbatat obyektidir. Elmi-təcrübi əhəmiyyət daşıyan bu saqqız ağaclarının diamteri 25-32 sm, hündürlüyü 8-12 m, yaşı isə 370-400 il qiymətləndirilmişdir.
34.	Fişer şternbergiyası <i>Sternbergiya fischeriana</i> (<i>herb.</i>) Roem.		Nadir, arealı azalan növ olub Ağdam rayonunun Göytəpə kəndi ətrafında yayılmışdır.
35.	Kamilla süsəni <i>Iris camillae</i> Grossh.		Nadir məhdud endem növ olub Ağdam ətrafında yayılmışdır.
Ağdərə rayonu			
36.	Çinar meşəliyi	5.0	Tərtərçayın hövzəsində qiymətli qarışıq palıd-fıstıq meşəliyi
37.	Adi meşə giləsi <i>Padus racemosa</i> (Lam) Gilib)		Yoxa çıxmaq təhlükəsi altında olan nadir növ olub Ağdərə rayonunun Şırşır vadisi ərazisində yayılmışdır.
38.	Şmidt dağlaləsi <i>Tulipa schmidtii</i> Fomin.		Cənubi Qafqazın tükənməkdə olan endem növü olub göstərilən ərazidə Ağdərə rayonunun Kuropatkin kəndi yaxınlığındakı Qaraçul dağında yayılmışdır.
39.	Şərq çınarı <i>Platanus Mezofitalis</i> L.		Ehtiyatı azalmaqda olan reliktd növ olub Ağdərə rayonu ərazisində Tərtərçayın hövzələrində rast gəlinir.
Əsgəran rayonu			
40.	Qarabağ dağlaləsi <i>Tulpa karabachensis</i> Gross.		Cənubi Qafqazın nadir endem növü olub Əsgəran (Topxana) ərazisində, Domu, Tağ və Tuğ kəndləri ətrafında yayılmışdır.
41.	Kamilla süsəni <i>Iris camillae</i> Grossh.		Nadir məhdud endem növ olub Əsgəran ətrafında yayılmışdır.
42.	Şmidt dağlaləsi <i>Tulipa schmidtii</i> Fomin.		Cənubi Qafqazın tükənməkdə olan endem növü olub göstərilən ərazidə Əsgərandə (Topxana) yayılmışdır.
43.	Gözəl təkəsəqqal		Cox nadir endem növ olub Ziyarət dağı,

	<i>Scorzonera pulchra</i> Lomak.		Ağcakənd, Əsgəranda Topxana ərazisində yayılmışdır.
Xankəndi			
44.	Pırkal meşəliyi	20.0	Məşqəltı pırkaldan ibarət fıstıq-palıd meşəsi.
45.	Təkdənli buğda <i>Triticum monococcum</i> L.		Çox nadir növ olub Xankəndi ərazisinin-də Şuşakənd və Topxana ətrafında rast gəlinir.
46.	Hirkan ənciri <i>Ficus hyrcana</i> Grossh.		Azərbaycanın endem bitki növü olub Xankəndi ətrafında yayılmışdır.
47.	Adi şabalıd <i>Castanea sativa</i> Mill.		Arealı tədricən azalan reliktdir növ olub Xankəndinin Moşxmaat kəndi ətrafında rast gəlinir.
48.	Vələsyparpaq azat <i>Zelkova carpini-folia</i> C. Koch.		Qafqazın və İranın nadir reliktdir növü olub Xankəndi ətrafında yayılmışdır.
49.	Uzunyparpaq tozbaş səhləb <i>Cephalanthera longifolia</i> (L.) Fritsch		Arealı kiçilməkdə olan az rast gələn növ olub Xankəndi şəhəri ətrafında yayılmışdır.
50.	Hirkan şümşəsi - pırkal <i>Ilex hyrcana</i> Pojark.		nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan reliktdir növ olub (Qafqaz və İran İslam Respublikası endemi) Xankəndinin Badara və Daşaltı kəndi ətrafında rast gəlinir.
Xocavənd rayonu			
51.	Azat meşəliyi	0.5	Üçüncü Dövrün reliktdir ağacdır. Keçmiş SSRİ-nin nadir ağaclar siyahısında olmuşdur. Ağacların orta yaşı 100 il, diametri 24 sm, hündürlüyü 12 m olmuşdur.
52.	İtikənarlı süsən <i>Iris acutiloba</i> C.A.Mey.		Nadir, məhdud areallı Qafqaz endemi olub Xocavənd (Kuropatkino kəndi ətrafı) ətrafında yayılmışdır
Hadrud rayonu			
53.	Sağsağan gül-xətmisi		Azərbaycanın nadir endem növü olub Hadrud rayonunun Domu kəndi ətrafında

	<i>Alcea sachsanica</i> Iljin.		rast gəlinir.
54.	Vələsyarpaq azat <i>Zelkova carpini- folia</i> (Pall.) C. Koch.		Qafqazın və İranın nadir relikտ növü olub Hadrudun Domu, Axullu kəndlərit ətrafında yayılmışdır.
55.	Meşə üzümü <i>Vitis silvestris</i> Gmel.		Arealı azalmaqda olan nadir növ olub Hadrud rayonunun Domu kəndi ərazisində yayılmışdır.
56.	Məxməri gərməşov <i>Euonymus velutina</i> Fisch. et Mey.		Nadir relikտ növdür. Hadrud ətrafında rast gəlinir.
57.	Giləmeyvəli qaraçöhrə <i>Taxus baccata</i> L.		Nadir relikտ bitki növü olub Hadrud rayonunun Domu kəndi ətrafında rast gəlinir.

b. İşğal olunmuş ərazilərdəki abidə ağaclar

№	Adı	Məkanı	Parametrləri		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Qubadlı rayonu					
58.	Şərq çınarı	Qubadlı ş.	80	35	160
59.	Şərq çınarı	Qubadlı ş.	80	35	160
60.	Şərq çınarı	Qubadlı ş.	150	20	300
61.	Şərq çınarı	Qubadlı ş.	90	30	180
62.	Şərq çınarı	Qubadlı ş.	90	30	180
63.	Şərq çınarı	Gödəklər k.	80	8	150
64.	Şərq çınarı	Xanlıq k.	800	40	1600
65.	Şərq çınarı	Xanlıq k.	800	40	1600
66.	Şərq çınarı	Xanlıq k.	800	40	1600
67.	Şərq çınarı	Zilanlı k.,	150	35	300
68.	Şərq çınarı	Qubadlı ş.	80	25	200
69.	Şərq çınarı	Qubadlı ş.	90	30	200
70.	Şərq çınarı	Qubadlı ş., Hacı məh.	150	20	300
71.	Şərq çınarı	Qubadlı ş., Polis id.həy.	90	30	200
72.	Şərq çınarı	Qubadlı ş.	90	25	150
73.	Saqız ağacı	Gödəklər k.	80	8	250
74.	Şərq çınarı	Xanlıq k.	500	35	1000
75.	Şərq çınarı	Xanlıq k.	600	40	1200
76.	Şərq çınarı	Xanlıq k.	800	45	1600
77.	Şərq çınarı	Mahrızlı k.	150	35	300
Zəngilan rayonu					
78.	Dağdağan	Muğanlı k.	80	12	260
79.	Dağdağan	Hacalı k.	50	8	250
80.	Şərq çınarı	Mincivan qəs.	60	20	120
81.	Şərq çınarı	Mincivan qəs.	100	30	200
82.	Palıd	Ördəkli k.	80	12	160
83.	Dağdağan	Genanlı k.	80	12	260
84.	Dağdağan	Genanlı k.	80	12	260
85.	Dağdağan	Hacalı k.	50	8	250
86.	Şərq çınarı	Akara dəmiryol st.	60	20	129
87.	Şərq çınarı	Mincivan qəs.	60	20	130

88.	Şərq çınarı	Mincivan qəs.	100	35	200
89.	Şərq çınarı	Baharlı k.	80	12	260
<i>Laçın rayonu</i>					
90.	Şərq çınarı	Həkəri çayının sağ sahili	210	26	400
91.	Şərq çınarı	Malxələf k.	220	22	250
92.	Şərq çınarı	Zabux k.	210	25	400
93.	Şərq çınarı	Laçın-Gorus yolu	210	26	400
94.	Şərq çınarı	Malxələf kənd körpüsü ər.	80	18	100
95.	Şərq çınarı	Malxələf kənd körpüsü ər.	80	18	100
96.	Şərq çınarı	Malxələf kənd körpüsü ər.	80	18	100
97.	Şərq çınarı	Malxələf kənd körpüsü ər.	150	22	250
98.	Şərq çınarı	Malxələf kənd körpüsü ər.	150	22	250
99.	Saqqız ağacı	Malxələf kənd körpüsü ər.	100	20	200
100.	Şərq çınarı	Malxələf kənd körpüsü ər.	150	20	200
101.	Şərq çınarı	Malxələf kənd körpüsü ər.	150	20	200
102.	Şərq çınarı	Zabux k.	250	25	400
<i>Füzuli rayonu</i>					
103.	Şərq çınarı	İşıqlı kənd körpüsü ər.	250	25	500
104.	Şərq çınarı	Dədəli k.	450	25	900
105.	Şərq çınarı	Mandılı k.	150	40	300
106.	Şərq çınarı	Böyük Bəhmənli k.	100	20	200
107.	Şərq çınarı	Seyidəhmədli k., «İbə Piri»	520	30	1400
108.	Şərq çınarı	Seyidəhmədli k., «İbə Piri»	250	25	550
109.	Şərq çınarı	Mandılı k.	180	45	400
110.	Şərq çınarı	İşıqlı k.	250	25	500
111.	Şərq çınarı	İşıqlı k.	450	30	900
112.	Saqqız ağacı	Merdinli k.	150	40	300
113.	Şərq çınarı	Böyük Bəhmənli k.	100	25	200
114.	Şərq çınarı	Seyidəhmədli k.	520	30	1400
115.	Şərq çınarı	Seyidəhmədli k.	250	25	500
116.	Şərq çınarı	Merdinli k.	180	45	400
<i>Cəbrayıl rayonu</i>					
117.	Şərq çınarı	Cəbrayıl səh.	250	30	500
118.	Şərq çınarı	Hacılı k.	350	30	700
119.	Şərq çınarı	Hacılı k.	800	45	1600
120.	Şərq çınarı	Qarxulu k.	90	25	200
121.	Şərq çınarı	Fuqanlı k.	450	30	900
122.	Şərq çınarı	Fuqanlı k.	370	30	750

123.	Şərq çınarı	Horovlu k.	400	30	800
124.	Şərq çınarı	İsaxlı k.	400	25	800
125.	Armud	Xələfli k.	60	9	300
126.	Şərq çınarı	Cəbrayıl ş.	250	30	500
127.	Şərq çınarı	Mahmudlu dəmiryol st.	350	30	700
128.	Şərq çınarı	Karxulu k.	800	40	1600
129.	Şərq çınarı	Karxulu k.	90	25	200
130.	Şərq çınarı	Fuqanlı k.	450	30	900
131.	Şərq çınarı	Fuqanlı k.	370	30	750
132.	Şərq çınarı	Horovlu k.	400	30	800
133.	Şərq çınarı	İşıqlı qışlağı ərazisi	400	25	800
134.	Şərq çınarı	Mollalı k.	35	15	126
<i>Xocavənd rayonu</i>					
135.	Şərq çınarı	Dəmir yolu st. ərazisi	600	25	1000
136.	Şərq çınarı	Qırmızı Bazar qəs.	600	50	2000
<i>Ağdərə rayonu</i>					
137.	Şərq çınarı	Ağdərə qəs.	120	25	200
138.	Şərq çınarı	Ağdərə qəs.	120	25	200
139.	Şərq çınarı	Ağdərə qəs.	120	25	200
140.	Şərq çınarı	Ağdərə qəs.	120	25	200
<i>Hadrud rayonu</i>					
141.	Şərq çınarı	Hadrud qəs.	200	39	400
142.	Şərq çınarı	Dək k.	250	40	500
143.	Şərq çınarı	Hadrud qəs.	300	38	600
144.	Şərq çınarı	Hadrud qəs.	120	25	240
145.	Şərq çınarı	Hadrud qəs.	150	30	300
146.	Şərq çınarı	Kemraküç k.	80	25	150
147.	Azat ağacı	Domu k.	36	23	350
148.	Azat ağacı	Domu k.	40	25	350
149.	Azat ağacı	Domu k.	55	26	400
150.	Azat ağacı	Domu k.	60	28	400
151.	Azat ağacı	Domu k.	60	28	400
<i>Ağdam rayonu</i>					
152.	Şərq çınarı	Ağdam ş.	80	25	150
153.	Şərq çınarı	Ağdam ş.	90	25	200
154.	Şərq çınarı	Ağdam ş.	100	25	250
155.	Şərq çınarı	Şelli k.	90	25	250
156.	Şərq çınarı	Seyidli k.	100	25	200

157.	Şərq çinari	Sarıhacılı k.	120	28	200
158.	Şərq çinari	Əliağalı k.	110	26	200
159.	Şərq çinari	Boyəhmədli k.	220	25	400
160.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	36	22	100
161.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	36	22	100
162.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	40	23	110
163.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	40	23	110
164.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	40	23	120
165.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	50	25	120
166.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	50	25	120
167.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	40	25	120
168.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	50	25	120
169.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	50	25	120
170.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	60	25	120
171.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	60	25	120
172.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	60	25	120
173.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	60	25	120
174.	Şərq çinari	Pənah xanın imarəti önündə	60	25	120
175.	Şərq çinari	Ağdam ş.	80	25	150
176.	Şərq çinari	Ağdam ş.	80	25	150
177.	Şərq çinari	Ağdam ş.	90	25	200
178.	Şərq çinari	Ağdam ş.	90	25	200
179.	Şərq çinari	Şelli k.	100	25	250
180.	Şərq çinari	Qarağac qəbiristanlığı	90	25	150
181.	Şərq çinari	Qarağac qəbiristanlığı	90	25	150
182.	Şərq çinari	Seyidli k.	100	25	200
183.	Şərq çinari	Seyidli k.	120	25	250
184.	Şərq çinari	Seyidli k.	120	25	250
185.	Şərq çinari	Sarıhacılı k.	100	25	200
186.	Şərq çinari	Sarıhacılı k.	120	25	250
187.	Şərq çinari	Əlimədətli k.	110	26	200

Bəzi ağac və kolların çiçəkləmə, toxum və qozalarının yetişmə və yığımının təqvimini

Növlərin adı	Mövsümü (aylar)			Yetişmiş toxum və qozaların rəngi
	çiçəkləmə	yetişmə	yığım	
<i>İYNEYARPAQLI</i>				
Adi ardıc	May	Sentyabr	Sentyabr	Tünd göyümtül
Adi küknar	May-iyun	Sentyabr-mart	Sentyabr-mart	Qonur-qəhvəyi və ya sarı-qəhvəyi
Adi şam	May-iyun	Sentyabr-oktyabr	Sentyabr-mart	Boz, qonur-boz, tünd-qəhvəyi, qırmızımtıl-qəhvəyi
Eldar şamı	Aprel-may	Oktyabr	Oktyabr-dekabr	Açıq qırmızı-qəhvəyi
Avropa ağ şamı	Aprel-may	Sentyabr-oktyabr	Sentyabr-oktyabr	Bozumtul-qəhvəyi
Avropa qara şamı	Aprel	Sentyabr-oktyabr	Sentyabr-aprel	Açıq qonur
Sibir ağ şamı	May-iyun	Avqust-sentyabr	Sentyabr-oktyabr	Qonur, açıq-boz
Qərb tuyası	Aprel-may	Sentyabr-oktyabr	Sentyabr-oktyabr	Qəhvəyi-qonur, tünd qəhvəyi
Şərq küknarı	May-iyun	Sentyabr-noyabr	Sentyabr-noyabr	Açıq-qonur
<i>ENLİYARPAQLI</i>				
Ağcaqayın (çöl)	Aprel-may	Avqust-sentyabr	Sentyabr-oktyabr	Yaşılımtıl-qonur, qəhvəyi-qonur
Ağcaqayın (yalançı çinarıarpaq)	May	Sentyabr	Sentyabr-oktyabr	Açıq-qəhvəyi, qəhvəyi və ya qonur
Ağcaqayın (çinarıarpaq)	Aprel-may	Sentyabr	Sentyabr-oktyabr	Qonur-qəhvəyi
Adi albalı	Aprel-may	İyul	İyul	Qırmızı
Adi armud	Aprel-may	Avqust-oktyabr	Avqust-oktyabr	Yaşıl-sarı
Adi ərik	Martın	İyul-	İyul-	Sarı-narıncı

	sonu- aprel	avqust	avqust	
Adi vələs	Aprel- may	Sentyabr- oktyabr	Sentyabr- -oktyabr	Yaşılımtıl-boz
At şabalıdı	May- iyun	Sentyabr- oktyabr	Sentyabr- -oktyabr	Yaşıl, qəhvəyi, parlaq
Aylant	İyun- iyul	Oktyabr- noyabr	Oktyabr- noyabr	Narıncı-qırmızı çaları açıq sarı
Amorfa	İyun- iyul	Avqust- oktyabr	Sentyabr- -oktyabr	Qəhvəyi (paxlalar)
Badam	Mart- aprel	İyun- sentyabr	İyul- sentyabr	Yaşıl-boz
Başınağacı	May- iyun	Avqust- sentyabr	Avqust- sentyabr	Göyümtül-qara
Adi başınağacı	May- iyun	Sentyabr	Sentyabr	Al-qırmızı (meyvəsi)
Cır alma	May	Avqust- sentyabr	Avqust- sentyabr	Sarı-yaşıl
Cökə (qafqaz)	İyun-iyul	Sentyabr- oktyabr	Sentyabr- -oktyabr	Tünd-boz və ya boz
Cökə (iriyarpaq)	İyun-iyul	Sentyabr- oktyabr	Sentyabr- -oktyabr	Boz-qonur
Doqquzdon	May- iyun	İyul- avqust	İyul- avqust	Açıq-çəhrayı, al- qırmızı
Dovşanalması	May	İyul- avqust	İyul- avqust	Al-qırmızı (meyvəsi)
Qara qoz	Aprel- may	Sentyabr- oktyabr	Oktyabr- noyabr	Tünd-yaşıl, tünd- qəhvəyi
Qarağan (şorəngə)	İyun-iyul	Oktyabr	Oktyabr- noyabr	Boz, bozumontul- gümüşü
Qarağat	May	İyul	İyul	Tünd-bənövşəyi
Qızılağac	Mart- aprel	Oktyabr- noyabr	Oktyabr- noyabr	Qırmızımıl-qonur
Qovaq (ağyarpaq)	Mart- aprel	May-iyun	May- iyun	Al-yaşıl
Qovaq (qara)	Aprel	Mayın so- nu-iyun	Mayın s.- iyun	Yaşıl
Quşarmudu	May- iyun	Avqust- sentyabr	Sentyabr- -oktyabr	Çəhrayı-qırmızı (meyvəsi)

Hamar qarağac	Aprel	May-iyun	May-iyun	Boz-qaramtıl
Xostək	May-iyun	İyul-avqust	İyul-avqust	Sarımtıl-qonur
Sıxyarpaq qarağac	Mart-aprel	Aprel-may	Aprel-may	Sarımtıl (meyvəsi)
Göyəm		Avqust-sentyabr	Avqust-sentyabr	Qaramtıl-göy
Göyrüş	Aprel-may	Avqust-sentyabr	Sentyabr-noyabr	Sarı və ya qonur
Meşə fisdığı	Aprel-may	Sentyabr-oktyabr	Oktyabr	Açıq-qəhvəyi
Meşə gilası	May-iyun	İyul-avqust	İyul-avqust	Qara, parlaq
Murdarça	May	Sentyabr	Sentyabr-oktyabr	Göyümtül-qara
Palıd	Aprel-may	Sentyabr-oktyabr	Sentyabr-oktyabr	Qəhvəyi və ya tünd-qəhvəyi, parlaq və işıltılı
Şaftalı	Aprel	İyul-sentyabr	İyul-sentyabr	Məxməri, sarımtıl və ya qırmızımtıl
Şərq fisdığı	Aprel-may	Sentyabr-oktyabr	Oktyabr-noyabr	Parlaq qəhvəyi
Şərq çınarı	Aprel	Sentyabr-noyabr	Oktyabr-dekabr	Qonur
Yemişan	May-iyun	Avqust	Avqust	Qonur-qırmızı, bəzən sarı
Yunan qozu	Aprel-may	Avqust-oktyabr	Sentyabr-oktyabr	Yaşıl, Sarı-qonur
Gəndələş	May	İyul-avqust	Avqust	Qırmızı, qırmızı-narıncı
Gərməşov (ziyilli)	May-iyun	Sentyabr	Sentyabr	Solğun çəhrayı intervalında
Gərməşov (avropa)	May-iyun	Sentyabr	Sentyabr	Al çəhrayı rəngdən solğun çəhrayı rəngə-dək
Sumax	May	Sentyabr	Sentyabr	Qırmızı-qonur
Tozağacı (ziyilli)	Aprel-may	İyul-avqust	İyul-avqust	Açıq-sarı və ya açıq-qəhvəyi

Titrek qovaq	Mart-may	May-iyun	May-iyun	Tünd-yaşıl
Tut (ağ)	May	May-iyun	May-iyun	Ağ, yaşılmtıl-ağ
Tut (qara)	May	İyun-iyul	İyun-iyul	Tünd qırmızı, qara-bəndövşəyi
Zoğal	Fevral-aprel	Avqust-sentyabr	Avqust-sentyabr	Açıq-çəhrayı rəngdən tünd-qırmızı rəngə qədər
Şabalıd	İyun-iyul	Sentyabr-oktyabr	Sentyabr-oktyabr	Tünd-qəhvəyi parlaq
Saqqız ağacı	May-iyun	Avqust-sentyabr	Oktyabr-sentyabr	Tünd-boz parlaq
Dağdağan (qafqaz)	Aprel-may	Oktyabr-noyabr	Oktyabr-noyabr	Açıq-qəhvəyi
Qaraçöhrə (giləmeyvəli)	Aprel-may	Avqust-sentyabr	Avqust-sentyabr	Açıq-qırmızı
Dəmirəğac	Yanvar-aprel	Avqust-noyabr	Avqust-noyabr	Açıq-qonur, parlaq
Azat ağacı	Aprel-may	Oktyabr-noyabr	Oktyabr-noyabr	Açıq-boz
Şümşad	Mart-aprel	İyul-avqust	İyul-avqust	Qaramtıl-parlaq
Ağ akasiya	May-iyun	Sentyabr	Sentyabr-oktyabr	Tünd-qəhvəyi az-parlaq
Xəzər lələyi	May-iyun	Sentyabr-oktyabr	Sentyabr-oktyabr	Tünd-qəhvəyi parlaq
Əncir	İyun	Sentyabr	Sentyabr	Xırda dəriyəbənzər, sarımtıl
Hirkan ənciri	İyun	Sentyabr	Sentyabr	Xırda dəriyəbənzər, sarımtıl

Dövlət tərəfindən qeydə alınıb qorunması vacib olan ağac abidələrin inzibati rayonlar üzrə paylanması

Adı	Miqd. (ədəd)	Məkanı	Parametrlər		
			D (sm)	H (m)	T (il)
ABŞERON RAYONU					
Çinar	1	Şüvələn qəsəbəsi «pir çinar»	180	20	1300
AĞSTAF A RAYONU					
Çinar	1	Ağstafa dəmir yol vağzal	70	22	100
Çinar	8	Ağstafa ş., dəmiryol parkı	70	22	100
QAZAX RAYONU					
Çinar	40	Ağstafa ş., Vurğun ad. park	70	22	140
Çinar	1	Qazax ş., avtomobil vağzal	80	23	100
Çinar	2	Yuxarı Salahlı k.			
TOVUZ RAYONU					
Çinar	1	Əsrikcirdaxan k.	220	32	450
Çinar	1	Azaplı k.	140	28	300
Çinar	1	Qovlar qəs.	90	20	180
Çinar	1	Hətəmalılar k.	80	18	120
ŞƏMKİR RAYONU					
Çinar	93	Şəmkir ş., Sabir küç.	130	32	250
Çinar	87	Şəmkir ş., H.Aslanov küç.	120	30	250
Çinar	65	Şəmkir ş.	100	28	200
Çinar	1	Qaraca Əmirli k.	120	30	200
Çinar	1	Qaraca Əmirli k.	120	30	200
Çinar	1	Qapanlı k	130	30	250
Çinar	1	Çinarlı qəs.	200	30	350
GƏNCƏ ŞƏHƏRİ					
Çinar	18	Firdovsi küçəsi boyunca	110	24	250
Çinar	20	A.Caparidze küçəsi boyunca	160	25	300
Çinar	27	M.Əzizbəyov küçəsi boyunca	180	27	150
Çinar	60	Xan bağı	130	25	250
Çinar	22	Mərkəzi meydanda	120	25	150
Çinar	70	Mərkəzi küçədə	120	25	250
Çinar	17	Bağbanlar qəsəbəsi	120	24	250

Adı	Miqd.	Məkanı	Parametrlər		
			D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Çinar	2	Tarix muzeyinin qarşısında	300	14	600
Çinar	1	Mexmanxananın yanında	120	25	250
Çinar	1	Bağbanlar qəs.	300	25	600
Çinar	1	Gəncə-Şəmkir yolunda	100	20	200
Çinar	1	Nizami küç.	110	24	250
Çinar	1	Dörd yol.	180	32	400
Çinar	1	Nizami k.	90	25	100
Çinar	22	Borsunlu k.	200	25	500
Çinar	2	Tatqaraqoyunlu k.	100	25	200
Çinar	14	Çelabertli k.	100	25	200
Çinar	9	Qaradağlı k.	100	23	150
Çinar	11	Səfikürd k.	120	25	200
Çinar	7	Tərtər şəhəri	140	30	200
Çinar	16	Əzizbəyov k.	140	30	200
Çinar	4	Qarqucaq k.	140	30	200
Çinar	4	Muzdurlar k.	140	30	200
Çinar	1	Baş kənd k., «Pir»	150	25	250
GORANBOY RAYONU					
Saqqız ağacı	1	Qızılağac k.	36	8	150
Çinar	1	Goranboy şəh.	120	35	250
Çinar	3	Dörd yol.	250	35	500
Çinar	2	Dörd yol.	360	35	600
XANLAR RAYONU					
Çinar	3	Xanlar ş. Sabir küç.	120	21	250
Çinar	150	Xanlar-Gəncə yolu alleya	200	25	400
Çinar	10	Tarla sah.	100	24	200
Çinar	2	Borsunlu kəndi	180	10	350
Çinar	2	Sülh küçəsi 41 № evin yanı	60	20	100
Çinar	2	Əlibayramov küçəsi	120	22	200
Çinar	1	Xalq məhkəməsinin önündə	60	20	120
Çinar	1	Mamırlı kəndi	100	23	200
Çinar	2	Qaradağlı k. su dəyirmanı	180	28	350
Çinar	1	Namaz çınarı	250	35	350

Adı	Miqd.	Məkani	D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
SAMUX RAYONU					
Çinar	1	Kolayır k.	730	42	1500
TƏRTƏR RAYONU					
Çinar	1	Mərkəzi poçtun qarş.	220	28	450
Çinar	2	RİK binasının önündə	190	28	380
Çinar	1	Hərbi komissarlıq qarşısında	120	25	250
SABİRABAD RAYONU					
Qovaq	1	Pokrovka stansiyası bağında	120	24	110
Qovaq	1	Sabirabad-Saatlı yolunda	180	17	100
GÖYÇAY RAYONU					
Çinar	200	Göyçay şəh.	110	25	150
Çinar	3	Göyçay-Kürdəmir yolu	200	35	400
YEVLAX RAYONU					
Çinar	3	Xaldan qəbiristanlığı	80	27	100
Qovaq	12	Xaldan-Şəki yolu	200	30	200
BEYLƏQAN RAYONU					
Çinar	50	Şəhərin küçələrində	70	27	50
Çinar	13	S.Qaziyeva ad. meyd.	60	25	50
Saqqız	1	Tarla sahəsində	76	7	500
AĞSU RAYONU					
Palıd	2	Musabəyli k.	150	20	500
Palıd	1	Talış kəndi meşə zolağında	180	22	600
Göyrüş	1	Talış kəndi meşə zolağında	100	30	600
Qovaq	1	Novçu k., «Zərbəli qovağı»	150	21	300
QUBADLI RAYONU					
Çinar	2	Qubadlı şəhərində	80	35	160
Çinar	1	Hacılı məhləsində	150	20	300
Çinar	2	Qubadlı şəhərində	90	30	180
Saqqız	1	Gödəklər kəndi	80	8	150
Çinar	3	Xanlıq kəndi	800	40	1600
Çinar	1	Daşlı yer	150	35	300
FUZULİ RAYONU					
Çinar	1	Tağlı körpünün yanında	250	25	500
Çinar	1	Tağlı körpü	450	25	900

Adı	Miqd.	Məkanı	D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Çinar	5	Mustafa yerində	150	40	300
Çinar	1	Sərhəddə	100	20	200
Çinar	1	«İbə piri»	520	30	1400
Çinar	1	«İbə piri»	250	25	550
Çinar	1	Vahid adlı vət. həyəti	180	45	400
CƏBRAYIL RAYONU					
Çinar	1	Cəbrayıl şəhərində	250	30	500
Çinar	1	Sızqa bulağın yanı	350	30	700
Çinar	6	Sızqa bulağın yanı	800	45	1600
Çinar	1	Karxunlu kəndi	90	25	200
Çinar	1	Fuqanlı kəndi	450	30	900
Çinar	1	Fuqanlı kəndi	370	30	750
Çinar	1	Orta kəhriz ad. yerdə	400	30	800
Çinar	1	Şirin bulaq ad. yerdə	400	25	800
Çinar	1	«Yel piri» ad. yerdə	36	15	260
Armud	1	Xələfli kəndi	60	9	300
ZƏNGİLƏN RAYONU					
Dağdağan	2	Genanlı kəndi	80	12	260
Dağdağan	1	Haçallı kəndi	50	8	250
Çinar	2	Akara d/y stansiyası	60	20	129
Çinar	1	Mincivan qəsəbəsi	60	20	120
Çinar	1	Mincivan qəsəbəsi	100	30	200
Pald	1	Zəmi yerində	80	12	160
AGDAM RAYONU					
Çinar	14	Pənah xanın imarəti ər.	60	25	120
Çinar	2	Mərkəzi küç.	80	25	150
Çinar	2	28 may prospekt	90	25	200
Çinar	1	Selli k.	100	25	250
Çinar	2	Qaraağac qəbiirstanlığı	90	25	250
Çinar	3	Eyidlil k.	100	25	200
Çinar	2	Sarıhacılı k.	120	28	200
Çinar	2	Əliağalı k.	110	26	200

Adı	Miqd.	Məkamı	D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
AĞCABƏDİ RAYONU					
Çinar	4	Kəhrizli k.	96	25	100
Çinar	1	Bala Kəhrizli k.	180	24	350
Çinar	1	Köhnə Ağabəyli k.	76	21	150
Çinar	1	Minəxorlu k.	34	7	50
Çinar	3	Hüsülü k.	56	12	60
Çinar	1	Kürdlər k.	140	25	300
Çinar	3	Saracalı k.	120	23	200
Çinar	2	Saracılı k.	120	23	150
Saqqız ağacı	20	Höyük k.	60	9	400
Saqqız ağacı	2	Saracılı kənd qəbirist.	60	7	300
Dağdağan	5	Kürdlər k.	40	7	300
Dağdağan	1	Tarla sahəsi	70	9	600
BƏRDƏ RAYONU					
Çinar	1	Nizami adına küçədə	60	17	120
Çinar	5	Məşə təsərrüfatı qəs.	80	21	150
Çinar	1	Dendirari bağında	140	23	180
Çinar	1	Nizami küç.	160	25	300
Çinar	4	Xalq məhkəməsinin həy.	140	24	200
Çinar	5	Füzuli və H.Aslanov küç	160	24	200
Çinar	1	Nizami küç.	80	13	100
Çinar	1	Televiziya qülləsinin yanı	160	24	300
Çinar	10	Tarla sahəsi	220	25	400
Çinar	71	Boyəhmədli k.	220	25	400
Çinar	2	Uğurbəyli k.	86	20	180
Çinar	9	Əlyanlı k.	120	25	150
Çinar	1	Pambıq zavodunun həy.	140	21	150
Çinar	6	Mollalı k.	100	24	200
Çinar	14	Alpud k.	100	24	200
Çinar	3	Güloğullar k.	100	24	200
Çinar	11	Cumalılar k.	100	20	180
AĞDAŞ RAYONU					
Çinar	4	Bakı-Tbilisi yolunda	120	28	250
Çinar	1	Qəsil kəndi «Qəsil çınarı»	300	25	600

Adı	Miqd.	Məkamı	D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Çinar	1	Zeynəddin k.	80	21	150
Çinar	2	Aşağı Neymətabad k.	80	23	150
Çinar	2	Aşağı Neymətabad k.	80	23	150
QUBA RAYONU					
Çinar	1	Nügədi k.	230	40	460
Çinar	2	Küpçal k.	170	28	340
Çinar	5	Üçgün k.	80	18	200
Çinar	4	Üçgün k.	40	25	120
Çinar	2	Əski iqriq k.	270	45	540
Çinar	5	Tülər k.	165	35	325
Çinar	1	İqriq k.	185	30	370
Qarağac	1	Tüləkəran k.	120	25	400
Ağcaqayın	43	Dərk k.	70	25	175
Palıd	8	Dərk k.	120	25	240
Çinar	1	Xucbala k.	-	-	-
Qovaq	1	Tarla sahəsi	180	32	250
Göyrüş	1	Amsar kəndi	118	35	750
QUSAR RAYONU					
At şabalıdı	1	Qusar şəh.	44	18	80
At şabalıdı	1	Qusar şəh.	64	22	100
Ağcaqayın	1	Həzrə k.	100	30	100
Çinar		Həzrə k.	300	25	544
Tut		Həzrə k.	-	-	150
Fıstıq	8	Naxır piri	60	20	120
DƏVƏÇİ RAYONU					
Çinar	1	Ayigünlü kəndi	200	35	400
Çinar	1	Gəndob kəndi	200	40	400
Çinar	1	Pirəmistan kəndi	180	35	350
Çinar	19	Pirəmistan kəndi	66	27	100
Çinar	2	Qərəh kəndi	200	35	400
Çinar	3	«Çinar baba» kəndi	80	35	200
Çinar	3	«Qorcan» kəndi	140	40	250
Çinar	5	Kılvar kəndi	100	37	200
Çinar	8	Zeyvə kəndində	80	30	200

Adı	Miqd.	Məkam	D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Qovaq	2	Daşlı qaya kəndi	120	33	200
XAÇMAZ RAYONU					
Çinar	4	Ləcət kəndində	270	40	500
Çinar	7	Müzəffərəba kəndi	170	37	350
Çinar	1	Qaradağlı kəndi	110	27	200
Çinar	2	Çax-cıxlı kəndi	120	30	250
Palıd	1	Xudat qəsəbəsində	90	22	200
Palıd	1	Sabiroba kəndi	130	23	260
YARDIMLI RAYONU					
Çinar	1	Ökü kəndində	600	17	1200
Azat ağacı	2	Ökü kəndi qəbiristan.	180	13	500
Çinar	1	Horanı kəndi	160	30	400
Çinar	1	Uran-Qara kəndində	230	22	400
Çinar	1	Çayüzü kəndində	180	16	400
Çinar	1	Avui kəndi	180	18	400
MASALLI RAYONU					
Palıd	1	Musakuçə və Lükən kəndi arası	84	14	200
Palıd	2	Kolaban kəndi qəbirist.	120	22	200
Azat ağacı	6	Kolaban kəndi qəbirist.	70	23	250
	15	Kolaban kəndi qəbirist.	20	7	200
Azat ağacı	3	Hışqədərə kənd qəbirist.	120	23	400
Palıd	6	Hışqədərə kənd qəbirist.	100	21	350
Azat ağacı	22	Molla oba qəbiris.	60	8	250
LERİK RAYONU					
Azat ağacı	153	Cəngəmيران qəbirist.	120	17	400
Azat ağacı	8	Cabir qəbiristanlığı	100	17	400

Adı	Miqd.	Məkani	D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
LƏNKƏRAN RAYONU					
Çinar	8	Cihazqayırma Zavodunun həyətidə	110	32	250
Şabalıd	1	Cihazqayırma Zavodunun həyətidə	100	28	150
Ağcaqayın	6	Cihazqayırma Zavodunun həyətidə	90	26	200
Qara qoz	1	S. Bayramov küç 17 №-li evin həyətidə	120	29	200
Lələk	25	Nizami adına bağda	70	31	80
Azat ağacı	8	Böyük bazar qəbir	190	12	250
Azat ağacı	1	Xolmili k. məscidin həyətidə	186	16	400
QƏBƏLƏ RAYONU					
Çinar	2	Nic kəndində	120	32	250
Palıd	5	Nic kəndində	150	35	500
Çinar	1	«Qurt təpəsi» adlı yerdə	90	20	200
Çinar	1	Tel və Bum kəndi yol ayrığı	100	25	200
Çinar	1	Qəbələ şəhərində	90	20	180
Çinar	1	Həməzəli qəbiristanlığı	120	28	240
Şabalıd	1	Həməzəli qəbrstanlığı	300	35	1000
Dəmirağac	20	Çuxurqəbələ adlı yer	42	17	100
OĞUZ RAYONU					
Fıstıq	1	Sincan kənd qəbrist.	80	28	200
Palıd	1	Sincan kənd qəbrist.	120	30	300
Çinar	1	Xaçmaz kəndində	180	30	350
Çinar	12	Xaçmaz kəndi	80	28	120
Çinar	1	Xaçmaz «Abadlı qoruğu»	36	20	100
Çinar	1	«Baba qoruğu» adlı yer	60	22	150
Çinar	1	Xaçmaz kəndində	200	32	400
Çinar	1	Xaçmaz kəndində	180	25	360
Çinar	1	Xaçmaz kəndi	180	23	360
Çinar	1	Oğuz şəhərində	400	25	800
Çinar	1	Oğuz şəhərində	300	30	750
Şabalıd	1	Oğuz şəhərində	160	25	300

Adı	Miqd.	Məkanı	D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Çinar	4	«Vəng məhləsi» adlı yer	150	28	300
Çinar	2	«Vəng məhləsi» adlı yer	180	30	250
Çinar	1	Muxas kəndində	100	28	250
Çinar	1	Ərmənət kəndi	60	20	120
ŞƏKİ RAYONU					
Palıd	1	Dağ dibi adlı yerdə	150	18	500
Palıd	3	II Biləci kəndi yaxınlığında	100	18	200
Dağdağan	2	«Qoşa ziyarət» adlı yer	140	11	300
Göyrüş	1	II Biləci kəndi yaxınlığında	90	20	150
Çinar	10	Kilsə həyəti	90	28	200
Çinar	3	Xan məscidinin həyəti	120	25	300
Çinar	4	Fəhlə-gənclər orta məktəbin həyətidə	120	30	300
Çinar	2	Xan sarayının həyətidə	180	30	350
Çinar	1	Avtovağzalda	250	25	500
Palıd alleyası	200	Şəki-Oğuz yolunda	150	22	200
QAX RAYONU					
Dağdağan	1	Güllük kəndində yol kənarı	80	18	200
Dağdağan	7	Qax şəhəri kilsəsi yanında	90	20	350
Palıd	1	Qax-Zaqatala yol kənarı	140	20	200
Palıd	1	Tasmalı kəndində yol kənarı	300	22	750
ZAQATALA RAYONU					
Çinar	1	Zaqatala ş., ev № 11	120	23	240
Çinar	1	Alban kilsəsinin həyətidə	120	30	250
Çinar	3	Şəhər meydanı (park)	370	35	700
Palıd	1	Verxyan kəndi	150	28	350
Çinar	5	Qımır kəndində	150	32	300
BALAKƏN RAYONU					
Cökə	1	Signal adlı yerdə 92 kv	200	29	150
Çinar meşə	27	Qullar kəndi yaxınlığı	140	12	150
SAMAXI RAYONU					
Göyrüş	1	Pir Feyzulla	100	32	350
Çinar	1	Gənclik küçəsində	56	25	100
Çinar	1	Gənclik küçəsi	54	25	100

Adı	Miqd.	Məkani	D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Palıd	1	Aşağı Cağan kəndi	210	30	700
Palıd	10	«Şıxbaba piri»	48	17	150
Palıd	7	«7 qardaş palıd piri»	32	20	150
		Dədəgünəş kəndi			
İSMAYILLI RAYONU					
Çinar	2	Talış kəndində	90	25	180
Çinar	1	Topçu kəndi	140	28	250
Palıd	1	«Yel piri»	80	12	200
Göyrüş	1	Topçu kəndi	90	26	250
Palıd	5	Balık kəndində	96	12	250
Palıd	1	Topçu kəndi	287	30	750
LAÇIN RAYONU					
Çinar	1	Həkəri çayının sağ sahilində	210	26	400
Çinar	8	Malxələfli körpüsünün yanı	220	22	250
Çinar	1	Zabux kəndində	210	25	400
ORDUBAD RAYONU					
Çinar	1	Mərkəzi küçədə	240	36	450
Çinar	1	Kolxoz bazarında	320	36	600
Çinar	1	Mərkəzi meydanda	400	31	800
Çinar	4	Yuxarı Ambaras ad.yerdə	260	35	400
Çinar	1	Əylis k.	220	25	400
Çinar	1	Bazar yeri sahədə	100	23	200
Çinar	1	Vənənd k.	400	23	800
ŞƏRUR RAYONU					
Nalbənd	1	Xok k.	66	12	200
Nalbənd	2	Mahmud k.	60	11	200
Çəkil	1	Cəlilkənddə	210	13	300
CULFA RAYONU					
Çinar	4	Culfa dəmir yol stansiyası	60	19	100
HADRUD RAYONU					
Çinar	1	Su anbarının kənarında	200	39	400
Çinar	1	Su anbarının kənarında	250	40	500
Çinar	1	Mədəniyyət evi ərazisi	300	38	600
Çinar	2	Hadrud ş.	120	25	240

Adı	Miqd.	Məkamı	D (sm)	H (m)	Yaşı (il)
Çinar	1	Keçrakuç kəndində	80	25	150
Azat	5	«Karmir xaç»da	60	28	400
XOCAVƏND RAYONU					
Çinar	1	Sxtoraşen k. yaxınlığında	600	25	1000
Çinar	1	Qırmızı Bazar qəs.	600	50	2000
MARDAKERT RAYONU					
Çinar	4	Mardakert qəsəbəsi	120	25	200

**Dövlət tərəfindən qorunması vacib olan ağaclıq və meşə
massivlərinin siyahısı**

№	Obyektin adı	Sahə (ha)	Obyektin olduğu yer	Parametrlər		
				D, sm	H, m.	T, il
TOVUZ RAYONU						
1	Şam-fıstıq meşəsi	10	Böyük Qışlaq kəndində	24	20	150
2	Şam-vələs meşəsi	12	Şamlıx kəndində	24	20	100
ŞƏMKİR RAYONU						
3	Park: çinar, şam, sərv	1,5	Şəmkir şəhəri	24	20	80
4	Park: şam, sərv, küknar	1,0	Çinarlı qəsəbəsi şəhər parkı	20	25	100
GƏDƏBƏY RAYONU						
5	Meşə əkini fıstıq-göyrüş	2,0	Qalakənd meşəliyi Kollu meşəsi	36	27	80
6	Meşə əkini şam-fıstıq, palıd	2,0	Qalakənd meşəçiliyi Göydəyə meşə sahəsi	36	28	80
7	Meşə əkini şam-küknar	1,0	Qalakənd meşəçiliyi Şamlıx meşə sahəsi	36	30	95
8	Meşə əkini şam-palıd, fıstıq	1,0	Qalakənd meşəçiliyi Qamış meşə sahəsi	36	28	80
AGDAM RAYONU						
9	Saqqız ağacı	732	Sultanbud təpəsi	32	12	400
BƏRDƏ RAYONU						
10	Palıd-qarağac meşəsi	62	Xan meşəsi	32	20	200
11	Palıd-çəkil meşəsi	1,5	Bala bəy meşəsi	36	20	180
QUBA RAYONU						
12	Palıd meşəsi	7	«Ağbil Baba Piri» Ağbil kəndi	160	40	500
QUSAR RAYONU						
13	Vələs meşəsi	1	«Böyük Baba Piri»	30	20	60
14	Fıstıq-vələs meşəsi	7	«Əlistan Baba Piri»	80	35	120
MASALLI RAYONU						
15	Şümşadlıq	1	Yeni kənd qəbiristanlığı	12	9	200

LERİK RAYONU						
16	Şümşadlıq	4	Bobogil qəbiristanlığı	24	18	300
17	Şümşadlıq	3	20-ci km qəbiristanlığı	10	8	200
LƏNKƏRAN RAYONU						
18	Şümşadlıq	3	Rvo qəbiristanlığı	30	14	300
19	Şümşadlıq	5	«Exlon» adlı yerdə	15	17	300
ASTARA RAYONU						
20	Şümşadlıq	3	Maşxan qəbiristanlığı	14	12	200
21		6	Alaşa qəbiristanlığı	10	8	200
22	Şümşadlıq	15	Ovaq, Böyük Ovaq, Miki adlı yer	36	15	300
23	Şümşadlıq	1	Bubi-qızı adlı yer	12	10	200
24	Şümşadlıq	4,2	Əhməd-Kaçay adlı yer	16	12	200
25	Şümşadlıq	0,75	Vəli adlanan yerdə	24	10	300
26	Şümşadlıq	1,3	Çay-ağzı adlı yerdə	16	10	200
27	Şümşadlıq	5,0	Xanbulan və Yuxarı Şuvi k.	12	10	200
28	Şümşadlıq	7,5	Züngüləş k.	32	18	300
29	Şümşadlıq	10,0	Züngüləş (ikinci) k.	24	18	300
30	Şümşadlıq	3	Əsxənəkəran k.	28	20	300
QƏBƏLƏ RAYONU						
31	Şabalıd meşəsi	935	Kv.34,42,43,44,45,55 və 56	120	28	200
32	Çinar meşəsi	6	«Qurd təpəsi» adlı yerdə	12	10	40
33	Qaracöhrə, şabalıd və s.	1	Həmzəli qəbiristanlığı	300	35	1000
34	Palıd meşəsi	2	Zərgərli qəbiristanlığı	80	17	300
OGUZ RAYONU						
35	Çinar meşəsi	2	«Cəyənək» adlı yerdə	80	25	200
ŞƏKİ RAYONU						
36	Palıd meşəsi	4	«Mahmud Ahın Baba Piri»	80	12	200
QAX RAYONU						
37	Qaracöhrə-vələs meşəsi	250	Mikilki dərəsi	24	7	200
BALAKƏN RAYONU						
38	Çinar meşəsi	25	Qullar kəndi Himbulçay vadisi	140	12	250
ŞAMAXI RAYONU						
30	Palıd meşəsi	1	«Qayıt Piri» adlı yerdə	48	20	150
40	Palıd meşəsi	8	«Dədəgünəş piri»	140	20	350
İSMAYILLI RAYONU						

41	Palıd meşəsi	4,0	«Xəzri piri»	60	18	200
KƏLBƏCƏR RAYONU						
42	Maral fındığı meşəsi	968	37,38,40,48,49, 50 və 55 kv	120	25	150
LAÇIN RAYONU						
43	Ardıc meşəsi	1092	Laçın ş. ətrafında	24	12	150
XOCAVƏND RAYONU						
44	Azat meşəsi	0,5	Qacarkəndi yaxınlığı	24	12	100

Dünyanın meşələri (mln. ha)
(Лесная энциклопедия, 1986)

	Dünya üzrə cəmi (1980)	Şimali Amerika (1977)	Latin Amerikas (1980)	Asiya (1976)	Afrika (1980)
Ümumi torpaq sahəsi	13 033.0	1 875	2 031	2 703	2 970
Meşəli sahələr	4 136.2	620	939.5	522.1	751.2
Meşə ilə örtülü sahələr	2 985.6	583	690.5	451.2	223
<i>O cümlədən:</i>					
iynəyarpaqlı	1 082.4	306	26.3	87.8	3.8
enliyarpaqlı	1 903.2	277	664.2	363.4	219.2
Seyrək meşələr	1 150.6	37	249	70.9	528.2
Meşə qalıqlarına malik deqradasiya olunmuş torpaqlar	408.5	-	-	73.3	166
Kolluqlar	624.2	-	-	35.5	442.8
Meşəli, %	22.8	31	31	16.7	7.5

Planetin oduncaq ehtiyatları

	Dünya üzrə cə- mi (1980)	Şimali Amerika (1977)	Cən. Amerika (1980)	Asiya (1976)	Afrika (1980)
Ümumi ehtiyat, mlrd. m ³ <i>o cümlədən</i>	356.70	41.7	102.9	54.4	50.2
sıx meşələr	338.80	41.7	93.3	51.5	45
İynəyarpaq meşə ehtiyatı, mlrd. m ³	116.94	29.6	2	8.04	0.1
<i>o cümlədən tropik meşələr,</i> %	2.7	-	92.5	20.8	100
Enliyarpaqlı meşə ehtiyatı mlrd. m ³	239.76	12.1	100.9	46.36	50.1
<i>o cümlədən tropik meşələr,</i> %	79.7	-	96.5	89.9	99
Oduncağın ümumi illik artımı, mln. m³	3 217	851	230	630	100
Ağac təminatı, m³/nəfər	0.72	3.4	0.63	0.25	0.21
Oduncaq hasilatı, m³	3 020.3	483.6	362.4	1 017.1	433.9

Bəşəri əhəmiyyətli abidələr (mədəni abidələr ilə birlikdə)
UNESKO World Heritage List

AFGHANISTAN	2002 Minaret and Archaeological Remains of Jam 2003 Cultural Landscape and Archaeological Remains of the Bamiyan Valley
ALBANIA	1992 Butrint
ALGERIA	1980 Al Qal'a of Beni Hammad 1982 Tassili n'Ajjer 1982 M'zab Valley 1982 Djemila 1982 Tipasa 1982 Timgad 1992 Kasbah of Algiers
ARGENTINA	1981 Parque Nacional Los Glaciares 1984 Iguazu National Park 1999 Peninsula Valdes 1999 Cueva de las Manos, Rio Pinturas 2000 Ischigualasto - Talampaya Natural Parks 2000 The Jesuit Block and the Jesuit Estancias of Cordoba 2003 Quebrada de Humahuaca
AUSTRALIA	1981 Great Barrier Reef 1981 Kakadu National Park 1981 Willandra Lakes Region

	<p>1982 Tasmanian Wilderness</p> <p>1982 Lord Howe Island Group</p> <p>1987 Uluru-Kata Tjuta National Park</p> <p>1987 Central Eastern Rainforest Reserves</p> <p>1988 Wet Tropics of Queensland</p> <p>1991 Shark Bay, Western Australia</p> <p>1992 Fraser Island</p> <p>1994 Riversleigh/Naracoorte Mammal Fossil Sites</p> <p>1997 Heard and McDonald Islands</p> <p>1997 Macquarie Island</p> <p>2000 The Greater Blue Mountains Area</p> <p>2003 Purnululu National Park</p>
AUSTRIA	<p>1996 Historic Centre of the City of Salzburg</p> <p>1996 Palace and Gardens of Schonbrunn</p> <p>1997 Hallstatt-Dachstein Salzkammergut Cultural Landscape</p> <p>1998 Semmering Railway</p> <p>1999 City of Graz</p> <p>2000 Wachau Cultural Landscape</p> <p>2001 Historic Center of Vienna</p> <p>2001 Cultural Landscape of Ferto-Neusiedlersee</p>

BELGIUM	<p>1998 Flemish Beguinages</p> <p>1998 The Four Lifts on the Canal du Centre and their Environs</p> <p>1998 La Grand-Place, Brussels</p> <p>1999 Belfries of Flanders and Wallonia</p> <p>2000 Historic Centre of Brugge</p> <p>2000 Major Town Houses of the Architect Victor Horta, Brussels</p> <p>2000 Neolithic Flint Mines at Spiennes (Mons)</p> <p>2000 Notre Dame Cathedral in Tournai</p>
BRAZIL	<p>1980 Historic Town of Ouro Preto</p> <p>1982 Historic Centre of the Town of Olinda</p> <p>1985 Historic Centre of Salvador de Bahia</p> <p>1985 Sanctuary of Bom Jesus do Congonhas</p> <p>1986 Iguaçu National Park</p> <p>1987 City of Brasilia</p> <p>1991 Serra da Capivara National Park</p> <p>1997 Historic Centre of Sao Luis</p> <p>1999 Discovery Coast Atlantic Forest Reserves</p> <p>1999 Southeast Atlantic Forest Reserves</p> <p>1999 Historic Centre of the Town of Diamantina</p> <p>2000 Pantanal Conservation Complex</p>

	<p>2000 Central Amazon Conservation Complex</p> <p>2001 Brazilian Atlantic Islands: Fernando de Noronha and Atol das Rocas Reserves</p> <p>2001 Cerrado Protected Areas: Chapada dos Veadeiros and Emas National Parks</p> <p>2001 Historic Centre of the Town of Goias</p>
BULGARIA	<p>1979 Boyana Church</p> <p>1979 Madara Rider</p> <p>1979 Rock-hewn Churches of Ivanovo</p> <p>1979 Thracian Tomb of Kazanlak</p> <p>1983 Ancient City of Nessebar</p> <p>1983 Srebarna Nature Reserve</p> <p>1983 Pirin National Park</p> <p>1983 Rila Monastery</p> <p>1985 Thracian Tomb of Sveshtari</p>
CANADA	<p>1978 L'Anse aux Meadows National Historic Park</p> <p>1978 Nahanni National Park</p> <p>1979 Dinosaur Provincial Park</p> <p>1981 Anthony Island</p> <p>1981 Head-Smashed-In Buffalo Jump Complex</p> <p>1983 Wood Buffalo National Park</p> <p>1984 Canadian Rocky Mountain Parks</p>

	<p>1985 Historic Area of Quebec</p> <p>1987 Gros Morne National Park</p> <p>1995 Old Town Lunenburg</p> <p>1999 Miguasha Park</p>
<p>CHINA (PEOPLES REPUBLIC OF)</p>	<p>1987 The Great Wall</p> <p>1987 Mount Taishan</p> <p>1987 Imperial Palace of the Ming and Qing Dynasties</p> <p>1987 Mogao Caves</p> <p>1987 The Mausoleum of the First Qin Emperor</p> <p>1987 Peking Man Site at Zhoukoudian</p> <p>1990 Mount Huangshan</p> <p>1992 Wulingyuan Scenic & Historic Interest Area</p> <p>1992 Jiuzhaigou Valley Scenic & Historic Interest Area</p> <p>1992 Huanglong Scenic & Historic Interest Area</p> <p>1994 The Mountain Resort in Chengde City</p> <p>1994 Potala Palace, Lhasa</p> <p>1994 Temple of Confucius, the Cemetery of Confucius, and the Kong Family Mansion in Qufu</p> <p>1994 The ancient building complex in the Wudang Mountains</p> <p>1996 Lushan National Park</p> <p>1996 Mt. Emei Scenic Area, including Leshan Giant Bud-</p>

	<p>dha Scenic Area</p> <p>1997 Ancient City of Ping Yao</p> <p>1997 Classical Gardens of Suzhou</p> <p>1997 Old Town of Lijiang</p> <p>1998 Summer Palace in Beijing</p> <p>1998 Temple of Heaven, Beijing</p> <p>1999 Mount Wuyi</p> <p>1999 The Dazu Rock Carvings</p> <p>2000 Mount Qincheng and the Dujiangyan Irrigation System</p> <p>2000 Ancient Villages in Southern Anhui - Xidi and Hongcun</p> <p>2000 Longmen Grottoes</p> <p>2000 Imperial Tombs of the Ming and Qing Dynasties</p> <p>2001 Yungang Grottoes</p> <p>2003 Three Parallel Rivers of Yunnan Protected Areas</p>
CUBA	<p>1982 Old Havana and its Fortifications</p> <p>1988 Trinidad and the Valley de los Ingenios</p> <p>1997 San Pedro de la Roca Castle, Santiago de Cuba</p> <p>1999 Desembarco del Granma National Park</p> <p>1999 The Vinales Valley</p> <p>2000 First Coffee Plantations in the Southeast of Cuba</p>

	2001 Alejandro de Humboldt National Park
CYPRUS	1980 Paphos 1985 The Painted Churches in the Troodos Region 1998 The Neolithic settlement of Choirokhoitia
CZECH REPUBLIC	1992 Historic Centre of Prague 1992 Historic Centre of Cesky Krumlov 1992 Historic Centre of Telc 1994 Pilgrimage Church of St. John of Nipomuk at Zelena Hora in Zdar nad Sazavou 1995 Kutna Hora - the Historical Town Centre with the Church of Saint Barbara and the Cathedral of our Lady at Sedlec 1996 Lednice-Valtice Cultural Landscape 1998 Holasovice Historical Village Reservation 1998 Gardens and Castle at Kromeriz 1999 Litomysl Castle 2000 Holy Trinity Column in Olomouc 2001 Tugendhat Villa in Brno 2003 The Jewish Quarter and St Procopius' Basilica in Trebic
EGYPT	1979 Abu Mena 1979 Ancient Thebes, including its Necropolis 1979 Islamic Cairo

	<p>1979 Memphis and its Necropolis-the Pyramid Fields from Giza to Dahshur</p> <p>1979 Nubian Monuments from Abu Simbel to Philae</p> <p>2002 St. Catherine Area</p>
ETHIOPIA	<p>1978 Rock-hewn Churches of Lalibela</p> <p>1978 Simien National Park</p> <p>1979 Fasil Ghebbi, Gondar Region</p> <p>1980 Aksum</p> <p>1980 Lower Valley of the Awash</p> <p>1980 Lower Valley of the Omo</p> <p>1980 Tiya</p>
FINLAND	<p>1991 Old Rauma</p> <p>1991 Fortress of Suomenlinna</p> <p>1994 Petajavesi Old Church</p> <p>1996 Verla Groundwood and Board Mill</p> <p>1999 Bronze Age Burial Site of Sammallahdenmaki</p>
FRANCE	<p>1979 Chartres Cathedral</p> <p>1979 Decorated Grottoes of the Vézère Valley</p> <p>1979 Mont-St. Michel and its Bay</p> <p>1979 Palace and Park of Versailles</p> <p>1979 Vézelay, Church and Hill</p> <p>1981 Amiens Cathedral</p>

- 1981 Cistercian Abbey of Fontenay
- 1981 Palace and Park of Fontainebleau
- 1981 Roman and Romanesque Monuments of Arles
- 1981 Orange (Roman Theatre and the Triumphal Arch)
- 1982 The Royal Saltworks of Arc-et-Senans
- 1983 Place Stanislas, Place de la Carrière, and Place d'Alliance, Nancy
- 1983 Church of Saint-Savin-sur-Gartempe
- 1983 Cape Girolata, Cape Porto and Scandola Natural Reserve, Corsica
- 1985 Pont du Gard (Roman Aqueduct)
- 1988 Strasbourg, Grande Ile
- 1991 Paris, Banks of the Seine
- 1991 Cathedral of Notre-Dame, former Abbey of Saint-Remi and Tau Palace, of Reims
- 1992 Bourges Cathedral
- 1995 Historic Center of Avignon
- 1996 Le Canal du Midi
- 1997 Historic Fortified City of Carcassonne
- 1997 Pyrenees - Mount Perdu
- 1998 Routes of Santiago de Compostela in France
- 1998 Historic Site of Lyons

	<p>1999 Jurisdiction of Saint-Emilion</p> <p>2000 The Loire Valley including the Château and Estate of Chambord</p> <p>2001 Provins, Town of Medieval Fairs</p>
<p>GERMANY</p>	<p>1978 Aachen Cathedral</p> <p>1981 Speyer Cathedral</p> <p>1981 Würzburg Residence, including the Court Gardens and Residence Square</p> <p>1983 Pilgrimage Church of Wies</p> <p>1984 The Castles of Augustusburg and Falkenlust at Brühl</p> <p>1985 St. Mary's Cathedral and St. Michael's Church, Hildesheim</p> <p>1986 Roman Monuments, Cathedral and Liebfrauen-Church in Trier</p> <p>1987 Hanseatic City of Lübeck</p> <p>1990 Palaces and Parks of Potsdam and Berlin</p> <p>1991 Abbey and Altenmünster of Lorsch</p> <p>1992 Mines of Rammelsberg and the historic town of Goslar</p> <p>1993 Town of Bamberg</p> <p>1993 Maulbronn Monastery Complex</p> <p>1994 The Collegiate Church, Castle, and Old Town of Quedlinburg</p> <p>1994 Völklingen Ironworks</p>

	<p>1995 Messel Pit Fossil Site, a fossil-rich quarry near Darmstadt</p> <p>1996 The Bauhaus and its sites in Weimar and Dessau</p> <p>1996 Cologne Cathedral</p> <p>1996 Luther Memorials in Eisleben and Wittenberg</p> <p>1998 Classical Weimar</p> <p>1999 Museumsinsel (Museum Island), Berlin</p> <p>1999 Wartburg Castle</p> <p>2000 Garden Kingdom of Dessau-Worlitz</p> <p>2000 Monastic Island of Reichenau</p> <p>2001 Zollverein Coal Mine Industrial Complex in Essen</p> <p>2002 Upper Middle Rhine Valley</p> <p>2002 Historic Centres of Stralsund and Wismar</p>
GREECE	<p>1986 Temple of Apollo Epicurius at Bassae</p> <p>1987 Archaeological Site of Delphi</p> <p>1987 The Acropolis, Athens</p> <p>1988 Mount Athos</p> <p>1988 Meteora</p> <p>1988 Paleochristian and Byzantine Monuments of Thessalonika</p> <p>1988 Archaeological Site of Epidaurus</p>

	<p>1988 Medieval City of Rhodes</p> <p>1989 Archaeological Site of Olympia</p> <p>1989 Mystras</p> <p>1990 Delos</p> <p>1990 Monasteries of Daphni, Hossios Luckas and Nea Moni of Chios</p> <p>1992 Pythagoreion and Heraion of Samos</p> <p>1996 Archaeological Site of Vergina</p> <p>1999 Archaeological Sites of Mycenae and Tiryns</p> <p>1999 Historical sites on the Island of Patmos</p>
INDIA	<p>1983 Ajanta Caves</p> <p>1983 Ellora Caves</p> <p>1983 Agra Fort</p> <p>1983 Taj Mahal</p> <p>1984 Sun Temple, Konarak</p> <p>1985 Group of Monuments at Mahabalipuram</p> <p>1985 Kaziranga National Park</p> <p>1985 Manas Wildlife Sanctuary</p> <p>1985 Keoladeo National Park</p> <p>1986 Churches and Convents of Goa</p> <p>1986 Group of Monuments at Khajuraho</p>

	<p>1986 Group of Monuments at Hampi</p> <p>1986 Fatehpur Sikri</p> <p>1987 Group of Monuments at Pattadakal</p> <p>1987 Elephanta Caves</p> <p>1987 Brihadisvara Temple, Thanjavur</p> <p>1987 Sundarbans National Park</p> <p>1988 Nanda Devi National Park</p> <p>1989 Buddhist Monastery at Sanchi</p> <p>1993 Humayun's Tomb, Delhi</p> <p>1993 Qutab Minar and associated monuments, Delhi</p> <p>1999 Darjeeling Himalayan Railway</p> <p>2002 Mahabodhi Temple Complex at Bodh Gaya</p> <p>2003 Rock Shelters of Bhimbetka</p>
<p>ITALY</p>	<p>1979 Rock Drawings in Valcamonica near Brescia</p> <p>1980 Santa Maria delle Grazie with "The Last Supper" by Leonardo da Vinci</p> <p>1982 Historic Centre of Florence</p> <p>1987 Venice and its Lagoon</p> <p>1987 Piazza del Duomo, Pisa</p> <p>1990 Historic Centre of San Gimignano</p> <p>1993 I Sassi di Matera</p> <p>1994 Vicenza, the City of Palladio and the Villas of the</p>

	<p>Veneto</p> <p>1995 Historic Center of Siena</p> <p>1995 Historic Center of Naples</p> <p>1995 Ferrara</p> <p>1995 Crespi d'Adda</p> <p>1996 Castel del Monte</p> <p>1996 <i>Trulli</i> of Alberobello</p> <p>1996 Early Christian Monuments and Mosaics of Ravenna</p> <p>1996 Historic Centre of the City of Pienza</p> <p>1997 The 18th-Century Royal Palace at Caserta with the Park, the Aqueduct of Vanvitelli, and the San Leucio Complex</p> <p>1997 Residences of the Royal House of Savoy</p> <p>1997 Botanical Garden (Orto Botanico), Padua</p> <p>1997 Cathedral, Torre Civica and Piazza Grande, Modena</p> <p>1997 Archaeological Areas of Pompei, Ercolano, and Torre Annunziata</p> <p>1997 Villa Romana del Casale</p> <p>1997 Su Nuraxi di Barumini</p> <p>1997 Portovenere, Cinque Terre, and the Islands (Palmaria, Tino and Tinetto)</p> <p>1997 The Costiera Amalfitana</p> <p>1997 Archaeological Area of Agrigento</p>
--	---

	<p>1998 Cilento and Vallo di Diano National Park</p> <p>1998 Historic Centre of Urbino</p> <p>1998 Archaeological Area and the Patriarchal Basilica of Aquileia</p> <p>1999 Villa Adriana</p> <p>2000 Aeolian Islands</p> <p>2000 Assisi</p> <p>2000 City of Verona</p> <p>2001 Villa d'Este, Tivoli</p> <p>2002 Late Baroque Towns of the Val di Noto</p> <p>2003 Sacri Monti of Piedmont and Lombardy</p> <p>ITALY/HOLY SEE</p> <p>1980 Historic Centre of Rome, the properties of the Holy See in that city enjoying extraterritorial rights, and San Paolo Fuori le Mura</p>
<p>JAPAN</p>	<p>1993 Shirakami-Sanchi beech forest</p> <p>1993 Yakushima, an ancient cedar forest</p> <p>1993 Himeji-jo (Himeji Castle)</p> <p>1993 Buddhist monuments in the Horyu-ji area</p> <p>1994 Historic Monuments of Ancient Kyoto</p> <p>1995 Historic Villages of Shirakawa-go and Gokayama</p> <p>1996 Hiroshima Peace Memorial (Genbaku Dome)</p> <p>1996 Itsukushima Shinto Shrine</p>

	<p>1998 Historic Monuments of Ancient Nara</p> <p>1999 Shrines and Temples of Nikko</p> <p>2000 Gusuku Sites and Related Properties of the Kingdom of Ryukyu</p>
SPAIN	<p>1984 Alhambra, Generalife, and Albayzin, Granada</p> <p>1984 Mosque of Cordoba</p> <p>1984 Burgos Cathedral</p> <p>1984 Monastery and Site of the Escorial, Madrid</p> <p>1984 Parque Guell, Palacio Guell and Casa Mila, Barcelona</p> <p>1985 Altamira Cave</p> <p>1985 Old Town of Segovia, including its aqueduct</p> <p>1985 Churches of the Kingdom of the Asturias</p> <p>1985 Santiago de Compostela (Old Town)</p> <p>1985 Old Town of Avila, including its Extra Muros churches</p> <p>1986 Mudejar Architecture of Aragon</p> <p>1986 Historic City of Toledo</p> <p>1986 Garajonay National Park</p> <p>1986 Old Town of Caceres</p> <p>1987 Cathedral, the Alcazar and Archivo de Indias, Seville</p> <p>1988 Old City of Salamanca</p>

	1991 Poblet Monastery
	1993 Archaeological Ensemble of Merida
	1993 Royal Monastery of Santa Maria de Guadalupe
	1993 The Route of Santiago de Compostela
	1994 Donana National Park
	1996 Historic Walled Town of Cuenca
	1996 "La Lonja de la Seda" of Valencia
	1997 Pyrenees - Mount Perdu
	1997 Las Medulas
	1997 The Palau de la Musica Catalana and the Hospital de Sant Pau, Barcelona
	1997 San Millan Yuso and Suso Monasteries
	1998 University and Historic Precinct of Alcala de Henares
	1998 Rock-Art of the Mediterranean Basin on the Iberian Peninsula
	1999 Ibiza, Biodiversity and Culture
	1999 San Cristobal de La Laguna
	2000 The archaeological ensemble of Tarraco
	2000 The Palmeral of Elche
	2000 Roman Walls of Lugo
	2000 Catalan Romanesque Churches of the Vall de Boi

	<p>2000 Archaeological Site of Atapuerca</p> <p>2001 Aranjuez Cultural Landscape</p> <p>2003 Renaissance Monumental Ensembles of Ubeda and Baeza SRI LANKA</p>
<p>UNITED KINGDOM</p>	<p>1986 The Giant's Causeway and Causeway Coast</p> <p>1986 Durham Castle and Cathedral</p> <p>1986 Ironbridge Gorge</p> <p>1986 Studley Royal Park, including the Ruins of Fountains Abbey</p> <p>1986 Stonehenge, Avebury and associated sites</p> <p>1986 The Castles and Town Walls of King Edward in Gwynedd</p> <p>1986 St. Kilda</p> <p>1987 Blenheim Palace</p> <p>1987 City of Bath</p> <p>1987 Hadrian's Wall</p> <p>1987 Palace of Westminster, Abbey of Westminster, and St. Margaret's Church</p> <p>1988 Henderson Island</p> <p>1988 The Tower of London</p> <p>1988 Canterbury Cathedral, St. Augustine's Abbey, and St. Martin's Church</p> <p>1995 Old and New Towns of Edinburgh</p>

	<p>1995 Gough Island Wildlife Reserve</p> <p>1997 Maritime Greenwich</p> <p>1999 Heart of Neolithic Orkney</p> <p>2000 The Historic Town of St George and Related Fortifications, Bermuda</p> <p>2000 Blaenavon Industrial Landscape</p> <p>2001 Derwent Valley Mills</p> <p>2001 Dorset and East Devon Coast</p> <p>2001 New Lanark</p> <p>2001 Saltaire</p> <p>2003 Royal Botanic Gardens, Kew</p>
<p>UNITED STATES OF AMERICA</p>	<p>1978 Mesa Verde National Park, Colorado</p> <p>1978 Yellowstone National Park, Wyoming/Idaho/Montana</p> <p>1979 Everglades National Park, Florida</p> <p>1979 Grand Canyon National Park, Arizona</p> <p>1979 Independence Hall, Pennsylvania</p> <p>1980 Redwood National Park, California</p> <p>1981 Mammoth Cave National Park, Kentucky</p> <p>1981 Olympic National Park, Washington State</p> <p>1982 Cahokia Mounds State Historic Site, Illinois</p> <p>1983 Great Smoky Mountains National Park, North Caro-</p>

	lina/Tennessee
	1983 San Juan National Historic Site and La Fortaleza, Puerto Rico
	1984 The Statue of Liberty, New York
	1984 Yosemite National Park, California
	1987 Monticello, and the University of Virginia, Charlottesville, VA
	1987 Chaco Culture National Historic Park, New Mexico
	1987 Hawaii Volcanoes National Park, including Mauna Loa, Hawaii
	1992 Pueblo de Taos
	1995 Carlsbad Caverns National Park URUGUAY

Müxtəlif növ ağac və kolların azərbaycan, latın və rus dillərində adları

(Ölkəmizin «Qırmızı Kitabı»na daxil edilmiş bitkilər tünd şrift ilə verilmişdir)

Azərbaycanca	Rusca	Latınca
Adi ardıc	можжевельник обыкновенный	<i>Juniperus communis</i> L.
Adi armud	груша обыкновенная	<i>Pyrus communis</i> L.
Adi at şabalıdı	конский каштан обыкновенный	<i>Aesculus hippocastanum</i> L.
Adi başnağacı	калина обыкновенная	<i>Viburnum opulus</i> L.
Adi çaytikanı	облепиха крушиновая	<i>Hippophae rhamnoides</i> L.
Adi fındıq	лещина обыкновенная	<i>Corylus avellana</i> L.
Adi əncir	инжир обыкновенный	<i>Ficus carica</i> L.
Adi ərik	абрикос обыкновенный	<i>Armeniaca vulgaris</i> Lam.
Adi quşarmudu	рябина обыкновенная	<i>Sorbus aucuparia</i> L.
Adi (tikanlı) yemişan	боярышник колючий или обыкновенный	<i>Crataegus oxyacantha</i> L.
Adi gilənar	вишня обыкновенная	<i>Cerasus vulgaris</i> Mill.
Adi küknar	ель обыкновенная или европейская	<i>Picea abies</i> (L.) Karst.
Adi (üçtikanlı) lələk	гледичия трехлопучковая (гледичия обыкновенная)	<i>Gleditsia triacanthos</i> L.
Adi göyrüş	ясень обыкновенный	<i>Fraxinus excelsior</i> L.
Adi meşə doqquzdunu	жимолость обыкновенная	<i>Lonicera xylosteum</i> L.
Adi meşə giləsi	черемуха обыкновенная	<i>Padus avium</i> Mill. <i>P. Racemosa</i> (Lam) Gilib

Adi nar	гранат обыкновенный	<i>Punica granatum</i> L.
Adi şabalıd	каштан посевной	<i>Castanea sativa</i> Mill.
Adi şaftalı	персик обыкновенный	<i>Persica vulgaris</i> Mill.
Adi şam	сосна обыкновенная	<i>Pinus silvestris</i> L.
Adi vələs	граб обыкновенный	<i>Caprinus betulus</i> L.
Adi zoğal	дерен мужской или кизил	<i>Cornus mas</i> L.
Ağ ağcaqayın	клен ложноплатановый, явор, белый клен	<i>Acer pseudoplatanus</i> L.
Ağ qovaq	тополь белый или серебристый	<i>Populus alba</i> L.
Ağ söyüd	ива белая, серебристая	<i>Salix alba</i> L.
Ağ tut	шелковица белая	<i>Morus alba</i> L.
Ağ zoğal	дерен белый	<i>Cornus alba</i> L.
Ağacvari xostək	карагана древовидная или желтая акация	<i>Caragana arborescens</i> Lam.
Ağaran danaqıran	мерендера белейшая	<i>Merendera candissima</i> Miscz. ex Grossh.
Ağcaqayın	клен	<i>Acer</i> L.
Ağcaqovaq (qovaq)	осина (тополь дрожащий)	<i>Populus tremula</i> L.
Ağ suzanbağı	кувшинка белая	<i>Nymphaea alba</i> L.
Ağrıyli ardıc	можжевельник тяжелопахучий	<i>Juniperus foetidissima</i> Willd.
Ağyarpaq qovaq	тополь белolistка	<i>Populus hybrida</i> M.B.
~~Ağ~~ Ağ şam	пихта	<i>Abies</i> Hill.
Ayan küknarı	ель аянская	<i>Picea ajanensis</i> (Lindl. et Gord). Fisch. ex Carr.
Ayı findığı	лещина древовидная	<i>Corylus colurna</i> L.
Alça	альча растопыренная	<i>Prunus divaricata</i> Ldb.
Alp vudsiyası	вудсия альпийская	<i>Woodsia alpina</i> Gray.

Amur cökəsi	липа амурская	<i>Tilia amurensis</i> Rupr.
Aptek dəfnəgilanarı	лавровишня аптечная	<i>Laucerasus officinalis</i> M. Roem.
Araz palıdı	дуб зараженный	<i>Quercus araxina</i> A.Grossh.
Ardic	можжевельник	<i>Juniperus</i> L.
Atropatan zümürdçiçəyi	пролеска атропатанская	<i>Scilla atropatana</i> Grossh.
Armut	груша	<i>Pyrus</i> L.
At şabalıdı	конский каштан	<i>C. aesculus</i> L.
Aylant	айланд	<i>Ailanthus altissima</i> Swingle
Avropa ağ şamı	пихта белая, евро- пейская или гребен- чатая	<i>Abies alba</i> Mill.
Avropa qara şamı	лиственница евро- пейская	<i>Larix decidua</i> Mill.
Azat (cins)	дзельква	<i>Zelcova</i> Spach.
Azərbaycan ağgülü (itburnu, dərgül)	шиповник азербайджанский	<i>Rosa azerbaijdzhanica</i> No- vopokr et Rzazade
Azşüialı dağçətiri	горичник малолу- чевой	<i>Peucedanum pauciradiatum</i> Tamamsch.
Badam	миндаль	<i>Amigdalus</i> L.
Bakı cuzqunu	джузгун бакинский	<i>Calligonum bakuense</i> Litv.
Bakı gəvəni	астрagal бакинский	<i>Astragalus bakuensis</i> Bge.
Başnağacı	калина	<i>Viburnum</i> L.
Barmaqvari qovqaç	лжепузырник пальчатый	<i>Pseudovesicaria digitata</i> (C.A.Mey.)
Biberşteyn dağlaləsi	тюльпан биберштейна	<i>Tulipa Biebersteiniana</i> Schult.
Bigəvər	иглица	<i>Ruscus</i> L.
Birgöz	бирючина	<i>Ligustrum</i> L.
Bott zəravəndi	кирказон ботта	<i>Aristolochia bottae</i> Jaub. Spach
Böyürtkən	ежевика	<i>Rubus</i> L.
Buasye armudu	груша буасье	<i>Pyrus Boissieriana</i> Buhs)
Budaqlı danaya	даная ветвистая	<i>Danae racemosa</i> (L.) Moench.
Cuzqun	джузгун	<i>Calligonum</i>
Çaytikanı	облепиха	<i>Hippophae rhamnoides</i> L.
Cökə	липа	<i>Tilia</i> L.

Çinar	платан	<i>Platanus L.</i>
Çinaryarpaq ağcaqayın	клен остролистный или платановидный	<i>Acer platanoides L.</i>
Cəhrayı maklura	маклюра оранжевая	<i>Maclura aurantiaca Nutt.</i>
Çilpaq dorema	дорема голая	<i>Dorema glabrum Fisch. et Mey.</i>
Çöl ağcaqayını	клен полевой	<i>Acer campestre L.</i>
Dağdağan	каркас	<i>Celtis L.</i>
Danaya	даная	<i>Danae racemosa Moench. (L.)</i>
Daralagöz stenoteniyası	стенотения даралагезская	<i>Stenotaenia daralaghezica Takht.</i>
Daryarpaq iydə	лох узколистный	<i>Elaeagnus angustifolia L.</i>
Darləçək qlobulariya	шаровница волосоцветковая	<i>Globularia trichosantha Fisch. et Mey.</i>
Daş palıd	дуб каменный	<i>Quercus ilex L.</i>
Daşsarmaşığı	плющ	<i>Hedera L.</i>
Dəfnə	лавр	<i>Laurus L.</i>
Dəmir ağac	железное дерево	<i>Parrotia (D.C.) C.A. Mey.</i>
Dioskorid nektaroscordumu	нектароскордум диоскорида	<i>Nectaroscordium dioscoridis Sibth. et Smiyh/Stank</i>
Doqquzdon	жимолость	<i>Lonicera L.</i>
Dovşanalması	кизилник	<i>Cotoneaster Medic.</i>
Dovşanalması (tamkənaryarpaq)	кизилник цельнокрайний	<i>Cotoneaster integerrimus Medik.</i>
Eyxler dağlaləsi	тюльпан ейхлера	<i>Tulipa eichleri Regel.</i>
Eldar armudu	груша эльдарская	<i>Pyrus eldarica Grossh.</i>
Eldar şamı	сосна эльдарская	<i>Pinus eldarica Medw.</i>
Əzgil	мушмула	<i>Mespilus L.</i>
Fələstin qumotusu	песочница палестинская	<i>Ammochloa palaestina Boiss.</i>
Fişer şternbergiyası	штернберигия фишера	<i>Sternbergiya fischeriana (herb.) Roem.</i>
Fındıq	лещина	<i>Corylus L.</i>
Fır-fır səhləb	ятрышник пурпурный	<i>Orchis purpurea Huds.</i>
Fıstıq	бук	<i>Fagus L.</i>
Florenski dağlaləsi	тюльпан флоренского	<i>Tulipa florenkui Woronow</i>
Gəndəlaş	бузина	<i>Sambucus L.</i>

Gərməşov	бересклет	<i>Euvonymus L.</i>
Giləmeyvəli qaraçöhrə	тис ягодный	<i>Taxus baccata L.</i>
Göyrüş	ясень	<i>Fraxinus L.</i>
Gürcü palıdı	дуб иберийский	<i>Quercus iberica Stev.</i>
Hamar qarağac	вяз гладкий	<i>Ulmus laevis Pall.</i>
Hamar dağdağan	каркас гладковатый	<i>Celtis glabrata Stev.</i>
Heyva	айва	<i>Cydonia oblonga Mill.</i>
Hirkan azat ağacı	дзельква гирканская	<i>Zelkova hyrcana Grossh. et Jarm.</i>
Hirkan armudu	груша гирканская	<i>Pyrus hyrcana Fed.</i>
Hirkan qovağı	тополь гирканский	<i>Populus hyrcana A.Grossh.</i>
Hirkan ənciri	инжир гирканский	<i>Ficus hyrcana A.Grossh.</i>
Hirkan bigəvəri	иглица гирканская	<i>Ruscus hyrcanus Woronow.</i>
Hirkan sufındığı	водяной орех гирканский	<i>Trapa hyrcana Woronow</i>
Hirkan şümşadı	самшит гирканский	<i>Buxus hyrcana Pojark.</i>
Hirkan xıncılosu	птицемлечник гирканский	<i>Ornithogalum hyrcanum Gross.</i>
Xəzər zəfəranı	шафран каспийский	<i>Crocus caspicus Fisch. et Mey.</i>
Xəzər lələyi (şeytan ağacı)	гледичия каспийская	<i>Gleditschia caspia Desf.</i>
Xurma	хурма	<i>Diospyros lotus L.</i>
Xırda təkəsaqqal	козелец крошечный	<i>Scorzonera pusilla Pall.</i>
Xırdayarpaq cökə	липа мелколистная или сердцевидная	<i>Tilia cordata Mill.</i>
Qafqaz ağ şamı	пихта Нордманна или кавказская	<i>Abies nordmanniana (Stev.) Spach</i>
Qafqaz əzgili	мушмула кавказская	<i>Mespilus germanica L.</i>
Qafqaz cökəsi	липа кавказская	<i>Tilia caucasica Rupr.</i>
Qafqaz ilankölgəsi	ферула кавказская	<i>Ferula caucasica Korov.</i>
Qafqaz yemişanı	боярышник кавказский	<i>Crateagus caucasica C.Koch.</i>
Qafqaz quşarmudu	рябина кавказская	<i>Sorbus caucasica Lins.</i>
Qafqaz qaş səhləbi	офрис кавказская	<i>Ophrys caucasica Woronow ex</i>

		Grossh.
Qafqaz xanıməli	рододендрон кавказский	<i>Rhododendron caucasicum</i> Pall.
Qafqaz xanımotusu	красавка белладонна	<i>Atropa caucasica</i> Kreyer
Qafqaz xədicəgüliü	подснежник кавказский	<i>Galanthus caucasicus</i> Baker, A. Grossh.
Qafqaz xurması (xurnik)	хурма кавказская	<i>Diospyros lotus</i> L.
Qafqaz vələsi	граб кавказский	<i>Carpinus caucasica</i> A. Grossh.
Qaya dovşanalması	кизильник скаль- ный	<i>Cotoneaster saxatilis</i> Pojark.
Qaya palıdı	дуб скальный или сидячецветный	<i>Quercus petraea</i> (Mattuschka) Liebl.
Qaytarma		<i>Dasiphora</i> L.
Qanadmeyvə yalanqoz	лапина крылоплодная	<i>Pterocarya pterocarpa</i> (Mich.) Kunth. ex I. Iljinsk.
Qar suzanbağı	кувшинка чисто-белая	<i>Nymphaea candida</i> Presl.
Qaraçöhrə	тисс	<i>Taxus</i> L.
Qarağatvari rəvənd	ревень смородинный	<i>Rheum ribes</i> L.
Qaratikan	держи-дерево	<i>Paliurus spinachristi</i> Mill.
Qarağac (növ)	вяз (берест) густой	<i>Ulmus foliacea</i> Gilib.
Qarağac (cins)	карагач	<i>Ulmus</i> L.
Qarağat	смородина	<i>Ribes</i> L.
Qara şam	лиственница	<i>Larix</i> Mill.
Qara qovaq	тополь черный или осокорь	<i>Populus nigra</i> L.
Qara qızılağac	ольха клейкая или черная	<i>Alnus glutinosa</i> (L.) Gaertn.
Qara gəndəlaş	бузина черная	<i>Sambucus nigra</i> L.
Qara tut	шелковица черная	<i>Morus nigra</i> L.
Qarmaqvari şam	сосна крючковатая	<i>Pinus Kochiana</i> Klotzsch.
Qərb tuyası	туя западная	<i>Thuja occidentalis</i> L.
Qırmızı gəndəlaş	бузина кистистая или обыкновенная (бузина красная)	<i>Sambucus racemosa</i> L.

Qırmızı palıd	дуб красный	<i>Quercus rubra</i> L.
Qırmızı tubulqa	пираканта красная	<i>Pyracantha coccinea</i> Roem.
Qırmızı zoğal	дерен кроваво-красный или свидина	<i>Cornus sanguinea</i> L.
Qızılağac	ольха бородатая	<i>Alnus barbata</i> C.A.M.
Qızılı qarağat	смородина золотая	<i>Ribes aureum</i> Pursh.
Qışda çiçəkləyən sternbergiya	штернберигия зимовникоцветная	<i>Sternbergiya colchiciflora</i> Waldt ex Kit.
Qoz	орех	<i>Juglans</i> L.
Qovaq	тополь	<i>Populus</i> L.
Quba gəvəni	астргал кубинский	<i>Astragalus kubernsis</i> Grossh.
Qurdqulağı süsən	касатик волчье ухо	<i>Iris lycotis</i> Woronow
Quru bozqovqaç	шарогнездка суше-ницевидная	<i>Physoptychis gnaphalodes</i> (D.C.) Boiss.
Qusar gülxətmisi	шток-роза кусарская	<i>Alcea kusariensis</i> Pjin.
Quşarmudu	рябина	<i>Sorbus</i> L.
Qrossheym südləyəni	молочай гроссгейма	<i>Euphorbia grossheimii</i> Prokh.
Qrossheym süsəni	касатик гроссгейма	<i>Iris grossheimii</i> Woronow ex Grossh.
Qrossheym təkəsaqqalı	козелец гроссгейма	<i>Scorzonera grossheimii</i> (Vass.) Lipsch.
İran ilankölgəsi	ферула персидская	<i>Ferula persica</i> Willd.
İrqa (girdəyarpaq)	ирга круглолистная	<i>Amelanchier rotundifolia</i> (Lam.) Dum-Cours.
İriçiçək lələvər	рябчик крупно-цветковый	<i>Fritillaria grandiflora</i> Grossh.
İriyarpaq cökə	липа крупнолистная	<i>Tilia platyphyllos</i> Scop.
İriyarpaq kövrək mürdəşər	крушина крупнолистная	<i>Frangula grandifolia</i> (Fisch. Et Mey.) Grub.
İslah murdarça	жостер слабительный (крушина слабительная)	<i>Rhamnus catharticus</i> L.
İtburnu	шиповник	<i>Rosa</i> L.
İt itburnu	роза собачья	<i>Rosa canina</i> L.

İtikənarlı süsən	касатик остро- доль- ный	<i>Iris acutiloba</i> С.А.Мей.
İydə	ива	<i>Elaeagnus</i> L.
Kamilla süsəni	касатик камиллы	<i>Iris camillae</i> Grossh.
Karyagin ağgülü (itburnu, dərgül)	шиповник каряги- на	<i>Rosa karjagini</i> Sosn.
Koçi birəotusu	пиретрум кочи	<i>Pyrethrum kotschy</i> Boiss.
Kol albalısı	вишня кустарнико- вая, вишарник (виш- ня степная)	<i>Cerasus fruticosa</i> (Pall.) G. Woron.
Kolvari amorfa	аморфа кустарнико- вая	<i>Amorpha fruticosa</i> L.
Kolxida stafulası	клекачка колхид- ская	<i>Staphylea colchica</i> Stev.
Kolxida şümşadı	самшит колхид- ский	<i>Buxus colchica</i> Pojark.
Komarov birəotusu	пиретрум комарова	<i>Purethrum komarowii</i> Sosn.
Koreya sidr şamı	сосна кедровая ко- рейская (кедр корей- ский)	<i>Pinus koraiensis</i> Siebold et Zucc.
Kox şamı	сосна коха	<i>Pinus kochiana</i> Klotz. ex С.Koch. (P. hamata (Stev.) Sosn.
Kuznetsov əsməsi	ветреница кузнецо- ва	<i>Anemone kusnetzowii</i> Woronow ex Grossh.
Kuznetsov söyüdü	ива кузнецова	<i>Salix Kuznetzowii</i> Laksch. ex Goerz.
Küknar	ель	<i>Picea</i> Dietr.
Qarabağ dağlaləsi	тюльпан карабах- ский	<i>Tulpa karabachensis</i> Gross.
Qəşəng ilansoğanı	гадючий лук изящ- ный	<i>Muscari elegantulum</i> Schchian.
Qəşəng qayısləçək	ремнелепестник прекрасный	<i>Himanthoglossum formosum</i> (Stev.) С.Koch
Qəşəng süsən	касатик изящнейший	<i>Iris elegantissima</i> Sosn.
Qırxbuğum cuzqun	джузгун горецеевид- ный	<i>Calligonum polygonoides</i> L.
Göyəm (tikanlı gavalı)	слива колючая (терн)	<i>Prunus spinosa</i> L.

Gözəl dazi	зверобой краси- вейший	<i>Hypericum formisissimum</i> Takht.
Gözəl təkəsaqqal	козелец красивый	<i>Scorzonera pulchra</i> Lomak.
Gözəl telekiya	телекия арекрасная	<i>Telekia speciosa</i> (Schreb.) Baumg.
Güləbrişin, ipək akasiya, lənkəran akasiyası	альбиция ленко- ранская, шелковая акация	<i>Albizia julibrissin</i> Durazz.
Gürcü süsəni	касатик грузинский	<i>Iris iberica</i> Hoffm.
Laqodex acıçıəyi	горечавка лагодех- ская	<i>Gentiana lagodechiana</i> (Kusn.) Grossh.
Lansetyarpaq göyrüş	ясень ланцетный или зеленый	<i>Fraxinus lanceolata</i> Borkh.
Ledebur zanbağı	лилия ледебура	<i>Lilium ledebourii</i> (Baker) Boiss.
Lələk	гледичия	<i>Gleditschia</i> L.
Lənkəran gülxətmisi	шток-роза ленкоранская	<i>Alcea lenkoranica</i> Iljin.
Maqakyan cincilim- cəsi	стеллеропсис ма- гакьяна	<i>Stellerosis magakjani</i> (Sosn.) Pobed.
Maklura	маклюра	<i>Maclura</i> Nutt.
Mancur göyrüşü	ясень маньчжурский	<i>Fraxinus mandshurica</i> Rupr.
Mancur qozu	орех маньчжурский	<i>Juglans mandshurica</i> Maxim.
Meşə alması	яблоня лесная	<i>Malus silvestris</i> (L.) Mill.
Meşə gilası	черемуха	<i>Padus</i> Mill.
Meşə üzümü	виноград лесной	<i>Vitis silvestris</i> Gmel.
Meşə (avropa) fis- digi	бук лесной или ев- ропейский	<i>Fagus silvatica</i> L.
Məxməri gərməşov	бересклет бархати- стый	<i>Euonymus velutina</i> Fisch. et Mey.
Mlokoseviç pionu, buynuzbaşı	пион млокосевича	<i>Paeonia mlokosevitschii</i> Lo- mak.
Murdarça	жестер	<i>Rhamnus cathartica</i> L.
Mürdəşər	крушина	<i>Frangula</i> Mill.
Nazikyarpaq anoqramma	анограмма тонко- листная	<i>Anogramma leptophylla</i> (L.) Link.
Nalbənd	вязь (берест)	<i>Ulmus densa</i> Litv.

Nar	гранат	<i>Punica L.</i>
Natam limodorum	лимондорум недоразвитый	<i>Limodorum abotivum (L.) SW.</i>
Naxçıvan gəvəni	астрагал нахичеванский	<i>Astragalus nachitscevanicus Rzazade.</i>
Nazikçiçək tıs-tıs	аконтолимон тонкоцветный	<i>Acantholimon tenutiflorum Boiss</i>
Nəcib şabalıd	каштан посевной европейский или благородный	<i>Castanea sativa Mill.</i>
Nəhəng ağcaqayın	клен бархатистый	<i>Acer velutinum Boiss.</i>
Nizami ağgülü (<i>itburnu, dərgül</i>)	шиповник Низами	<i>Rosa Nisami Sosn.</i>
Oleandr	олеандр	<i>Nerium L.</i>
Oraqmeyvə karopodium	кароподум уплощенноплодный	<i>Caropodium platucarpum (Boiss. Et Hansskn.) Schishk</i>
Oşe lələklivəsi	смирновидка оше	<i>Smyrniopsis oneberi Boiss.</i>
Pallas şamı	сосна Палласа (сосна крымская)	<i>Pinus pallasiana D.Don.</i>
Paradoksəl gəvəni	астрагал странный	<i>Astragalus paradoxus Bunge.</i>
Pastuxov daşsarmaşığı	плющ пастухова	<i>Hedera Pastuchowii</i>
Paradoksəl süsən	касатик парадоксальный	<i>Iris paradoxa Stev.</i>
Parlaq kladoxeta	кладотеха чистейшая	<i>Cladochaeta candissima (bieb)DC.</i>
Pırkal	падуб	<i>Ilex</i>
Prilipko gəvəni	астрагал прилипка	<i>Astragalus prilipkoana Grossh.</i>
Prilipko süsəni	касатик прилипка	<i>Iris prilipkoana Kem.-Nat.</i>
Püstə	фисташка	<i>Pistacia vera L.</i>
Radde ayıdöşəyisi	щитовник радде	<i>Dryopteris Raddeana Fomin.</i>
Radde tozağacısı	береза радде	<i>Betula Raddeana Trautv.</i>
Sağsağan gülxətmisi	шток-роза сагсаганская	<i>Alcea sachsachanica Iljin</i>
Saqqız	кевовое дерево	<i>Pistacia mutica F.et M.</i>
Sallaq (ziyilli) tozağacı	береза повислая (береза бородавчатая)	<i>Betula pendula Roth (B. verrucosa Ehrh.)</i>
Sarağan	скуппия	<i>Cotinus coggygria Scop.</i>

Sarımsaqyarpaq pişikotu	валериана чесночницалистная	<i>Valeriana alliarifolia</i> Adam.
Sarı şternbergiya	штернбергия желтая	<i>Sternbergiya lutea</i> (L.) Spreng)
Sarı xanıməli	рододендрон желтый	<i>Rhododendron luteum</i> Sweet.
Satirvari stveniyella	стевениелла сатириовидная	<i>Steveniella satyrioides</i> (Stev.) Schlecter
Sərttüklü marsiliya	марсилия шетинистая	<i>Marsilea Strogosa</i> Willd.
Sərv	кипарис	<i>Cupressus</i> L.
Sərvpəri	кипарисовик	<i>Chamaecyparis</i> L.
Sidr cinsi	кедр	<i>Cedrus</i> Mill.
Sibir küknarı	ель сибирская	<i>Picea obovata</i> Ledeb.
Sibir sidr şamı	сосна кедровая сибирская (кедр сибирский)	<i>Pinus sibirica</i> Du Tour
Sibir ağ şamı	пихта сибирская	<i>Abies sibirica</i> Ledeb.
Sibir alması	яблоня Палласа или сибирская	<i>Malus Pallasiana</i> Juz.
Sibir qara şamı	лиственница сибирская	<i>Larix sibirica</i> Ledeb.
Sukaçov qara şamı	лиственница Сукачева	<i>Larix Sukaczewii</i> Dyl.
Sumaq	сумаг	<i>Rhus coriaria</i> L.
Sosnovski ağgülü (itburnu, dərgül)	шиповник сосновского	<i>Rosa Sosnowskyi chrshan.</i>)
Söyüd	ива	<i>Salix</i> L.
Şabalıd	каштан	<i>Castanea</i> Mill.
Şabalıdyarpaq palıd	дуб каштанолистный	<i>Quercus castaneifolia</i> C.A.M.

Şam	сосна	<i>Pinus L.</i>
Şamaxı tıs-tısı	акантолимон ше- махинский	<i>Acantholimon schemachense</i> Grossh
Şamdanvari öldürgən	ежовник канде- лябрный	<i>Fnabasis brachiata</i> Fisch. Et Mey ex Kar. Et Kir.
Şanagülle	лотос орехоносный	<i>Nelumbo nucifera gaertn. (Incl.</i> <i>Nelumbium caspica (DC.)</i> Fisch.)
Şərq fıstığı	бук восточный	<i>Fagus orientalis</i> Lipsky
Şərq çınarı	платан восточный	<i>Platanus orientalis L.</i>
Şişkin vələmir	овес вздутый	<i>Avena ventricosa</i> Bal. ex Coss
Şmidt dağlaləsi	тюльпан шмидта	<i>Tulipa schmidtii</i> Fomin
Şoranyer qarğasoğanı	шпажник солелю- бивый	<i>Gladiolus halophilus</i> Boiss. et Heldr.
Şovits ilankölgəsi	ферула шовица	<i>Ferula szowitsiana</i> D.C.
Şorangə	солянка	<i>Salsola L.</i>
Şüahl zəngçiçəyi	колоколчик скреб- ница	<i>Campanula radula</i> Fisch. Et Tchih.
Şümşad	самшит	<i>Buxus L.</i>
Hirkan şümşəsi	падуб гирканский	<i>Ilex hyrcana</i> Pojark.
Tamamşyan şora- ngəsi	солянка тамашян	<i>Salsola tamamschjanae</i> Pjin.
Taxtacan südləməsi	латук тахтаджана	<i>Lactuca nakhtadzhanii</i> Sosn.
Tatar ağcaqayını	клен татарский, не- клен, черноклен	<i>Acer tataricum L.</i>
Tatar doqquzdonu	жимолость татарская	<i>Lonicera tatarica L.</i>
Təkdənli buğda	пшеница однозер- нянка	<i>Triticum monococcum L.</i>
Topulqa	таволга	<i>Spiraea L.</i>
Torlu süsən	касатик сетчатый	<i>Iris reticulata</i> Bieb.
Tozağacı	береза	<i>Betula L.</i>
Transqafqaz cana- vargiləsi	волчегодник закавказский	<i>Dapne transcaucasica</i> Pobed.
Tuya	туя	<i>Thuja L.</i>
Turnefor qundeliya- sı	гунделия турнефора	<i>Gundelia tournefortii L.</i>
Tut	шелковица	<i>Morus L.</i>
Tükcüklü tozağacı	береза пушистая	<i>Betula pubescens</i> Ehrh.

Tüküklü şiyav	ковыль пушистый	<i>Stipa pellita</i> (Trin. et Rupr) Tzvel. (<i>S.gigantea</i> Uag.)
Uzunyarpaq tozbaş səhləb	пыльцеголовник длинолистый	<i>Cephalanthera longifolia</i> (L.) Fritsch
Ürəkvariyaarpaq qızılağac	ольха почти-сердцелистная	<i>Alnus subcordata</i> C.A.Mey.
Uzunsaplaq palıd	дуб длинноножковый	<i>Quercus longipes</i> Stev.
Üçfutlu nektarorskordumu	нектароскордум трехфутовый	<i>Nectaroscordium tripedale</i> (Trautv.) Grossh.
Üzüm	виноград	<i>Vitis</i> L.
Vələs	граб	<i>Carpinus</i> L.
Vələsyaarpaq azat	дзельква граболистная	<i>Zelkova carpinifolia</i> (Pall.) C. Koch.
Virginiya ardıcı	можжевельник виргинский	<i>Juniperus virginiana</i> L.
Yalanqoz	лапина	<i>Pterocarya pterocarpa</i> Kunth.
Yevgeni öldürgəni	ежовник евгении	<i>Anabasis eugeniae</i> Пjin.
Yemişan	боярышник	<i>Crataegus</i> L.
Yulğun	тамарикс	<i>Tamarix</i> L.
Yuliya dağlaləsi	тюльпан юлии	<i>Tulipa julia</i> C. Koch.
Yuliya novruzçiçəyi	первоцвет юлии	<i>Primula juliae</i> Kusn.
Yumurtavari ilankölgəsi	ферула яйцевидная	<i>Ferula oopoda</i> (Boiss. et Bushe) Boiss
Yunan qozu	орех грецкий	<i>Juglans regia</i> L.
Zeytun	олива, маслина	<i>Olea</i> L.
Zərif meşənovruzgülü	цикламен изящный	<i>Cyclamen elegans</i> Boiss. et Buse.
Ziyilli gərməşov	бересклет бородавчатый	<i>Euonymus verrucosus</i> Scop.
Zirinc	барбарис	<i>Berberis</i> L.
Zoğal	кизил	<i>Cornus</i> L.

ƏDƏBİYYAT

1. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Книга талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. М.: Наука, 1971. -162 с.
2. Агамиров У.М., Курбанов М.Р. К истории интродукции декоративных древесных растений на Апшероне. Bitkilərin introduksiyası və iqlimləşdirilməsi. Botanika Bağının əsərləri. B.: Elm, 1985, s. 18-21.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2003. B.: Səda, 2003. – 773 s.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın aqroiqlim xüsusiyyətləri. B.: 2002. –200 s.
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Nəbatat Bağının əsərləri. B.: Elm, IV cild. 183 s.
6. Azərbaycan florası: Bitkiliyinin istifadəsi və qorunması. B.: -Elm, 1999. – 424 s.
7. Azərbaycan SSR florasında olan ağac abidələr. Azərbaycan SSR EA V.L.Komarov adına Botanika İnstitutu və Azərb. SSR NS Təbiəti Mühafizə Komitəsi (İ.S. Səfərovun rəhbərliyi ilə). Bakı, 1975. –216 s.
8. Azərbaycanın Qırmızı Kitabı. Nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi olan heyvan və bitki növləri. Redaksiya heyəti B.M. Adıgözəlov, U.K. Ələkbərov, M.A.Musayev və b. B.: Işıq, 1989. -544 s. şəkilli.
9. Azərbaycanda əhalinin və kənd təsərrüfatının su ilə təminatının vəziyyəti. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. B.: Səda, 2001. –299 s.
10. Алиев Ф.Т. Главное Архивное Управление при Кабинете Министров Азербайджанской Республики. Архивная копия от 04.06.2002, №11.

11. Аллахвердиев А.С. История зеленого строительства города Баку и Апшеронского полуострова. Б.: Ишыг, 1991. – 184 с.
12. Атрохин В.Г. Лесоводство. М.: «Лесная промышленность», 1970. –304 с.
13. Асадов К.С., Асадов А.К. Дикорастущие плодовые растения Азербайджана. Б.: «Азербайджан Милли Энциклопедиясы», 2001. –256 с.
14. Düma A. Qafqaz səfəri (təəssürat). Azərbaycan dilinə tərcümə. B., Yazıçı, 1985. –142 s.
15. Əliyev H.Ə. Nəyəcan təbili. B.: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2002. -174 s.
16. Əliyeva N.Ə. Qobustan rayonunun bitki örtüyü və bərpası yolları. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin elmi-praktik konfransının materialları. B.: 2003, s. 391-393.
17. Əliyeva M.M., Quliyeva Y.N. Abşeron-Qobustan kadastr rayonunun qış otlaqları torpaqlarının ekoloji cəhətdən qiymətləndirilməsinin spesifik xüsusiyyətləri. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin elmi-praktik konfransının materialları. B.: 2003, s. 415-417.
18. Əmirov F.Ə. Meşələrin ekoloji rolu. B.: «Azərbaycan nəşriyyatı», 2001. -240 s.
19. Əmirov F.Ə. Məhsuldar meşələrin yetişdirilməsi. B.: «Azərbaycan nəşriyyatı», 2003. -184 s.
20. Əmirov F.Ə. Meşələrin və yaşıllıqların yaradılması üçün əkin materiallarının yetişdirilməsi. B.: «Azərbaycan nəşriyyatı», 2004. -88 s.
21. Əsədov K.S. Qutqaşen rayonunda dəmirağacı meşələri. Azərb. Aqrar elmi. №3, Bakı 1991, s.26.

22. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство Баку XIX - начала XX веков. Л.: Стройиздат, Ленинградское отделение, 1978. –216 с.
23. İbadlı O.V., Ağamirov Ü.M., Bayramov A.Ə. Gülçülük. B.: Ozan, 2003. –224 s.
24. İbadlı O.V., Ağamirov Ü.M., Hüseynova N.B., İsgəndərov A.T. Mərkəzi Nəbatat Bağının bələdçi kitabçası. B.: ADMİU mətbəəsi, 2003. –55 s.
25. İbadlı O.V., Ağamirov Ü.M., Hüseynova N.B., Səfərova E.P. Bitkilərin introduksiyası və iqlimləşdirilməsi. B.: Elm, 2004. –184 s.
26. Kitabı-Dədə Qorqud. B.: Yazıçı, 1988. -265 s.
27. Кречетова Н.В., Крестова О.Ф., Любич Е.С., Новосельцева А.И., Собинов А.М., Шахова Е.А. Справочник по лесосеменному делу. М.: Лесная промышленность, 1978. –336 с., ил.
28. Гаджиев В.Д., Юсифов Э.Ф. Флора и растительность Кызылагачского заповедника и их биоразнообразие. B.: EL-ALLiance, 2003. -183 с.
29. Qələndərov Ç.S., Həsənov V.H., Babayev İ.M., Abşeron yarımadası torpaq örtüyünün deqradasiyasının müasir problemləri. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin elmi-praktik konfransının materialları. B.: 2003, s. 138-141.
30. Грибоедов А.С. Сочинения. М.: Художественная литература, 1988. –751 с.
31. Quran. Z. Bünyadov və V. Məmmədəliyevin tərcüməsində. Məsləhətçi-redaktor Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. B.: «Azərnəşr», 1992. 710 s.

32. Qurbanov E.M. Atropatan əyalətinin flora və bitkiliyi. Biologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. B.: 2004. -59 s.
33. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. B.: Elm, 1993. –272 s.
34. Лесная энциклопедия: в двух томах /Ред. кол.: Г.И. Воробьев (гл. ред.) и др. М.: Сов. Энциклопедия, 1986.
35. Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı) «Azərbaycan» (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). B.: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993. –192 s.
36. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycan meşələri. B.: Elm, 2002. -472 s.
37. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya və ətraf mühit. B.: Elm, 2004. -504 s.
38. Məmmədov M.S., Əsədov K.S. Dendrologiya. B.: Azərbaycan ensiklopediyası, 2000, -388 s.
39. Məmmədov M.Ə., Abşeron yarımadasının torpağ-ekoloji şəraiti və onun meyvə ağaclarının inkişafına təsiri. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin elmi-praktik konfransının materialları. B.: 2002, s. 269-271.
40. Млокосевич Б.В., Зубарева Л.М. Деревья и кустарники Дендрария АЗНИИЛХ. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Meşə Təsərrüfatı və Aqromezəmeliorasiya İnstitutunun Əsərləri. 1966, VI cild, s.125-146.
41. Мусаев С.Г. Злаки Азербайджана. B.: 1991. 420 с.
42. Naxçıvan Ensiklopediyası. АМЕА. B.: 2002. –598 s.
43. Осбринк Б. Империя Нобелей: история о знаменитых победах, бакинской нефти и революции в России. Пер. с швед. Т. Доброницкой. М.: Текст, 2003. –287 с.

44. Rəhmanzadə Fazil. Yol. B.: «Azərbaycan ensiklopediyası», 1994. -590 s.
45. Родионова А.С. Лесная ботаника. М.: «Лесная промышленность», 1980. –248 с.
46. Рзаева С.Г. Материалы по сине-зеленым водорослям трех минеральных источников Нахичеванской Республики. Azərbaycan florası bitkiliyinin istifadəsi və qorunması. АМЕА Nəbatat İnstitutu. В.: 1998. s.5 – 19.
47. Sadıxov İ.D., Musayev S.H. Naxçıvan florasına dair. Azərbaycan florası bitkiliyinin istifadəsi və qorunması. АМЕА Nəbatat İnstitutu. В.: 1998. s. 105 – 108.
48. Сафаров И.С., Олисаев В.А. Леса Кавказа: Социально-экологические функции. Владикавказ.: Ир, 1991. –271 с.
49. Сафаров И.С. Платан восточный, орех грецкий и их значение в озеленении и лесонасаждениях. Б.: Азернешр, 1981. –60 с. с илл.
50. Сафаров И.С. Важнейшие древесные третичные реликты Азербайджана. Б.: Издательство АН Азерб. ССР, 1962. – 312 с.
51. Səfərov İ.S., Əsədov K.S. Azərbaycan meşələrinin nadir ağac və kolları. В.: Maarif, 1984. -134 s.
52. Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Б.: Элм, 1999. –195 с.
53. Тагиева Е.Н., Велиев С.С. Естественная растительность Абшеронского полуострова и вопросы ее сохранения. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin elmi-praktik konfransının materialları. В.: 2003, s. 119-121.
54. Talıbov T.H. Naxçıvan MR-in flora biomüxtəlifliyinin müasir vəziyyəti. АМЕА-nın Məruzələri, 2002 LVIII cild, №1-1, s. 148-153.

-
55. Tutayuk V.X. Azərbaycanın yaşıllaşdırılması. B.: Gənclik, 1968. –80 s.
  56. Владимиров В.В. Урбозкология. М.: Изд-во МНЭПУ, 1999. –204 с.
  57. Yusifov E.F., Naciyeu V.C. Hirkan Biosfer Rezervatı. B.: El-Alliance, 2004. –168 с.
  58. Yusifov E.F., Təhməzov V.N. Ətraf mühit, iqtisadiyyat, həyat. B.: El-Alliance, 2004. –335 s.
  59. Заповедники СССР. Заповедники Кавказа. Под общ. ред. Соколова В.Е., Сыроечковского Е.Е. М.: Мысль, 1990. – 365, с. ил., карт.
  60. Зеленов Л.А. Соцология города. М.: ВЛАДОС, 2000. – 192 с.
  61. Зубарева Л.М. Особенности весеннего развития древесных и кустарниковых растений в дендрарии АЗНИИЛХ. Труды Азербайджанского научно-Исследовательского Института Лесного Хозяйства и Агролесомелиорации. 1968. том VIII, с. 81-88.

Təhməzov B.H., Yusifov E.F., Əsədov K.S.
AZƏRBAYCANIN BİOLOJİ
TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ

Тахмазов Б.Х., Юсифов Э.Ф., Асədов К.С.
БИОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ
ПРИРОДЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Tahmazov B.H., Yusifov E.F., Asadov K.S.
BIOLOGICAL HERITAGES OF
AZERBAIJAN

Əlaqə telefonu: (050) 315-73-22

Yığılmağa verilmişdir: 20.10.2004; çapa imzalanmışdır: 27.11.2004

Kağız formatı: 60x84 1/16; h/n həcmi: 35 ç.v.

Sayı: 300; sifariş: 530

Kitab "ADİLOĞLU" MMC-nin
mətbəəsində çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh.,
Ü.Hacıbəyov küç., 38/3
Tel.: 498-68-25; faks: 498-08-14